

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN
MUZEUL JUDEȚEAN REȘIȚA

BANATICA

REȘIȚA, 1971

BANATICA

Coperta: **IOSIF KASCHAK**

Tehnoredactor: **TIMOTEI JURJICĂ**

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI
CARAȘ-SEVERIN

MUZEUL JUDEȚEAN
REȘIȚA

BANATICA

REȘIȚA, 1971

<https://biblioteca-digitala.ro>

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. prof. C. DAICOVICIU

E. SOMEȘAN,
președintele Comitetului de cultură
și educație socialistă al județului
Caraș-Severin

AL. BIRSESCU

C. FENEȘAN

I. UZUM,
(secretar de redacție)

V. WOLLMANN,
(secretar științific)

„BANATICA”

Orice corespondență se va
adresa:

Muzeul județean Reșița
str. 7 Noiembrie nr. 50
Tel. 1227

„BANATICA”

Toute correspondance sera
envoyée à l'adresse:

Muzeul județean Reșița
str. 7 Noiembrie no. 50
(ROMANIA)

C U P R I N S

SOMMAIRE -- INHALT -- CONTENTS

ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

	pag.
CONSTANTIN DAICOVICIU, Banatul antic (Probleme și perspective)	11
Das Banat im Altertum	15
GH. LAZAROVICI, Unele probleme ale neoliticului în Banat	17
Einige Fragen des Neolithikums im Banat	31
LIVIU GROZA, Așezarea neolitică de la Balta Sărată	61
Die neolithische Siedlung von Balta Sărată	65
MIRCEA RUSU, Cultura Tisa	77
Die Tisa — Kultur	82
EUGEN COMȘA, Unele caracteristici ale plasticii antro- pomorfe din așezările culturii Vinca, din zona Porților de Fier	85
Quelques traits caractéristiques de la plastique anthropomorphe des établissements de la civilisation de Vinca dans la zone des Portes de Fer	89
DUMITRU PROTASE, Observații asupra așezărilor rurale din Dacia romană și postromană (sec. II--VI) până la venirea slavilor	93
Considérations sur les établissements ruraux de la Dacie romaine et post-romaine (IIe--VIe siècles) jusqu'à l'arrivée des Slaves	105

NICOLAE GUDEA, VOIN STANCOVICI, Un relief cu cavalerul trac de la Pojejena (Textul explicativ pentru ilustrația copertei)	107
DAN ISAC, Monumente votive romane din Banat	111
Römische Votivdenkmäler aus dem Banat	120
CONSTANTIN POP, ȘTEFAN DANILĂ, Statuete romane reprezentind luptători	127
Statuettes romaines représentant des lutteurs	131
NICOLAE GUDEA, Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat	139
Antike und byzantinische Münzfunde im Banat	142

ISTORIE MEDIE

ALEXANDRU NEAMȚU, Probleme actuale în cercetarea istoriei medii a României	149
Aktuelle Fragen in der rumänischen Geschichts- forschung des Mittelalters	155
ILIE UZUM, GH. LAZAROVICI, Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice	157
Die mittelalterliche Dorfsiedlung Ilidia im Lichte der Urkunden und der archäologischen Forschungen	162
SAMUEL GOLDENBERG, Caransebeșul în comerțul sud-est european din secolul al XVI-lea	163
Karansebesch und der sud-osteuropäische Handel während des XVI. Jhd.	176
EUGEN CHIRILĂ, NICOLAE GUDEA, ILIE UZUM, Tezaurul monetar de la Caransebeș sec. XV—XVIII	179
Münzhort aus Karansebesch	190
VOLKER WOLLMANN, Dezvoltarea tehnicii miniere din Munții Cărașeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	197
Die Entwicklung der Bergbautechnik in den Karascher Bergen während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts	216

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

	pag.
NICOLAE CORDOȘ, Lugojenii și Emanuil Gojdu .	281
Die Lugoscher und Emanuil Gojdu . . .	287
NICOLAE BOCȘANU, Un istoric uitat — Damaschin Bojincă (1802—1869)	289
Un historien oublié — Damaschin Bojincă (1802—1869)	299
GELU NEAMȚU, Tendințe și valori în activitatea politică a lui Andrei Mocioni (1818—1877) .	304
Tendances et valeurs dans l'activité politique de Andrei Mocioni (1848—1877)	310
ALEXANDRU HORVATH, Tradiții și aspecte din lupta revoluționară a muncitorilor de la Uzinele Reșița în perioada premergătoare creerii P.C.R.	313
Aus der Tradition der Reschitzaer Arbeiterbewegung bis zur Gründung der K.P.R.	319
CORNEL GHERGA, Forme ale luptei desfășurate de masele populare conduse de P.C.R. între anii 1924—1928 în județul Caraș-Severin	321
Formes de la lutte des masses populaires dirigées par le Parti Communiste Roumain dans la période 1924—1928 dans le département Caraș-Severin	331
WALTER FARKAS, Aspecte ale mișcării muncitorești conduse de P.C.R., la Reșița, în perioada 1929—1931	333
Aspekte der Arbeiterbewegung unter der Leitung der R.K.P. in Reschitza zwischen den Jahren 1929—1931	338
ION ȘERBAN, Aspecte din lupta muncitorilor reșițeni împotriva regimului antonescian (1940—1944)	339
Aus dem Kampf der Reschitzaer Arbeiter gegen das Antonescuregime (1940—1944)	346

ISTORIA CULTURII ȘI ARTELOR

	<u>pag.</u>
COSTIN FENEȘAN, Un copist banațean din a doua	
jumătate a secolului al XVIII-lea	349
Ein Banater Kopist aus der zweiten Hälfte	
des XVIII. Jh.	351
VIOREL GH. TIGU, COSTIN FENEȘAN, ADRIANA BUZILĂ,	
Biserica ortodoxă română din Lipova	353
Die rumänische orthodoxe Kirche aus Lipova	372
ALEXANDRU BIRSESCU, Nicolae Iorga călător în Banat	373
Nicolae Iorga — seine Besuche im Banat	382
TEODOR PAVEL, Activitatea „Asociației Naționale	
Aradene“ în sprijinul învățămîntului românesc	
din Banat și Crișana (1862—1918)	383
Der „Nationale Arader Verein“ als Unterstützer	
des rumänischen Unterrichts aus dem Banat	
und der Crișana (1862—1918)	391
ION CICALĂ, Ziarul „Drapelul“ — factor activ în	
mișcarea națională a românilor banațeni	393
Das Tageblatt „Drapelul“ — aktiver Faktor	
in der nationalen Freiheitsbewegung der	
Banater Rumänen	412
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — Abréviations	
bibliographiques	413

ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

BANATUL ANTIC

(Probleme și perspective)

Teritoriul, cuprins între cursul inferior al Mureșului, râul Tisa și Dunăre, ce poartă și azi numele istoric de Banat, și-a avut în tot cursul istoriei problemele sale specifice, începînd încă din îndepărtatele timpuri ale preistoriei, pînă aproape în zilele noastre. Cauza trebuie căutată în așezarea lui geografică și în caracterul variat al reliefului său: munți nu prea înalți în partea lui răsăriteană (dar nu fără văi mănoase), urmați, spre vest, de o regiune de dealuri și cîmpie terminîndu-se în porțiunea sa cea mai apuseană, pînă la Tisa, în o zonă de șes expusă încă din vechime, pînă prin sec. XVIII, inundațiilor și acoperită în cea mai mare parte cu mlaștini care și prin clima nesăntoasă făceau traiul mai greu. Chiar de aceea, în trecut, doar grîndurile largi ce se ridicau din loc în loc asigurau posibilitatea de a duce așezări mai mici sau mai mari. Situația aceasta explică tocmai particularitățile care se remarcă și în privința răspîndirii populației Banatului în vremurile de demult. Cert e că din cele trei zone amintite, a treia, de vest, a fost în unele perioade ale trecutului mai rar locuită, cu toate că nu era lipsită nici ea de anumite produse naturale necesare traiului (pește, păsări și vîetăși de vînat).

Cu toate acestea, cele trei zone se întregesc și se împlinesc reciproc.

Problemele în legătură cu viața societății omenești desfășurată pe acest teritoriu bănățean în îndepărtata antichitate se pun încă din epoca pietrei reflectînd prin variatele sale „culturi” arheologice multilaterale raporturi ce le-a întretinut permanent acest teritoriu cu sudul dunărean, cu ținutul de la nord de Mureș și, firește, și cu vestul

transilvănean și oltean în toate epocile străvechi, zise „preistorice“. Studiarea acestor mărturii materiale ale vieții omenеști străvechi e una din sarcinile ce cad în seama celor două muzee județene existente: unul, mai vechi, la Timișoara, iar celălalt mai tînăr, dar mult promișător, din capitala județului Caraș-Severin, Reșița. Și unul și celălalt va trebui să recurgă, firește, la ajutorul just organizat al muzeelor mai mici, ca cel de la Lugoj și Caransebeș, de pildă.

Se va constata, fără îndoială, că departe de a constitui o insulă izolată în cadrul larg al sud-est-ului european de pe ambele maluri ale Dunării de mijloc și de jos, Banatul a constituit o parte integrantă în lumea înconjurătoare, primind, dar și dînd, în același timp, bunuri culturale de o importantă semnificație în dezvoltarea societății omenеști din acele vremuri.

Studiul de care vorbim va dezvălui atît comunul general, cît și propriul său specific.

Deslușirea și succesiunea „culturilor“ arheologice vor putea demonstra, cred, printr-o justă și obiectivă interpretare a materialului concret, întrepătrunderea în această regiune quadrilaterală străjuită de cele trei riuri și de lanțul Carpaților vest-meridionali, a diferitelor seminții și populații identificabile, apoi, cu cele două popoare constatate aici în zorii timpurilor istorice, în protoistorie, care erau dacii și ilirii, — sau mai exact: proto-dacii și proto-ilirii. Nu e riscant de a afirma de pe acum că distingerea precisă va fi destul de anevoioasă, contactul între aceste două populații ducînd, în frecvente cazuri, la un orizont cultural unitar sau aproape unitar, ceea ce — drept vorbind — nici nu e de mirare.

Problemele și mai mari, dar poate și mai complexe se vor ridica pentru timpurile istorice propriu-zise, pentru epoca veche (sclavagistă), ca și pentru perioada care îi urmează, designată — convențional — prefeudală.

Ce populații noi se abat sau se așează pe aceste meleaguri în secolele din urmă ale erei vechi? Ce rol au jucat acestea în aria bănățeană? Dacă au trecut și pe aici celtii, constatați sigur în vecinătatea nemijlocită pe la gurile Dravei și Savei? Sînt vestigiile ieșite pînă acuma la iveală celtice sau — după cum credem noi — veritabil dacice?

O întrebare la care se așteaptă răspuns și din partea noastră și a colegilor iugoslavi e tocmai aceasta, în legătură cu dacii. Care este ponderea lor în Banat față de alte populații? Pînă unde se întind ei spre vest?

Pentru aceasta e absolută nevoie de revizuirea atentă a diferitelor descoperiri mai vechi (și care nu sînt puține chiar în muzeele bănățene) și a materialelor rezultate din ele pe care în trecut le-au înregistrat sumar și simplu ca „preistorice“, cu toate că la lumina cunoștințelor de azi acestea ar putea fi mai exact categorisite și atribuite etnic.

S-a afirmat (și se mai afirmă încă) cu destul de puțin temei că o mare parte din teritoriul Banatului (în speță, partea de cîmpie și șes) ar fi fost încadrat și luat în posesie de sarmații iazigi încă de la venirea lor în cîmpia ungară (între Dunăre și Tisa), adică din prima jumătate a sec. I e. n. Numai o cercetare pe teren și a descoperirilor mai vechi făcută fără idei preconcepute va putea desluși această chestiune: cînd s-au așezat iazigii în Banat? În această privință izvoarele narative (Dio Cassius, în pasajele ce vorbesc de războiul purtat cu dacii) sînt cît se poate de lămuritoare: o invadare din partea acestei seminții sarmate în Banatul de vest în cursul războiului dintre 101—106, dar și o energică respingere a pretențiilor acestora, din partea lui Traian.

Datarea mai precisă a materialului sarmatic, ponderea lui în contextul altor materiale arheologice (dacice, romane) va permite apoi un răspuns și la întrebarea firească: cînd putem vorbi de o luare în stăpînire statornică a teritoriului dintre cele trei rîuri de către Sarmați? Că în secolul IV și probabil încă din ultimele decenii ale secolului III ei se află aici, e neîndoios.

Această problemă a iazigilor e însă în strînsă conexiune cu o altă problemă, mult mai importantă și la care iarăși s-a răspuns în fel și chipuri (și nu totdeauna obiectiv și imparțial).

E în discuție teza: cui a aparținut Banatul vestic în timpul stăpînirii romane asupra Daciei? Romei sau iazigilor, sau „nimănui”? E un „condominium” iazigo-roman (o absurditate din toate punctele de vedere)?

Noi (înțeleg cel ce scrie aceste rînduri și alți colaboratori) ne-am spus părerea în privința aceasta, dar o verificare riguroasă a diferitelor opinii e cît se poate de dorit. Și pentru această verificare sînt necesare noi și noi cercetări, ținînd seamă de cele mai mici amănunte.

Firește, nici problema localizării Daciei *Malvensis* nu e dintre acelea care poate fi definitiv rezolvată, cu toate argumentele aduse pînă acum. Ea rămîne încă un mare semn de întrebare. Răspunsul nu-l pot da decît investigațiile pe teritoriul bănățean.

Nebănuite rezultate se așteaptă, în cele din urmă, de la cercetările perioadei prefendale, aceea care a urmat nemijlocit după retragerea aureliană. Ele se prevăd încă de pe acum. Descoperirile recente de la Orșova și Gornea pot fi considerate ca revelatoare față de ceea ce se știa pînă acum.

Cît a durat dominația romană în sudul Banatului? Ce caracter și ce profunzime a avut? Cum se manifesta simbioza daco-romanilor cu neamurile care au penetrat în aceste ținuturi (sarmații, hunii, gepizii, avarii, slarii, maghiarii)?

O specială atenție trebuie acordată stăpînirii bulgare asupra ținutului din preajma Mureșului (la sud și la nord de el, în Crișana), în ajunul cuceririi maghiare (secolul IX—X). Tezaurul de la Sinnicolau Mare — considerat ca bulgar — ca și izvoare narative, cum e,

de pildă, cronică lui Anonymus, dar și altele, dau oarecari indicații — puse la îndoială de unii, admise de alții — asupra evenimentelor și populațiilor din această perioadă. Verificarea se așteaptă, iarăși, de la arheologie.

Problemele — după cum se vede — sînt multe și fără a mai pomeni de altele mai mici, dar, totuși, deloc neglijabile. Pentru a nu merge mai departe, iată una de „ultima oră”: faimoasele valuri ce străbat în lung, în trei (dacă nu mai multe) linii paralele (sau apropiate), terenul Banatului, continuînd — pare-se — și la nord de Mureș (dacă sînt „congenitale”?) ce sînt, de cînd și de cine sînt ridicate? Cu ce scop? Știu că sau dat și s-au încercat unele răspunsuri (între care și al meu). Dar? S-a spus ultimul cuvînt? Nu cred. Aș putea afirma că problemele se vor înmulți chiar „pe parcurs”, în îndelungatul proces al investigațiilor ce urmează să se facă și trebuie să se facă (vezi mai nou teoria lui Soproni S. în „Arch. Ertesítő”, 96, 1969, fasc. 1, p. 43—45 și articolele respective din „A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve” 1969, 2, pp. 105—137).

Nu se poate nega că în trecut, pînă la primul război mondial s-a lucrat în această direcție, dar mai mult din inițiativă particulară, decît după un chibzuit program oficial. Nu lipsesc nici valoroase publicații ce pot servi și astăzi ca prețioase lucrări auxiliare.

Nici în regimul burghez românesc nu s-a trecut de limitele restrinse ale unor cercetări izolate.

Desigur, inaugurarea unui plan de lucru consecvent de urmat privește generația de după 23 August. Bazele unui asemenea plan de cercetări s-au pus prin înființarea muzeelor din cuprinsul celor două județe bănățene, încadrate cu oameni de specialitate bine pregătiți și dornici de a munci în această direcție. Activitatea se și face simțită prin unele lucrări executate în ultimele două decenii.

Datoria continuării acestei activități arheologico-istorice e a noastră a tuturor. Institutul și Muzeul de istorie din Cluj și-au dat și pînă acuma concursul lor, în diferite forme de colaborare. O vom face și de acum înainte tovarășește.

Sarcina de căpetenie revine, însă, ca și obligația morală, în primul rînd, colectivelor din fruntea celor două muzee fruntașe din capitalele de județ.

Totul ne îndeamnă să fim convinși că acestea își vor îndeplini misiunea pe care au primit-o din partea Partidului și Guvernului României Socialiste.

Și nu ne îndoim că la îndeplinirea acestei misiuni muzeele bănățene se vor bucura de întreg sprijinul organelor locale de partid și de stat.

Le dorim, și cu acest prilej, tot succesul și norocul.

C. DAICOVICIU

DAS BANAT IM ALTERTUM

(Zusammenfassung)

Der Verfasser weist auf die spezifische Entwicklung des Banats hin, dessen Geschichte im Laufe der Zeit von seiner geographischen Lage und Bodenbeschaffenheit stark beeinflusst wurde.

Anschliessend wird die Thematik erörtert, welche durch die zukünftigen archäologischen Forschungen des Reschitzaer und Temesvarer Museums wissenschaftlich gelöst werden müssen, wie z.B.: die Frage der Iazygen im Banat, die Zugehörigkeit des westlichen Banats während der Römerherrschaft, die Frage der Erdwälle u.a.

UNELE PROBLEME ALE NEOLITICULUI ÎN BANAT

Aflate în calea influențelor și mișcărilor etnice și culturale sud și central-europene, comunitățile neolitice din Banat fac parte integrantă din ansambluri etno-culturale ce cuprind vaste arii geografice, dar în același timp creează fenomene de sine stătătoare. Lucrările de sinteză tratează sumar problemele neoliticului bănățean¹, extinzând pentru Banat ipoteze și concluzii valabile pentru regiunile învecinate, unde s-au făcut săpături și cercetări sistematice. Cercetările recente, în cea mai mare parte inedite, au îmbogățit harta descoperirilor neolitice, au adus noi date, ce permit discutarea unor probleme legate de evoluția neoliticului în Banat.

Cercetările efectuate în ultimii ani de colectivul arheologic al Grupului de Cercetări Complexe Porțile de Fier, au scos la iveală în regiunea Clisurii o serie de așezări epipaleolitice². Cu mari strădanii încununată de succes s-a ajuns la stabilirea unei evoluții care coboa-

¹ IstRom, I, 1960, p. 29—82; D. Berciu, **Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări**, București, 1961, p. 11 și urm.

² C. S. Nicolăescu-Plopșor și colaboratorii, **Rezultatele arheologice din zona „Porților de Fier”**, în **Comunicări**, ser. arh. IV, Craiova, 1968, p. 18—19; Comșa, în **MPMÉ**, 1969, 2, p. 29 și urm.; Al. Păunescu, **Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României**, București, 1970, p. 32 și urm.

ra mult spre începutul epocii neolitice³. Descoperirea unor unelte din corn de cerb și os găurite și șlefuite, în unele din aceste așezări epipaleolitice, i-a determinat pe descoperitori și unii cercetători să le atribuie neoliticului preceramic⁴. Lipsa altor elemente ale neoliticului preceramic — rișnița, zdrobitoare, grăunțe, locuințe stabile — credem ca trebuia luată în considerare de către descoperitori tot atât de mult ca și prezența celor câteva unelte din os șlefuit⁵.

Cele mai vechi comunități neolitice ajung în Banat cu un înalt nivel tehnic în prelucrarea uneltelor, dar mai ales a ceramicii. Acest prim orizont de civilizație — cel mai vechi de pe teritoriul patriei noastre⁶ — îl constituie cultura Starcevo-Criș.

Denumirea și evoluția acestei civilizații necesită câteva explicații. Termenul mai vechi, de Criș, dat de cercetătorii maghiari⁷ și acceptat în unele lucrări de sinteză⁸ a fost completat cu cel de Starcevo⁹. Problema care se pune nu este doar convențională, numai un nume care să definească un aspect cultural într-un spațiu istoric, ci capacitatea de precizări și semnificații istorice într-o lucrare recentă. Cercetătorul V. Boroneanț, în încheierea unui studiu judicios despre neoliticul timpuriu în regiunea Porților de Fier — cu toată lipsa de material ilustrativ ce ar permite o urmarire mai ușoară și concretă a ipotezelor domniei sale — se referă tocmai la această problemă. Rezumăm principalele probleme ce se pun, pe scurt, deoarece lucrarea în care au apărut este de circulație restrinsă (99 exemplare).

Colegul V. Boroneanț nu se declară mulțumit cu termenul de Criș-Starcevo, justificând în următorul chip: evoluția acestei civilizații, după părerea sa, cunoaște trei etape: a) „... primul nivel de la Cuina

³ Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 33.

⁴ D. Berciu și V. Boroneanț înclină să creadă în existența unui neolitic ceramic. Contraargumente convingătoare la C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.* p. 18—19; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 33.

⁵ *IstRom*, I, p. 35; Vl. Milojević, în *Germania*, 34, 1956, 3—4, p. 208—210.

⁶ Despre vechimea acestei civilizații N. Vlassa a scris în urmă cu 10 ani în *Cultura Criș în Transilvania*, pe atunci sub tipar pentru *Materiale*, IX, apărut în *ActaMN*, III, 1966, p. 45—47. Contrar unor păreri susținute de către D. Berciu în *Cultura Hamangia*, București, 1966, p. 36 și urm., subsemnatul în lucrarea de diplomă și în *ActaMN* VI, p. 26 am susținut vechimea mare a civilizației Starcevo-Criș. Recent Vl. Dumitrescu a închinat un articol acestei probleme în *SCIV*, 21, 1970, p. 187—199.

⁷ I. Kutzián, *A Körös Kultúra*, Budapesta, 1944, p. 3 și urm.; Vl. Milojević, *Die wichtigsten Fragen der Körös-Starcevo-Periode*, Heidelberg, 1967, p. 4.

⁸ M. Petrescu-Dimbovița, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 53 și urm.

⁹ Vl. Milojević îl folosește încă din 1949, punând cel mai bine problemele denumirii și evoluției acestei civilizații; cf. *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost-Europas*, Berlin, 1949, p. 3 și urm.; *Idem*, *Körös—Starcevo—Vinca*, în *Reinecke Festschrift*, 1950, p. 108 și urm.; *Idem*, *Die wichtigsten Fragen...* p. 4 și urm.; D. Garașanin, *Starcevacica Kultura*, Ljubljana, 1954.

Turcului, peștera lui Climente și descoperirile fazei timpurii de la Ostrovul Banului se leaga de complexul cultural sudic Karanovo—Kremikovci—Starcevo...”; b) „... în etapa de aclimatizare apar forme noi impulsionate tot de acest complex cultural care pătrunde pe teritoriul țării noastre...”; c) „... în etapa de sinteză și generalizare putem vorbi de un facies nou care în chip justificat poate fi numit Criș...” — iar sub numele de Criș mai jos înțelege „... un facies al acestui mare complex cultural Karanovo—Kremikovci—Starcevo...”¹⁰.

Prin numele de Criș colegul nostru înțelege deci două lucruri: în cea de a treia etapă un *facies nou* și un *facies al marelui complex*. Întrebarea firească care se pune este: oare n-ar încurca mai mult pe cercetători înțelegând sub aceeași denumire fenomene diferite? Mai sînt și alte observații în lucrarea colegului asupra cărora trebuie să stăruim. Ce vede colegul în cele trei etape ale evoluției acestei civilizații în regiunea Porților de Fier? și mai ales ce înțelege prin *aclimatizare*, *sinteză* și *generalizare*? Oare nu reduce evoluția complexului cultural mai larg la regiunea Porților de Fier? Nu știm dacă este vorba de o necunoaștere a problemei sau de intenția vădită de a supraaprecia rolul descoperirilor din regiunea Clisurii. Sînt neglijate, descoperiri din țară ca cele de la Leț¹¹ și Gura Baciului¹², precum și importante descoperiri din Jugoslavia¹³, accentuîndu-le în schimb pe cele din Bulgaria, fără a face însă referiri concrete¹⁴. O altă părere a domniei sale încearcă să demonstreze că „... fenomenul cultural după ce a ajuns aici suferă o ușoară și treptată degradare, se barbarizează pe măsura autohtonizării și înmulțirii populației...”. Ca dovezi concrete sînt: dispariția picturii cu alb și înlocuirea ei cu culori roșii, negre sau brune pe fond roșu sau roz¹⁵. Se știe că acest fenomen este valabil pentru întreaga arie a culturii Starcevo-Criș. El poate fi sesizat în Jugoslavia¹⁶, Ungaria¹⁷, Transilvania¹⁸, Banat¹⁹ și Oltenia²⁰ fiind mai degrabă o modă ce reprezintă o etapă cronologică distinctă.

¹⁰ V. Boroneanț, *Neoliticul timpuriu în zona Porților de Fier*, în *Comunicări*, ser. arh. VII, 1968, p. 16.

¹¹ E. Zaharia, în *Dacia*, NS, VI, 1962, p. 5 și urm.; Idem, în *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 19 și urm.

¹² N. Vlăsa, în *Apulum*, V, 1965, p. 13—17; Idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 371—376.

¹³ Lucrările de sinteză: Vl. Milojević, *Chronologie...*; p. 78—81. M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 1 și urm., precum și cele la care ne referim în *ActaMN*, VI, 1969, p. 14, notele 75—83.

¹⁴ V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 15—16.

¹⁵ Idem, p. 10.

¹⁶ Vl. Milojević, în *Reinecke-Festschrift*, p. 109.

¹⁷ Idem, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 265; *Die wichtigsten Fragen...*, p. 12.

¹⁸ N. Vlăsa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 33; E. Zaharia, *op. cit.*, p. 19.

¹⁹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 14—18.

²⁰ Din cercelări recente colegii M. Nica și D. Galbenu-Petrișor au un material ceramic pictat foarte interesant din mai multe puncte din această provincie.

Într-o lucrare apărută recent am schițat evoluția culturii Starcevo-Criș pe teritoriul Banatului²¹. La cele știute (pl. II) vin să completeze câteva descoperiri noi făcute în perimetrul așezării Vinca A de la Gornea, unde a fost semnalată²², iar recent confirmată, prin dovezi stratigrafice, o etapă distinctă a culturii Starcevo-Criș²³. Materialul ceramic este pictat cu culori întunecate (brun sau negru) pe fond roșu, avînd motive rectilinii sau în rețea care pot fi atribuite jumătății a doua a fazei a II-a a culturii Starcevo-Criș²⁴ (pl. I). Tot la Gornea, în aceeași așezare, au fost descoperite două bordeie cu material ceramic ce aparțin fazei a IV-a a culturii Starcevo-Criș²⁵ (pl. III). Aceste descoperiri, identice cu cele din nivelul superior de la Gura Văii (Ostrovul Golu sau Banului)²⁶, cu analogii în țară la Balomir (gura Văii Cioarei)²⁷, pun din nou întrebarea: Etapa Starcevo IV este cea la care se referă colegul V. Boroneanț atunci cînd vorbește de un fenomen de sinteză? În orice caz, acest material lipsește din restul teritoriului țării și îl întîlnim doar acolo unde apar cele mai vechi etape ale culturii Vinca²⁸. În această situație, denumirea de Criș, ca rezultatul unui fenomen de *sinteză*, ar fi o eroare.

Alte descoperiri recente vin să întărească observația că cultura Starcevo-Criș de pe teritoriul României se încadrează în marele complex cultural din care face parte²⁹. Evoluția îndelungată a culturii Starcevo-Criș a creat prilejul consolidării noului sistem economic pe care îl reprezintă neoliticul. Anumite schimbări sesizate de colegul V. Boroneanț în sudul Banatului — creșterea numărului ceramicii, apariția vaselor mari, a locuințelor de mari dimensiuni etc.³⁰ — nu trebuiesc puse în legătură doar cu înmulțirea populației — fenomen, poate, just dar greu de precizat — ci mai degrabă cu un fenomen de mai mare stabilitate al comunităților în preajma sosirii purtătorilor culturii Vinca. Legăturile culturale și tipologice ce se pot stabili la distanțe mari între diferite așezări ale culturii Starcevo-Criș — cazul așezării de la Gura Baciului cu Donja Branijevina din Iugoslavia (informație amabilă a colegului N. Vlassa) — arată marea mobilitate a culturii Starcevo-Criș și explică de ce nu găsim strat de cultură mai gros cum e cazul la așezările vinciene³¹.

²¹ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 21—23.

²² *Idem* în *ActaMN*, VII, 1970, p. 481, nota 51.

²³ În sondajul din aprilie 1970 în secțiunile 15—16 a putut fi diferențiat un nivel Starcevo-Criș cu ceramică pictată.

²⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 22; vezi și nota 112.

²⁵ *Idem*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 477, nota 49; p. 480, nota 50.

²⁶ *Idem*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 23.

²⁷ N. Vlassa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 406.

²⁸ La Gornea, de exemplu; cf. Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, notele 49—50.

²⁹ N. Vlassa, în *ActaMN*, III, 1966, p. 33—47; D. Berciu, *op. cit.*, p. 7 și urm.

³⁰ V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 11—12.

³¹ Spre exemplu la Vinca unde straturile ajung la 9 m sau la Zorlenț unde au aproape 3 m.

Neoliticul mijlociu începe în Banat o dată cu sosirea purtătorilor culturii Vinca. Această civilizație se pare că nu este numai o influență culturală ci și o prezență etnică, fapt ce nu a fost demonstrat deoarece nu se cunosc cimitire sau morminte din această vreme. În orice caz, prezența în unele epicentre — cum este cazul și la Gornea — a unor bordeie Starcevo IV (pl. III), în așezări Vinca A ³², ne obligă să acceptăm prezența etnică a celor două populații. Existența unor așezări Starcevo IV ³³ și Vinca ³⁴, distincte, credem că întărește convingerile noastre.

Originea culturii Vinca este neindeoiehnice sudică ³⁵. Aportul culturii Starcevo-Criș la formarea culturii Vinca este uneori exagerat ³⁶. Cultura Vinca, în așezările sale cele mai vechi, apare ca o cultură unitară, bine conturată și pe deplin formată ³⁷. Ceramica este lucrată la un nivel tehnic superior, amestecul este îngrijit, arderea bună și pretențioasă, lustruirea mecanică etc. Toate caracteristicile ceramicii fine depășesc cu mult nivelul tehnic la care au ajuns comunitățile culturii Starcevo-Criș la sfârșitul fazei a III-a, când au sosit purtătorii culturii Vinca. În ceramica de uz comun se pot sesiza influențe pe care le suferă ceramica culturii Vinca — în special ceramica cu barbotină (pl. IV) și ornamentele incizate — de la cultura Starcevo-Criș. Aceste elemente sînt transmise probabil în Balcani, de-a lungul căii Vardar—Morava — cale principală, după părerea noastră, pentru pătrunderea etapei Vinca timpurie în regiunea dunăreana. Elemente Vinca timpurii apar la Porodin I, Velka Tumba, Rukbair, Vrșnik din Macedonia ³⁸.

Contrat acestor păreri, colegul Boroneanț susține „... credem că nu greșim dacă susținem că originile culturii Vinca se găsesc în bună măsură în cultura Criș-Starcevo...” ³⁹. Ca argumente în susținerea acestei teorii mai vechi — la care înșiși autorii lor au renunțat — încearcă să aducă următoarele elemente: „... cupă cu picior asemănătoare ca formă și decor cu cele din Vinca, altare de cult decorate cu aceleași motive ca în cultura Vinca, organizarea redării ornamentului prin linii incizate, tipul de figurine de la Ostrovul Banului...” ⁴⁰, pe care le consideră ca elemente Starcevo-Criș transmise

³² Supra nota 25

³³ La Gura Văii și poate Balomir.

³⁴ Aradac, Gornea, Oszentiván, Vinca.

³⁵ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 75; *Idem*, în *Reinecke Festschrift*, p. 112, Vl. Popovic, în *RA*, XLIX, 1957, I, p. 129-139; M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 25-26; *idem*, în *NCB*, 1968, p. XXXVI; M. Grbic, în *Starinar*, IX-X, 1959, p. 17; B. Jovanovic, în *Starinar*, XIII-XIV, 1965, p. 23-24; *Idem*, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 41; D. Srejavic în *Archlug*, IV, 1963, p. 8 și urm.; *Idem*, în *NCB*, p. XXI.

³⁶ V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 15.

³⁷ D. Srejavic, în *Archlug*, IV, 1963, p. 6-8.

³⁸ M. Garašanin, în *ZbornikStip*, 2, 1961, p. 37; *Idem*, în *Germania*, 39, 1961, p. 144; H. Hauptmann, în *IslamMitteilungen*, 17, 1967, p. 7, 9, 12, pl. I/4,5.

³⁹ V. Boroneanț, *op. cit.*, p. 15.

⁴⁰ *Ibidem*.

culturii Vinca. Din păcate lucrurile stau tocmai invers. Toate elementele enumerate mai sus sînt, ele însele, transmise culturii Starcevo-Criș în faza a IV-a de către purtătorii culturii Vinca. O bună parte din aceste elemente vor fi transmise fazelor următoare ale culturii Vinca (B_1 — B_2), și nu este exclus ca și faza a IV-a să fi jucat un anumit rol⁴¹. Mai de mult Vl. Milojević a demonstrat că purtătorii culturii Vinca sosesc la sfîrșitul fazei a III-a⁴², după care are loc dezvoltarea fazei a IV-a, în al cărui conținut intra și elemente Vinca⁴³. Prezența elementelor Vinca în așezări Starcevo-Criș tîrzii a fost semnalată prin ceramica de la Botos și Szarvas⁴⁴, a altarelor de cult de la Zarkovo⁴⁵ și Baštine⁴⁶. Toate acestea arată necesitatea tratării complexe, iar nu simpliste a fenomenelor cultural-istorice.

Evoluția culturii Vinca pe teritoriul Banatului a fost deja schișată de către E. Comșa într-o lucrare recentă⁴⁷. D-sa a pornit pe o cale proprie, avînd ca bază de studiu cercetările personale de la Liubeova⁴⁸. O lucrare amplă despre această așezare este în curs de publicare⁴⁹. Cu prilejul publicării plasticii de la Zorlențul Mare, autorii articolului au făcut unele interpretări asupra materialului Vinca din Banat introducînd o terminologie nouă⁵⁰.

Față de unele păreri ale colegului E. Comșa ne-am exprimat rezervele într-o lucrare recentă⁵¹. Nu credem nici acum că denumirea de *faza Zorlențul Mare* sa ușureze cercetarea culturii Vinca pe teritoriul Banatului. La Zorlențul Mare au fost efectuate patru campanii de săpături⁵². În ultimele două campanii executate de O. Răuț și subsemnatul, au fost semnalate trei nivele de locuire.

Nivelul *Zorlenț I*, caracterizat prin bordeie, nu are material ceramic care sa poată fi atribuit fazei Vinca A. Ceramica cu barbotina

⁴¹ O serie de ornamente — triunghiurile hașurate, incizii, adîncituri — se pare că sînt transmise fazei Vinca B_1 tocmai de Starcevo IV. În afara ariei acestei etape evoluția fazei Vinca B_1 , îmbracă alte aspecte.

⁴² Vl. Milojević, în *Relnecke Festschrift*, p. 113.

⁴³ Ibidem; J. Makkay, *Die wichtigsten Fragen der Körös—Starcevo—Periode*, în *ActaAntArch.*, VIII, 1965, p. 18.

⁴⁴ Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 112.

⁴⁵ M. Garasanin și D. Garasanin, în *Starinar*, III—IV, p. 121, fig. 25/5.

⁴⁶ B. Brukner, în *RadVojvMuz*, 9, 1960, p. 9, fig. V/19—22, fig. 2.

⁴⁷ E. Comșa, în *MFME*, 1969, 2, pl. 31 și urm.

⁴⁸ Idem, în *SCIV*, 16, 1963, p. 549—550; Idem, *Date despre cultura Vinca în regiunea Porților de Fier*, în *Comunicări*, ser. arh. III, Craiova, 1967, p. 4—5

⁴⁹ Informație amabilă a lui E. Comșa. Studiul este predat spre publicare în *Dacia*, XIII.

⁵⁰ E. Comșa și O. Răuț, în *SCIV*, 20, 1969, p. 3—15.

⁵¹ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 486—487.

⁵² Primul sondaj a fost efectuat în mai 1962 de M. Moga și Gh. Lazarovici; următoarele: august 1962 O. Răuț și Gh. Lazarovici; octombrie 1962 M. Moga și O. Răuț; august 1963 O. Răuț și Gh. Lazarovici; iulie—august 1964 O. Răuț și Gh. Lazarovici.

lipsește. Ceramica neagră și roșie fină sînt în aceeași proporție, sau în favoarea ceramicii roșii (pl. VI/12). Apar idoli cu cap mobil. Nu sînt elemente Starcevo IV. Toate acestea arată că nivelul I de la Zorlenț Mare nu poate fi atribuit fazei Vinca A.

Nivelul *Zorlenț II* conține majoritatea plasticii publicate de E. Comșa și O. Răuț⁵³. Ceramica din primele două nivele este asemănătoare ca tehnică, forme și ornamente (pl. VI/5—11, 13—14). Pentru acest nivel sînt caracteristice locuințele de suprafață. Grupările de chirpic par să aparțină pereților laterali sau platformelor unor locuințe suspendate. Numărul idolilor cu cap mobil sau de *tip tesalian* se înmulțește.

Nivelul *Zorlenț III* are, de asemenea, locuințe de suprafață. Numărul idolilor cu cap mobil crește, depășind numărul celorlalte categorii de idoli. Ceramica roșie și neagră de bună calitate se reduce. Apare o ceramică de culoare galben cenușie (pl. VI/1—4). Lustruirea suferă transformări nemaiajungînd la finetea din primele două nivele. Ornamentul din bandă punctată are ca motiv meandru și spirală. Apar unele elemente de import, de tradiție linară și Tisa. Un idol din pastă neagră cu mască pentagonală este deosebit de ceilalți ca tip și formă⁵⁴.

Pentru datarea nivelelor I și II de la Zorlenț în faza Vinca B₁ pledează analogiile plasticii de la Zorlenț⁵⁵. Dăinuirea acestei așezări în faza Vinca B₂ pînă către începutul fazei C este asigurată de analogiile ceramicii⁵⁶, de idolul cu mască pentagonală⁵⁷, de unele amulete⁵⁸ și de vasele cu țeavă de scurgere⁵⁹. Întrebarea care se pune este: Evoluția culturii Vinca în Banat nu este oare fragmentată ca și separarea — printr-o terminologie nouă — a nivelelor Zorlenț I—II de III și Liubcova I—III de IV? După părerea noastră este prea de timpuriu acceptarea unor noi denumiri, mai ales cînd în aceeași așezări sînt nivele ce aparțin unor faze diferite. Acceptarea sistemului cronologic al lui Vl. Milojcic, pentru evoluția culturii Vinca, are cele mai multe șanse, deoarece el oferă posibilitatea racordării cu culturile învecinate și cu lumea balcano-anatoliană; în același timp este o scară de cronologie relativă, comună pentru un spațiu larg. Acest sistem are avantajul de a putea fi extins pentru o bună parte a materialului din Transilvania, dar mai ales din Oltenia.

⁵³ E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 3 și urm. O. Răuț a trimis un studiu despre idoli cu cap mobil prof. J. Filip pentru publicare (inf. O. Răuț).

⁵⁴ E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 11, fig. 5/1.

⁵⁵ *Idem*, p. 7, nota 19; p. 8, nota 24—25; p. 6, nota 14.

⁵⁶ Factura ceramicii, ornamentele și formele au caracteristicile etapei Vinca B₂. Ornamentul din bandă în spirală, tigăile de pește, străchinile bitronconice cu partea superioară înaltă etc. Cf. Vl. Milojcic, *Chronologie...*, p. 73.

⁵⁷ E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 11, fig. 5/1 și p. 13 notele 42—43.

⁵⁸ *Idem*, p. 11, fig. 6, 8—11.

⁵⁹ Vl. Milojcic, în *Reinecke Festschrift*, p. 111, fig. 21/1. Tigăi de „pește” cu țeavă de scurgere apar în număr mare la Parța și Ruginosu.

Denumirea de Turdaș, dată de colegul S. Dumitrașcu materialului de la Balta Sărată și Ohaba Mitnic ⁶⁰, considerăm că este doar o prescurtare a termenului de Vinca-Turdaș, înțelegând prin această denumire aspectul Vinca din România, fără a viza probleme de cronologie sau evoluție locală pentru Banat.

Răspindirea culturii Vinca pe teritoriul Banatului este greu de precizat, dat fiind cercetările lacunare din această provincie. Momentul răspindirii pare să fie destul de timpuriu. Așezările de la Gornea și Oszentivan VIII cuprind Banatul ca într-un cleset, al cărui ax este la Vinca, iar deschiderea către Transilvania și Oltenia. Datarea așezărilor de la Oszentivan VIII și Gornea, în faza Vinca A nu pot fi discutate. Prezența la Balomir a unei așezări Starcevo IV, în care apar elemente Vinca A, sau poate invers ⁶¹, ne îndeamnă să considerăm mai timpurie prezența culturii Vinca în Banat și Transilvania decât o vad colegii E. Comșa ⁶² și I. Paul ⁶³. Răspindirea acestei faze timpurii în Oltenia nu este lămurită. O problemă interesantă, peste care s-a trecut cu destulă ușurință, este aceea a relațiilor dintre cultura Vinca și Dudești ⁶⁴. Cheia acestei probleme o oferă materialele din Oltenia, cercetate de curind ⁶⁵.

În Banat au fost cercetate următoarele așezări în care au fost găsite materiale vinciene: Parța ⁶⁶, Zorlenț ⁶⁷, Balta Sărată ⁶⁸, Ohaba Mitnic, Ruginosu ⁶⁹, Gavojdia ⁷⁰, Gornea ⁷¹ și Liubcova ⁷². Majoritatea materialelor nu au fost publicate, încât comentarea lor ar necesita un studiu aparte. Ne mulțumim a schița doar principalele probleme cronologice ce se pun:

⁶⁰ Sever Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, seria A, Oradea 1969, p. 517—518.

⁶¹ N. Vlăsa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 404—406.

⁶² E. Comșa, *op. cit.*, p. 14.

⁶³ I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 298, unde se referă la așezarea de la Tărlăria.

⁶⁴ D. Berciu, *Zorile civilizației în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 81, 84.

⁶⁵ Colegii D. Galbenu — Petrișor și M. Nica de la Craiova eu cercetat câteva așezări în care se pot stabili legături între culturile Vinca și Dudești.

⁶⁶ I. Miloia, în *AnB*, IV, 2—4, 1931 p. 717—186; M. Moga, în *RevMuz*, I, 1964, 3, p. 295.

⁶⁷ Supra nota 52.

⁶⁸ Primul sondaj a fost executat de I. Stratan; apoi în 1963 de S. Dumitrașcu și L. Groza (S. Dumitrașcu, *op. cit.*).

⁶⁹ Ohaba Mitnic, a fost semnalată încă de către I. Miloia. Sondaj în 1963, cf. S. Dumitrașcu, *op. cit.* p. 517—518. *Ruginosu*, sondaj executat în colaborare de muzeele din Reșița și Caransebeș în 1962; săpătură în mai 1970 de către Muzeul Județean Caraș-Severin și Muzeul de Istorie Cluj.

⁷⁰ Informație amabilă I. Stratan și Fl. Mogoșanu.

⁷¹ Gh. Lazarovici și I. Uzum, *O așezare Vinca A la Gornea*, comunicare la sesiunea muzeelor din 1969 București; Gh. Lazarovici, *Cultura Vinca A în Banat*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 473—488.

⁷² E. Comșa, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 549; idem în *Comunicări*, p. 5 și urm.; Idem, în *MFME*, 1969, 2, p. 32 și urm.

Vinca A. Acestei faze îi putem atribui în mod sigur doar aşezarea de la Gornea⁷³. Încercarea lui E. Comşa, de a include pe baza plasticii⁷⁴ şi a unei părţi a materialului de la Zorlenţ, nu este confirmată de restul materialului ceramic de aici. Încadrarea vasului-capac de la Parţa de către Vl. Milojević⁷⁵ acestei faze, nu este susţinută şi de alte elemente. La Parţa, ca şi la Zorlenţ lipseşte: *barbotina* specifică momentului cronologic Starcevo IV — *Vinca A*, pe care o întâlnim la Vinca, Őszentiván, Gornea⁷⁶ şi Balomir⁷⁷; *cupele* cu picior înalt şi gol în interior⁷⁸ ce apar la Ostrovul Golu (Banului)⁷⁹, Őszentiván⁸⁰, Balomir⁸¹ şi Gornja Tuzla⁸²; plastica cu redarea schematică a sexului, probabil fenomen de tradiţie Starcevo-Criş⁸³, ce apare la Ostrovu Golu⁸⁴ şi Gornea⁸⁵. Din nivelul inferior de la Balta Sărată⁸⁶ provin câteva fragmente ceramice cu barbotină. Pasta este bine arsă, de factură grosolană. Aceste fragmente trebuiesc avute în vedere în viitoarele săpături, deoarece nu este exclusă posibilitatea existenţei unui nivel *Vinca A*. Doar simpla prezenţă a unui element nu trebuie folosită ca element sigur de datare⁸⁷. Încetarea existenţei unor aşezări nu are loc dintr-o dată, ci treptat pe măsură ce populaţiile se strămută în căutare de noi terenuri fertile.

Vinca B₁. În această fază ceramica cu barbotină dispare. Cupele cu picior gol în interior devin masive, iar cavitatea din ce în ce mai mică⁸⁸. Curbura piciorului se accentuează spre partea inferioară. Ceramica fină, de culoare neagră, nu mai este dominantă, lustruirea acestei specii nu mai atinge fineţea din prima etapă. Ornamentele ceramicii fine sînt: banda din linii incizate avînd ca motiv dominant

⁷³ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 473 şi urm.

⁷⁴ E. Comşa şi O. Răuţ, *op. cit.*, p. 3—9 şi notele 14—27.

⁷⁵ Vl. Milojević, *Chronologie...*, pl. 30/9. Contrar părerii privind localizarea şi încadrarea cf. M. Garasanin, în *BerRGK*, 33, 1951, pl. 5/3. De altfel restul materialului de la Parţa îndreptăţeşte opiniile lui M. Garasanin.

⁷⁶ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, nota 56.

⁷⁷ Informaţie amabilă a colegului N. Vlassa.

⁷⁸ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, nota 59.

⁷⁹ În lucrarea de licenţă am prezentat câteva profile de aici. Materialul se află în studiu.

⁸⁰ I. Banner şi M. Párducz, în *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 30—41, în special p. 36—37, pl. VII 7, 11; VIII/10.

⁸¹ N. Vlassa, în *ActaMN*, V, 1968, p. 406, fig. 4/2.

⁸² *Gornja Tuzla* niv. V, cf. B. Čović, în *GlasZemljiMuz*, XV—XVI, 1961, p. 89, fig. 7/b, c, e.

⁸³ N. Tasić şi E. Tomic, *Crnokalacka Bara*, Belgrad, 1969, pl. VII/4.

⁸⁴ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 19, fig. 10/5.

⁸⁵ *Idem*, p. 19, fig. 16/6, 10 a.

⁸⁶ Mulţumesc colegului S. Dumitraşcu care mi-a cedat pentru studiu materialul de aici.

⁸⁷ Colegul S. Dumitraşcu atribuie fazei *Vinca A*—*B₁* aşezarea de la Balta Sărată. Singurele dovezi pentru *Vinca A* sînt câteva fragmente cu barbotină.

⁸⁸ Fenomenul poate fi sesizat încă de la sfîrşitul fazei *Vinca A* şi începutul fazei *B₁*, cf. Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 483—484, notele 52—54, la *Tărtăria* în nivelul *Turdaş I*, cf. N. Vlassa în *Dacia* VI, p. 494—495, fig. 11.

meandrul⁸⁹, triunghiurile hașurate⁹⁰, anumite impresiuni. Pliscurile nu mai sînt atît de rigide. Pe ceramica grosolană ornamentele constau din alveole făcute cu degetul sub buză, proeminente nu prea evoluat etc. Anumite forme de tradiție Starcevo-Criș se accentuează. Numărul plasticii crește și evoluează. Se mențin idolii mai vechi cu corp cilindric, dar în același timp apar forme noi.

Acestei faze îi poate fi atribuit nivelul I de la Zorlenț și parte din nivelul II, probabil nivelul I de la Balta Sărătă, așezarea de la Ohaba Mitnic, o parte din materialul de la Parța. Publicarea materialelor de la Liubcova va lămurii începutul așezării de aici⁹¹.

Vinca B₂. În această fază se mai păstrează o bună parte din caracteristicile etapei precedente. Categoriile ceramicii fine se înmulțesc avînd diverse culori: negru-cenușiu, roșcat, roșu, brun-roșcat. La acest nivel apare o categorie ceramică de culoare cenușie fîinoasă, de tradiție Tisa sau liniară. Ornamentele din banda punctată se înmulțesc avînd motivele etapei precedente, dar realizate nu în tehnica hașurării, ci a împunsăturilor. Apare ornamentul din banda punctată în spirală. Pliscurile se lătesc și scad ca număr. Crește numărul vaselor cu tub de scurgere și a tîgăilor de pește. Apare un număr mare de funduri de vase cu împletituri pe partea exterioară a acestora. Idolii cu cap mobil se înmulțesc considerabil și au forme evoluat (au corp, brațe, sîni, față etc.). Apar elemente de import Tisa sau liniară.

Acestei faze îi pot fi atribuite: nivelul III de la Zorlențul Mare, nivelul II de la Balta Sărătă, material de la Liubcova, Parța, Ruginosu.

Vinca C. Această fază este bine cunoscută din materialul de la Liubcova—Ornița-Vest⁹². Elemente care să aparțină cronologiei acestei faze sînt la Zorlenț, Parța, Cenad, Beșenova etc. Evoluția acestei etape în nordul Banatului este mai puțin cunoscută, dat fiind caracterul lacunar al cercetărilor.

Cultura Tisa joacă un rol important, în acest rastimp, în nordul Banatului. Originea și cronologia acestei culturi ridică încă probleme serioase. La formarea sa, după părerea multor cercetători, au partici-

⁸⁹ La Gornea în locuința P₂; cf. Gh. Lazarovici, *op. cit.*, nota 55.

⁹⁰ *Idem*, în *ActaMN*, VI, 1969, fig. 11/6; *Idem*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 484—486, în această lucrare fig. 3/8, 15.

⁹¹ E. Comșa a precizat că această așezare nu reprezintă cea mai veche etapă, considerînd-o a fi ulterioară așezării de la Zorlenț; cf. E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 13; E. Comșa, în *MFME*, 1969, 2, p. 31—32.

⁹² E. Comșa, în *Comunicări*, p. 34; E. Comșa și O. Răuț, *op. cit.*, p. 12.

pat elemente: Criș tirzii ⁹³, vinciene ⁹⁴, Boian A ⁹⁵, Szakálhát ⁹⁶ etc. Cele mai timpurii vase Tisa apar la Vinca ⁹⁷ în faza B₁, după adincimile la care au fost descoperite ⁹⁸. Această datare timpurie nu este confirmată și de alte descoperiri. În nivelul I de la Zorlenț ⁹⁹ și Turdaș I de la Tărtăria ¹⁰⁰ nu apar elemente sigure Tisa, ci elemente care mai degrabă sînt transmise culturii Tisa ¹⁰¹. Între pasta și meandrul culturii Vinca B₁ și Tisa I sînt deosebirii, încît ele nu pot fi puse la egalitate. Însăși datarea în cursul fazei Vinca B₁ a culturii Tisa timpurie trebuie demonstrată și cu alte elemente decît cele de la Vinca. Din păcate, cercetătorii se orientează — la datarea culturii Tisa — spre legături cu culturile Szakálhát ¹⁰², liniarul ungar ¹⁰³, Bükk ¹⁰⁴, Zselis ¹⁰⁵, Herpály ¹⁰⁶, Lengyel ¹⁰⁷, Dudești ¹⁰⁸ etc., care la rîndul lor au un bun jalon în cultura Vinca.

Fazei timpurii a culturii Tisa îi aparține și așezarea de la Hodon. Prelucrarea întregului material de aci ar lămurii cîteva probleme importante privind datarea fazei timpurii a culturii Tisa. Cupa cu picior (pl. XIV/5) are analogii la Vinca ¹⁰⁹ și Lebő ¹¹⁰. Pentru vasele (pl. XIV/6,4) sînt analogii mai largi ¹¹¹. O formă caracteristică a culturii Tisa sînt tigăile. Interesantă mi se pare observația că acestea

⁹³ O susține P. Patay, cf. N. Vlassa, în **SCIV**, XII, 1, 1961, p. 20; M. Rusu, **Cultura Tisa** (În acest volum, infra).

⁹⁴ N. Vlassa, **op. cit.**, p. 20; B. Jovanovic, **Starinar**, XIII—XIV, 1965, p. 24; I. Kutzián, în **ArchAustr.**, 40, 1966, p. 265; M. Rusu, **op. cit.**

⁹⁵ M. Garasanin, în **BerRGK**, 33, 1951, p. 131.

⁹⁶ I. Kutzián, **op. cit.**, p. 265.

⁹⁷ H. Schmidt, **Die Burg Vucedol**, Zagreb, 1945, pl. 64/5, adincime 7,30 m; Vl. Milojević, **Chronologie...**, p. 81 pl. 35/10 adincime 8 m și pl. 35/12 adincime 7,40—7,30 m; M. Garasanin, **op. cit.**, p. 128, pl. 5/6—8; D. Popescu, în **Materiale II**, 1956, p. 106.

⁹⁸ Vl. Milojević, **Chronologie...**, p. 72.

⁹⁹ Elemente Tisa sigure ca tehnică și ornament nu apar decît în niv. III (fig. 3/6, 8—9, 11).

¹⁰⁰ N. Vlassa, în **Dacia**, VII, 1963, p. 486, fig. 11.

¹⁰¹ Între materialele de la Parța (MRB, lada nr. 8, marcaj 1/5) sînt unele fragmente ceramice din pastă cenușiu-închisă lustruită, cu incizii adînci și cu urme de incrustare (MRB, lada 14, marcaj 39—1, 10—1,20).

¹⁰² I. Kutzián, **op. cit.**, p. 256—258.

¹⁰³ N. Vlassa, în **ActaMN**, IV, 1967, p. 407, nota 8.

¹⁰⁴ I. Kutzián, **op. cit.**, p. 262; D. Popescu, **op. cit.**, p. 106; N. Vlassa, în **SCIV**, XII, 1, 1961, p. 20.

¹⁰⁵ I. Kutzián, **op. cit.**, p. 262; D. Popescu, **op. cit.**, p. 106; M. Garasanin, **op. cit.**, p. 130.

¹⁰⁶ I. Kutzián, **op. cit.**, p. 265.

¹⁰⁷ N. Kalicz, în **ActaArchBp** VIII, 1965, p. 39; I. Kutzián, **op. cit.**, p. 265.

¹⁰⁸ E. Comșa, în **Materiale**, V, 1959, p. 27.

¹⁰⁹ M. Butler, în **MarbStud**, Darmstadt 1939, p. 30—31, pl. 14/3; Vl. Milojević, **op. cit.**, pl. 35/10; M. Garasanin, **op. cit.**, pl. 5/6.

¹¹⁰ M. Butler, **op. cit.**, p. 30, pl. 14/1.

¹¹¹ Pentru formă, cf. M. Roska în **ArchÉrt**, 1942, p. 68—69, fig. 6/1—4; I. Banner, în **ArchÉrt**, 78, 1951, pl. XIV/13. Pentru ornament, cf. M. Roska, **op. cit.**, A/4 p. 61, fig. 7/7—11; I. Banner, **op. cit.**, pl. XVII/8—16; XVIII/2; XIX/7.

apar în număr mai mare în faza Vinca B₂¹¹². În aşezări Tisa apar la Vârşand¹¹³, Kökénydomb¹¹⁴ etc.

În nivelul III de la Zorlent, atribuit de noi fazei Vinca B₂, apar o serie de fragmente ceramice (pl. VIII/6,8—11) şi vase (pl. VI/2,4). Fragmente asemănătoare sînt la Parţa (pl. VIII/1—3, 5, 7, 10) unde apar în număr mai mare. Pentru acestea se găseşte analogii în Iugoslavia şi Ungaria¹¹⁵ în aşezări cu material Tisa, Bükk şi Szakálhát¹¹⁶. Problema care se pune este nivelul cronologic la care apar influenţele culturii Tisa, Szakálhát şi Bükk pe teritoriul Banatului şi Transilvaniei¹¹⁷.

Tot în nordul Banatului, în regiunea Mureşului, la Beşenova, Cenad¹¹⁸, Coka¹¹⁹ apar fragmente ceramice din pastă fină de culoare cenuşie ornamentate cu incizii adînci şi adîncituri (pl. X/1—7, 9—10). Multe fragmente sînt pictate cu roşu sau galben, iar altele incrustate cu alb. Pictura este realizată după ardere în tehnica *crusted*. Aceste fragmente, după pastă şi ornamente, aparţin fazei timpurii a culturii Tisa. Pentru butonul găurit (pl. IX/1) de la Cenad sînt analogii la Szentes¹²⁰ şi Vinca¹²¹, pentru motivele cu puncte (pl. IX/2, 3, 5, 7) de la Cenad şi Beşenova sînt analogii la Bodrogkeresztúr¹²², Szentes¹²³, Lebő¹²⁴, Kökénydomb¹²⁵, Zsaka¹²⁶, Coka¹²⁷ etc. Tehnica de pictare a zonelor dintre benzile incizate are analogii la Bodrogkeresztúr¹²⁸, Paszab¹²⁹, Szátoraljaújhely¹³⁰. Pictarea cu alb, galben şi roşu, după ardere, este caracteristică culturii

¹¹² Apar în nivelele superioare de la Zorlent şi Ruginosu. La Parţa sînt în număr mare.

¹¹³ D. Popescu, *op. cit.*, fig. 44/1,3; 45/1; 46/3.

¹¹⁴ I. Banner, *op. cit.*, p. 34—36.

¹¹⁵ Fr. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapest, 1929, pl. XXV/14; XXXI/4; XXXIV/1, 4, 15, XXXVI/2; XLII/11; M. Roška, *op. cit.* pl. A₂; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 256; M. Garašanin, *op. cit.*, fig. 4/1 pentru Vinca şi fig. 4.2 pentru Idios.

¹¹⁶ Aceste trei elemente sînt greu de precizat fără un studiu aprofundat. Pentru pl. 8/1, 8, 9—10 analogii în cultura Szakálhát, cf. I. Kutzián, *op. cit.*, p. 256.

¹¹⁷ În Banat apar în niv. III de la Zorlent; în **Transilvania...** elemente Bükk sînt în nivelul II de la Tartăria (niv. Turdaş-Petreşti), cf. N. Vlassa, în **Dacia**, VI, 1963, fig. 11.

¹¹⁸ La **Beşenova** (MRB, lada 46); pentru **Cenad**, cf. Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XLIV/1—13; LIX/1—3.

¹¹⁹ *Idem*, pl. XLIII/7—10.

¹²⁰ *Idem*, pl. XL/12.

¹²¹ Vl. Milojević, *op. cit.*, pl. 35, 2; M. Garašanin, *op. cit.*, pl. 5/6.

¹²² Fr. Tompa, *op. cit.* pl. XXXIV/3, 4; XL/2.

¹²³ *Idem*, pl. XL/4, 10—11.

¹²⁴ O. Trogmayer, în **MFME**, 1957, p. 58—60, pl. I/20, 22; II/20.

¹²⁵ I. Banner, *op. cit.* pl. XIX/4.

¹²⁶ M. Roška, *op. cit.*, fig. A₂, 3, 5—7, 11.

¹²⁷ I. Banner, în **ActaArchBp**, XII, 1960, pl. XXII/21, 46, 50; XXIII/19, 35, 48.

¹²⁸ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XXXIX/10.

¹²⁹ *Idem*, pl. XLII/4.

¹³⁰ *Idem*, pl. LXVII/5—6; LXVIII/3—4.

Zselis care la rândul său o preia de la cultura Szakálhát ¹³¹. În cultura Szakálhát se picta cu roșu după ardere ¹³². Pictarea și incrustarea cu culori crude apare și pe marfa de la Parța (pl. IX/8) fiind cu culoare roșie și uneori cu galben (pl. IX/11) ¹³³. Această tehnică *crusted* este veche în cultura Vinca. Ea apare pe vasele de cult încă în cursul fazei Vinca A ¹³⁴, dar este caracteristică pentru faza Vinca—Pločnik fiind răspândită pe o arie largă Rachmani—Bubanj Huma ¹³⁵, Lipovac ¹³⁶ și Naprelje ¹³⁷ menținându-se pînă în Vinca D ¹³⁸. Problemele care se pun sînt: originile picturii crude în cultura Tisa. Este transmisă prin intermediul culturii Szakálhát-Zselis sau preluată de la cultura Vinca. În acest din urmă caz fenomenul poate fi plasat cronologic la sfîrșitul fazei Vinca B₂ și începutul fazei C. Pentru aceasta pledează și fragmentul pictat cu roșu de la Balta Sărată ¹³⁹ și fragmentele de la Parța (pl. IX/8, 11). Prima ipoteză ridică cîteva probleme de cronologie privind datarea culturii Szakálhát în special.

Probleme interesante ridică materialul ceramic de la Lipova ¹⁴⁰. Uneltele de silex sînt multe ca număr și variate, de la micile vîrfuri (pl. XI/1, 3, 7) pînă la toporașul de mînă în formă de frunză ce amintește de tradiții paleolitice (pl. XI/43, 46, 48). Se întîlnesc lame trapezoidale (pl. XI/2, 4—6, 9, 13, 15—20, 26—28, 30, 47, 49), lame triunghiulare (pl. XI/35—36, 39, 41—42). Uneltele din piatră șlefuită sînt mai puține la număr: două topoare cu gaură de înmănșare (planșa XII/3, 12) și două resturi conice din piatră, probabil rezultate de la perforarea găurilor (pl. XII/3, 5), un topor din piatră șlefuită, trapezoidal, cu corpul bombat (pl. XII/6). Ceramica este ornamentată cu incizii (pl. XIII/1—5, 7, 9—11, 14, 16—17), puncte adînci (pl. XIII/3, 14, 17), alveole pe bază (pl. XIII/1) sau pe fund (pl. XIII/13). Toartele sînt mari, cu secțiune rotundă și uneori terminate cu ciocuri de pasăre (pl. XIII/6, 8; XII/2). Motivele sînt din linii simple și în formă de benzi unghiulare (pl. XIII/4, 9, 12).

¹³¹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 256, 259, 272.

¹³² *Idem*, p. 256.

¹³³ De la Parța din săpăturile lui M. Moga provine un vas capac pictat după ardere cu culori roșii și galbene.

¹³⁴ M. Garașanin, *BerRGK*, 39, 1958, p. 18.

¹³⁵ *Idem*, p. 18.

¹³⁶ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 72; Vl. J. Fewkes, în *BASPR*, 12, mai 1936, p. 45—50, pl. II/12.

¹³⁷ B. Stalić, în *ZbornikNM*, III, 1962, p. 16—17.

¹³⁸ Vl. Milojević, *Chronologie...*, p. 73.

¹³⁹ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 517.

¹⁴⁰ Multumesc d-lui prof. M. Rusu care mi-a cedat pentru studiu și publicare desenele obiectelor descoperite cu ocazia săpării unei rigole la pepiniera ocolului silvic din Lipova.

Uneori cimpul dintre benzi este umplut cu puncte (pl. XIII/14, 17). Dat fiindcă nu cunoaştem exact pasta din care sînt făcute şi tehnica de ardere, deoarece avem la îndemînă numai desenele materialului, singurele elemente cu care putem opera sînt ornamentele. Pentru o datare timpurie a acestor fragmente pledează: toartele în formă de cioc de pasăre (pl. XIII/6, 18; XII/2) pentru care se găsesc analogii în cultura Vinca în nivelul III de la Zorlenţ; topoarele cu gaură de înmănuşare care de asemenea sînt caracteristice fazelor tirzii ale culturii Vinca; ornamentul din puncte adincite are analogii în cultura Tisa¹⁴¹. Acest material poate fi încadrat tipologic şi cronologic la sfîrşitul fazei Vinca, B₂. Dat fiind caracteristicile materialului, imbinarea unor elemente vinciene, Tisa şi Criş, acest material a fost considerat rezultatul unui fenomen de sinteză între cele trei componente primind termenul de *cultura Banatului*¹⁴², termen folosit uneori pentru materialul Vinca din regiunea Mureşului. Pînă la o nouă verificare stratigrafică a condiţiilor de descoperire termenul de *cultura Banatului* este problematic chiar pentru acest material.

Evoluţia neoliticului tirziu în Banatul de nord poate fi schiţată doar în linii mari. Cultura Tiszapolgár cunoscută la Beşenova¹⁴³, Cenad¹⁴⁴, Parţa¹⁴⁵, Româneşti¹⁴⁶ s-a îmbogăţit cu noi puncte: Şoşdea¹⁴⁷, Berzovia¹⁴⁸, Dragomireşti¹⁴⁹; ceea ce dovedeşte extinderea ariei acestei culturi pînă în centrul Banatului. Lipsesc cercetări recente care să permită o analiză sigură.

Cultura *Bodrogkeresztúr* este cunoscută de la Beba Veche¹⁵⁰, Pecica — Şanţul Mare¹⁵¹, Curtici¹⁵². Influenţa acesteia este simţită pînă la Baile Herculane unde transmite fazei *Sălcuţa IV* „oala de lapte”, formă caracteristică culturii *Bodrogkeresztúr*¹⁵³ cunoscută pînă în fazele sale cele mai tirzii în Banatul Jugoslav la Biserna

¹⁴¹ Discuţiile supra notele 120—127.

¹⁴² Pentru acest material şi fenomene similare M. Rusu şi N. Vlassa au folosit termenul de *cultura Banatului*.

¹⁴³ Gy. Nagy, în *ArchÉrt*, XXXI, 1911, p. 150—155, fig. III/2, 7—9; V, 1—3, 10.

¹⁴⁴ M. Rusu, *op. cit.*, p. 3 şi urm.

¹⁴⁵ M. Moga, *op. cit.*, p. 295.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ Citeva fragmente sînt în colecţia Boaru din Şoşdea.

¹⁴⁸ Fragmente ceramice din această epocă s-au găsit cu ocazia săpăturilor de la castrul roman; în S₁, 1062 nivelul cu aceste fragmente suprapune pe cel cu ceramică Starcevo-Criş. (Muz. Jud. Caraş-Severin nr. inv. 660).

¹⁴⁹ Aşezarea a fost semnalată în anul 1962 cu ocazia săpăturilor de la Zorlenţul Mare. De atunci provine o strachină existentă la Muz. Reşiţa cu nr. inv. 210.

¹⁵⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 138; M. Rusu *op. cit.*, p. 5.

¹⁵¹ P. Roman, în *Comunicări*, ser. arh., I, 1967, p. 10.

¹⁵² D. Popescu, *op. cit.*

¹⁵³ P. Roman, *op. cit.*, p. 8.

Obala ¹⁵⁴. Un orizont cultural semnalat în regiunile de vest ale Banatului este cel cu toarte pastilate pentru care N. Vlassa și P. Roman au propus recent numele de *Băile Herculane—Cheile Turzii* ¹⁵⁵ cunoscut în Banat de la Băile Herculane ¹⁵⁶ și Românești ¹⁵⁷.

O analiză de ansamblu asupra cercetărilor din Banat arată necesitatea reluării unor cercetări în nordul Banatului pentru obținerea unor jaloane cronologice și stratigrafice mai sigure pe care să se axeze cercetarea neoliticului în Banat.

GII. LAZAROVICI

EINIGE FRAGEN DES NEOLITHIKUMS IM BANAT

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit behandelt einige der wichtigsten Fragen über das Neolithikum aus dem Banat, indem sie sich der letzten Forschungsergebnisse des Temesvarer, Reschitzaer Museums und des archäologischen Kollektivs vom „Eisernen Tor“ (Portile de Fier) bedient. Das Vorkommen eines Neolithikums ohne Tonware auf dem rumänischen Ufer des Eisernen Tores ist nicht bestätigt worden, obwohl dafür und dagegen Beweise hervorgezogen worden sind ^{2—5}.

Die älteste neolithische Kultur (Zivilisation) ist und bleibt daher im rumänischen Banat die Starcevo-Criș Kultur ⁶. Der Verfasser sucht darauf hinzuweisen, dass bloss der Namen Criș-Kultur anstatt Starcevo-Criș, so wie V. Bozoneant es versucht, auf dem Gebiet Rumäniens nicht angenommen werden kann, geschweige denn für Banat und Olteniei ^{7—10}, wo die Entwicklung dieser Zivilisation mit Jugoslawien identisch ist. Die letzten Forschungen aus Siebenbürgen stellen die Frage ob die Benennung Criș und Körös für das nördliche Ausbreitungsgebiet dieser Kultur noch beibehalten werden darf ^{11—12}.

Die Entwicklung der Starcevo-Criș Kultur spielte sich nicht in einem beschränkten Raum ab, wo eventuell die Donauenge zwischen Jugoslawien und Banat auch „Clisură“ genannt eine ausschliessliche Rolle gehabt hätte.

¹⁵⁴ M. Garasanin, in *Starinar*, IX—X, 1959, p. 33.

¹⁵⁵ N. Vlassa semnalase fenomenul cu mai mulți ani în urmă. Rezultatele cercetărilor din ultimii ani justifică acest termen.

¹⁵⁶ P. Roman în mai multe campanii de săpături a reușit să precizeze stratigrafic și cronologic poziția și diversele influențe.

¹⁵⁷ P. Roman, *op. cit.*, p. 10 și urm.

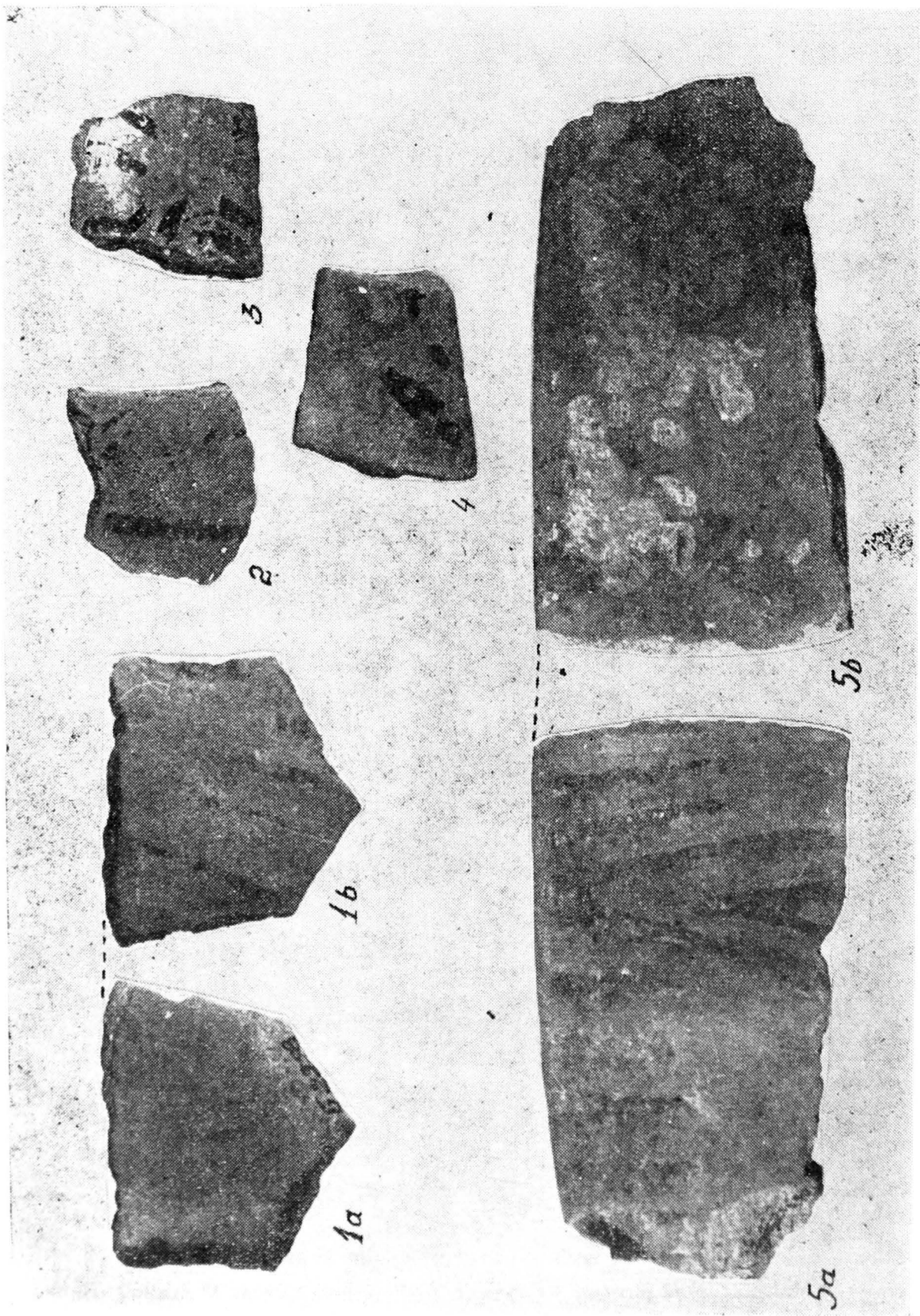
¹⁵⁸ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 262; D. Popescu *op. cit.*, p. 106;

Weiterhin nimmt der Verfasser Stellung zu einigen Ausdrücken wie: Aklimatisierung, Synthese und Verallgemeinerung, in welche die Entwicklung der Starcevo-Criş Kultur einbegriffen ist, diese aber auf einem schmalen Gebietsstreifen der Donau entlang beschränken will^{11—20}. Unsere Kenntnisse über die Entwicklung der Starcevo-Criş Kultur im Banat ergänzt der Verfasser durch eine schematische Darstellung der Funde von Gornea (Taf. I—IV), welche nach Milojevic der Entwicklungsphase II/2; III und IV angehören.

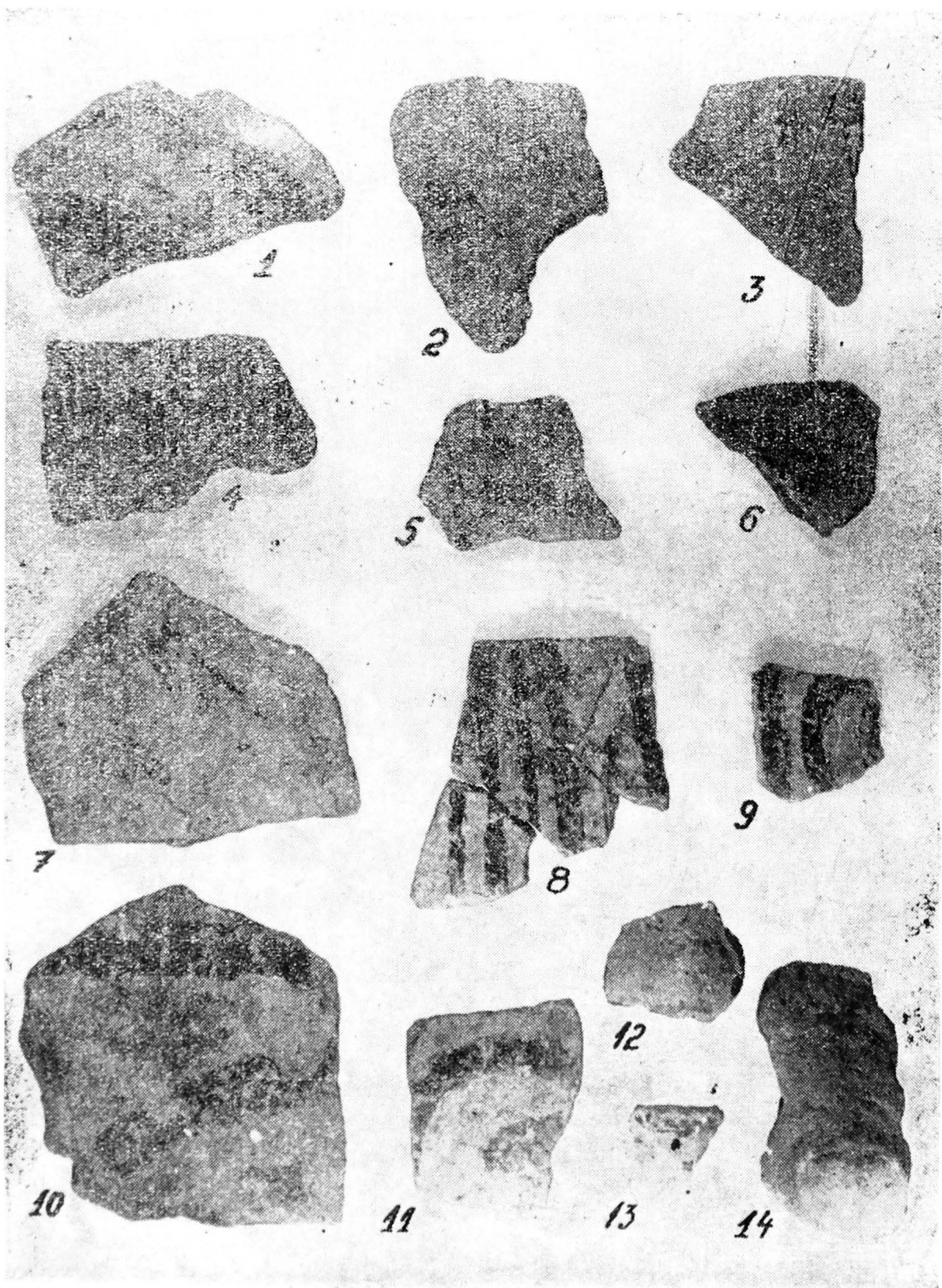
Als Beginn des mittleren Neolithikums betrachtet man das Eindringen der Kulturträger der Vinca-Zivilisation. Der Ursprung dieser Zivilisation ist in der Balkan-Anatolischen Gegend zu suchen (35—37) und nach der Meinung des Verfassers drang diese über Vardar Morava in das Dounaugebiet ein. In dieser Hinsicht sind die neuesten Funde H. Hauptmann's³⁸ aus Makedonien von grosser Bedeutung. Auf diese Art möchte der Verfasser die Meinung über das Vordringen dieser Kultur über Bulgarien — Oltenien — Banat, wie Srejovic behauptet, ablehnen.

In einer tiefgehender Analyse wird die Meinung über den Ursprung der Vinca Kultur aus der Starcevo Criş Kultur, welche V. Boroneant vertritt, untersucht, doch der Verfasser weist darauf hin, dass die Bestandteile der Vinca A nicht aus Starcevo IV herrühren, sondern dass von einem umgekehrten Prozess die Rede ist (39—46). Eine von E. Comşa vertretene Anschauung über die Entwicklung der Vinca-Kultur im Banat, widersetzt sich der Verfasser mit persönlichen Meinungen die sich auf das Fundmaterial von Gornea, Zorlent und Parta stützen und zeigt, dass viele neueingeführten Benennungen unbegründet sind^{47—72}. Das von Vl. Milojevic aufgestellte chronologisch System für diese Kultur im Banat kann auch heute mit einigen Präzisionen und lokalen Bestimmungen^{73—92}, angenommen werden. Hingegen sind die Forschungen für die Entwicklung der Tisa Kultur auf dem Gebiet des rumänischen Banats lückenhaft und nur die Veröffentlichung und Verarbeitung des Fundmaterials von Hondoni kann auf diesem Gebiet Klarheit schaffen. Nach der Meinung des Verfassers müssen die Anfänge dieser Kultur früher schon in die Vinca B₁ und Beginn der Phase B₂^{93—117} ausgesetzt werden. Als Beweise führt der Verfasser die Tonware aus Beşenova, Cenad, Lipova und Parta^{118—130}, an.

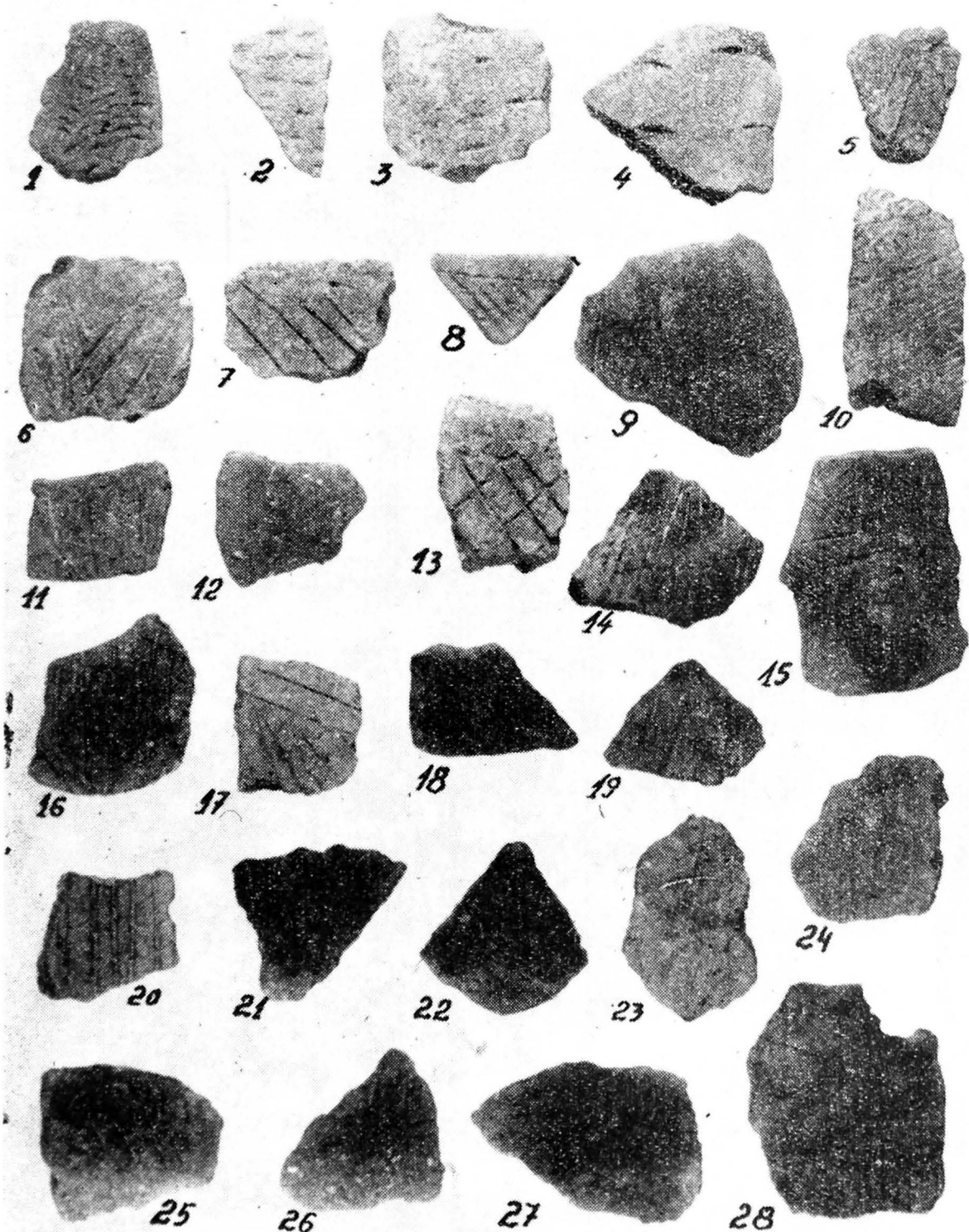
Das Spät-Neolithikum ist im rumänischen Banat weniger bekannt und aus Mangel an Forschungen nur im grossen Zügen behandelt.

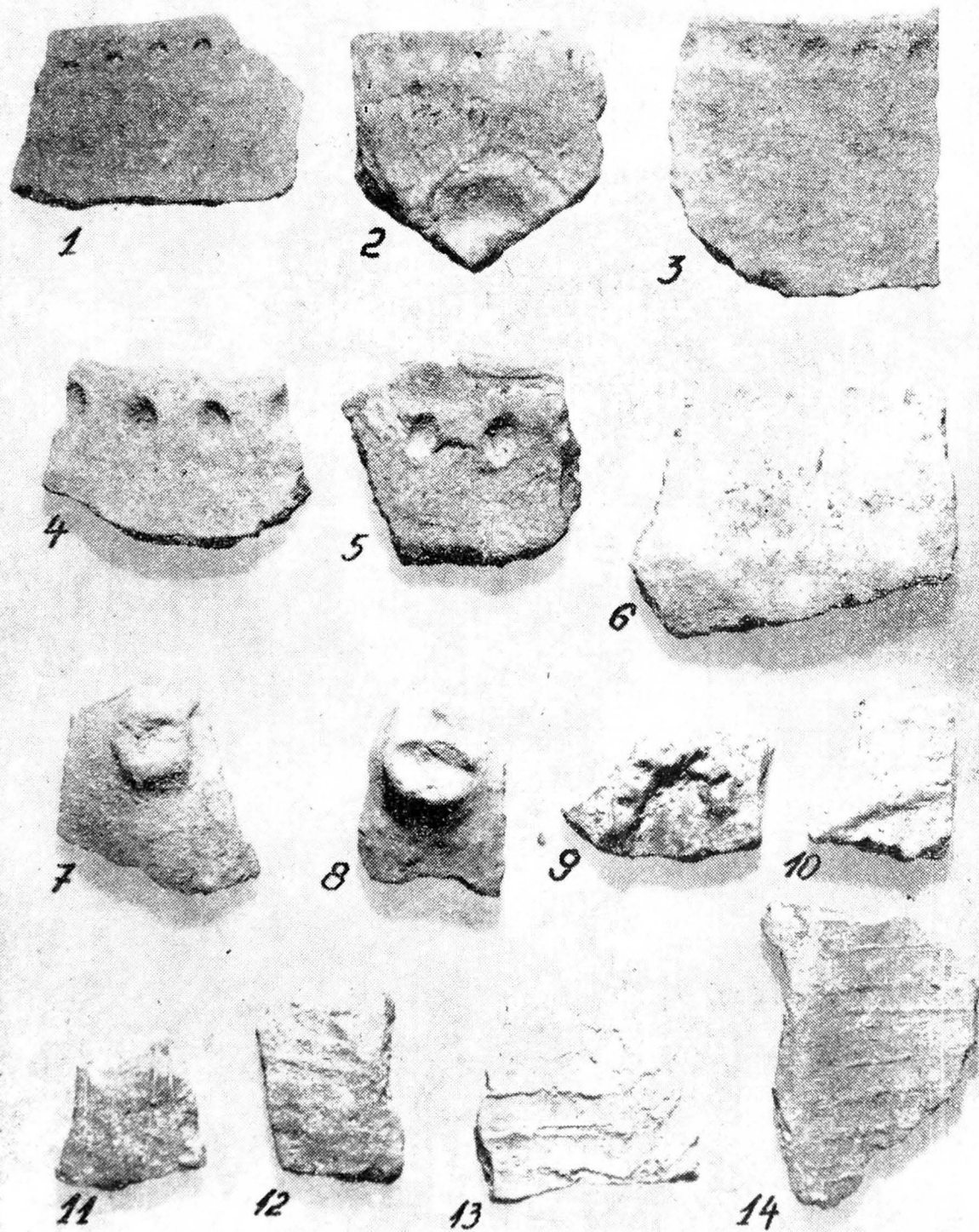
Pl. I. Cultura Starcevo-Criș faza II/2, Gornea — Căunița de sus (materialul la Muzeul din Reșița).

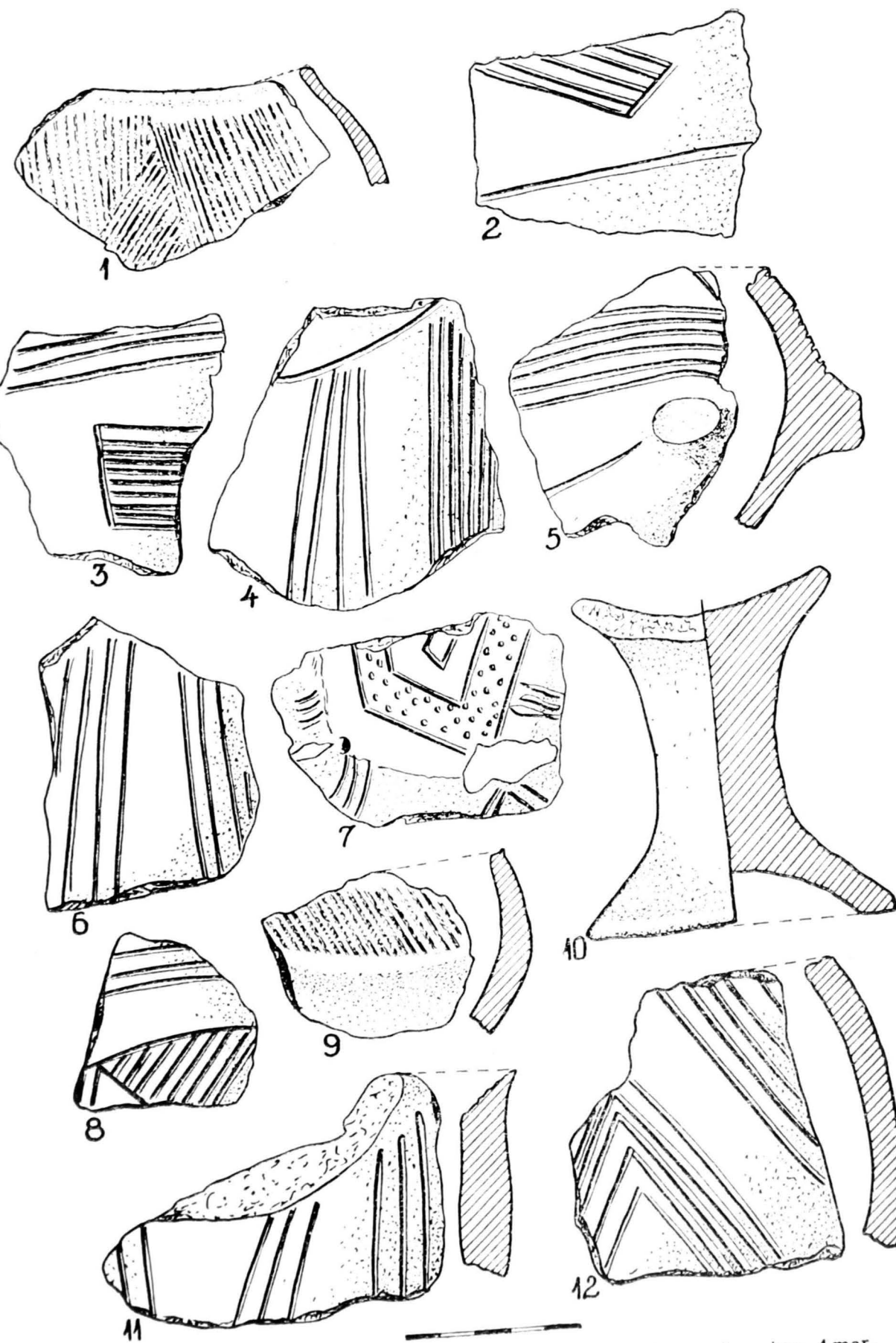
Pl. II. Cultura Starcevo-Criș faza III-a, Gornea — Locurile lungi (locuința 1, mar. Resita)

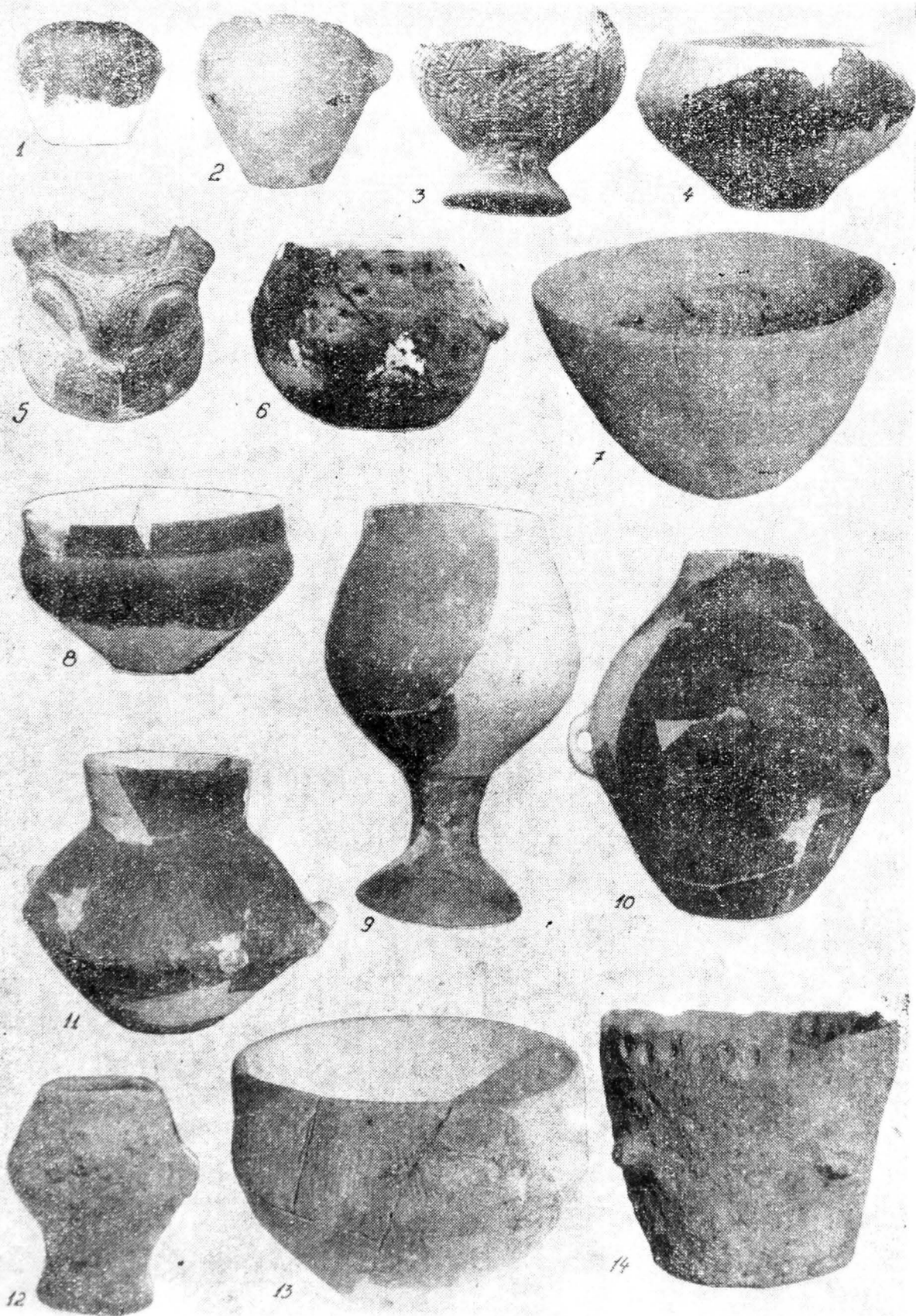
Pl. III. Cultura Starcevo-Criș, faza IV-a, Gornea — Căunița de Sus (bordurile 7—8, muz. Reșița).

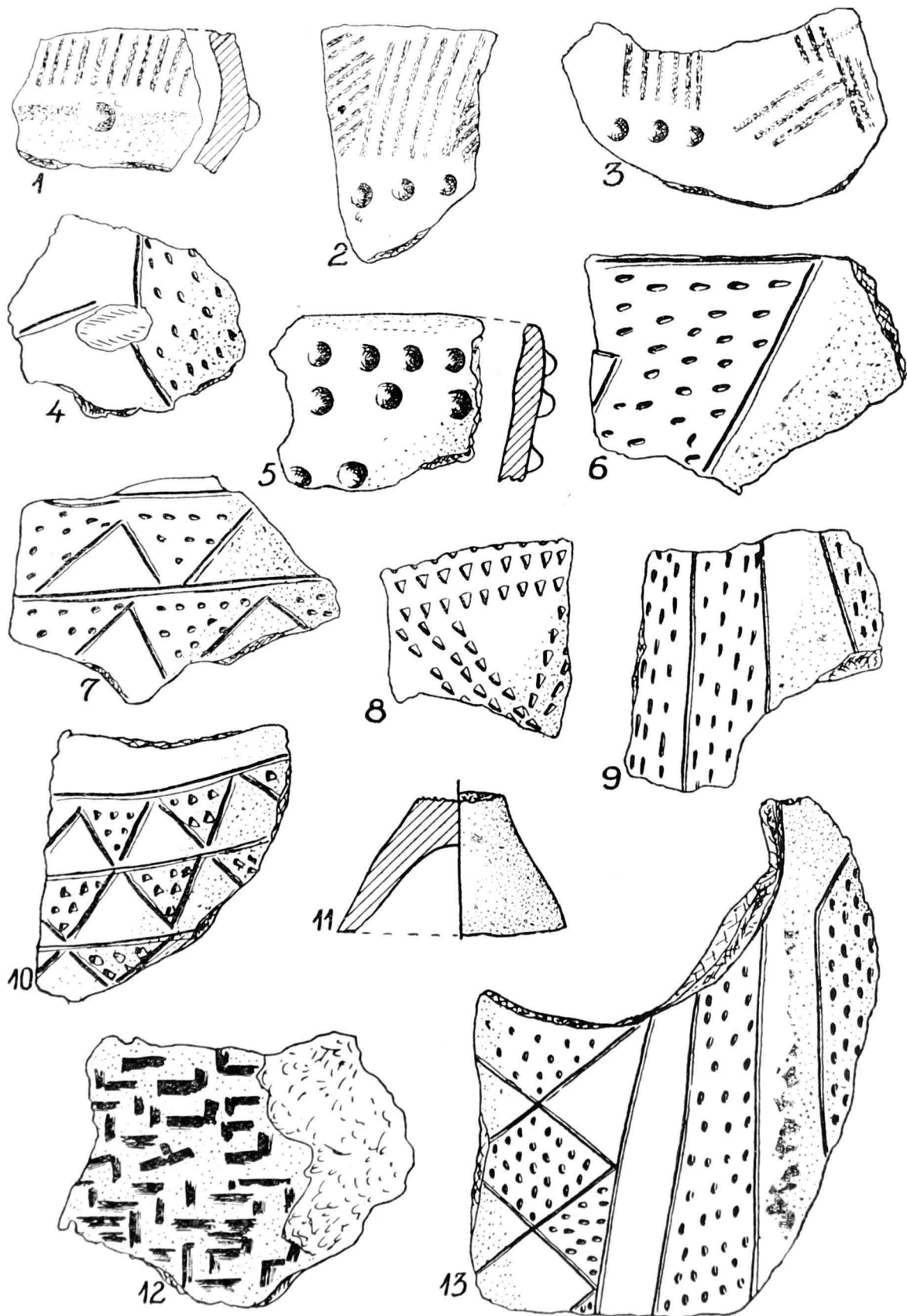
Pl. IV. Cultura Vinca faza A, Gornea — Căunița de Sus (ceramică cu barbotină, bordeiul 9; muz. Reșița)

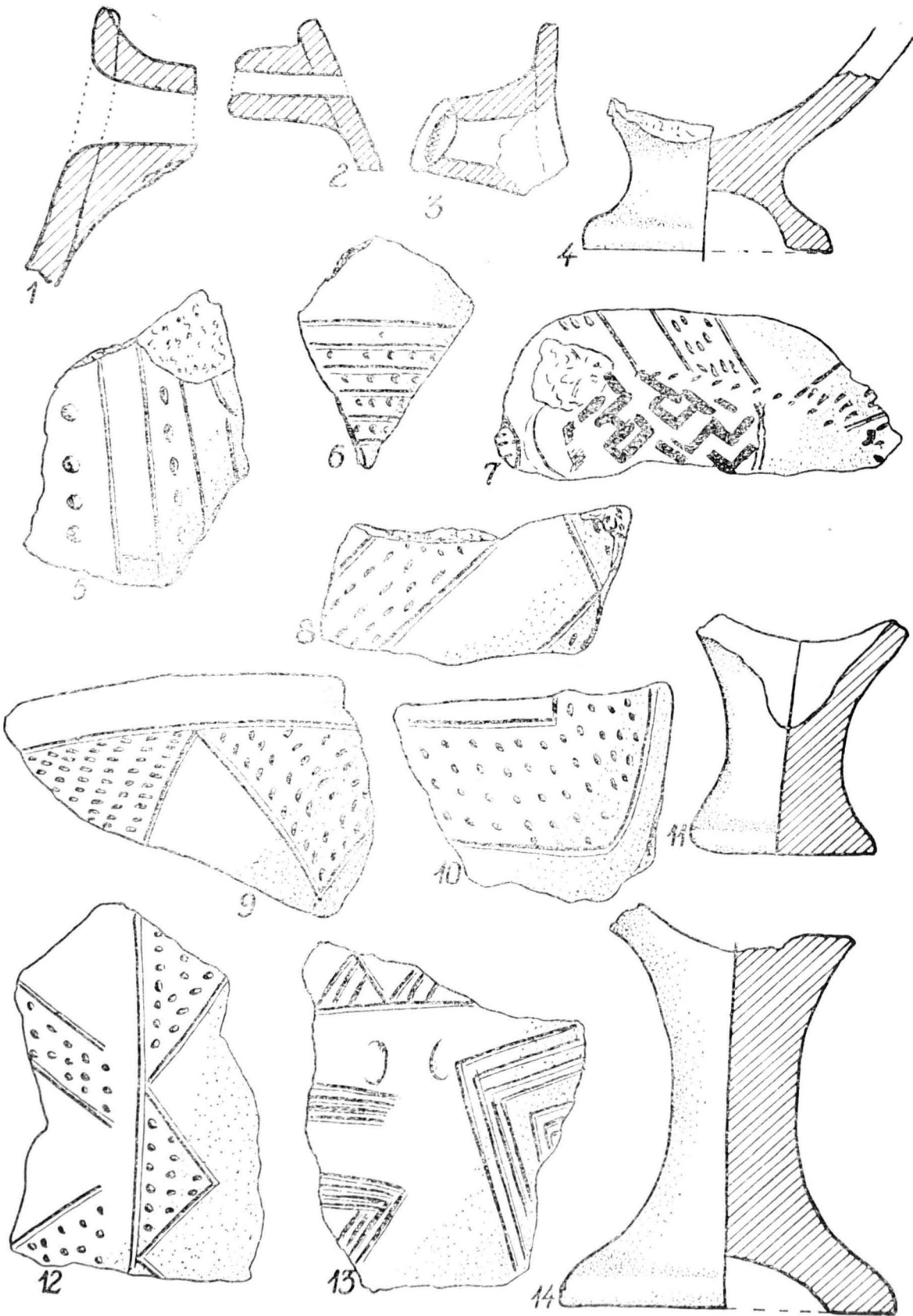
Pl. V. Cultura Vinca faza B₁, 1—5 Parța (Muzeul Timișoara 1 — inv. 4 mar-
caj 1/6; 2 — inv. 4 m 224; 3 — inv. 21 m 206; 4 — inv. 21 m 617; 5 — inv.
6 m 1/4 — 1956); 6—8 Ohaba Mitnic (Muzeul Caransebeș 6 — inv. 148;
7 — inv. 143; 8 — inv. 186); 9—12 Zorlențul Mare — Codru (Muzeul Re-
șița 9—12 secțiunea „E” adâncimea 0,70—1 m).

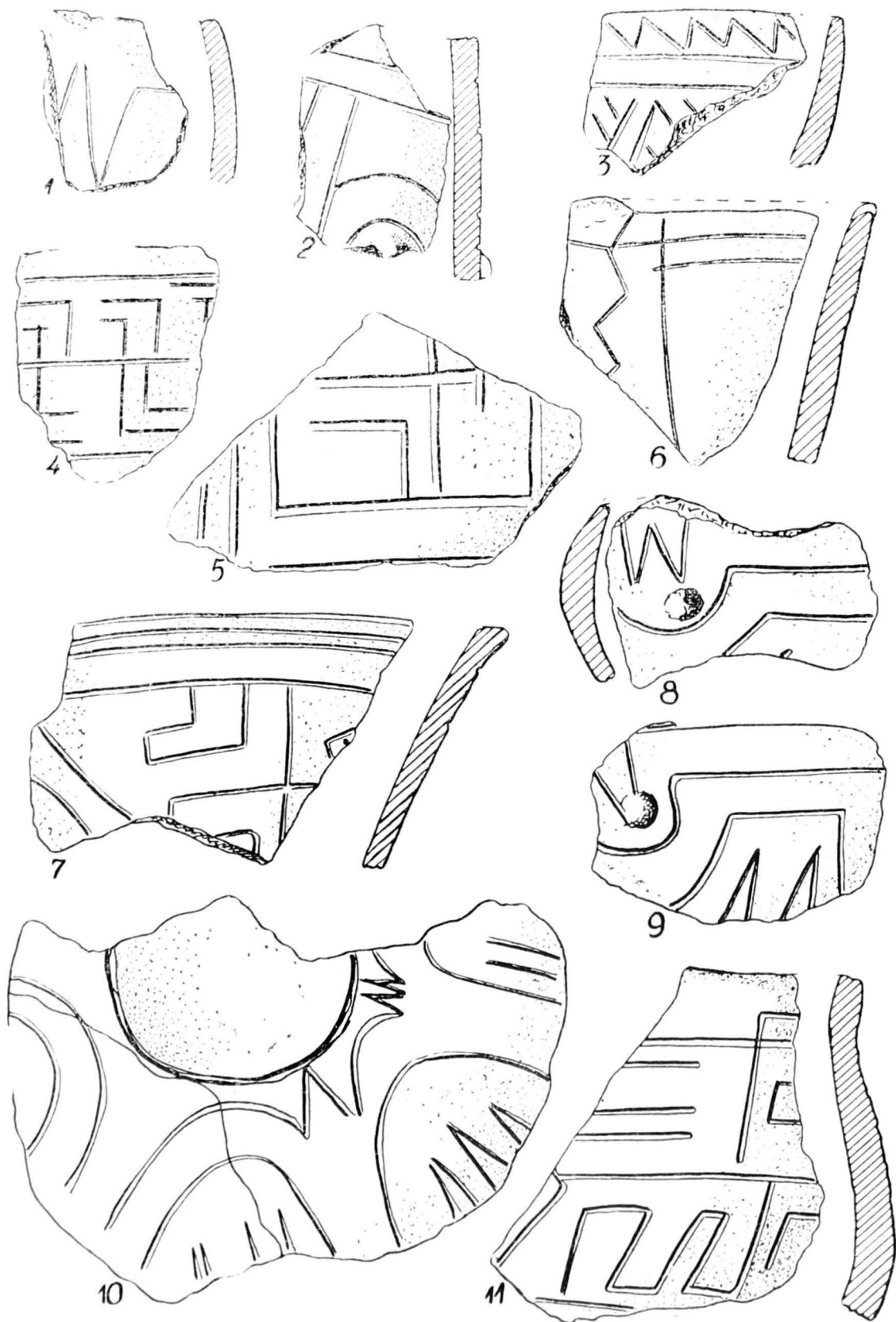
Pl. VI. Zorlențul Mare — Codru (1962 aug.—sept., 1—4 niv. Zorlenț III, 5—11, 13—14 niv. Zorlenț II; 12 — niv. Zorlenț I).

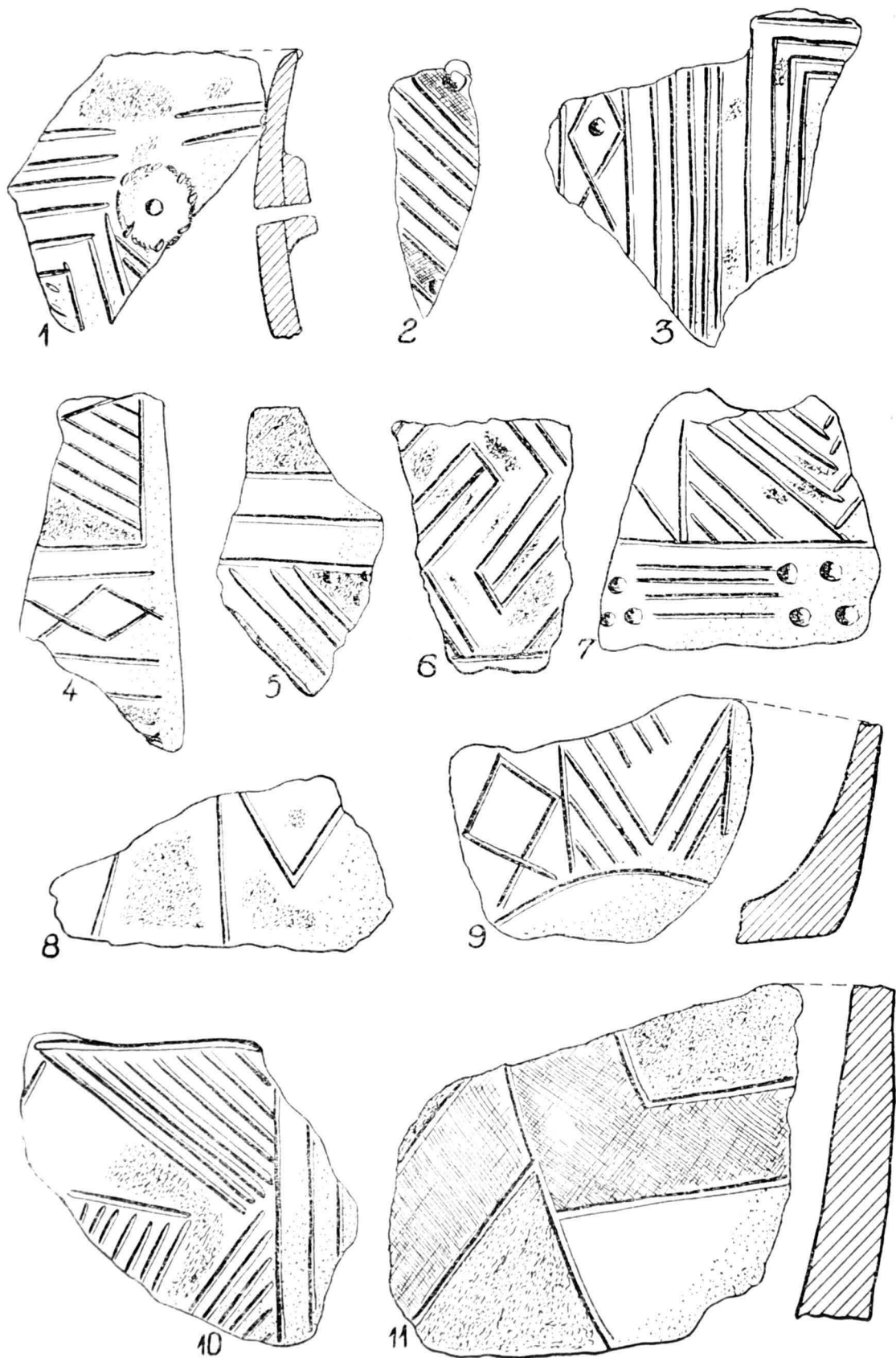
Pl. VII. Cultura Vinca faza B₂, 1—13 Parța (Muzeul Timișoara 1—8 inv. 39; 2 — inv. 12; 3—4, 12 inv. 3; 5—9 inv. 14; 6—7 inv. 21; 10 — inv. 1; 11 — inv. 8; 13 — inv. 2).

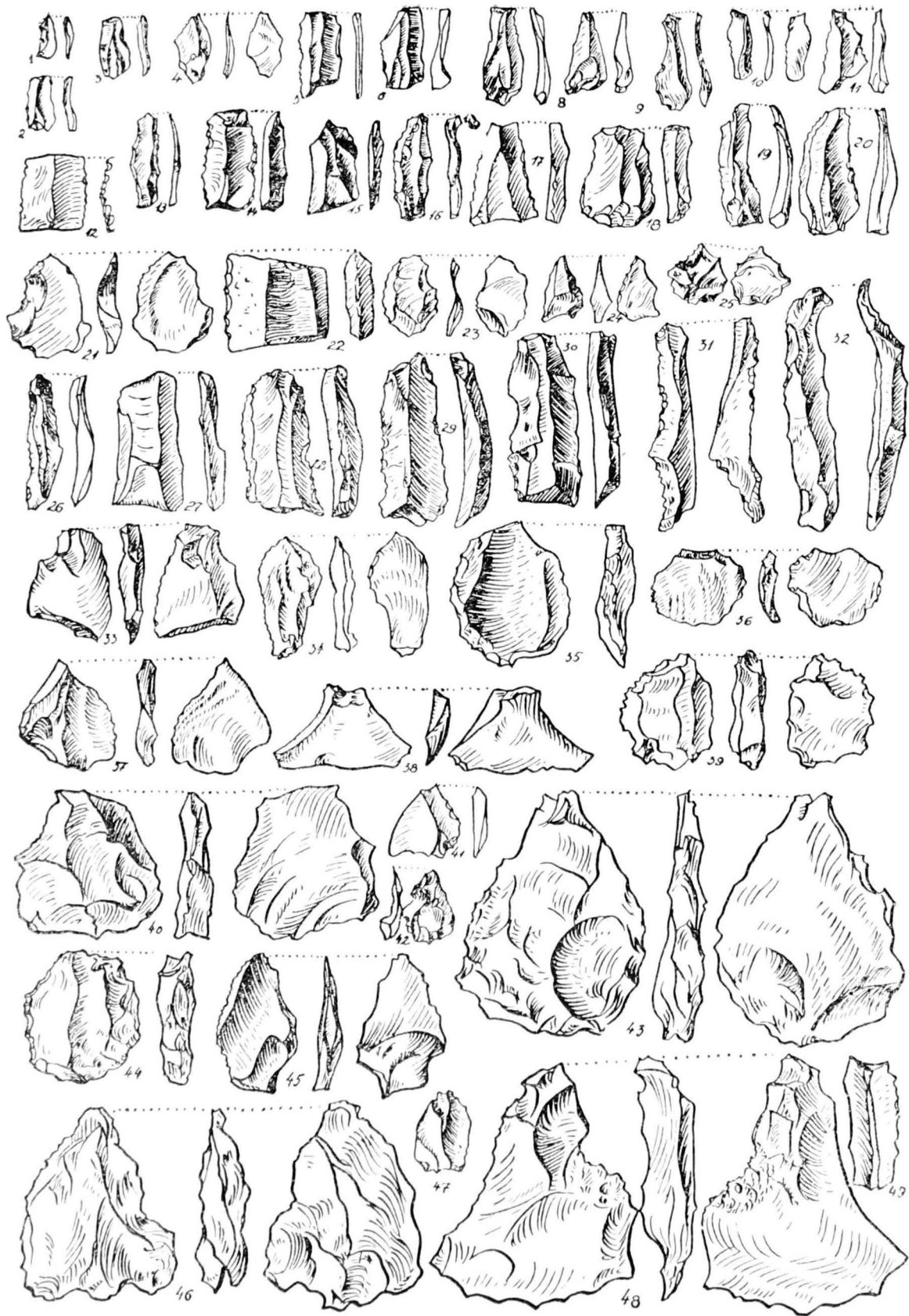
Pl. VIII. Cultura Vinca faza B₂, L—8 Zorlențul Mare (niv. III, Muzeul Reșița, 1—5 1962 octombrie, secțiunea „ ” adâncime 0,30 m; 6 1962 august, secțiunea 1 locuința 1); 9—11 Ruginosu (Muzeul Caransebeș, inv. 90/203; 71/234; 69/23 A).

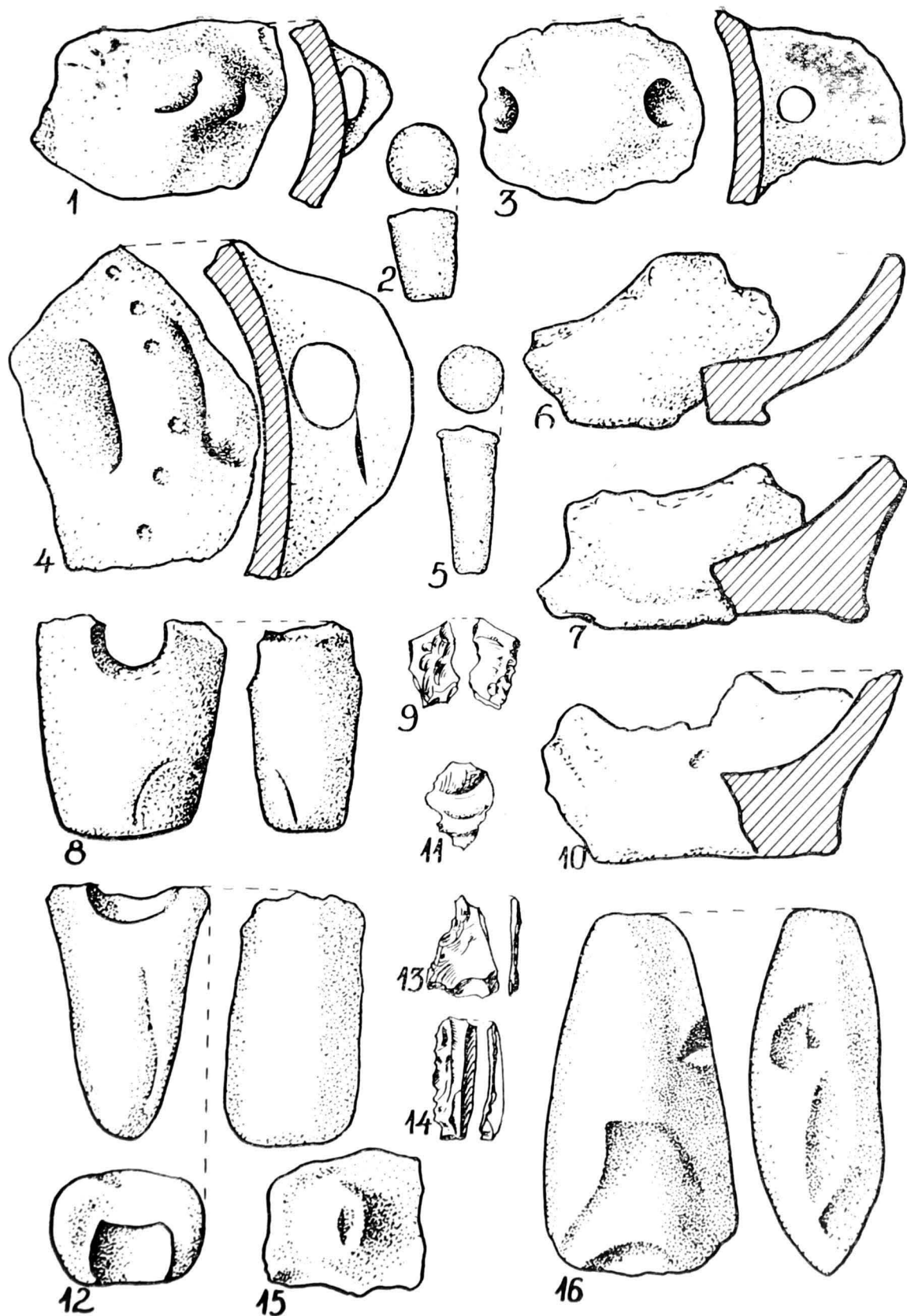
Pl. IX. Importuri în nivelele Vinca, 1—3, 5, 10 Parța (Muzeul Timișoara, 1—2 inv. 8 m, 1/5 (3558); 3 inv. 21 m 1227); 4 Loc necunoscut; 6—9, 11 Zorlențul Mare (niv. Zorlenț III, Muzeul Reșița).

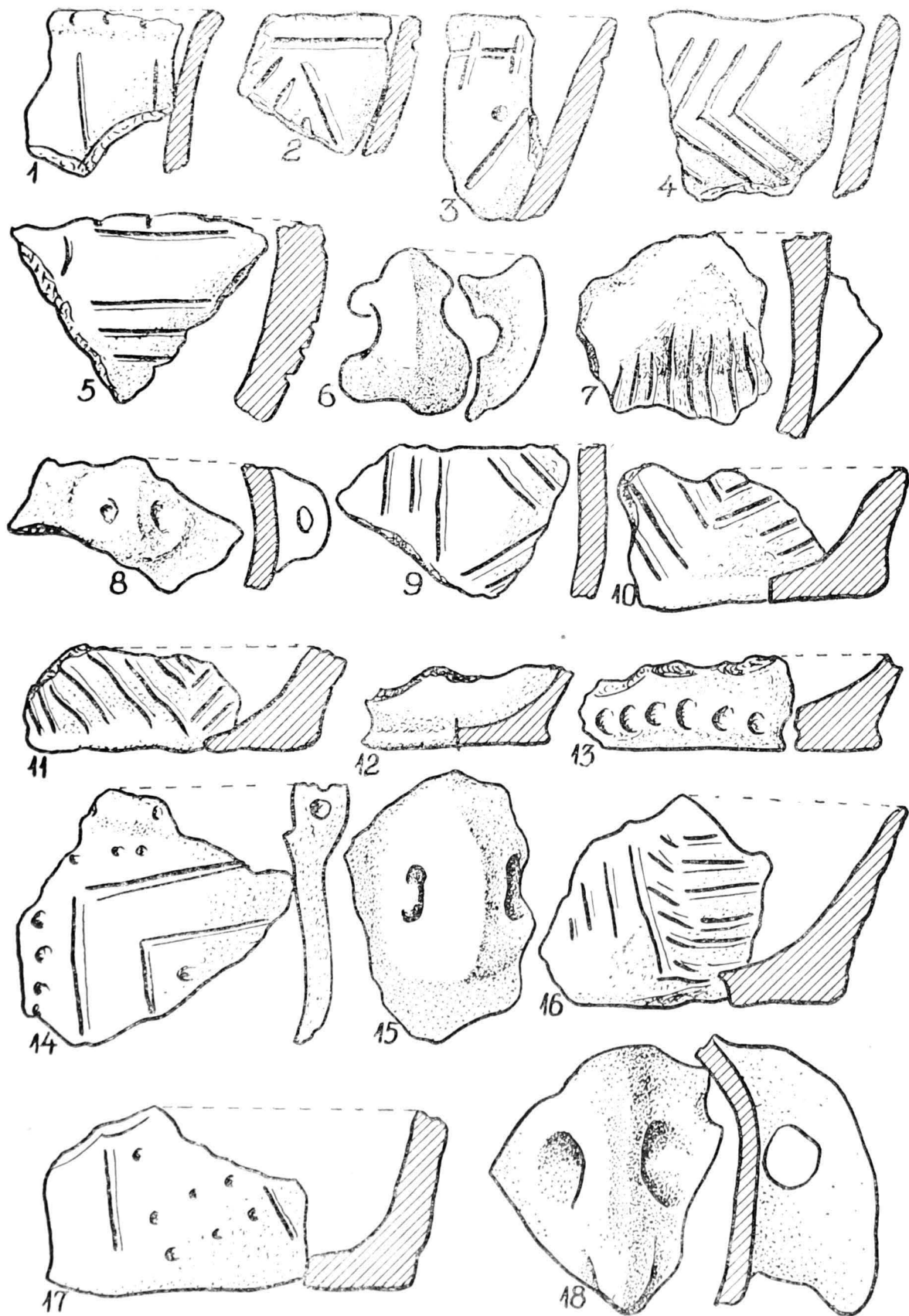
Pl. X. Cultura Tisa timpurie, 1, 5 10 Cenad; 2, 3, 7 Beșenova; 4, 9 Loc necunoscut; 6, 8, 11 Parța. (Muzeul Timișoara, colecția Nagy 1—5, 7, 9—10; M. Moga săpături 6, 8, 11).

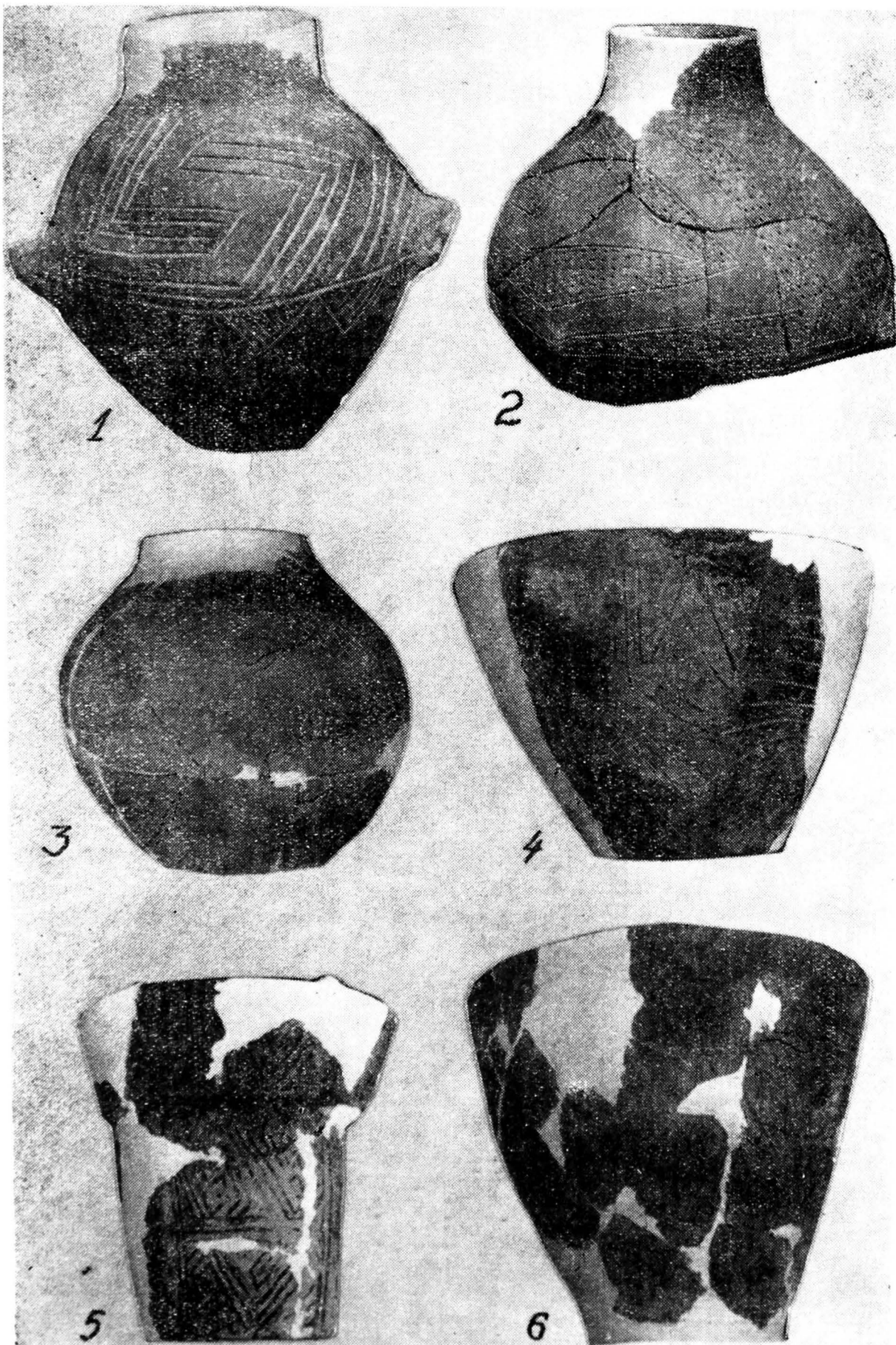
Pl. XI. Lipova, unelte de silex.

Pl. XII. Lipova, 1, 3—4, 6—7, 10, 15 ceramică; 2, 5 rest de la perforare; 8, 12, 16 unelte de piatră șlefuită; 9, 11, 13—14 unelte de silex.

Pl. XIII. Lipova, ceramică.

Pl. XIV. 1—3 Parța; 4—6 Hodoni (Muzeul Timișoara).

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA BALTA SĂRATĂ

Pe terasa mijlocie a riului Timiș, pe versantul drept al acestuia, la o distanță de 4 km sud-vest de orașul Caransebeș, pe locul numit „Cîmpul lui Poșta“ sau „Grădina lui Poșta“, este situată o așezare neolitică. Cu toate că locul cu așezarea neolitică aparține teritorial orașului Caransebeș, în literatura de specialitate este cunoscută sub numele de așezarea neolitică de la Balta Sărată.

Așezarea este semnalată la 1 august 1962 de noi, cu ocazia unei săpături edilitare efectuate aici. Pentru studierea așezării s-a întreprins o campanie de săpături care se desfășoară după următorul program:

a) Pentru cunoașterea amănunțită a obiectivului ce urma să fie studiat s-au executat următoarele:

— supravegherea lucrărilor edilitare de către specialiști în vederea recoltării materialului arheologic rezultat. Tot în această fază s-a mai urmărit, pe cît posibil, studierea formelor de locuire, dispunerea locuințelor una față de alta, stratigrafia așezării etc. Greutatea mare întîmpinată în această fază a fost aceea că în cadrul șantierului s-a efectuat un volum mare de lucrări de sapă, lucrări care au degradat așezarea neolitică distrugînd chiar unele obiective de interes arheologic. Faptul că pe o suprafață mai întinsă s-a executat un volum de muncă tot atît de mare, a îngreunat supravegherea lucrărilor;

— paralel cu supravegherea lucrărilor edilitare s-a căutat să se delimiteze întinderea așezării și să se efectueze o ridicare topografică a acesteia;

— efectuarea unor sondaje preliminare pentru stabilirea tipului de așezare.

b) A doua etapă urmărește cercetarea întregii așezări după care urmează întocmirea unei comunicări cu rezultatele campaniei arheologice.

Primul sondaj s-a făcut la 6 august 1962 cu ajutorul Muzeului orașenesc din Lugoj, sub conducerea tovarășului director Ion Stratan. Materialele rezultate în urma acestui sondaj ne-au ajutat să încadrăm așezarea în epoca neolitică precum și procurarea de material arheologic în vederea expunerii lui în Muzeul caransebeșean. Concomitent cu săpăturile și studiul ce s-a efectuat la așezarea de la Balta Sărata. Muzeul județean din Reșița efectua săpături la Zorlențu Mare, așezare situată nu departe de orașul Caransebeș.

Sub îndrumarea colectivelor științifice ale Institutului de istorie și arheologie din Cluj și Muzeul Regional al Banatului din Timișoara s-a făcut studierea materialului rezultat din ambele așezări. Cu această ocazie s-au adus date noi cu privire la aria de răspândire și mai ales la caracteristicile neoliticului bănățean.

Ulterior, în anul 1962—1963, s-au făcut sondaje în așezările neolitice identificate, cu ocazia perieghezelor efectuate în zona Caransebeșului pentru a verifica prezența așezărilor neolitice între Caransebeș și Zorlențu Mare. S-au identificat astfel așezările neolitice de la Ohaba Mitnic și Ruginosu.

Sondajele efectuate în așezările neolitice descoperite au impus efectuarea de noi săpături sistematice la Balta Sărata. Cu sprijinul acad. C. Daicoviciu a fost trimis ca specialist asistentul Sever Dumitrașcu care, în primăvara anului 1963, a întreprins al doilea sondaj în așezările de la Balta Sărata și Ohaba Mitnic¹.

Scopul primului sondaj a fost de a obține date științifice care să întregască părerile făcute cu ocazia studiului materialului arheologic recoltat din săpăturile cu caracter edilitar. Cel de al doilea sondaj a avut drept scop completarea datelor obținute în primul sondaj și compararea materialelor scoase din săpături.

Cele două sondaje efectuate în așezarea neolitică de la Balta Sărata au semnalat prezența a două nivele de cultură ce prezintă aceleași caracteristici². Din studiul materialului arheologic s-a ajuns la părerea că locuitorii așezării neolitice de la Balta Sărata duceau o viață sedentară legată de cultivarea primitivă a plantelor, creșterea animalelor și alte îndeletniciri casnice. Aceste afirmații se bazează pe: prezența plevei și paielor în chirpici; boabe de grâu carbonizate; rișițe, percutoare pentru sfărămarea semințelor destinate consumului.

Săpăturile noastre nu au dezvelit decît parțial locuințe. Pe baza acestora putem afirma că toate locuințele erau de suprafață, con-

¹ Scurte rapoarte de săpături au fost publicate de Sever Dumitrașcu, *Două așezări ale culturii Turdaș*, în *Lucrări științifice*, seria B, Oradea, 1969, p. 517—521.

² După informația lui I. Stratan și S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 517.

struite după procedeul scheletului din pari și împletituri de nuiele peste care se lipea un strat de pământ. Acest procedeu este confirmat, la Balta Sărată, de urmele lăsate de partea lemnoasă pe masa de chirpici.

Uneltele necesare atât pentru uzul casnic cât și ca arme de vânătoare erau confecționate din silix, obsidiană și piatră de riu. Materia primă pentru uneltele din silix și obsidiană, credem noi, a fost adusă prin intermediul schimbului comercial din sudul Dunării. Celelalte unelte — rișnițe, topoare, dălți — au fost confecționate din pietre de riu din zona de locuire și șlefuite după nevoie.

Materialul arheologic, bogat și variat, arată că olăritul era una dintre principalele îndeletniciri casnice. Din obiectele rezultate în urma cercetărilor — greutatea pentru războiul de țesut, fusaiole — arată că torsul și țesutul la războiul vertical era o îndeletnicire binecunoscută. Imprimările de pe unele funduri de vase arată că împletitul era, de asemenea, practicat larg.

Ceramica se împarte în două grupe: *ceramică grosolană* de uz comun, de culoare roșie cu mult nisip ca degresant și *ceramica fină* de culoare neagră, cu o pastă bine aleasă. Pe ceramica roșie ornamentele lipsesc sau sînt făcute cu puțin interes și gust artistic. Ceramica de culoare neagră este ornamentată cu incizii, pliseuri și mai rar pictură. Inciziile sînt realizate cu grijă, avînd ca motiv dominant meandru, care de cele mai multe ori este însoțit de triunghiuri hașurate. Pliseurile sînt realizate cu grijă, fiind dispuse pe partea superioară a vaselor, avînd motive rectilinii. Banda punctată și hașurată este destul de rar întîlnită, și aceasta este însoțită de triunghiuri punctate.

Formele ceramice sînt variate. Forma cea mai des întîlnită este strachina după care urmează bolul, cupa cu picior și oalele de forma unor borcane. Vasele miniatură imită în general formele vaselor mari.

Suprastructura așezării de la Balta Sărată este reprezentată prin statuete antropomorfe și zoomorfe. Din cele 11 exemplare descoperite reținem ideea că toate reprezintă divinități feminine. Pînă în prezent nu sînt cunoscute divinități masculine. Forma statuetelor este cilindrică, cu părțile corpului redată schematic. Sînt unele exemplare cu steatopigie exagerată. Luate în ansamblu, statuetele feminine reprezintă, din punct de vedere anatomic, cele trei părți ale corpului omenesc. Capul este redat printr-o mască triunghiulară avînd ceafa terminată cu o țesătură. Torsul este cilindric sau oval, avînd sîinii și brațele redată prin proeminențe. Picioarele sînt redată la un singur exemplar în vreme ce la toate celelalte nu sînt despărțite, terminîndu-se cu o bază cilindrică. Unul din exemplare are corpul ornamentat cu incizii care probabil reprezentau îmbrăcămîntea. Mai există și o altă ipoteză — și anume că aceste ornamente ar reprezenta tatuajul de pe corp, ce putea fi folosit de locuitorii așezării de la Balta Sărată.

Figurinele zoomorfe sînt reprezentate prin urși, lupi și vulpi, animale ce erau vinate în această zonă.

Plastica neolitică de la Balta Sărată arată stadiul de dezvoltare a gustului artistic al omului primitiv și practicarea unor obiceiuri mistico-religioase legate de cultul fecundității și al fertilității.

Un alt punct de cercetare a așezării neolitice a fost recoltarea materialului arheologic ieșit la suprafață cu ocazia lucrărilor edilitare de aici. Pentru realizarea acestui scop a fost făcut un instructaj muncitorilor, iar punctele unde se semnalau fragmente ceramice, unelte de piatră sau alte materiale arheologice erau spraveghiate de specialiști. Datorită întinderii așezării și volumului mare de lucrări edilitare, nu s-a reușit întotdeauna să se asigure supravegherea tuturor lucrărilor de sapă, reușindu-se doar recoltarea materialului.

Alături de materialul neolitic au fost găsite și alte materiale aparținînd unor epoci mai apropiate. Semnalăm descoperirea unei margele de sticlă, o fibulă de bronz cu început de ancoră și un fragment ceramic ornamentat cu linii în formă de val.

Margeaua de sticlă are forma sferoidală, de culoare alb-verzuie, mată, ornamentată cu „coaste” verticale, avînd următoarele dimensiuni: înălțime 1,4 cm, lățime 2 cm, diametrul maxim 1,4 cm. Orificiul transversal este de 0,6 cm, la ambele capete fiind ușor ovalizat. Nu este exclus ca această mărgea și eventual alte materiale, să fi făcut parte din inventarul unui mormînt, deranjat cu ocazia lucrărilor fără a fi atras atenția cercetătorilor. Asemenea margele s-au găsit la Tirgșor³, Soporul de Cîmpie⁴ și în alte morminte, fiind de origine romană și aparținînd secolelor II—III e. n.

Fibula de bronz nu este întreagă. Spiralele arcului sînt acoperite pe două plăci laterale la care se poate vedea existența unor terminații care, din cauza alterării materialului, au căzut. Partea superioară a fibulei este ruptă din aceleași cauze. Încadrarea cronologică a fibulei este îngreunată de starea fragmentară care nu permite o mai fină încadrare tipologică. Prin analogie cu celelalte fibule de același tip, credem că aparține epocii daco-romane. Tipologic, credem că se încadrează în variantele de început ale *tipului ancoră* derivînd, probabil, din fibule cu noduli pe arc și picior înalt, numită de unii cercetători *fibula puternic profilată*. Varianta noastră se încadrează cronologic în sec. II—III e.n. Este o variantă care evoluează spre fibula ancoră pe deplin formată⁵. Analogii apropiate sînt într-un exemplar inedit descoperit în cimitirul daco-roman de la Soporul de

³ Gh. Diaconu, **Tirgșor** (necropola din sec. III—IV e.n.), București, 1965, p. 108—110 și pl. CXXXVIII/23.

⁴ D. Protase, **Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie**, în **Materiale...**, VI, 1959, p. 387—388 și p. 391, fig. 5/11.

⁵ Cf. I. Kovrig, în **DissPann**, II, 4, 1937, pl. VI/B și pl. VIII/72, 75, 76.

⁶ Informație D. Protase, căruia îi mulțumim și cu această ocazie pentru sprijinul acordat la determinarea materialului.

Cimpie, care se poate data în jurul anului 200 e.n.⁶. Descoperirea celor două piese în aceeași zonă ne întărește convingerea că ele aparțineau unui mormînt, probabil de incinerare.

Fragmentul ceramic este din pastă nisipoasă de culoare brun-roșietică. Motivele ornamentale constau din linii în val și linii paralele ce alternează. După pastă și motive credem că aparține epocii feudale timpurii. Cercetările viitoare sistematice vor avea menirea să precizeze aceste lucruri.

Considerăm absolut necesară continuarea săpăturilor arheologice pentru a se putea preciza încadrarea cronologică exactă atât a urmelor de locuire preistorică, cît și a celor din perioada daco-romană și post-romană.

LIVIU GROZA

DIE NEOLITHISCHE SIEDLUNG VON BALTA SĂRATĂ

(Zusammenfassung)

Vorliegende kleine Mitteilung schildert die Fundverhältnisse und die Geschichte der Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Balta-Sărată (Kreis Carasch-Severin). Ähnliche neolithische Fundorte aus dem gewesenen Raion Caransebeș gibt es noch in Zorlent, Ohaba Mîtnic und Ruginosu.

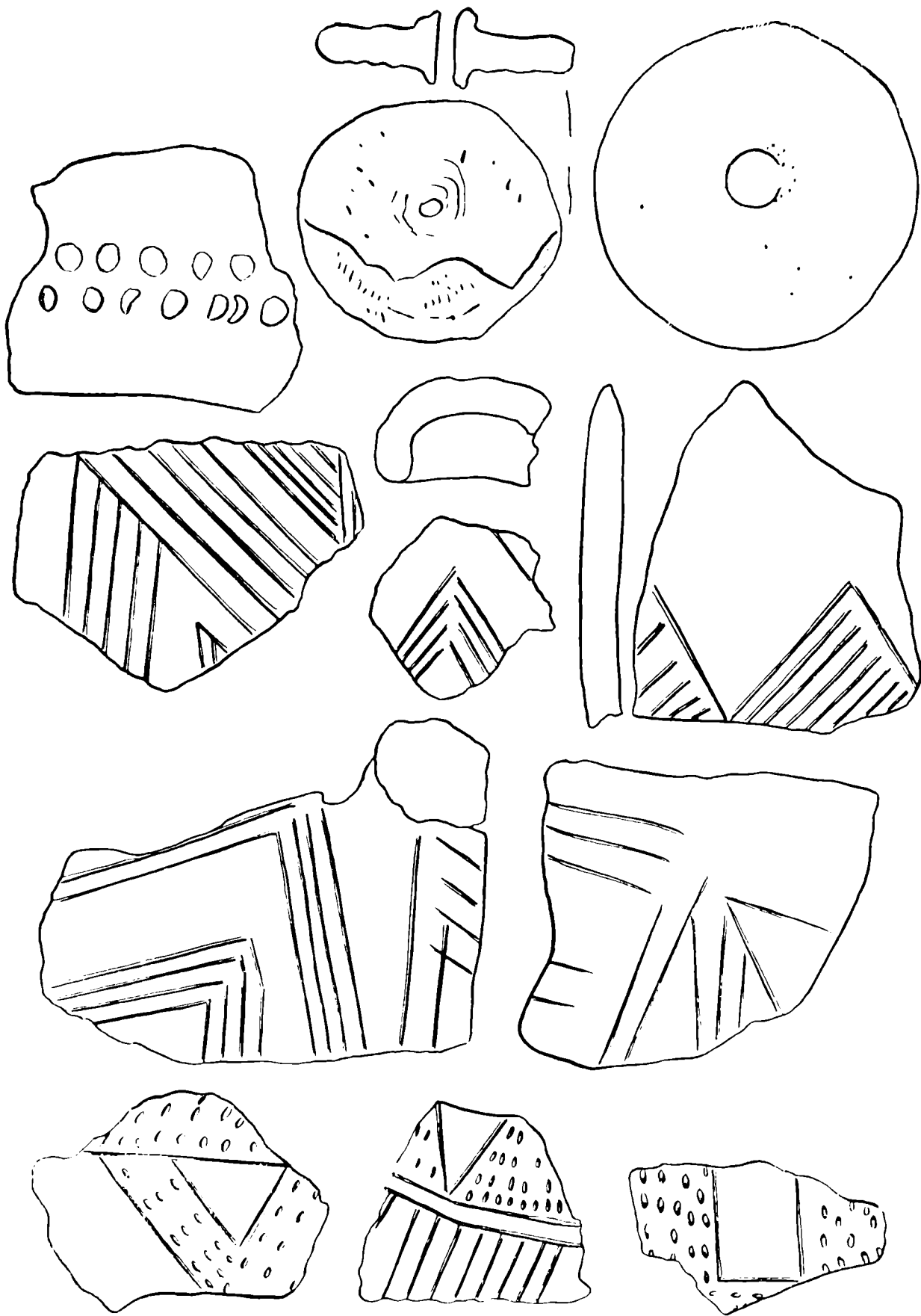
Das Fundmaterial stammt vor allem aus Einzelfunden, die gelegentlich einiger Bauarbeiten geborgen worden sind und aus diesem Grund gibt es keine stratigraphische Aufzeichnungen.

Mit Hilfe der Forschungsergebnissen des Klausenburger Geschichtsinstituts und des Lugoscher Museums konnten die Funde chronologisch geprüft und in die B-Phase der Vinca-Kultur eingegliedert werden.

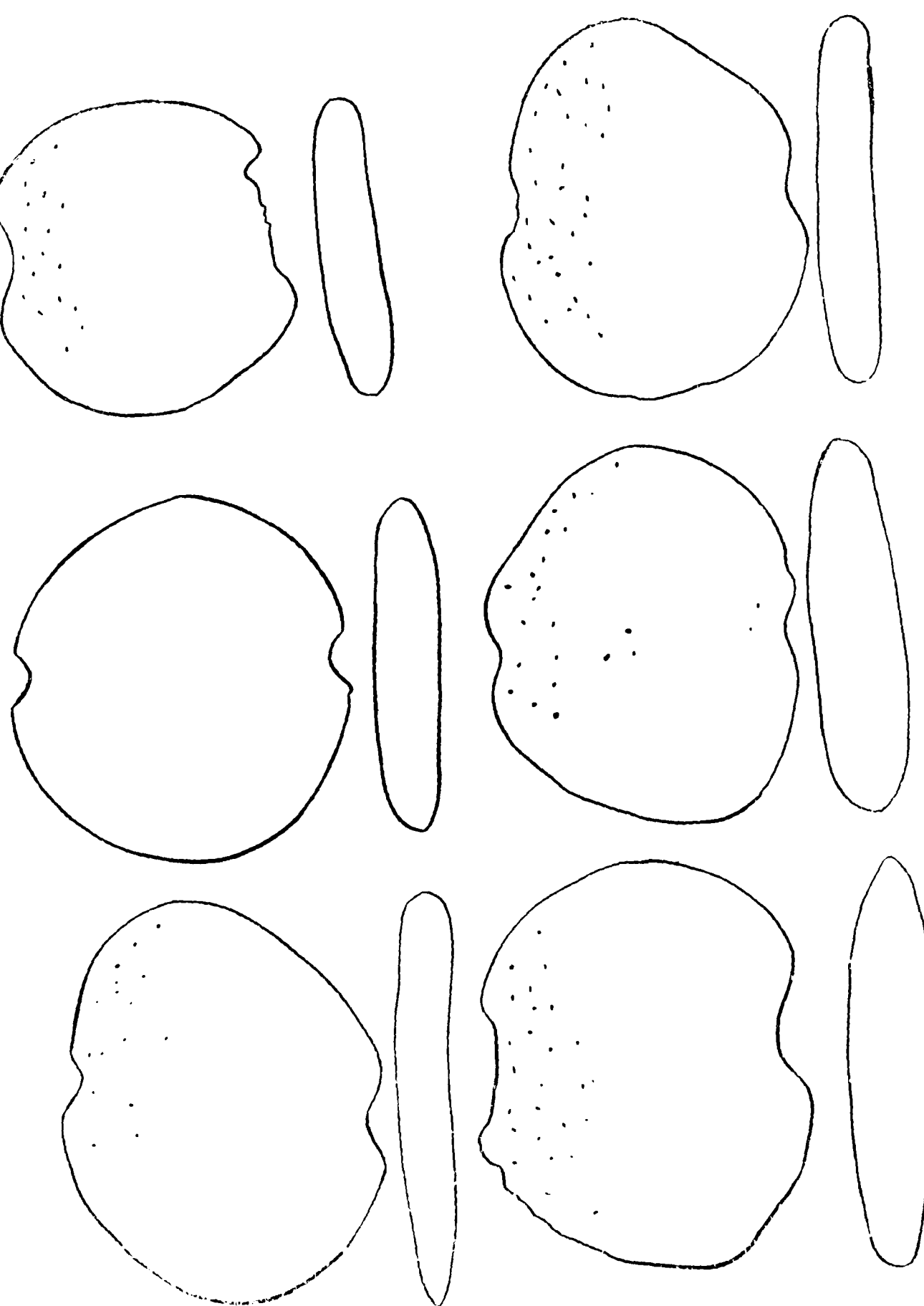
Andere Funde, wie eine Perle, eine ankerförmige Fibel und ein Tonscherben, zeugen von der Bewohnung dieser Siedlung auch in der Römerzeit und in frühen Mittelalter.

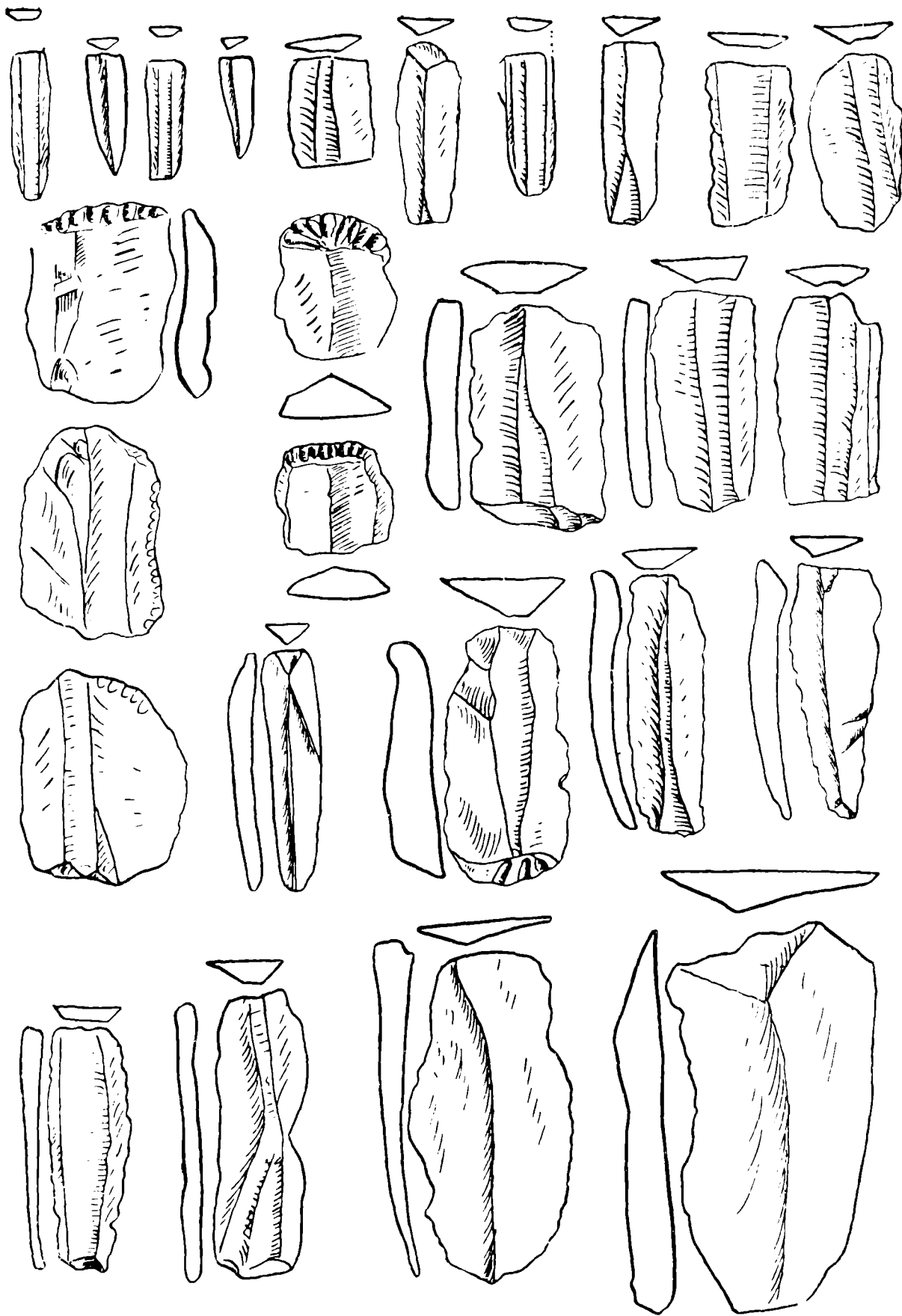
Pl. I. Balta Sărată, Vase și fragmente provenite din cercetări ocazionale, aparținând culturii Vinca.

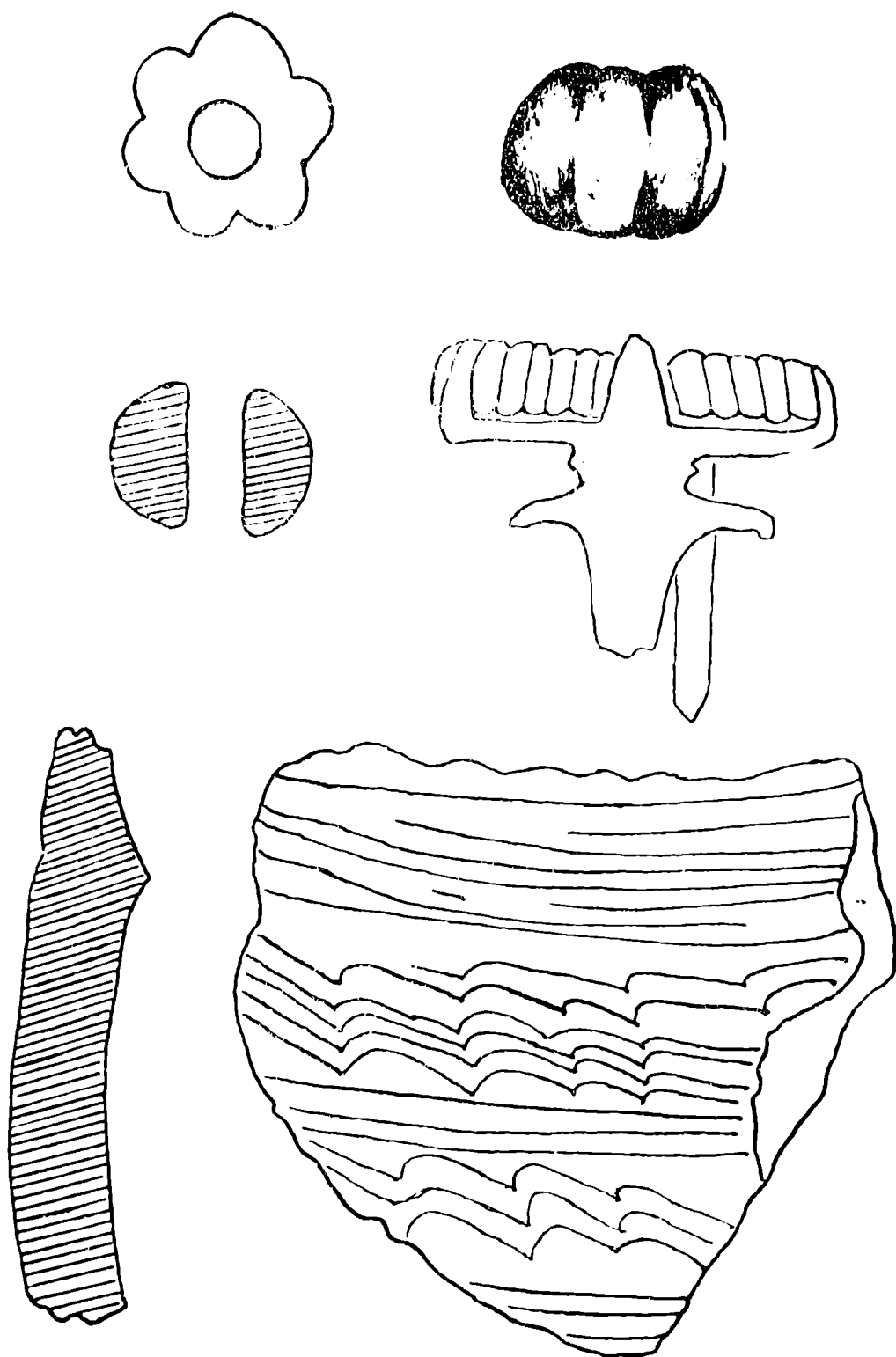
Pl. II. Balta Sărată, Fragmente ceramice, ornamentate cu incizii, aparținând culturii Vinča.

Pl. III. Balta Sărată. Unelte de piatră sau idoli; Cultura Vinca.

Pl. IV. Balta Sărată. Unelte de silex; Cultura Vinča.

Pl. V. Baltă Sărată, 1 a—c. Mărgea de sticlă; 2. fragment de fibulă cu ancoră — epoca romană. 3. Fragment ceramic — perioada feudală timpurie.

CULTURA TISA

Cultură din epoca neolitică și a cuprului, a cărei arie de răspindire se întinde pe un teritoriu vast ce înglobează zone întregi din R. P. Ungară, R.S.F. Iugoslavă și R. S. România. Așezările aparținătoare culturii Tisa de pe teritoriul României sînt mai frecvente mai ales în partea de vest a țării (Crișana și Banat) dar purtătorii acestei culturi pătrund adînc și în Transilvania, atît pe Valea Mureșului, cît și pe văile Crișului Repede și a Someșului. Centrul acestei culturi se axează pe valea Tisei și a afluenților ei estici acoperind cu precădere toată cîmpia pînă spre Munții Apuseni.

Datorită ariei vaste pe care sînt presărate așezările, a îndelungatei lor durate în timp, dar mai ales trăsăturilor specifice pe care le prezintă cultura Tisa în diferitele ei etape de dezvoltare, se pot deosebi mai multe faze distincte, atît din punct de vedere cultural, cît și cronologic. Deși în ultimele trei decenii s-au efectuat numeroase și importante cercetări sistematice asupra așezărilor și cimitirelor aparținătoare acestei culturi (în special pe teritoriul R. P. Ungare), au rămas încă neelucidate satisfăcător o serie întreagă de probleme legate de geneza, cronologia, interferența, ori legăturile culturale cu celelalte culturi contemporane învecinate. În stadiul actual al cercetărilor, pentru a prezenta diferitele faze de dezvoltare ale acestei culturi pe teritoriul României, vom folosi pe lîngă observațiile înregistrate în cursul cercetărilor efectuate recent la noi, și principalele con-

* Prezentul studiu a fost pregătit în anul 1962 pentru *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, sub red. Jan Filip, vol. I, Praga, 1966.

cluzii ale cercetătorilor străini. Unele observații personale pe care le vom face se bazează, pe de o parte, pe cercetări încă inedite, iar pe de altă parte pe studierea atentă a bogatei literaturi de specialitate referitoare la această problemă¹.

Tisa I reprezintă cea mai veche fază a acestei culturi, dar în stadiul actual al cercetărilor, nu s-a ajuns încă la o părere unanimă nici asupra factorilor care au determinat geneza ei și nici asupra datei când a început să devină complet independentă, prin trăsăturile specifice pe care le prezintă. Recent, în urma analizei temeinice a materialului rezultat din cercetările mai vechi, ori mai noi, se impune tot mai mult ipoteza că fondul de bază al culturii Tisa îl constituie un facies local, întârziat, al culturii Criș, la care se adaugă puternice influențe ale culturii Vinca, înspre sud, iar în etapa finală (mai ales spre nord-vest) ale ceramicii liniare (un fond autohton, protoeuropean, nu a fost încă înregistrat arheologic și deci determinările antropologice nu pot fi legate sigur de acesta, ci probabil de o populație microasiatică, purtătoare a culturii Vinca-Turdaș). Mediul geografic și alți factori au contribuit în mod substanțial ca purtătorii acestei culturi, ce-și aveau așezările dispuse pe terasele ce se ridicau deasupra mlaștinilor Tisei și a afluenților ei răsăriteni, să practice timp îndelungat pescuitul și vînatul, iar creșterea animalelor și agricultura să rămână multă vreme o ocupație secundară. Folosirea îndelungată și cotidiană a coșurilor de papură, împletite în diferite modele, a influențat și determinat împodobirea ceramicii și a plasticii antropomorfe cu variate motive textile, atît de specifice acestei faze încît îi dau o notă distinctivă față de celelalte culturi contemporane învecinate. Confectionarea vaselor din mîlul fin, aluvionar, al zonelor inundabile, amestecat uneori cu nisip fin ca degresant (procesul de înlocuire al plevei și păioaselor cu nisip în pastă s-a petrecut încă în cadrul culturii Criș), dau ceramicii un aspect aparent de bună calitate, căci arderea, în cele mai multe cazuri, este incompletă. Una din-

¹ Bibliografia referitoare la această problemă din țară: M. Roska, *ArchÉrt*, 49, 1936, p. 67—86; *Idem*, *Közlemények*, II, 1942, p. 15; D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 89 și urm., p. 143 și urm.; D. Berciu, *IstRom*, I, 1960, p. 43 și urm., p. 52 și urm., p. 59 și urm.; *Idem* în *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha, 1962, p. 128 și urm.; N. Vlăssă, *SCIV*, 12, 1, 1961, p. 17—24; *Studia*, 1962, p. 23 și urm.; H. Dumitrescu *Dacia*, V, 1961, p. 69 și urm.; M. Rusu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 1962, p. 159 și urm.

Bibliografia referitoare la această problemă din străinătate: Fr. Tompa *BerRGK*, 24—25, 1934—35, p. 40 și urm.; K. Szabó, *ArchÉrt*, 47, 1934, p. 9 și urm.; P. Patay, *DiszPann*, II, 1938, p. 6 și urm.; *Idem*, *RégFüz*, II, 1961, p. 3 și urm.; I. Banner și M. Párducz, *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 19 și urm.; I. Kutzián, *ArchÉrt*, VII—IX, 1946—48, p. 42 și urm.; *Idem*, în *L'Europe...*, p. 221; I. Banner, *ArchHung*, 34, 1956, *Idem*, *ActaArchBp*, XII, 1960, p. 1 și urm.; *Idem*, în *L'Europe...*, p. 205 și urm.; J. Csalog, *FolArch*, III—IV 1941, p. 15, și urm.; *Idem*, VII, 1955, p. 25; *Idem*, *ActaArchBp*, IX, 1957, p. 27 și urm.; N. Kalicz, *ArchÉrt*, 85, 1958 p. 3 și urm.; I. Banner — I. Kutzián *ActaArchBp*, XIII, 1961, p. 1 și urm.; Gy. Gazdapusztay, *ArchÉrt*, 89, 1962, p. 3 și urm.; M. Garașanin, *BerRGK*, 33, 1951, p. 125 și urm.; J. Driehaus *ArchGeogr*, 3, 1, 1952.

tre influențele exercitate de către purtătorii culturii Vinca asupra culturii Tisa se manifesta (în afară de transmiterea plasticii antropomorfe, a unor motive ornamentale striate ori punctate etc.) mai ales la folosirea unor procedee de ardere mai bună a vaselor ce primesc astfel o culoare galbuie, portocalie, sau chiar roșie (un fenomen similar de geneză și interferență culturală se petrece și cu cultura Banatului). Transmiterea pictării vaselor cu diferite motive ornamentale în culori naturale (roșu, alb, negru) de la purtătorii culturii Criș la cei ai culturii Tisa se face treptat și în timp îndelungat (cf. Sinandrei, Vadul Crișului), dar folosirea frecventă a motivelor textile în pictură se petrece abia spre sfârșitul fazei I căci ea este uzuală mai ales în faza a II-a (cf. Oradea, Blaja, Cluj etc.). Uneori chiar vasele ornamentale cu motive striate sau punctate sînt pictate cu roșu (cf. Cenadul Vechi, Parța, Beșeneu, Szentes etc.) ca la Turdaș ceramica vinciană. Purtătorii culturii Tisa erau mari meșteri în prelucrarea uneltelor de os (harpune, sule, spatule etc.) silex și obsidiană, materii prime aduse aici de la mari distanțe (Munții Apuseni și Tokai). Interesantă este prelucrarea îndelungată a microlitelor, în special a virfurilor de săgeți pentru vînatul mărunt. Apar dălți-calapod șlefuite. Ca tipuri de locuință predomină colibele de pescari și vînători, ori locuințele de suprafață, dar treptat se trece la bordeie. În general așezările aparținătoare fazei Tisa I au un strat de cultură relativ subțire fiind de cele mai multe ori suprapuse de nivele aparținătoare fazei a II-a (Cenad, Beșenova, Parța, Vârșand, Oradea, Tarcea etc.), iar în Transilvania se constată doar răspîndiri sporadice (Turdaș, Tărtăria). Observațiile stratigrafice înregistrate la așezările vinciene din Banat și turdașene din Transilvania, unde sînt atestate importuri Tisa I, în nivelele posterioare culturii Vinca-Turdaș propriuzise, corespunzînd în Banat începuturilor culturii Vinca-Ploicnic, iar în Transilvania culturii Petrești I, contribuie la datarea acestei faze. Dacă ținem seama de observațiile stratigrafice și stilistice făcute la așezările aparținătoare acestei faze, precum și de timpul necesar pentru închegarea și definitivarea trăsăturilor specifice fazei respective putem să o încadrăm din punct de vedere cronologic între anii 2800—2500 î.e.n.

Tisa II. Așezările din această fază sînt mult mai numeroase și răspîndite pe o arie vastă. În Crișana, unele așezări au trei—patru niveluri de locuire care dau în ansamblu un strat cultural gros de 2—3 m (Vârșand, Sîntana, Oradea etc.); în schimb în Transilvania stratul cultural este subțire (Gilău, Mera, Viștea, Slătinița, Strei Singeorgiu etc.). Predomină locuințele de suprafață, iar bordeiele, mai ales în etapa finală, sînt încăpătoare și adînci. Dacă la ceramica pictată persistă încă obiceiul de a o ornamenta cu motive în stil textil, la ceramica obișnuită dispare treptat ornamentația striată, păstrîndu-se doar torțile-butoane semisferice sau conice. Plastica antropomorfă și zoomorfă dispare. Menționăm că la ceramica apărută în cele patru niveluri de locuire ale așezării Tisa II de la Sîntana, nu se pot face

deosebiri substanțiale pe niveluri referitor la forme, factură, ori ornamentație, ci numai ușoare nuanțări ne semnificative. Acest conservatorism și spirit refractar față de influențele și pătrunderea unor elemente străine culturale, sau chiar etnice, reprezintă una din caracteristicile acestei faze reflectind în același timp vigoarea și puterea de roire a triburilor din faza Tisa II, căci așezările lor (necontaminate cu alte culturi) sînt răslețite pe o arie vastă exercitînd în același timp influențe culturale substanțiale asupra culturilor învecinate (Petrești, Ariușd, Lengyel, Bükk). Unelele din os, silex și obsidiană continuă să fie prelucrate în mare număr, dar în același timp sînt frecvente și diferite tipuri de topoare din piatră șlefuită cu perforare tubulară. Apar sporadic și obiecte prelucrate din cupru nativ (dalți, sule, ace etc.), iar în etapa finală, probabil ca import de la purtătorii culturii Petrești II, apar topoare-ciocan cu ceafa patrulateră sau ovală și gaura de înmănușare cilindrică obținute prin tipare *à cire perdu*, tot din cupru nativ. Avînd în vedere atît cronologia internă a așezărilor și cimitirelor din această fază, cît și importurile înregistrate la așezările aparținătoare culturilor învecinate, durata în timp a fazei Tisa II se eșalonează cu precădere între anii 2500—2200 î.e.n.

Tisa III (Tiszapolgar) continuă organic faza precedentă, așezările fiind dispuse uneori peste nivelurile superioare ale fazei Tisa II, dar de cele mai multe ori ele sînt separate avînd un strat de cultură subțire. În ceramică persistă încă formele vechi, dar apar și forme noi (fructiere cu picioare perforate „ghivece de flori“, „oale de lapte“), iar ceramica pictată dispăre treptat. Refolosirea unor motive ornamentale în stil textil pe ceramica nepictată (triunghiuri, rețele hașurate etc.) se datorește, pe de o parte, pierderii obiceiului de a picta vasele, iar pe de altă parte, preluării acestor motive de la ceramica pictată și redarea lor prin hașuri în ceramica nepictată. Persistența ceramicii pictate chiar la Tiszapolgar, ori în alte așezări și obiceiul inițial de a umplea motivele incizate cu pastă albă, pledează grăitor în favoarea acestei ipoteze. Procesul de dispariție treptată a ceramicii pictate este un fenomen general ce se petrece și la culturile învecinate contemporane (Petrești III, Ariușd — faza Mugeni-Reci, Bükk, Lengyel etc.). Desfășurarea acestui proces este condiționată, printre altele, și de dezvoltarea rapidă a metalurgiei cuprului care în această vreme ia un avînt remarcabil. În Transilvania, la zonele de interferență cu culturile Petrești III, Ariușd și Coțofeni, se petrece un amestec cultural la care aportul culturii Tisa este substanțial (cf. Noșlac, Iclod, Vultureni, Viștea, Șintereag, Mugeni etc.). Dintre așezările caracteristice acestei faze amintim cîteva: Deva, Arad-Gai, Biharia, Oradea, Sălacea, Carei etc. Ritul de înmormîntare este în continuare inhumăția în poziție chircită, după cum o confirmă mormintele de la Sintana, Simian și altele. Dintre produsele de cupru ce apar în această fază amintim topoarele cu brațele încrucișate găsite în așezările de la Oradea și Mugeni ori toporul aflat la mormîntul de la Viștea ori cele de la Tibava (R. S. Cehoslovacă). Observațiile

stratigrafice înregistrate la aşezări, dimpreună cu piesele din metal găsite în locuinţe sau la mormintele fazei Tisa III, asigură o datare internă ce se eşalonează între anii 2200—2000 î.e.n.

Tisa IV (Bodrogkeresztúr). Această ultimă fază a culturii Tisa este cunoscută aproape exclusiv pe baza materialului recoltat din cimitire (în R.P.U. s-au cercetat peste 40) ori din descoperiri întâmplătoare la care însă nu se pot face precizări mai clare. Cele mai importante descoperiri de pe teritoriul României (Beba Veche, Curtici, Siniob, Ciumeşti, Valea Rea, Gheja, Gorneşti etc.) provin de asemenea din morminte. Lipsa aşezărilor corespunzătoare acestor cimitire este foarte semnificativă. Până în prezent sînt cunoscute doar două aşezări în R.P.U. (Tarnabod, Székely), la care s-a putut înregistra clar succesiunea Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr-Baden, iar la aşezările din România (Blandiana, Sebeş, Rahău, Sinpetru German etc.) nu s-a putut preciza succesiunea amintită mai sus. Analizînd conţinutul „culturii Bodrogkeresztúr” vom constata că ea reprezintă doar o etapă finală a fazei precedente de care este legată organic atît în ceea ce priveşte geneza, cît şi conţinutul ei cultural propriu-zis, căci cea mai mare parte a tipurilor de vase, împreună cu motivele ornamentale, lamele-pumnal de silex, piesele de metal etc., sînt comune pentru amîndouă fazele. Apariţia unor noi tipuri de vase (cupe, străchini, ceşti cu două toarte etc.) ori obiecte de cupru, dintre care unele obţinute prin reducere (topoare plate cu tăişul curbat, pumnale triunghiulare, brăţări, idoli „en violon” din cupru şi aur), marchează o etapă evolutivă nouă ce poate fi sesizată mai ales la cimitire (cf. cimitirele de la Oradea, Sînicolaul Român, Sălacea, Ciumeşti în România şi Jászladány, Mezöszas, Pusztavánháza, Saraszandány, Polgár etc. R.P.U.). Tot acestei faze îi corespund numeroase descoperiri izolate de topoare cu braţe încrucişate şi chiar depozite (cf. depozitele de la: Josani, Tarcea, Beiuş, Cluj în România şi Szeged, Hajdúház şi Nyrtura în R.P.U. etc.). Aria de răspîndire a acestora se suprapune peste cea a fazei Tisa IV, iar pe de altă parte în compoziţia depozitelor intră piese ce au fost găsite, fie în cimitire, fie în preajma aşezărilor ce aparţin acestei faze. La unele aşezări situate între Tisa şi Munţii Apuseni se constată că pe un fond Tisa tîrziu (III—IV) se grefează influenţe culturale şi poate chiar etnice ale culturilor Coţofeni şi Baden. Acest complex arheologic aparte, care înglobează specificul, influenţele reciproce şi interferenţele mai multor culturi din epoca cuprului, constă printre altele în folosirea pe acelaşi vas a unor motive ornamentale combinate, tipice culturilor Coţofeni-Bodrogkeresztúr-Baden, constituind un facies specific pe care l-am denumit provizoriu *faciesul Oradea* (cf. aşezările de la: Oradea, Valea lui Mihai, Sălacea, Moigrad, Sighiştel în România etc. şi Hodmezővásárhely, Tiszanagyfalu în R.P.U.). Un fenomen similar dar pe un alt fond şi cu alte componente, s-a petrecut şi în sud-vestul R.P.U. ori nord-vestul R.F.S.I. Etapele de interferenţă ale acestor culturi, precedînd convieţuirea şi deci

influențele culturale reciproce, semnalate mai sus, marchează pe de o parte stadiile de dezvoltare culturală independență și durată lărg în timp, iar pe de altă parte, indică căile de pătrundere ale culturilor Coțofeni și Baden în mediul Tisa tirziu, explicând totodată situațiile stratigrafice echivoce sesizate la unele așezări, unde succesiunea Tisa III—IV-Baden, sau Coțofeni (grupa Cilnic) nu este clară. În Transilvania pătrunde dinspre răsărit un grup de păstori ce-și îngropau morții culcat pe spate cu picioare îndoite de la genunchi, presărîndu-i cu ocră, după cum o dovedește cimitirul plan de la Decea-Mureșului. Așezări corespunzătoare acestui cimitir cunoaștem la Miraslău și Meșereac, dar acest grup nu este încă suficient de cunoscut și cercetat.

Sfârșitul culturii Tisa și deci al așezărilor aparținătoare ultimei ei faze, este provocat de o serie întreagă de factori interni și externi care duc la transformări substanțiale ce marchează trecerea spre o nouă epocă, cea a bronzului. Dezvoltarea rapidă a tehnologiei și metalurgiei cuprului (epuizându-se cuprul nativ se trece la extragerea, reducerea și turnarea lui în tipare) și alți factori provoacă printre altele schimbări structurale în societate, iar pe de altă parte, influențele culturale, sau chiar aporturile etnice venite pe diferite căi (dinspre vest și sud-vest se infiltrează purtătorii culturii Baden și Vučedol, dinspre sud-est, se manifestă puternice influențe anatoliene, iar dinspre est pătrunde pe două căi, una prin Transilvania și alta peste Carpații Păduroși, al doilea val de păstori caracterizați prin necropole tumulare cu ocră), dau naștere în urma unei conviețuiri și influențări reciproce, unor noi culturi ce înglobează și asimilează specificul culturilor amintite mai sus primind însă o notă regională aparte. Din punct de vedere cronologic, ultima fază a culturii Tisa se eșalonează între anii 2000—1800 î.e.n., când se petrece procesul complex de geneză și cristalizare a culturilor de la începutul epocii bronzului în întreg bazinul hidrografic al Tisei (cf. culturile Schneckenberg, Gilau, Otomani I, Periam și Nagyrév).

MIRCEA RUSU

DIE TISA-KULTUR

(Zusammenfassung)

Aufgrund der Analyse des Fundmaterials welches aus eigenen Forschungen hervorging und einer reichhaltigen Fachliteratur — den Raum in welchem sich diese Kulturerscheinungen und gegenseitigen Einflüsse abspielen, berücksichtigend — stellt der Verfasser vier Entwicklungs-Phasen auf.

Tisa I. Ihre Herkunft ist ungeklärt, aber es können in ihrer Zusammensetzung folgende Elemente nachgewiesen werden: verspätete Criș-Elemente (in der Bemalung), Vinca-Elemente (in der Tonplastik, Verzierung der Tonware mit Linien, Punkten). Am Ende dieser Etappe erscheint die bemahlte Keramik. Verbreitung: Sîndrei und Vadul Crișului). Als relative Chronologie ordnet sie sich in Siebenbürgen an die ausgesprochene Vinca-Turdaș, und im Banat an den Beginn der Vinca-Plocnik Phase ein.

Tisa II kennzeichnet sich durch die Verallgemeinerung der bemalten Keramik, bei der gewöhnlichen Tonware verschwinden die Linienornamente und es bleiben bloss, konische Henkel. Dafür erscheinen Gegenstände aus gediegenem Kupfer (Stemmeisen, Pfrieme, Nadein, Beile mit ovaler und viereckiger Rückenkannte). Verbreitung: Oradea, Blaja, Cenad, Beșenova, Parța, Vârșand.

Tisa III. (Tisapolgár), es erscheinen von neuem die eingeritzten Linienornamente, während die bemalte Keramik zu verschwinden beginnt, es erscheinen neue Gefäss-Formen (gelochte Fruchtschüsseln, Milchtöpfe) und die Metallverarbeitung nimmt stark zu. Verbreitung: Noșlac, Iclod, Vulturani, Viștea, Sintereag, Mugeni, Deva, Arad-Gai, Oradea Sălacea, Carei.

Tisa IV. (Bodrogkeresztúr), bindet sich nach Ursprung und Entwicklung an die vorige Phase. Das Fundmaterial stammt aus Grabstätten. Aus der vorigen Entwicklungs-Phase wurden Gefässformen, ornamentale Motiven, Formen von Stein- und Metallgegenständen beibehalten. Es erscheinen neue Gefässformen wie Tassen mit zwei Henkeln. Aus Metall: platte Äxte, Dolche mit drei-eckiger Schneide, Armbänder. Verbreitung: Grabstätte: Oradea, Sînicolaul Român, Sălacea, Ciumești, auch Hortfunde von Josani, Tarcea, Beiuș, Cluj). In einigen Siedlungen sind kulturelle Einflüsse festzustellen die zu einem eigenartigen Facies führen, der vorläufig den Namen „Oradea“ erhalten hat. Dieser „Oradea-Facies“ übernimmt ornamentale Motive und gemischte Formen von Coțofeni, Baden und Bodrogkeresztúr-Kultur.

UNELE CARACTERISTICI ALE PLASTICII ANTROPOMORFE DIN AȘEZARILE CULTURII VINCA, DIN ZONA PORȚILOR DE FIER

Cultura Vinca este reprezentată, pînă în prezent, în zona Porților de Fier, numai prin cîteva obiective. La Dubova, din adăpostul de sub stîncă Cuina Turcului s-a scos la iveală un lot mic de fragmente ceramice cu decor canelat specific culturii ¹. Resturi mai bogate de locuire cu „manifestări Vinca timpurii” ² au fost descoperite pe Ostrovul Banului și mai cu seamă în cuprinsul întinsei așezări de la Liubcova ³. În ultimii ani s-au mai descoperit trei complexe de tip Vinca: așezarea de la Gornea ⁴ și resturile de locuire mai modeste cercetate la Gura Văii și la Dubova ⁵.

Datorită numărului redus de cercetări și săpături privind cultura Vinca — documentată la noi numai în Banat și în sud-vestul Olteniei — studierea figurinelor antropomorfe specifice culturii, a preocupat mai puțin pe specialiștii noștri ⁶. Excepție face complexul de la Rast,

¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor și colaboratorii, **Rezultatele arheologice din zona „Porților de Fier”**, Grupul de cercetări complexe „Porțile de Fier”, Seria arheologică IV, Craiova, 1968, p. 24—25.

² *Ibidem*, p. 25.

³ Eugen Comșa, **Considerații cu privire la complexele neolitice din preajma Dunării, în sud-vestul României**, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 545—551.

⁴ Săpături recente efectuate de Gh. Lazarovici; materialele sînt încă inedite.

⁵ Informații primite de la V. Boroneanț.

⁶ Din studiile mai vechi amintim, de exemplu, paragraful referitor la plastica culturii Vinca din Oltenia de vest, publicat de D. Berciu în **Arheologia preistorică a Olteniei**, Craiova, 1939, p. 28—29.

unde pe plajă şi prin săpături s-au descoperit numeroase figurine întregi şi fragmentare. Unele dintre ele au fost analizate şi publicate⁷.

Studierea figurinelor antropomorfe ale culturii Vinca, găsite în zona Porţilor de Fier, o facem pornind de la loturi de piese scoase la iveală din complexe în care sînt reprezentate numai anumite perioade restrînse, diferite, din evoluţia istorică îndelungată a comunităţilor culturii. În cele ce urmează vom avea în vedere în primul rînd criteriul cronologic şi abia după aceea criteriul tipologic. Pentru că în analiza noastră nu ne putem referi la alte studii şi descoperiri similare din ţară, bazate pe observaţii stratigrafice, sîntem nevoiţi ca în clasificarea noastră să ne sprijinim pe lotul de figurine descoperit de noi în condiţii clare.

Reprezentările antropomorfe din zona Porţilor de Fier le avem documentate numai în complexul de pe Ostrovul Banului şi mai cu seamă la Liubcova, unde s-au descoperit, pînă în prezent, numeroase figurine, de diferite tipuri, întregi sau fragmentare.

Din punct de vedere cronologic figurinele culturii Vinca găsite pînă acum în zonă se împart în trei grupuri.

Din perioada de început a culturii, adică dintr-o fază corespunzătoare celei numite Vinca A, datează numai figurina fragmentară de pe Ostrovul Banului⁸. Figurina este caracterizată prin modelarea capului, a cărui faţă, de fapt mască, este de formă triunghiulară, prelungă. Pentru faza respectivă este specifică redarea nasului sub forma unei proeminenţe mici, scunde, rotunde. Numeroase figurine de acest tip s-au adunat în cursul săpăturilor de la Zorlenţu Mare⁹.

Majoritatea figurinelor de tip Vinca au fost găsite în zonă cu prilejul săpăturilor de la Liubcova, în cuprinsul celor două aşezări suprapuse, care datează din fazele mijlocii ale culturii. Ne referim la fazele pentru care am propus denumirile de *faza Orniţa* (pentru faza mai veche de la Liubcova avînd prin diferite materiale analogii în faza numită Vinca B₂ de către Vl. Milojević) şi faza numită provizoriu *Orniţa Vest* (cu analogii în faza Vinca C, după aceeaşi periodizare). Figurinele de la Liubcova le grupăm tipologic în două mari loturi, corespunzătoare fazelor pe care le definim nu numai pe baza figurinelor, ci şi prin toate categoriile de materiale arheologice specifice¹⁰. Cu toate că stratul inferior (corespunzător aşezării mai vechi, cu materiale din faza Orniţa), are trei niveluri, indicînd o locuire îndelungată, în cuprinsul lui s-au găsit proporţional mai puţine figurine

⁷ Vladimir Dumitrescu, *Semnificaţia şi originea unui tip de figurine feminine descoperite la Rast*, în SCIV, VII, 1956, 1—2, p. 95—115; *Idem*, *Din nou despre figurinele bicefale*, în SCIV, VIII, 1957, 1—4, p. 307—308.

⁸ Figurina am văzut-o prin bunăvoinţa descoperitorului ei, Petre Roman.

⁹ Săpăturile de la Zorlenţu Mare au fost efectuate de Oct. Răuţ. Figurinele au fost publicate de curînd: Eugen Comşa şi Oct. Răuţ, *Figurine antropomorfe aparţinînd culturii Vinca descoperite la Zorlenţu Mare*, în SCIV, 20, 1969, 1, p. 3—14.

¹⁰ Eugen Comşa, *Unele date cu privire la cultura Vinca în sud-vestul României*, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 11—45.

de lut ars, în comparație cu stratul superior (corespunzător așezării din faza Ornița Vest) cu un singur nivel, pe o întindere mai restrînsă, arătînd o locuire mai redusă ca durată, din care s-a adunat un număr aproape egal de figurine.

În funcție de forma capului, figurinele (din așezările de la Liubcova) sînt de două feluri:

a) cilindrice și

b) cu partea superioară plată pe verticală și cu cea inferioară cilindrică.

Forma corpului figurinelor, de obicei, nu constituie un element de datare.

Toate figurinele la care ne referim au fost modelate din lut și reprezintă personaje feminine stînd în picioare. Ele au o bază lată și netedă pe care pot fi așezate. Din analiza comparativă a pieselor rezultă o variabilitate destul de mare a tipurilor.

Toate figurinele de la care s-a păstrat capul sînt înfățișate avînd fața acoperită cu o mască rituală, formînd de regulă un plan oblic în raport cu fața. Admitem că sînt măști deoarece în chip curent marginile lor sînt clar redată prin linii incizate sau prin muchii reliefate. La unele piese a fost indicată pe ceafă, prin cîte o linie incizată, sfoara cu care era legată masca. Subliniem că forma măștilor rituale s-a schimbat de la fază la fază, din care cauză, după părerea noastră, forma lor poate servi drept element cronologic.

În perioada mai veche a așezării de la Liubcova, adică în faza Ornița, au predominat figurinele neornamentate, iar în perioada mai nouă a crescut procentul celor cu decor (ajungînd aproape la 50%).

Intrucît corpul figurinelor a fost modelat aproximativ în același fel, păstrînd o anumită formă în decursul a două sau chiar trei faze, aici ne vom referi la principalul criteriu cronologic și anume, la forma și elementele specifice măștii.

În cursul evoluției culturii Vinca, pe figurine au fost reprezentate măști avînd două forme principale, în parte paralele în timp: a) măști de formă triunghiulară și mai tîrziu b) măști de formă pentagonală.

FIGURINELE DIN FAZA ORNIȚA au masca în formă de triunghi aproape echilateral, cu laturile puțin arcuite și cu partea din-spre bărbie mai ascuțită. Toate măștile au reprezentată, proporțional, fruntea. Nasul este redat pe mijlocul înălțimii măștii și are formă prelungă, cu profil arcuit. Ochii sînt ca două creștături orizontale. La creștet figurinele au o fațetă orizontală, plană sau puțin bombată care însă nu depășește în înălțime latura superioară a măștii. Gîtul masiv de cele mai multe ori este mai gros la partea inferioară. Brațele sînt înfățișate de obicei prin două prelungiri orizontale cu extremitățile arcuite, de regulă perforate orizontal. Figurinele mai vechi au relieful corpului reprezentat realist, dar încă de pe atunci,

pe alte piese, locul steatopigiei a fost preluat de o formă specifică, tot spatele figurinelor a început a fi redat ca o suprafață verticală, plană, arcuită la partea inferioară.

FIGURINELE DIN FAZA ORNIȚA VEST au de asemenea masca de formă triunghiulară, dar cu colțurile mai arcuite. La aceste figurine măștile nu au frunte. Relieful nasului este înalt (cu linia profilului dreaptă sau în unghi) reprezentat pe partea superioară a măștii. Ochii sînt de formă ovală, bulbucăți sau în chip de creștături oblice. Gura este înfașată ca o adîncitură mică, rotundă, la partea inferioară a măștii sau printr-o linie incizată sub nas. Specifică pentru figurinele fazei este bombarea creștetului, sugrumată puțin la partea inferioară, în dreptul marginii măștii și delimitată lateral și în spate printr-o linie incizată. Bombarea reprezintă părul aranjat în alt fel decît în perioada precedentă. Gîtul este mai gros la partea inferioară. Brațele sînt redată prin prelungiri orizontale, cu extremitățile arcuite și neperforate. Majoritatea figurinelor au spatele sub formă de fațetă verticală, plană, arcuită la partea inferioară, formînd un unghi cu planul părții de jos a corpului. Cîteva figurine au decor compus din linii incizate meandrice. Pe gîtul unei figurine, în jur, sînt linii verticale.

Din aceeași fază datează și un obiect de lut ars, ca o stea cu șase prelungiri boante. Astfel de obiecte sînt considerate de către unii specialiști că ar fi amulete, iar de alții că ar fi fost utilizate în vechime pentru observații meteorologice¹¹, strîns legate de activitatea de cultivatori a acelor comunități neolitice.

În concluzie, figurinele antropomorfe din cele trei faze ale culturii Vinca documentate pînă acum în zona Porților de Fier, sînt caracterizate prin forma măștii, a nasului și a creștetului.

— Figurinele din faza veche au măștile triunghiulare, cu nasul ca o proeminență mică, rotundă.

— Figurinele din faza Ornița au măștile triunghiulare cu fruntea proporțională și bărbia aproape ascuțită; nasul este prelung și arcuit, redat pe mijlocul măștii. Creștetul este plan.

— Figurinele din faza Ornița Vest au măștile triunghiulare cu colțurile arcuite, fără frunte, cu nasul redat pe partea de sus a măștii. Specifică este bombarea creștetului.

La concluziile prezentate am ajuns ținînd seama de elementele specifice figurinelor descoperite în zona, mai ales la Liubcova, din fiecare nivel în parte și studiate independent din punct de vedere cronologic și tipologic. Ulterior am comparat concluziile la care am ajuns, cu cele cuprinse în lucrările privind plastica antropomorfă a culturii Vinca, publicate de specialiști iugoslavi¹².

EUGEN COMȘA

¹¹ După părerea lui J. Csalog, de la Szentes.

¹² De exemplu: M. Garașanin, *Hronologija Vincauske grupe*, Ljubljana 1951, p. 14—17.

**QUELQUES TRAITS CARACTÉRISTIQUES DE LA PLASTIQUE ANTHRO-
POMORPHE DES ÉTABLISSEMENTS DE LA CIVILISATION VINCA
DANS LA ZONE DES PORTES DE FER**

(Résumé)

Seulement quelques uns des établissements appartenant à la civilisation de Vinca et situés dans la zone des Portes de Fer ont été fouillés jusqu'à présent. Sur le nombre il n'y a que trois établissements qui aient livré des figurines anthropomorphes, à savoir celui d'Ostrovul Banului, celui de Liubcova, et enfin, celui de Gornea. Mais quant à ce dernier établissement, les figurines trouvées là sont encore inédites.

La silhouette de ces figurines (toutes féminines) conserve presque le même aspect durant deux et même trois phases, aussi ne saurait-elle constituer un critère chronologique. Une nette évolution se dessine, en échange, en ce qui concerne le modelage de la tête et notamment des masques:

— Les figurines de la phase Ornița offrent toujours un masque triangulaire avec le nez rendu par une petite protubérance arrondie.

— Les figurines de la phase Ornița offrent toujours un masque triangulaire avec le front, et le menton presque pointus. Le nez, reproduit au centre du masque, est allongé et busqué. La partie supérieure du crâne est aplatie.

— Les figurines de la phase Ornița-Ouest offrent des masques triangulaires, aux angles arrondis, sans front, avec le nez reproduit sur la partie supérieure du masque. Spécifique s'avère le crâne bombé.

L'étude d'un nouveau lot de figurines permettra une classification plus poussée. En même temps, elle augmentera l'exactitude de la périodisation de cette civilisation dans le sud-ouest de la Roumanie.

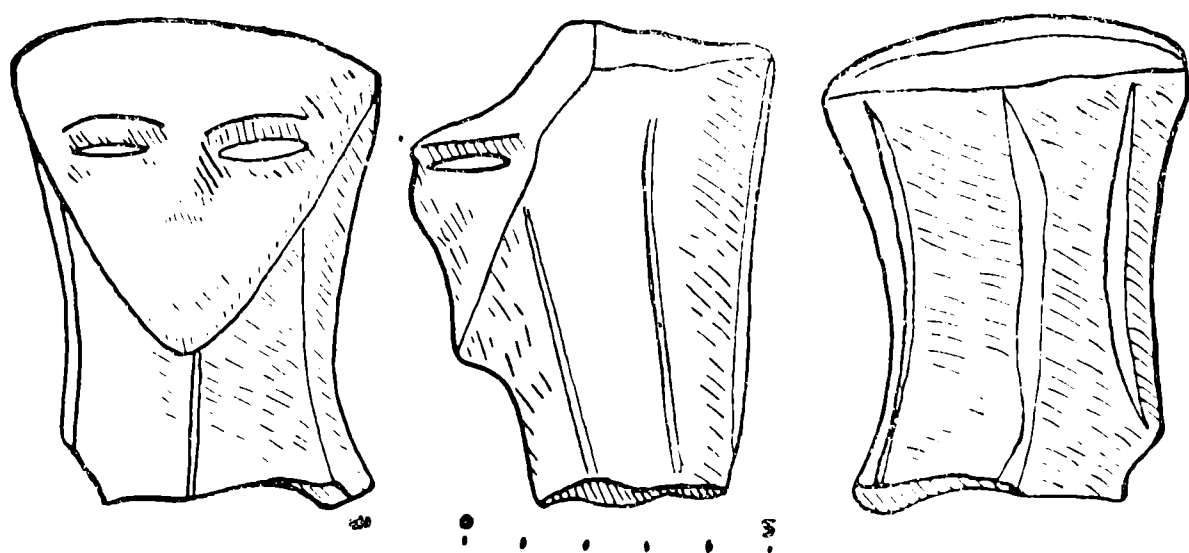

Fig. 1. — Cap de figurină, din faza Ornița (de la Liubcova).

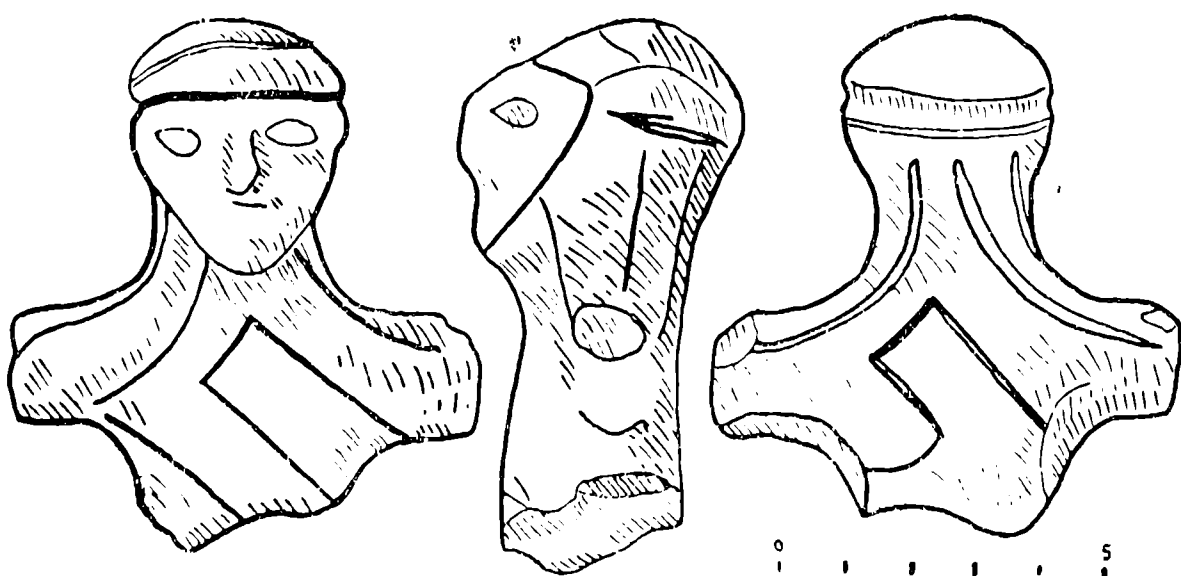

Fig. 2. — Figurină din faza Ornița Vest (de la Liubcova).

OBSERVAȚII ASUPRA AȘEZĂRILOR RURALE DIN DACIA ROMANĂ ȘI POSTROMANA (SEC. II—VI) PÎNĂ LA VENIREA SLAVILOR

Interesul cercetătorilor din România față de așezările rurale din fostul teritoriu al Daciei romane și postromane pînă la venirea slavilor a crescut considerabil îndeosebi după al doilea război mondial, cînd investigațiile arheologice au căpătat o amploare fără precedent și o pronunțată diversificare. În noua orientare postbelică a cercetărilor arheologico-istorice românești, mediului rural i se acordă o importanță din ce în ce mai mare, potrivit cu ponderea reală pe care o are în înțelegerea cît mai completă a proceselor social-economice și etno-politice desfășurate în timpul și spațiul Provinciei Dacia și apoi în prima parte a perioadei prefeudale, încheiate o dată cu pătrunderea slavilor în fostele teritorii romane de la nordul Dunării ¹.

De la început socotim necesar să facem precizarea că, sub raport geografic, aici avem în vedere *numai* așezările rurale (romane și prefeudale) situate în regiunile care au intrat odinioară în componența Provinciei Dacia (Transilvania, Oltenia, Banatul și vestul Munteniei), lăsînd la o parte pe cele aflate în restul României, unde în antichitatea romană și prefeudală timpurie, condițiile de dezvoltare cultural-istorică au fost în mare măsură diferite. Pe de altă parte, pentru epoca romană ne vom raporta numai la așezările rurale propriu-zise nu și la stațiunile balneare ori la așezările civile (*canabae*), dez-

¹ Pentru cadrul istoric general, vezi *IstRom*, I, 1960, p. 345—727. Despre cercetările întreprinse în ultimile două decenii în mediul rural roman, cf. M. Macrea — I. H. Crișan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 349—364 și D. Protase, *Problema continuității*, p. 15—72 și 203—205.

voltate în apropierea nemijlocită a castrelor trupelor auxiliare și dependente direct de acestea.

Dacia romană (106—271). — După repertoriile, statisticile și hărțile existente, pe cuprinsul provinciei se cunosc acum peste 300 de locuri cu resturi arheologice aparținătoare unor așezări civile rurale (sec. II—III), cele mai multe din acestea aflându-se în Transilvania centrală și de sud-vest, apoi în Oltenia și mai puține în Banat². Repartiția lor geografică inegală reflectă desigur densitatea populației și importanța economică diferită a unor regiuni cu o anumită formă de relief, mai bogate sau mai sărace în resurse ale solului și subsolului. Densitatea variabilă a așezărilor mai prezintă, însă, o mare însemnătate, pe de o parte pentru prezența și numărul elementelor etnice autohtone, iar pe de altă parte, pentru procesul de colonizare romană în afara centrelor urbane și a celor cu caracter militar.

Sub raportul ocupației de bază a locuitorilor, așezările rurale din Dacia romană pot fi clasificate în două categorii mari: așezări cu caracter agricol-păstoresc și așezări ale lucrătorilor din exploatarea miniere (aur, fier etc.), carierele de piatră și ocele de sare. La acestea se adaugă unele așezări mai puține la număr, în care meșteșugurile, bunăoară olăritul, au luat o mare dezvoltare. Dar temelia vieții rurale romane în Dacia o constituie așezările de agricultori și crescători de vite, care sînt cele mai numeroase. Acestea se află în regiunile de cîmpie și deal-munte, de-a lungul cursurilor de apă, pretutindeni unde natura oferea pămînt bun pentru agricultură și pășuni bogate pentru vite. Vestigii de așezări ale muncitorilor din exploatarea metalifere, din ocele de sare sau din carierele de piatră sînt mult mai puține și ele se găsesc — lucru firesc — în zonele bogate și azi în aur, fier, piatră de construcție și sare. Vor fi existat, fără îndoială, și numeroase așezări a căror populație era ocupată în exploatarea forestieră, dar urmele arheologice nu ne îngăduie precizarea lor din acest punct de vedere.

Referitor la numele antic al așezărilor rurale, din *Tabula Peutingeriana*, din *Geographia* lui Ptolemeu și cea a autorului anonim din Ravenna, din tablitele cerate și din inscripții pe piatră se cunosc mai multe nume de localități, care nu au avut caracter militar și care nu au ajuns niciodată la rangul de municipiu. Dintre acestea amintim: *Alburnus Maior*, *Vicus Pirustarum*, *Germisara*, *Deusara*, *Immenosum Maius*³, *Cedonia*, *Caput Stenarum*, *Salinae*, *Centum*

² Cu privire la așezările rurale din Dacia romană (descoperiri, semnalări, observații, materiale diverse), trimitem la următoarele lucrări mai importante: C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 131; idem, în *AISC*, III, 1941, p. 231; D. Tudor *OR*, p. 224—241 (și harta anexă); idem, *OTS*, passim (cf. C. Daicoviciu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 537—544); *Tabula Imperii Romani*, L 34 (Budapest, 1967) și L 35 (București 1969), passim; D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 3—14; *Repertoriul arheologic al României*.

³ Pentru existența unor pandante *Alburnus Minor* și *Immenosum Minus*, v. C. Daicoviciu, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 263 și nota 28 (cu bibliografie).

Putei, Blandiana, Brucla și Aquac. În general, numele satelor din Dacia romană rămân necunoscute, deoarece ele nu ne-au fost transmise de documentele epigrafice, iar localizarea unora dintre cele pe al căror nume îl cunoaștem nu e totdeauna posibilă sau sigură.

Din pricina lipsei unor documente epigrafice mai numeroase și mai explicite, știm astăzi prea puține lucruri certe despre organizarea și administrarea satelor din Dacia romană. De aceea, a fost nevoie să se recurgă deseori la analogii din alte provincii ale Imperiului, ceea ce a dus la unele divergențe de opinii între cercetătorii români cu privire la această problemă.

Unii cercetători ⁴ susțin că în administrarea *comunelor* din Dacia, acolo unde dreptul roman era în vigoare, nu se aplica principiul colegialității și eligibilității, ci se recurgea — ca, în general, în *vici* — la sistemul de a se numi o singură persoană (*princeps*), însărcinată cu administrarea *comunei* și a acelui *territorium* în fruntea căruia ea se afla, așa cum se făcea în Mauretania și în alte regiuni cu aglomerări de elemente de origine diferită, încă neromanizate. După unele analogii din Scythia Minor, se consideră că acest *princeps* avea și în Dacia o situație juridică aparte, fiind conducătorul unui *locus* (*princeps loci*), adică al unei comune autonome cu un întins teritoriu propriu, de care depindeau administrativ anumite sate (*vici*).

Alți cercetători ⁵ apreciază că administrația în *vici* și *pagi* se făcea de către organele și serviciile orașului pe teritoriul căruia ele se aflau, iar funcționarii (*magistri*) sau delegații cu sarcini administrative în acești *vici* și *pagi* din *territoria* municipiilor erau lipsiți de putere și inițiativă în problemele importante și că ei lucrau după instrucțiunile și dispozițiile venite direct de la oraș. Pe de altă parte, se crede că, în cazul satelor înglobate în *territorium militare* al unui castru, administrația era dirijată de comandantul garnizoanei, ajutat probabil de un consiliu format din anumiți proprietari rurali locali, oameni de încredere ai autorităților romane.

După o altă părere ⁶, termenul de *pagus* ar putea indica o comună rurală de tip roman, constituită pe teritoriul unei colonii. Denumirea de *vicus*, însă, întâlnită mai frecvent în Dacia, desemna o comună rurală sau un sat mai mic, tot cu organizare de tip roman, populat de coloniști (cetățeni și indeosebi, necetățeni), cum era, de pildă, *vicus Pirustarum* de la *Alburnus Maior* (Roșia Montană) ⁷, sat de

⁴ Gr. Florescu, în *Balcania*, VII, 1, 1944, p. 53; *Capidava*, vol. I, București, 1958, p. 19—21.

⁵ D. Tudor, *OR*, p. 240—241.

⁶ M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 368—369.

⁷ După Mommsen (*CIL*, III, p. 214) și J. Jung (*Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 162) *Vicus Pirustarum* ar fi identic cu *Alburnus Maior*. Dar *Vicus Pirustarum* a fost fie un cartier din *Alburnus Maior*, fie un sat din apropierea acestei localități, ceea ce pare a fi mai aproape de realitate. Vezi C. Daicoviciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 52, nota 7 și p. 56, nota 4; idem, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 260 cu nota 11.

mineri illyri aduși din Dalmația pentru exploatarea aurifere. Tot rici se crede că vor fi fost și acele localități mici, purtând nume dacice și fiind locuite în cea mai mare parte de băștinași. În zonele lipsite sau depărtate de centre urbane, se considera că satele sau cătunele autohtone au fost organizate în teritorii rurale, cu centrul într-un sat mai mare sau că — în locuri mai retrase — ele și-au păstrat probabil și vechea organizare în *obști satești*, fără a adopta imediat organizarea comunală după model roman⁸.

În Dacia mai sînt atestați și alți rici. Astfel, pe teritoriul orașului actual Turda existau un *vicus Patarissensium* (sat de autohtoni), care a precedat faza de municipiu a Potaissae și care nu putea fi altul decît cel menționat, în anul 107—108, pe miliarul de la Aiton, în forma „a Potaissa Napocae”⁹. Pe granița de vest a Daciei este pomenit, în timpul lui Maximinus (a. 236), un *vicus Anartorum*¹⁰ constituind eventual centrul unei „regio Anatorum” (neatestată)¹¹ similară ca organizare și geneză cu aceea *regio Ans* (*amensium*?)¹² foarte probabil sub supraveghere și jurisdicție militară¹³, documentată epigrafic sub Gordian III, pe granița de nord a Daciei. Deși neatestat, aici se presupune, ca și la *Cumidava* (Rîșnov), existența unui *vicus*, al tribului localnic, *Ans* (*amenses*?)¹⁴. Numele acestui presupus *vicus* era *Samum*, care figurează în două inscripții¹⁵.

Profesorul C. Daicoviciu, ocupîndu-se de unele aspecte ale colonizării romane în Dacia, cu o specială privire la ținutul Munților Apuseni, arată că minerii illyri din Dalmația, acei *Pirustae* și *Bari-dustae*, colonizați în zona *Alburnus Maior* — *Ampelum*, și-au păstrat formele de organizare a așezărilor rustice din patria lor de origine. Este vorba de „castella”, după noua lectură propusă de C. Daicoviciu — *K(astellum) Ansum, K. Avieretium, K. Baridusta (rum)* — prin care trebuie să înțelegem așezări rurale (cătune), chiar dacă ele vor fi avut și o notă militarizată, în condițiile exploatarea aurului prin arendași organizați în *collegia*. Aceste „castella” dalmatine vor fi avut aspectul unor cătune de munte, similare celor actuale, iar în fruntea unor astfel de „castella” învecinate se afla un *princeps*¹⁶.

Situația juridică a așezărilor satești situate rămîne necunoscută, cel puțin deocamdată. S-ar putea presupune că proprietarii respectivi

⁸ M. Macrea, *loc. cit.*

⁹ C. Daicoviciu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 169.

¹⁰ *CIL*, III, p. 1379 și nr. 8060; I. I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 452, nota 3.

¹¹ C. Daicoviciu, *loc. cit.*

¹² *CIL*, III, 827 = 7633; I. I. Russu, în *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 120—123; C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 164—168.

¹³ M. Macrea, în *op. cit.*, p. 358.

¹⁴ C. Daicoviciu, în *op. cit.* p. 167 și 169.

¹⁵ Cf. nota 12 și, în special, C. Daicoviciu, în *op. cit.*, p. 168.

¹⁶ C. Daicoviciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 57.

și serviciul lor administrativ au exercitat o anumită influență asupra conducerii treburilor publice din acele așezări¹⁷.

Între satele provinciei se constată o substanțială diferențiere, în ceea ce privește abundența, varietatea și valoarea materialului arheologic, precum și în privința felului locuințelor. Există sate în care, pe lângă olăria obișnuită, se găsesc ruine de construcții din piatră sau cărămidă, olane sau țigle de acoperiș, fragmente de *terra sigillata*, inscripții, monumente sculpturale, monede, obiecte de sticlă, opaițe de lut, diferite piese de podoabă corporală și vestimentară, piese de mozaic, instalații de hypocaust și chiar conducte de apă. În alte sate, însă, construcțiile de zid lipsesc și în locul lor se întâlnesc bordeie săpate în pământ, colibe ori modeste locuințe din lemn sau cu pereți făcuți din nuiele împletite și lipiți cu lut, construite la suprafața solului. Aici și materialul arheologic se prezintă foarte sărăcăcios: olărie obișnuită, pietre de rîșniță, unelte agricole și obiecte mărunte de uz gospodăresc sau de podoabă, fără pretenții de lux și fără valoare intrinsecă deosebită. Evident că această situație, observată pretutindeni în Dacia romană, se explică, înainte de toate, prin condiția social-economică a fiecărui sat în parte, prin starea materială a locuitorilor.

Dar în spatele factorului social-economic, după cum au arătat clar cercetările arheologice, se ascund și realități de natură etnică. Așezările cu o situație economică mai bună, reflectată într-un material arheologic bogat și variat, în construcții de piatră sau cărămidă arsă, în instalații, ustensile și obiecte ce denotă bunăstare, simț artistic dezvoltat, condiții de lux ori confort, au luat naștere, *în general*, prin colonizarea romană. În schimb, cealaltă categorie de așezări, mult mai modeste, aparțin populației băstinașe dace. Dovada peremptorie pentru caracterul lor indigen o formează, printre altele, perpetuarea unor forme de cultură materială și spirituală din timpul Daciei independente, care se întâlnesc în același strat de cultură roman, în aceeași locuință sau groapă de păstrare a proviziilor, laolaltă, cu noile produse, superioare, aduse sau făcute în Dacia de romani. Vestigiile culturii materiale în aceste așezări, felul locuitorilor, în întreg inventarul arheologic prezintă o învederată notă de sărăcie, fapt care îndreptățește deplin atribuirea lor populației autohtone dace, adusă de romanii învingători într-o stare de inferioritate social-economică și politico-juridică.

Făcînd, *în principiu*, această distincție, nu înțelegem că au existat așezări alcătuite exclusiv din autohtoni și așezări locuite numai de coloniști, fără legături și amestec între ei. Așezările „mixte”, de autohtoni și coloniști, trebuie să fi fost foarte numeroase în Dacia,

¹⁷ Despre *villae rusticae* în Dacia Superior (observații, bibliografie), vezi Judita Winkler, în *Sargetia*, V, 1968, p. 59—84, iar referitor la Pannonia, monografia publicată de Edit B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964.

iar cercetările arheologice din ultimii ani se pare că aduc dovezi din ce în ce mai convingătoare și în această direcție.

Constatarea că sub înfățișarea economică diferită a vieții rurale romane se ascund și realități etnice incontestabile vine să sprijine în mod concret intuiții remarcabile și păreri mai vechi ale unor istorici români ¹⁸, care cu dreptate susțineau că, cu toate golurile apreciabile produse în sinul populației *prin și după* cele două războaie de cucerire, dacii au continuat să trăiască în număr mare, mai ales în ținuturile rurale ale provinciei romane, în condițiile de inferioritate impuse de noua stăpânire.

Unii cercetători români considera posibil ca anumite așezări (și cimitire), atribuite dacilor din interiorul provinciei (de pilda, așezarea de la Obreja), să aparțină unor comunități de daci liberi colonizați în Dacia romană pe timpul împăratului Commodus (180—192) ¹⁹. Această ipoteză se bazează pe o afirmație a lui Dio Cassius ²⁰, care relatează că Sabinianus, legatul celor trei Dacii în anul 180, a adus sub ascultarea sa 12 000 de daci mărginași, promițând că le va da pământ în Dacia. Nu știm dacă Sabinianus și-a ținut sau nu promisiunea. Oricum ar fi, ipoteza nu poate fi nici respinsă categoric, dar nici acceptată fără serioase rezerve, deoarece documentarea arheologică actuală nu ne permite să tragem o asemenea concluzie în această problemă. Fără să excludem categoric *posibilitatea* unei asemenea colonizări, noi socotim, totuși, că amestecul, în aceeași așezare, a celor două culturi materiale, dacică și romană, se poate explica mult mai bine, din toate punctele de vedere, prin atribuirea așezărilor respective populației autohtone dace *din interiorul* provinciei.

Se admite indeobște că în Dacia romanii au recurs la unele dislocări de populație indigenă din teritorii de însemnătate strategică pentru apărarea provinciei și din anumite zone cu pământ fertil, care au fost atribuite în loturi coloniștilor ²¹. Din motive economice și de supraveghere în același timp, se poate susține că anumite comunități dacice au fost mutate în locuri, nepopulate înainte, situate în teritoriul unor trupe auxiliare al legiunilor sau orașelor ²².

¹⁸ C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 231; idem, *TransAnt*, p. 120—123; I. I. Russu, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 53; M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 390—391.

¹⁹ H. Daicoviciu, *Dacii*, București 1965, p. 248; D. Tudor, *OTS*, p. 379; I. H. Crișan, *Ceramica daco-geică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 268, nr. 202.

²⁰ LXXII, 3, 3.

²¹ Cf. M. Macrea, în *IstRom*, I, p. 359; D. Tudor, *IstRom*, I, p. 397.

²² Cf. D. Protase, în *RRH*, VIII, 1, 1969, p. 12. — Referitor la existența vicilor, de coloniști și băștinași, a recrutării brațelor de muncă pentru lucrarea pământului și la modul de repartitie a produselor agricole într-un *vicus* de pe teritoriul afectat legiunilor (*prata legionum*), în provinciile dunărene ale Imperiului (sec. II—III), vezi M. Rostovzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford, ed. a II-a, p. 244—245.

În problema romanizării Daciei în cei 165 de ani de existență a provinciei ²³ „arheologia rurală” poate aduce și ea oarecare lumină. Firește că materialul arheologic, singur, nu este în măsură să ne spună nimic sau aproape nimic despre romanizarea *prin limbă*, dar el furnizează date interesante despre romanizarea *autohtonilor prin cultură*. Din acest punct de vedere, putem afirma că felul de viață *roman-provincial* a pătruns adânc în rîndul populației autohtone din Dacia, mai puțin în părțile ei periferice, unde elementele culturii materiale romane sînt mai rare și mai slabe, pe cînd cele locale tradiționale, rustice, apar mai persistente. Sub raport cantitativ, în toate complexele autohtone cunoscute astăzi, produsele dacice (în speță ceramica) se găsesc în proporție redusă față de cele romane, care formează majoritatea copleșitoare. Aceasta este dovada optimă că dacii subjugăți nu s-au arătat refractari față de cultura și civilizația romană, pe care au adoptat-o pe măsura posibilității lor de înțelegere și asimilare, dar și-au păstrat în același timp anumite tradiții, obiceiuri și produse proprii, prin care se trădează pentru noi ca element etnic ²⁴.

Cu privire la sfîrșitul așezărilor rurale din Dacia romană, prin săpăturile și cercetările arheologice din ultimul deceniu, în multe locuri s-a putut stabili, în cuprinsul aceleiași așezări, că există o continuitate de viață și după abandonarea oficială a provinciei de către autoritățile romane pînă în sec. IV. Fenomenul acesta nu poate fi izolat, ci el trebuie să aibă o mai mare amploare în lumea rurală romană ²⁵. Demonstrarea lui concretă mai amplă cade, evident, în sarcina cercetărilor viitoare. În orice caz, în așezările de care este vorba avem dovada indiscutabilă a persistenței populației daco-romane în Dacia postaureliană.

Perioada prefeudală. Deși pe teritoriul Daciei această perioadă durează de la retragerea aureliană (a. 271) pînă la apariția relațiilor feudale (sec. X), în comunicarea de față ne-am propus să ne raportăm — așa cum am precizat la început — numai la așezările din primele ei trei secole.

Se știe că în perioada luată aici în considerare, tabloul istoric al fostei Dacii romane se prezintă fundamental deosebit față de epoca anterioară, nu numai sub raport social și economic, ci și din punct de vedere cultural și etno-politic. După desființarea Provinciei Dacia și restabilirea *limes*-ului roman de-a lungul Dunării, în fostul spațiu roman nord-danubian, alături de populația romanică, s-au așezat populații „barbare” alogene venite din afară: carpi și daci liberi, sarmațiazigi, goți și gepizi. Pe de altă parte, pe timpul lui Constantin cel

²³ Cu privire la romanizarea Daciei, vezi studiul publicat de C. Daicoviciu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 261—271.

²⁴ D. Protase, Problema continuității, p. 63—84.

²⁵ Despre continuitatea vieții și culturii materiale din epoca romană pînă în sec. IV în unele așezări în care s-au făcut săpături arheologice sistematice, cf. D. Protase, în *op. cit.*, p. 104—139.

Mare și Justinian a fost recucerită și stăpînită efectiv o largă zonă de-a lungul malului stîng al Dunării, unde au fost introduse forme de organizare, de cultură și civilizație din Imperiul romano-bizantin²⁶.

Să vedem dacă și în ce măsură acestei mixturi etnice și culturale îi corespund anumite tipuri de așezări și forme particulare de construire și amenajare a locuințelor.

După plecarea romanilor, în Dacia se constată un pronunțat proces de decadență și ruralizare a orașelor. Cu excepția regiunilor înglobate temporar în Imperiul romano-bizantin, în restul Daciei nu se mai construiește nimic din piatră sau cărămidă arsă, nu se mai pun inscripții, nu se mai ridică monumente, înfloritoarea viață social-economică și culturală de altădată încetează. Populația daco-romană duce o viață modestă, fără forme superioare de organizare, cuibărindu-se printre impunătoarele construcții urbane de odinioară. Situația aceasta durează pînă la invazia hunilor (a. 376), cînd slaba viață orășenească ce mai exista încetează, pare-se, cu totul. Centrul de greutate al vieții economice se deplasează treptat din orașe spre mediul rural, mai adecvat ocupațiilor și cerințelor populației, care se organizează probabil în obști satești²⁷.

Cu privire la așezările populate de daco-romani, în urma săpăturilor arheologice din ultimii 20 de ani, s-a ajuns la unele constatări interesante. Astfel, s-a remarcat că în toate așezările rurale care durează, pe același loc, din epoca romană pînă în sec. IV, populația își menține vechile forme de locuire: locuințe construite la suprafața solului, semibordeie, și bordeie adine săpate în pămînt. Este cazul așezărilor cercetate la Mugeni (județul Harghita)²⁸, Archiud (județul Bistrița-Năsăud)²⁹, Sebeș³⁰ și Obreja³¹ (județul Alba), Cioroiul Nou³² și Verbița (în Oltenia)³³. *Printre și lângă* locuințe se află de obicei gropi pentru păstrarea proviziilor, avînd formă cilindrică, tronconică sau de căldare. Toate trei tipurile de locuințe au, *de obicei* formă patrulateră, cu o sigură încăpere, și în interior sînt prevăzute adesea cu un cotlon sau o vatră de foc deschisă (cu sau fără împrejmuire de pietre), așezată la nivelul podinei. Vrednic de subliniat este faptul că pînă acum nu s-au întîlnit în atari așezări locuințe de suprafață sau bordeie cu cuptorul de foc clădit din piatră. Acesta se constată mult mai tirziu, în sec. VI (Bratei, Cipău, Sf. Gheorghe) și apoi după venirea slavilor. Cînd în unele gropi, considerate gropi de bordeie,

²⁶ Idem, p. 799—803.

²⁸ Géza și Ștefan Ferenczi, *Săpături și cercetări arheologice la Mugeni în 1961 (ms.)* și informații personale. Cf. D. Protase, *Problema continuității*, p. 119—121.

²⁹ D. Protase, *op. cit.*, p. 106—107.

³⁰ SCIV, XII, nr. 1, 1960, p. 133, nr. 16; K. Horedt, în *Studien aus Alteuropa*, II, 1965, p. 59.

³¹ D. Protase, *op. cit.*, p. 42—45 și 123.

³² D. Tudor, *OR*, p. 214—220; idem, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 547—553.

³³ SCIV, III, 1952, p. 160—163.

lipsește orice lăcaș pentru facerea focului, acolo este de presupus că avem de-a face și cu adăposturi pentru animale sau cu alte dependențe gospodărești.

Important de relevat e că în așezările din această categorie vestigiile de cultură materială în totalitatea lor (ceramică, diferite obiecte de uz casnic, gospodăresc sau de podoabă, pietre de rîșniță, unelte de muncă etc.) sînt de netă factură romană provincială sau mai poartă o puternică amprentă a acesteia. Cu alte cuvinte, se vede clar că aici ne întîmpină vechiul fel de viață din epoca precedentă și perpetuarea civilizației romane din mediul rustic, pe cale de „barbarizare”, de loc sau foarte puțin contaminată de elementele culturii Sîntana de Mureș-Cerneahov ³⁴.

O altă categorie de așezări daco-romane se constituie la sfîrșitul sec. III și în secolele IV—V, pe locuri nepopulate în timpul provinciei. Atribuirea lor populației romanice se sprijină, în primul rînd, pe prezența elementelor culturii materiale *de factură* sau *de pregnantă tradiție* romană și pe absența produselor specifice triburilor sarmatice sau germanice. În Dacia intracarpatică, asemenea așezări nefortificate — unele mai mici, iar altele mai întinse — se cunosc la Cluj-Mănăstur ³⁵, Iernut (județul Mureș) ³⁶, Noșlac (județul Alba) ³⁷, Bratei (județul Sibiu) ³⁸, Soporul de Cîmpie ³⁹ și Tașa (județul Cluj) ⁴⁰, precum și în alte locuri. Și aici forma de locuire predominantă continuă a fi bordeciul sau semibordeciul rectangular și mai puțin locuite la suprafața solului, iar locașul de foc, atunci cînd există, este cotlonul sau vatra deschisă plasată în interior, la nivelul podinei, de preferință într-un colț. Cuptorul de piatră pentru încălzit și pregătirea mîncării este foarte rar atestat. Gropile de provizii, avînd formă și dimensiuni variabile, sînt un element aproape nelipsit și în aceste așezări daco-romane.

Referitor la uneltele agricole din așezări (fiare de plug, coase, seceri, hirlețe, sape etc.) se observă că ele continuă să fie de tipul celor cunoscute în așezările rurale din epoca romană.

Așezările localnicilor, ca și în epoca anterioară, se află nu numai în locuri retrase, ci și pe artere de mare circulație a oamenilor și mărfurilor, pe văile riurilor, pe dealuri sau platouri, pretutindeni unde erau pămînturi bune pentru agricultură și pășuni bogate pentru vite, fapt care are o deosebită semnificație istorică în această perioadă a migrațiunii popoarelor.

³⁴ D. Protase, *op. cit.*, p. 133—140.

³⁵ *Idem*, p. 114—116.

³⁶ *Idem*, p. 117.

³⁷ M. Rusu și colaboratori, *Raport asupra săpăturilor din 1961—1962 efectuate la Noșlac* (ms.) și informații personale.

³⁸ I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 165, *idem*, în *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1431—1433; *idem* în *RRH*, III, 3, 1964, p. 400—401.

³⁹ D. Protase, *op. cit.*, p. 130.

⁴⁰ Săpături efectuate de subsemnatul în anii 1965—1967. Materialul inedit în Muzeul din Cluj și Muzeul din Gherla.

Din această sumară prezentare a tipului de aşezări şi locuinţe ce aparţin autohtonilor rezultă, pe de o parte, că lipsesc pînă acum casele clădite din piatră sau cărămida arsă, făcute după sistemul urban introdus în Dacia de romani. Pe de altă parte, se vede clar că în primul rînd *satul* epocii romane, mediul rural în general, cu toate formele şi manifestările de viaţă tradiţionale formează fundamentul continuităţii daco-romane ⁴¹.

În răsăritul Daciei transilvane şi la sud de Carpaţi, între Olt şi vechiul limes transalutan, regiuni pe care romanii le-au parasit sub domnia lui Treb. Gallus sau Gallienus ⁴², respectiv sau Filip Arabul ⁴³, patrund dinspre est şi nord-est carpii şi daci liberi ⁴⁴. Doua aşezări carpice s-au cercetat la Reci şi Bezid ⁴⁵, în estul Transilvaniei, iar o aşezare de daci liberi a fost identificată la Chilia (judeţul Argeş) ⁴⁶. La Reci şi Bezid avem de-a face cu locuinţe de suprafaţă rectangulară prevăzute în interior cu vetre de foc deschise şi cu cuptoare din pietre legate cu lut. La Chilia, singura locuinţa dezvelită este un bordei cu pereţii din birne, care are un cuptor scobit în pămînt cruşat şi cu bolta făcută din pietre şi lut.

În Transilvania centrală, la Cipău (judeţul Mureş) ⁴⁷, pe la începutul sec. IV exista o enclavă de daci liberi veniţi aici din vest, care locuiau în bordeie mari cu vatra de foc amenajată din lut.

Aşadar, comunităţile de carpi şi daci liberi, *neromanizaţi*, stabiliţi pe teritoriul fostei provincii romane în a doua jumătate a sec. III şi la începutul veacului următor, aveau aşezări nefortificate, cu locuinţe de suprafaţă şi bordeie, ambele înzestrate cu vetre de lut sau cuptoare boltite.

La goţi, care s-au stabilit în Dacia abia în prima jumătate a sec. IV ⁴⁸, nu se cunosc pînă acum locuinţe sau aşezări ce le-ar putea fi

⁴¹ Cf. D. Protase, *op. cit.*, p. 133—141 şi 201—202 (cu bibliografie).

⁴² Despre abandonarea de către romani a părţii de răsărit a Daciei sub domnia acestor împăraţi, vezi C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 240—246; idem, *TransAnt*, p. 179—185.

⁴³ M. Macrea — D. Protase, în *SCŞCluj*, V, 3—4, 1954, p. 553—555. Cf. şi B. Mitrea, în *Ist Rom.*, p. 644.

⁴⁴ Cf. C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 253—525. Vezi însă şi I. Nestor, în *IstRom*, I, p. 684 şi D. Protase, *op. cit.*, 139—140.

⁴⁵ Z. Székely, în *Materiale*, VI, 1959, p. 196—199; VII, 1961, p. 179—185 şi 188; VIII, 1962, p. 125—128 şi 136—137; idem, în *Aluta* (Sf. Gheorghe), I, 1969, p. 50—65. Cf. însă D. Protase, *op. cit.*, p. 108 şi 125—126.

⁴⁶ Seb. Morintz, *Materiale*, VII, 1961, p. 447; VIII, 1962, p. 516—517.

⁴⁷ *SCIV*, V, 1—2, 1954, p. 220—222; VI, 3—4, 1955, p. 658—661; N. Vlassa, în *SCIV*, 16, nr. 3 1965, p. 501—516.

⁴⁸ Nu împărtăşim nici noi opinia profesorului K. Horedt (*SCIV*, 18, nr. 4, p. 575—592) cu privire la aşezarea goţilor în Transilvania abia la invazia hunilor. Vezi C. Daicoviciu, în vol. „Unitate şi continuitate în istoria poporului român”, Bucureşti, 1968, p. 88, nota 2.

sigur atribuite, ci numai cimitire de inhumație, cum sînt, de pildă, cele de la Sîntana de Mureș⁴⁹, Tg. Mureș⁵⁰ și Palatca⁵¹.

Dacă, prin diversele elemente de cultură materială romană tirzie ce se află în cuprinsul lor, așezările autohtonilor se pot mai ușor deosebi de cele ale noilor veniți, cel puțin pînă la prăbușirea imperiului hunilor (a. 453)⁵², problema atribuirii etnice a complexelor arheologice devine mult mai dificilă în a două jumătate a sec. V și în sec. VI, cînd sîntem puși în situația de a separa zestrea culturală și formele de locuire ale daco-romanilor de cele aparținătoare gepizilor. În această perioadă cultura materială de factură romană ajunge într-un avansat stadiu de „barbarizare” și uniformizare, iar tipurile de așezări nu sînt totdeauna concludente pentru o populație sau alta. Cu toate aceste carențe, în cercetările și studiile arheologico-istorice din ultima vreme s-a încercat, nu fără oarecare rezultate pozitive, să se deosebească ceea ce aparținuse uncia sau alteia din cele două populații⁵³.

În Transilvania, de pildă, se constată o anumită varietate în formele de locuire. Astfel, se cunosc semibordeie fără vatră, de formă rectangulară (Morești⁵⁴, Cipău⁵⁵, Sopor)⁵⁶, sau rotundă (Cipău), fără vatră sau cu vatră în exterior (Bratei)⁵⁷. În unele așezări există bordeie cu vatră împrejmuită cu pietre (Cipău, Bratei) sau cu un veritabil cuptor în interior (Cipău — Sfintu Gheorghe)⁵⁸. Cimitirele acestor așezări (Morești, Cipău, Sopor, Bratei) sînt exclusiv de inhumație, iar în ceramică se întîlnesc deopotriva elemente locale și germanice. Obiectele de metal, în general, unele sînt de factură gepidică (fibulele digitate), iar altele au o certă origine romano-bizantină, acestea din urmă fiind folosite și de populația autohtonă. Se consideră că

⁴⁹ I. Kovács, în *Dolgozatok*, III, 1912, p. 150—372.

⁵⁰ I. Kovács, în *Dolgozatok*, VI, 1915, p. 278—299 și 317—324.

⁵¹ M. Macrea, în *Studii*, II, nr. 1, 1949, p. 110—116.

⁵² Persistența culturii romane tirzii se constată în epoca migrațiilor și în alte provincii. În această privință, vezi K. Böhner, *Die fränkischen Alterthümer des Trierer Landes*, I, Berlin, 1958, p. 320—331; idem, în *Kulturbruch oder Kulturkontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter*, 1967, p. 287—319; I. Duicev, în *Études historiques* (Sofia), 1960, p. 31—40; Gy. Székely, în *Ann. Univ. Budapest*, III, 1961, p. 59—72; St. Stancev, în *Byzantinobulgarica*, I, 1962, p. 349—365; St. Mihailov, în *Arheologia*, VI, 1964, p. 13—14; L. Barkóczi, în *ActaArch.*, XVI, 1964, p. 201—216; idem, în *ActaAnt.*, XIII, 1965, p. 238—245; A. Kiss, în *Janus Pannonius Muz. Évk.*, 1965 p. 81—123; B. Svoboda, *Origines et débuts des Slaves*, Praha, 1966; P. Ronsev, în *Études balk.*, V, 1, 1968, p. 16—17.

⁵³ Cf. Maria Comsa, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 355—363.

⁵⁴ K. Horedt, în *Dacia*, N. S., I, 1957, p. 297—308 (cu bibliografia din nota 1).

⁵⁵ *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 658—661 (și material inedit din cercetările subsemnatului).

⁵⁶ D. Protase, în *Materiale*, V, 1959, p. 430—431; VI, 1959, p. 391—392; VII, 1961, p. 429; VIII, 1962, p. 534.

⁵⁷ I. Nestor, în *RRH*, III, 3, 1964, p. 383—423.

⁵⁸ *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 661—662 (și materiale inedite din cercetările lui M. Rusu).

aparțineau, în primul rînd, gepizilor așezările fortificate, cum sînt cele de la Morești, Porumbenii Mici, Șeica Mică ⁵⁹. Dar în acestea (Morești) locuiau concomitent și autohtoni, cărora li se atribuie cu precădere bordeiele, locuințele de suprafață fiind socotite aici prin excelență gepide. În schimb, o mare parte din așezările deschise (nefortificate) cu locuințe-bordeie (Sf. Gheorghe ⁶⁰, Sopor) ⁶¹, se apreciază că au aparținut daco-romanilor.

Așadar, diversității etnice din Dacia în perioada migrațiunii popoarelor li corespunde o varietate în formele de locuire, cultură materială, rit și ritualuri funerare ⁶². În unele cazuri se constată o conlocuire efectivă, în aceeași așezare, a populației romanice cu neamurile imigrate, iar în altele — multiple influențe reciproce. Numeroase sînt însă și cazurile cînd s-au depistat așezări populate exclusiv de daco-romani și așezări aparținătoare numai noilor veniți (carpi, sarmați-iazigi, gepizi). Ținem, totuși, să subliniem că tipul de locuință sau așezare, singur, nu poate arăta totdeauna și etnicul locuitorilor, în determinarea căruia sînt absolut indispensabile alte elemente mult mai caracteristice (ritul și ritualurile funerare, ceramica, obiecte de metal, unelte de muncă etc.) care, numai toate la un loc, sînt în măsură să ofere date mai sigure asupra caracterului etnic al unui complex arheologic din perioada prefeudală ⁶³.

În încheiere relevăm că, în ciuda dificultăților de determinare cronologică riguroasă și de atribuire etnică certă a multora din descoperirile arheologice cunoscute acum, populația romanică este sigur atestată în Dacia prefeudală. Ea a trăit în așezări cu locuințe modeste, construite la suprafața solului sau în bordeie săpate în pămînt. În condițiile istorice vitrege cărora a fost nevoită să le facă față, populația romanică locală nu s-a putut ridica la forme superioare de organizare social-politică, ci a trăit sub dominația migratorilor, singurii care au jucat un rol politic ⁶⁴. Pînă la prăbușirea limesului dunărean (începutul sec. VII) și la așezarea slavilor în Peninsula Balcanică, romanitatea locală a continuat să țină în permanență legături strînse cu Imperiul romano-bizantin, care a recucerit teritorii de-a lungul țărmului stîng al Dunării inferioare și a alimentat necontenit și masiv din punct de vedere economic și mai ales etno-cultural, populația de aici. Numai prin pastrarea vechilor tradiții romane provinciale și prin legăturile neîncetate cu lumea romano-bizantină au fost posibile desăvîrșirea procesului de romanizare a Daciei și alcătuirea

⁵⁹ K. Horedt, în *Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte* (Berlin), 25, 1969, p. 129—139.

⁶⁰ Cf. *supra*, nota 59.

⁶¹ Cf. *supra*, nota 57.

⁶² Cf. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

⁶³ C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, Bucarest, 1963, p. 25—29; D. Protase, *Problema continuității*, p. 104—141.

⁶⁴ C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 20—21, Cf. și C. Daicoviciu, în *AISC*, III, 1941, p. 259.

unui facies cultural romano-„barbar“, inexistent în regiunile dacice neinfluențate de civilizația romană sau rămase odinioară *extra provinciam* ⁶⁵. O dată cu așezarea slavilor în Dacia și în Peninsula Balcanică începe o nouă fază în istoria Sud-estului european, concretizată nu numai în aspectul culturii materiale și spirituale, ci și în procesele de etno-geneză din aceste regiuni ⁶⁶.

D. PROTASE

CONSIDÉRATIONS SUR LES ÉTABLISSEMENTS RURAUX DE LA DACIE ROMAINE ET POST-ROMAINE (IIe—VIe siècles) JUSQ'À L'ARRIVÉE DES SLAVES

(Résumé)

L'auteur présente les traits généraux des établissements civils, ruraux de la Dacie occupée par Romains (a. 106—271) et des ceux de l'époque des migrations jusqu'à la pénétration des slaves et leur fixation sur le territoire de l'ex-Dacie romaine (VII-a siècle). Il fait dans le même temps une série de considérations d'ordre socio-économique et ethno-politique.

Quant aux établissements ruraux de l'époque romaine — dans la catégorie desquels ne sont pas compris les stations balnéaires, les *villae rusticae*, les *canabae* — l'auteur fait une série d'observations sur la manière d'habitation, sur les occupations, les différences sociales, la densité et la répartition géographique de la population, son degré de civilisation, etc.

Au point de vue ethnique, on constate les suivantes catégories d'établissements: 1) autochtones daciques, 2) fondés par les colons 3) habités par des colons et autochtones. Dans les deux premières groupes, on suppose aussi l'existence d'une mixture ethnique, le plus souvent très difficilement à saisir dans le matériel documentaire, avant tout archéologique.

Le problème qui doit être illustré par des preuves documentaires concrètes, issues de la culture matérielle même, concernant colonisation des daces libres périphériques dans l'intérieur de la Province — phénomène mentionné par Dio Cassius pour le règne de Commode — est également pris en discussion.

Dans le cadre d'établissements qui remontent aux IVe—VIe siècles, sous l'aspect varié de la culture matérielle et de l'habitation, l'auteur a poursuivi, d'une part, la persistance et le mode de vie de la population daco-romaine et ses rapports avec les populations émigrées dans les anciens territoires romains: les Daces libres et les Carpes, les Sarmates-Jazyges, les Goths et Gépides; d'autre part, on a essayé une délimitation des zones dans lesquelles se sont établis particulièrement les nouveaux venus, en démontrant leurs dot culturelle et mode de vie etc., par rapport aux autochtones.

⁶⁵ Cf. *supra*, nota 53 și D. Protase, loc. cit.

⁶⁶ C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 25—46; v. și C. Daicoviciu, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, X, 2, 1967, passim.

UN RELIEF CU CAVALERUL TRAC DE LA POJEJENA *

În anul 1969 a fost găsit în pivnița unei case din Pojejena un relief din marmură reprezentînd pe cavalerul trac¹. Relieful se află în Muzeul Județean Reșița. Este o placă de marmură albă cu reflexe roșietice, de mici dimensiuni: 18x15x3 cm. Relieful este încadrat de un chenar simplu, nesimetric, bombat în partea superioară a căruia lățime este cuprinsă între 1,5—2,5 cm (fig. 1). În interior, este reprezentat cavalerul trac tînăr, cu păr abundent, galopînd spre dreapta, nud și desculț, dar purtînd la gît o eșarfă lungă care flutură în vînt. Fața întoarsă spre privitor nu are trăsăturile distincte. Cu mîna stîngă, care nu poate fi observată, ține friul. În mîna dreaptă, puțin adusă spre înapoi ține vînatul, care atîrnă peste șoldul calului. Acesta este reprezentat cu picioarele din față ridicate în poziție de cabrare. Deducînd din poziția capului și din poziția picioarelor că este un cal, dedesubtul calului doi cîini sar asupra vînatului din două părți. Între cîini se află un obiect care cu greu ar putea fi identificat. Lucrarea este foarte frumos executată. După clasificarea făcută de G. Kazarov în lucrarea sa dedicată cavalerului trac, piesa noastră

* Prezentul articol este o versiune scurtată a celui apărut în revista **SCIV**, XXII, 2, 1971, p. 345—349.

¹ Piesa a fost descoperită de elevii Florea Mocanu și Jarco Savcovici care au predat-o profesorului de istorie din comună, Voin Stancovici. De la acesta a ajuns în Muzeul Județean Reșița. Despre descoperirile antice de la Pojejena cităm următoarea literatură: **Tabula Imperii Romanii**, L 34 (Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium), Budapesta, 1968, s.v. Pojejena, cu întreaga bibliografie a descoperirilor din această localitate. Recent, în anul 1970, N. Gudea de la Institutul de Istorie din Cluj și Ilie Uzum de la Muzeul Județean din Reșița au efectuat cercetări la castrul din localitate.

se încadrează în grupa a treia C² care cuprinde reprezentările cavalerului trac purtător de vînat. I. Georgijeva împarte această grupă în alte trei subgrupe³; relieful discutat de noi face parte din prima subîmpărțire. În cadrul acestei subîmpărțiri el constituie un tip necunoscut, al VIII-lea, prin elementele sale componente, pînă acum cunoscîndu-se doar șapte tipuri.

Prin piesa descoperită la Pojejena, repertoriul reprezentărilor cavalerului trac crește. Execuția piesei de o deosebită finețe și cu mult simț artistic ne face să presupunem că ea este o piesă de import și, judecînd după cele mai apropiate analogii, provine foarte probabil din Moesia inferior (Tracia).

NICOLAE GUDEA
VOIN STANCOVICI

² G. I. Kazarov, *Die Denkmäler des thrakische Reltergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938, în *DisPann*, II, 14, p. 8. Lucrarea constituie o monografie de bază pentru studiul reprezentărilor acestui zeu. Monumentele și inscripțiile dedicate acestui zeu din provincia Dacia: I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 97—103; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 470; repertoriul complet al pieselor descoperite cu o amplă bibliografie.

³ I. Georgijeva, *Der Wildtragende thrakische Rlittergott*, în *Elrene*, IV, Praga, 1965, p. 113.

Fig. 1. Piesa cu cavalerul trac de la Pojejena.

MONUMENTE VOTIVE ROMANE DIN BANAT

Vestigiile romane ieșite la iveală pe teritoriul Banatului de astăzi, castru și alte construcții, inscripții, monede, ceramică, produse meșteșugărești, plastică provincială etc., sînt argumente ce pledează pentru puternica integrare a acestei părți a Daciei în imperiul roman¹. Campaniile de săpături arheologice mai vechi și mai noi, numeroasele descoperiri întâmplătoare, au îmbogățit muzeele bănățene cu un variat material arheologic, în mare parte publicat. Trebuie să semnalăm și existența unor monumente de artă romană cărora li s-a dat o interpretare inexactă, ceea ce duce la o înțelegere deformată a unor probleme în legătură cu credințele și cultele religioase ale Daciei romane. De asemenea, comerțul cu antichități și circulația materialului arheologic, internă și internațională, care aduce atîtea prejudicii cercetării științifice, a vehiculat și în Banat unele piese ce provin din alte părți ale Daciei sau chiar din alte provincii. Rîndurile ce urmează încearcă să aducă unele lămuriri în legătură cu trei asemenea piese sculpturale, dintre care două au fost interpretate greșit prin publicare, respectiv expunere muzeistică, iar a treia, aflătoare într-un muzeu bănățean, a fost adusă din altă parte a Daciei romane și prezintă un interes deosebit.

¹ Despre problema apartenenței regiunii istorice Banat la imperiul roman și provincia Dacia, v. C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, în *ActaMN*, IV, p. 73—81.

1. *Placă rotivă din bronz* (fig. 1). Această piesă o cunoaştem prin intermediul unei reproduceri a unui clişeu mai vechi, luat după monumentul care pare a fi azi dispărut (desenul nostru este executat după această reproducere, aşa încît nu putem preciza dacă linia oblică ce împarte placa rotivă indică o zgîrietură a piesei sau un defect al clişeiului fotografic). Dimensiunile exacte ale tablei nu sînt cunoscute, dar ele par a fi aproximativ acelea ale reproducerii (10x8 cm) date de M. Macrea, care a publicat pentru prima dată piesa². Locul ei de descoperire este de asemenea incert, ea fiind mai demult, în proprietatea unui bijutier din Caransebeş, care ar fi achiziţionat-o de la un localnic³. Acest lucru nu este, credem, o dovadă peremptorie a provenienţei tablei de la Tibiscum, deşi acest fapt nu ar fi cu totul exclus. Ceea ce justifică însă reluarea discuţiei legate de acest monument este interpretarea ce i s-a dat la publicare, piesa fiind considerată ca un al patrulea monument cunoscut din Dacia în legătură cu cultul traco-frigian al lui Sabazius. O cercetare mai atentă a reproducerii piesei, credem că ne dă dreptul să ne îndoim de acest lucru, pentru motivele arătate în cele ce urmează.

Tablea reprezintă un *naiskos* sau o *aedicula* cu două coloane prezentînd jumătatea superioară spiralată şi cea inferioară cu caneluri, unite printr-un fronton triunghiular terminat în vîrf cu o rozetă şi în celelalte colţuri, deasupra capitelor (dorice?), cu două acrotere în formă de palmete duble. Arhitrava se frînge la mijloc în forma unui arc de cerc. Frontonul şi arhitrava sînt decorate identic cu un şir dublu de creştături oblice, care dau impresia frunzei de brad. În centrul construcţiei, încadrat de cele două coloane, este reprezentat un personaj masculin, nud, cu barbă şi mustăţi abundente, ce ţine în mina dreaptă un mînunchi de fulgere simplificat (*fulmen*) iar în cea stîngă, ridicată la înălţimea umărului, un sceptru lung pînă la pămînt. Pe spate poartă o mantie, ceva mai lungă de genunchi, cu un colţ aruncat pe umărul stîng şi cu cutele stilizate sub forma a două linii ondulate, de o parte şi de cealaltă a trupului. Greutatea corpului se sprijină pe piciorul drept, stîngul fiind uşor îndoit şi adus în spate. La dreapta jos se află o acvilă cu ciocul în care ţine o coroniţă (?), întors spre acest personaj. Întreaga înfăţişare a divinităţii precum şi atributele — fulger, acvilă, sceptru — sînt specifice lui Iuppiter greco-roman de tipul *fulminans*, ale cărui reprezen-

² M. Macrea, *Cultul lui Sabazius la Apulum şi în Dacia*, în *Apulum*, IV, p. 78—80, fig. 6; idem, *Le culte de Sabazius en Dacie*, în *Dacia*, n.s., III, 1959, p. 336—338, nr. 4, fig. 5; cf. şi *Viaţa în Dacia romană*, Ed. şt., Bucureşti, 1969, p. 373.

³ M. Macrea, în *Apulum*, IV, p. 78, indică ca loc prezumtiv de provenienţă Tibiscum.

tări apar de foarte multe ori pe monede, reliefuri și sub forma statuetelor din bronz și piatră ⁴.

S-a afirmat pe bună dreptate că piesa de la Caransebeș reprezintă „figura, atitudinea și atributele principale” ale unui zeu ce „corespund tipului clasic al lui Iuppiter greco-roman” ⁵. Ideea însă că pe fondul acestuia se grevează atribute proprii lui Sabazius ni se pare greșit argumentată. „Șarpele”, simbol al zeului traco-frigian, nu apare pe reprezentarea în bronz de care ne ocupăm, fiind vorba, cum am mai arătat, de stilizarea în forma unei linii ondulate a mantiei lui Iuppiter. Tot reprezentarea schematică a mantiei, mai precis a cutelor ei o constituie o a doua linie, frântă în unghiuri mai ascuțite, ce a fost interpretată ca un al doilea fulger, schițat pe mantie, în mod cu totul inutil de altfel, sub brațul drept ce ține principalul atribut al lui Iuppiter. O asemenea schematizare a cutelor mantiei, care pe reliefuri cu adâncime mică nici nu s-ar putea reda altfel, putem distinge pe reversul unei monede de la Pautalia (Küstendil) ⁶, ce-l reprezintă pe Zeus cu fulgerul și sceptrul și o mantie pe umărul stâng ale cărei falduri sînt sugerate prin două linii verticale, ondulate în formă de șarpe.

În al doilea rînd, Iuppiter ține în mînă stîngă un sceptru simbolizînd domnia lui atotputernică, și nu thyrsos cum s-a crezut, lipsind conul de pin care să indice atributul specific al lui Dionysos și Sabazius. Acvila cu sau fără coronîță în cioc este adevărat că apare și pe monumente atribuite sigur lui Sabazius, însă ea este în primul rînd mesagerul lui Zeus-Iuppiter, un atribut și uneori chiar substitutul șefului pantheonului greco-roman. Există fără îndoială unele asemănări între piesa de la Caransebeș și cîteva tăblițe votive închinat lui Sabazius, în formă de *aedicula*. Însă deosebirile ni se par mai evidente, prin faptul că zeul oriental este prezentat în straie frigiene și cu boneta frigiană, înconjurat de o uimitoare bogăție de atribute, dintre care majoritatea de inspirație orientală și proprii lui Sabazius: conul de pin, broasca, șarpele, broasca țestoasă, șopîrla etc. Plăcile votive de la Copenhaga ⁷, Berlin ⁸ și Ampurias ⁹ înfățișează pe Sabazius, cu conul de pin în mîna dreaptă și *thyrsos* în stînga. Caracterul sincretistic al acestei divinități, cu o mulțime de atribute, este evidențiat și de faptul că împrumută unele atribute ale lui Iuppi-

⁴ Dintre numeroasele reprezentări ale lui Iuppiter cu fulgerul amintim, spre comparație, cîteva: S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, II¹, Paris 1898, p.7, nr. 1, p. 8, nr. 1, 4; I (Ed. a II-a), Paris, 1906, p. 189, nr. 4; IV, Paris, 1910, p. 5, nr.6 etc. Iuppiter cu *patera*, reliefuri: E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, în *Schriften der Balkankommision*, IV, Wien, 1906, fig 32, 33.

⁵ M. Macrea, *op. cit.*, p. 79.

⁶ Leon Ruzicka, *Die Münzen von Pautalia*, în *BIAB* VII, 1932—33, p. 22, pl. I, nr. 3.

⁷ *LexMyth.* IV, col. 247, fig. 8; B. Lunn, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, pl. XLVIII, 31.

⁸ *ArchAnz.*, 1892, col. 111, nr. 15.

⁹ *ArchAnz.*, 1912, col. 457sq., fig. 50.

ter, ca: fulgerul (Copenhaga) și vulturul. Un singur caz există cînd sub înfațișarea unui Iuppiter, fără atributele traco-frigianului Sabazius, este adorat acest zeu oriental, însă dovada este furnizată în acest caz de inscripția votivă asociată reprezentării: „Numin(i) Augusto Deo Iovi Sabasio”. Este vorba de cele două ex voto-uri din argint de la Vichy ¹⁰ cu inscripții identice, atestînd sincretizarea dintre Iuppiter și Sabazius. În sfîrșit, faptul că frontonul templului redat pe piesa de la Caransebeș este tratat într-un stil „orientalizant” nu ni se pare un argument în plus pentru a susține atribuirea acestui monument cultului lui Sabazius. Trebuie să arătăm faptul că asemenea piese în formă de *aedicula* sînt închinat și unor divinități din pantheonul greco-roman. De altfel zeiități reprezentate în lăcașul lor respectiv între coloanele unui templu, apar și pe reversul unor monede. Se poate constata că tablitele de la Copenhaga, Berlin și Vichy reprezintă o *aedicula* tratată diferit de cea de la Caransebeș, cu linii mai drepte și mai austere și cu frontonul neornamentat cu rozete, deci cu elementele arhitectonice mai puțin încărcate.

Tablitele reprezentînd diferite divinități între coloanele unei *aedicula* sînt de proveniență și inspirație sud-dunăreană, suferînd în mediul tracic de aici unele influențe orientale. Din Moesia și Tracia provin o serie de astfel de piese, reprezentînd divinități orientale dar și din pantheonul greco-roman. Astfel de la Tekija-Transdierna, în Moesia Superior, se cunosc două embleme din foiță de argint, reprezentînd, una pe Cybele-Magna Mater și cealaltă, se pare, pe Sabazius ¹¹. În ambele cazuri zeițiile sînt plasate în centrul unui *naiskos* elenistic, foarte asemănător celui de la Caransebeș. Alta tablita din bronz, provine de undeva din Tracia meridională ¹² și-l reprezintă pe Zeus Iuppiter pe tron, cu aevila pe brațul drept și sceptrul în stînga, încadrat de coloanele unei *aedicula* aproape identică cu cea de la Caransebeș, cu excepția arhitravei care este dreaptă. Cele mai frappante asemănări privind maniera de interpretare artistică dată templului le găsim tot în sudul Dunării, în Moesia Inferior. Este vorba despre mai multe tablite votive din bronz descoperite în împrejurimile actualului oraș Razgrad din nord-estul Bulgariei, lîngă ruinele unei fortificații romane (azi Hissarlik). Aceste reliefuri au aparținut

¹⁰ *LexMyth.* IV, col. 242 (CIL, XIII, 1496), 245.

¹¹ Djordje Mano Zissi, *Les trouvailles de Teklya*, Beograd, 1957, p. 94—97, nr. 34, pl. XXIII, p. 97—102, nr. 35, pl. XXIV.

¹² *BIAB*, VII, 1932—33, p. 414, fig. 171. Este vorba tot despre un Iuppiter, probabil Zbelsurdus (Zbelthiurdus), Zeus tracic cu o arie mare de răspîndire în sudul Dunării și atestat și în Dacia printr-o inscripție de la Drobeta (CIL, III, 14216¹; I. I. Russu, în *ActaMN* IV, p. 103) și probabil și printr-un relief tot de la Drobeta; M. Macrea, *Pretinsa imagine a lui Jupiter Zbelsurdos de la Drobeta*, în *AISC* V, 1944—48, p. 339, fig. 1; D. Tudor, *OR*³, p. 392, fig. 112. Plăcuța din Tracia reprezintă prin urmare pe Zeus (Zbelsurdos?) și nu pe Sabazius, cum se propune de către M. Macrea, în *Apulum*, IV, p. 79sg., doar pe baza asemănărilor stilistice de tratare a templului.

foarte probabil unui templu din apropierea fortificațiilor romane ¹³. O tăbliță cu imaginea unui zeu călare ¹⁴, fără îndoială cu unele atribute orientale, ne relevă arhitrava care la mijloc descrie o buclă în formă de arc, exact ca în cazul piesei de la Caransebeș. Deosebirile constau în unele detalii de decorare a frontonului și arhitravei și în inversarea elementelor decorative ale colonadei, cu canelurile la jumătatea superioară. În schimb pe o altă piesă coloanele sînt redată identic, tăblița fiind o reprezentare a lui Heracles ¹⁵. Pe o altă tăbliță de la Razgrad apare și Diana în mijlocul unui templu, cu frontonul decorat în felul acelor frunzei de brad și cu palmete închipuind acrotelele ¹⁶. În sfîrșit, altă piesă de la Razgrad, în forma unei duble *aedicula* ¹⁷, reprezintă pe Zeus și Hera, Zeus avînd în mîna dreaptă o *patera* iar în stînga sceptrul, acvila fiind prezentă în stînga jos a zeului. Elementele decorative ale templului sînt asemănătoare, uneori în amănunțime, cu cele ale piesei de la Caransebeș.

Iată deci că din regiunea sud-dunăreană provin mai multe monumente votive în formă de *naiskos*, reprezentînd poate embleme de cult fixate pe pieptul preoților ¹⁸. Asemănările dintre majoritatea acestora și reliefurile de la Caransebeș, și din punct de vedere al redării înfățișării fizice a diferiților zei, ne întăresc convingerea că piesa de la Caransebeș-Tibiscum (?) a fost confecționată în mediul sud-dunărean ¹⁹, poate chiar într-un atelier comun cu tăblițele de la Razgrad. Neavînd cunoștință despre existența unei alte piese de această factură în Dacia, considerăm că acest monument a fost importat din sudul Dunării, eventual în epoca modernă, dat fiind faptul că nu avem certitudinea descoperirii ei la Tibiscum. Totuși posibilitatea descoperirii ei în Dacia nu poate fi cu totul exclusă, în acest caz piesa putînd ajunge în nordul Dunării pe calea fluviului, pe ruta Tekija (unde s-au găsit alte două reliefuri în formă de *aedicula*) ²⁰, Dierna-Tibiscum. Datarea acestei tăblițe se poate face ținînd cont de faptul că Tracia este cucerită de romani încă la mijlocul secolului I e.n., de cînd atelierele din sudul Dunării încep să confecționeze într-o manieră elenistică încă, o serie de monumente votive destinate unor culte orientale și greco-romane. Lucrare destul de îngrijită, eventual din secolul II e.n., tăblița votivă de la Caransebeș închinată lui Iuppiter poate fi considerată ca o dovadă a contactelor existente între Dacia, Moesia și Tracia cucerite de romani, ce se realizau prin interme-

¹³ Gawril I. Kazarow, *Neue Denkmäler zur Religionsgeschichte Trakiens* în *ArchAnz*, 1922, col. 186.

¹⁴ Idem, *op. cit.*, col. 187, nr. 2, fig. 2.

¹⁵ Idem, *op. cit.*, col. 189, nr. 4, fig. 4.

¹⁶ Idem, *op. cit.* col. 189, nr. 6, fig. 6.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, col. 189—191, nr. 7, fig. 7.

¹⁸ M. Macrea, *op. cit.*, p. 80 și nota 3.

¹⁹ Ipoteza este emisă de M. Macrea, *op. cit.*, p. 80, pe baza asemănării reliefului de la Caransebeș cu cel din Tracia meridională (v. supra nota 12).

²⁰ Despre pandantul Diernei pe malul Dunării și semnificația descoperirilor de aici, v. Djordje Mano-Zissi, *op. cit.* p. 109—126.

diul Dunării. Capetele de pod existente pe ambele maluri ale fluviului, în cazul nostru Tekija-Transdierna²¹ și Dierna, constituiau punctul de întâlnire al unor schimburi culturale ce au contribuit la existența în Dacia a unor monumente artistice de emanație traco-moesică, caracteristice romanității din dreapta fluviului.

2. *Statuetă din bronz* (fig. 2a și 2b). Provine de la Orșova; Muzeul Banatului Timișoara, Inv. 1595; înălțimea 9,5 cm, deschiderea brațelor 4,9 cm; stare de conservare bună²². Piesa este semnalată doar printr-un desen, nu tocmai exact, în vechea și utila publicație a Muzeul Banațean, condus de regretatul Ioachim Miloia²³. Sumarele indicații în legătură cu respectiva statueta se rezumă doar la precizarea locului de proveniență, Orșova-Dierna și la prezumtiva semnificație a ei, ca reprezentându-l pe Iuppiter Dolichenus (? — îndoiala este exprimată de explicația aceluiași desen). Muzeul Banatului, care deține actualmente statueta, a expus-o tot sub eticheta de Dolichenus, fapt ce constituie o evidentă greșală.

Statueta din Muzeul Banatului reprezintă un personaj masculin, cu par și barbă tratate extrem de schematic (v. fig. 2a) și cu corpul nud, aflat într-o destul de precară poziție de echilibru, realizată prin ușoara îndoire a piciorului sting. Zeul ține ambele brațe ridicate la înălțimea feței, având în mîna dreaptă un mînunchi de fulgere grosolan stilizate (*fulmen*) iar în stînga, judecînd după locul gol din pumn, se găsea sceptrul, azi lipsă. Pe umeri prezintă o mantie scurtă pînă la coapse, compusă din două falduri ce atîrnă de o parte și de cealaltă a corpului, cu un capăt petrecut pe după brațul drept și apoi, în continuare, căzînd pe la spate ca un al doilea fald, ce se sprijină pe umărul sting (fig. 2b). Expresia feței redată cu extremă stingăcie și primitivism, execuție care caracterizează întreaga lucrare. Atitudinea personajului, cu fulgerul și sceptrul ca atribute, cu corpul nud, indică un Iuppiter greco-roman de tip *fulminans* sau *tonans*, ca și în cazul monumentului analizat mai sus, și nicidecum pe sirianul Dolichenus. Se știe că reprezentările lui Iuppiter Dolichenus sînt din punct de vedere iconografic total diferite de cele ale lui Iuppiter al romanilor, cu care acest Baal din provincia siriană Com-magene s-a contopit. Iuppiter Dolichenus, care din punct de vedere religios și iconografic este un zeu exclusiv oriental, este înfățișat în *lorica* împăraților romani, cu boneta frigiană pe cap și cu cele două atribute ale unor milenari zei hittito-hurriți ai furtunilor, fulgerul și securea dublă (*bipennis*)²⁴.

²¹ Idem, op. cit., p. 120. Și piesele de la Razgrad sînt executate în aceeași manieră.

²² Mulțumim colegului Florin Medelet de la Muzeul Banatului Timișoara pentru datele și fotografiile furnizate în legătură cu această statueta.

²³ AnB, III, 2, fasc. 5, 1930, p. 62.

²⁴ Despre iconografia lui Dolichenus, v. P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés de culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes, 1951; Idem *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris, 1960. Pt. Dacia v. și D. Isac, *O reprezentare a lui Iuppiter Dolichenus de la Ilșua*, în ActaMN, VIII, 1971, p. 571—576.

Statueta de la Orșova ridică însă și o problemă legată de tipizarea lui Iuppiter de către meșterii antici. Exceptînd primitivismul și stingăcia în redarea liniilor corpului, caracteristici întîlnite adesea în toreutica romană, chiar în reprezentările lui Iuppiter²⁵, felul curios și inafara regulilor iconografice, în care sînt ridicate ambele brațe ale statuetei, aruncă o umbră de îndoială asupra autenticității ei. Este o regulă generală, devenită canon religios și artistic, ca zeitățile reprezentate cu atributele lor să aibă unul din brațe mai coborît și îndepărtat de corp, mai mult sau mai puțin. Astfel Iuppiter²⁶ reprezentat în picioare, îmbrăcat sau nud, ține fulgerele sau *patera* în mod obligatoriu într-o mînă, de obicei dreapta, mai coborîtă și îndepărtată de corp. Ori statueta din Muzeul Banatului se înscrie totuși, ca o curioasă excepție, printre reprezentările lui Iuppiter. Se apropie de această abatere de la normele iconografice, întrucitva, o statueta a lui Iuppiter de la Lyon (bronz)²⁷, cu mîna stînga ridicată însă în mod obișnuit pentru a ține sceptrul. Ceva mai apropiată în această privință este totuși o altă statueta, tot de la Lyon²⁸, atribuită cu unele îndoieli tot lui Iuppiter. Această piesă, dacă este autentică, ar reprezenta cea mai apropiată, și am spune singura, analogie pentru statueta de la Orșova. Aceste piese se încadrează într-o serie de lucrări primitive, care dovedesc, ca și statueta de la Orșova, o necunoaștere a modelelor ce circulau sub forma unor albume în tot imperiul roman. Felul de reprezentare al mantiei, cu cele două capete scurte de o parte și de alta a corpului, este întîlnit mai rar, însă există totuși. Putem pomeni un caz asemănător oferit de o statueta din bronz a unui Iuppiter de tipul *fulminans* de la Utrecht²⁹.

Caracterul rudimentar al lucrării și îndepărtarea de canoanele iconografice, ar pleda pentru confecționarea acestei piese în Dacia, în secolul II sau III e.n., după tipare neimportate din alte părți. Această constatare rămîne valabilă sub rezerva certitudinii descoperirii statuetei în pămînt, pe teritoriul orașului Orșova, căci altfel am fi inclinați s-o declarăm un fals grosolan.

3. *Acvilă din marmoră* (fig. 3a și 3b). Provine de la Sarmizegetusa; Muzeul Lugoj, Inv. 179; înălțimea 36 cm, lățimea la aripi 19 cm; stare de conservare proastă, spartă în două bucăți. Acest monument, după cunoștința noastră inedit din punct de vedere al unui studiu bazat pe reproducere, face parte din fosta colecție a Muzeu-

²⁵ Heinz Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*. I. Speyer, Mainz, 1960, nr. 1, pl. I, 1 (Speyer), nr. 2, pl. I, 2 (a b, c,) — Schwarzenacker.

²⁶ De ex. la S. Reinach, *RepStat.* IV, p. 1—7 etc.; Robert Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz (1967), pl. I—VII ș.a.m.d.

²⁷ S. Reinach, *op. cit.*, p. 4, nr. 6.

²⁸ Idem, *op. cit.* p. 6 nr. 6.

²⁹ Idem, *op. cit.*, p. 5, nr. 6.

lui diecezan din Lugoj³⁰ ce grupa, printre altele, mai multe inscripții (publicate în CIL) și piese sculpturale aduse de la Ulpia Traiana.

Sculptura, spartă în două, dar ușor de întregit (v. fig. 3a și 3b), reprezintă o acvilă cu aripile larg deschise, ce stă cu ghiarele pe un cap de animal, probabil caprior. Penajul este redat prin motive incizate sub forma unor solzi rotunjiți. Capul pasării și o parte din cel al animalului lipsește dar după poziția aripilor se poate deduce că vulturul avea capul întors spre stînga. Monumentul are partea inferioară terminată într-o bază, ceea ce presupune că era expus în picioare. Partea din spate a sculpturii nu prezintă urme de prelucrare.

Acvilele lucrate aparte sau sub forma unor altoreliefuri (în primul caz din piatră și bronz), au în epoca română o semnificație funerară și religioasă. Din prima categorie fac parte piese ce ornamenteau partea superioară a unor monumente funerare sau erau fixate prin scoabe pe suprafețe verticale. Asemenea acvile funerare sînt cunoscute și în Dacia, menționînd aici piesele din Muzeul de istorie Cluj³¹ și Alba Iulia³². Acvilele funerare sînt înfașurate însă fără capete detașate de animale în ghiare, ele constituind un simbol frecvent pe reliefurile funerare, mai ales stele.

Semnificația religioasă a asociației acvilei cu animale sau cu capete detașate de animale este mai complexă, fiind în legătură cu unele religii orientale. S-a acceptat ideea că aceste capete tăiate simbolizează moartea și sacrificiul³³, în acest caz avînd o pregnantă semnificație funerară. Astfel leii funerari sînt adesea reprezentați cu una din labele anterioare pe un cap de animal (berbec sau asin), semnificînd stăpînirea și controlul asupra morții a acestor demoni. Diferita de caracterul apotropaic al leilor funerari se prezintă semnificația religioasă a asocierii unor animale de pradă, în speța vulturi, cu capete detașate de animale. În aceste cazuri este vorba despre simbolizarea unor divinități orientale, care reprezentate sub forma unui vultur și cu animale sau capete de animale în ghiare, indică caracterul de zei ai vîntului și ai animalelor salbatice. Este cazul geniului, respectiv al divinității siriene Turmazgada sau

³⁰ O prezentare a inscripțiilor și a monumentelor sculpturale, extrem de utilă și astăzi prin faptul că unele piese s-au pierdut, este făcută de Victor Mihály: de Apșa, *Catalogul Bibliotecii și Muzeului diecezan din Lugoj, 1888*. La pagina 125, sub nr. 22, este descris sumar monumentul de care ne ocupăm, un vultur „extrem de zvelt” („überaus schlanke”) ce stă „an kleinem Stierkopf mit keimenden Hörnern”, înălțimea piesei este dată, se pare greșit, de 32 cm. Tot aici mai este pomenit un alt vultur ce era reprezentat cu mînunchiul de fulgere în ghiare, piesă astăzi pierdută din patrimoniul muzeului lugojan. Provine tot de la Sarmizegetusa (înălțimea 41 cm).

³¹ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, fig. 376; RömRum, Köln, 1969, G 158, fig. 33.

³² S. Ferri, *op. cit.*, fig. 378.

³³ Borge Lunn, *On the symbolism of severed animal heads*, în *Latomus*, XXII, 2, 1963, p. 256 sq.

Iuppiter Turmazgadis, socotit un zeu al munților, al vinătorii și animalelor sălbatice³⁴. Atestat extrem de rar de inscripții, acest zeu pare a fi redat în plastica votivă romană sub forma unei acvile ce ține în ghiare un animal sălbatic. Din Dacia provin două asemenea monumente, ambele de la Romula. Unul reprezintă o acvila cu un animal sălbatic în ghiare (probabil căprioară), alături de dedicația TVRMAZGADA³⁵, iar celalalt, anepigrafic și fragmentar³⁶, este asemănător primului. De la Roma provine o altă sculptură, cu inscripție dedicată lui Turmazgadis (CIL, VI, 30950a), înfățișând o acvila ce sta cu picioarele pe un cap de cerb.

Alte piese sculpturale, din bronz sau piatra, reprezentând vulturi cu capete de animale în ghiare, aparțin cultului dolichenian. Asocierea vulturului cu capul de cerb sau căprior (mai rar berbec) ar imagina uniunea dintre Dolichenus și Iuno dolicheniană, divinitate htoniană protectoare a animalelor³⁷. Din această categorie de reprezentări face parte o sculptură de la Roma, din piatră, a unei acvile pe capul unui căprior³⁸, atribuită sigur iconografiei dolicheniene pe baza inscripției închinată lui Iuppiter Dolichenus (CIL, VI, 30946). Cultul cerbului sau al căpriorului este cunoscut în Anatolia și este atestat și în epoca romană prin câteva statuete din bronz reprezentând vulturi cu capete de cerbi sau animale întregi în ghiare³⁹. După St. Przeworski (v. nota 39) și P. Merlat, cerbul este un atribut divin care asociat unei divinități reprezentate sub forma unui vultur simbolizează cuplul divin. O statueta din bronz, descoperită în Grecia și înfățișând un vultur cu ghiarele pe un cap de cerb, este pastrată în British Museum⁴⁰.

Piesa de la Sarmizegetusa poate fi socotită, după opinia noastră, ca un nou monument dolichenian din Dacia, primul de acest fel. Apartenența ei cultului lui Turmazgadis ne pare mai puțin probabilă, întrucât acest geniu-zeu este redat ca un vultur ce ține în ghiare un animal întreg, în două cazuri, iar o singură dată un cap de cerb sau poate capră, inscripția dovedind fără rezerve că acvila respectivă îl închipuie pe Turmazgadis. Vulturii dolichenieni sînt mult mai numeroși și foarte asemănători piesei de la Sarmizegetusa, existînd și în cazul lor o piesa cu inscripție (v. mai sus), ceea ce asigură posibilitatea atribuirii lor iconografiei dolicheniene. Cunoșcîndu-se la Sar-

³⁴ RE, VII A, 2 (1948), col. 1392 sq., s. v. **Turmazgad**; D. Tudor, **Jupiter Turmazgadis à Romula**, în **Dacia** n. s., XI—XII, 1945—47, p. 271 sq.

³⁵ CIL, III, 8027; D. Tudor, **OR**³, p. 393 fig. 111; **RömRum**, Köln, 1969, p. 204 sq., F 59. Cf și **ActaMN**, VI 1969, p. 185.

³⁶ D. Tudor, în **Dacia** n. s., XI—XII, 1945—47, p. 271.

³⁷ P. Merlat, **Jupiter Dolichenus**, Paris, 1960, p. 113.

³⁸ Idem, **Répertoire...** nr. 227, fig. 42.

³⁹ v. St. Przeworski, în **Syria** XXI, 1940, p. 62 sqq.; P. Merlat, **op. cit.**, bazîndu-se pe Przeworski, se ocupă de câteva piese din Anatolia: p. 221, fig. 43 (Luvru), Pl. XXII, 2 (**ArchAnz.** 1922, col. 118, nr. 66, fig. 66), p. 222 fig. 45 (Ankara — provine de la Alishar-Hüyük) etc.

⁴⁰ H. B. Walters. **Catalogue of the Bronzes. British Museum**, London 1899, nr. 1875.

mizegetusa un dolichenum ⁴¹, două sau trei reliefuri ⁴² și două inscripții (CIL, III, 1431 și 7915), nu este de mirare ca din acest centru sincretistic să provină încă un monument dolichenian, diferit prin natura sa de celelalte reprezentări aparținând repertoriului iconografic dolichenian al Daciei romane.

Sculptura din marmură reprezentând o acvilă, din Muzeul Lugoj, lucrare destul de îngrijită din secolul II sau III e.n., trebuie prin urmare adăugată celorlalte monumente închinat lui Iuppiter Dolichenus la Sarmizegetusa și în Dacia romană.

DAN ISAC

ROMISCHE VOTIVDENKMÄLER AUS DEM BANAT

(Zusammenfassung)

Es werden zwei Votivdenkmäler erörtert, die in falscher Interpretation veröffentlicht und ebenso im Museum ausgestellt wurden. Ein drittes, unveröffentlichtes, ist für die Kenntnis des Dolichenus-Kultes im römischen Dazien bedeutsam.

Das erste Stück ist ein Bronzetafelchen von Caransebeș (das vermutlich aus Tibiscum stammt); es stellt **Juppiter fulminans** dar und nicht, wie man glaubte, den Gott Sabasius (Abb. 1). Das zweite ist eine Bronzestatuetten aus Orșova (Dierna), die sich im Museum des Banats in Timișoara befindet. Man hielt sie fälschlich für eine Darstellung des **Juppiter Dolichenus**, doch handelt es sich — wie der Verfasser nachweist — ebenfalls um einen griechisch-römischen Juppiter, der aber im äusserst primitiver Manier gearbeitet ist und sich nicht in die religiösen und künstlerischen Normen der Römerzeit eingliedert, weshalb seine Echtheit angezweifelt werden kann (Abb. 2a und 2b). Das dritte Denkmal stellt einen Adler aus Marmor mit den Fängen auf dem Kopf eines Rehbocks dar (Abb. 3a und 3b). Aufgrund der Entsprechungen aus anderen Provinzen und besonders zu einem Stück mit Inschrift, aus Rom, weist der Verfasser dieses Denkmal dem Dolichenuskult zu. Dieser Kult wurde in Dazien ausgeübt somit auch in Sarmizegetusa woher das Stück (heute im Museum von Lugoj) stammt.

⁴¹ Cf. C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia, Traiana*, Ed. Meridiane, Buc., 1962, p. 30 și Pl. I (planul orașului).

⁴² C. Daicoviciu, în *Dacia* I, 1924, p. 254 sq., nr. 11, fig. 18, 2; A. Bodor, în *Emil Kel*, p. 105, fig. 3 (Muzeul Blaj); C. Daicoviciu în *Dacia*, I, 1924, p. 230 nr. 14 și P. Merlat, *Répertoire...* nr. 34 (posibil dolichenian).

Fig. 1. Relief din bronz de la Caransebeș reprezentînd pe Iuppiter.

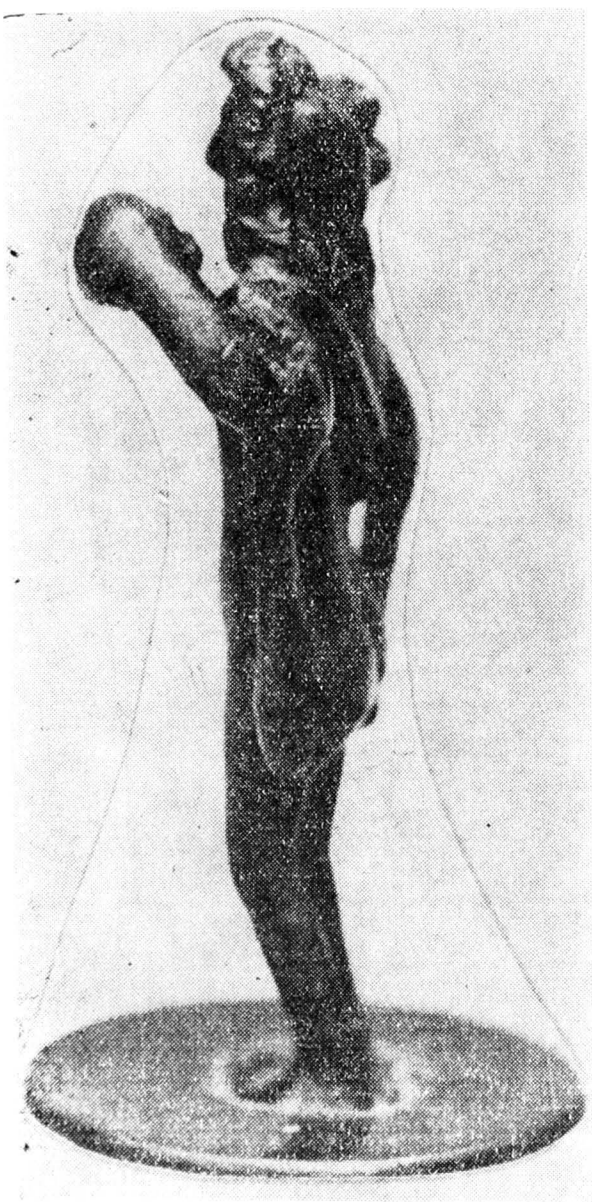

Fig. 2a și 2b. Statuetă din bronz reprezentînd pe Iuppiter.

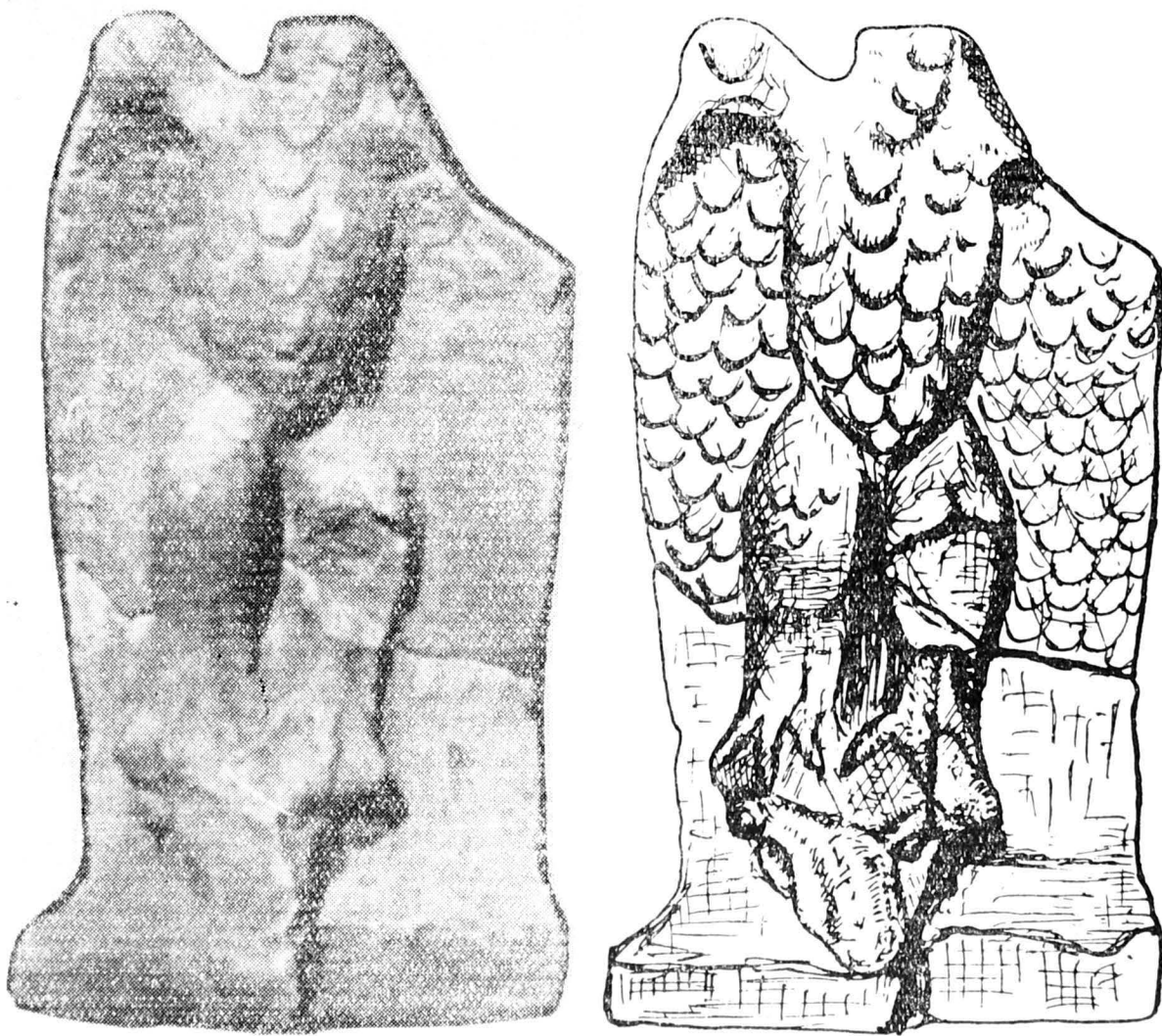

Fig. 3a și 3b. Vultur dolichenian din marmură.

STATUETE ROMANE REPREZENTIND LUPTATORI

Cîteva statuete romane înfățișînd militari și scene de luptă, păstrate în muzeele din țara noastră, ne-au atras atenția, atît prin ineditul problemei, cît și prin execuția lor.

1. *Figurină de ostaș*, din plumb, descoperită în vatra satului Ocnîța (județul Bistrița-Năsăud), în anul 1965 cu prilejul arăturilor de toamnă, pe locul unei vechi așezări romane¹, unde au apărut numeroase fragmente ceramice și monede imperiale. Dimensiuni: înălțimea 9,3 cm, lățimea maximă 3,3 cm, diametrul suportului 3,5 cm.

Piesa, goală în interior, este conservată fragmentar (*fig. 1a*), capul și brațul drept al personajului fiind astăzi rupte. Este reprezentat un militar roman, cu centrul de greutate pe piciorul drept, întins, celălalt ușor relaxat. Corpul este puțin aplecat spre stînga, cotul respectiv se sprijină pe un scut. Brațul drept îl avea ridicat. Veșmintele sînt caracteristice pentru un legionar roman². Poartă o *tunica* scurtă pînă deasupra genunchilor, cu un tiv destul de lat, acoperită de o cuirasă simplă. La brîu se vede o curea (*cingulum*) lungă, cu volute, ce încinge strîns mijlocul personajului. Centura cade oblic, iar ostașul o prinde cu mîna stîngă. Pe umeri este aruncată o mantie (*sagum, paenula*), în falduri, prinsă în față, la baza gîtului, cu o fibulă mare rotundă. În picioare poartă cizme (*calceus*) nu

¹ Pentru descoperirile romane de la Ocnîța, vezi **Repertoriul arheologic al României**, în manuscris la Institutul de istorie și arheologie din Cluj.

² Pentru îmbrăcămintea unui legionar roman, vezi R. Cagnat — V. Chapot, **Manuel d'archéologie romaine**, II, Paris, 1920, p. 331—338.

prea înalte cu carimbul răsfrînt. Scutul (*clipeus*), aflat în spatele personajului (fig. 1b) are o formă destul de curioasă, puțin cunoscută în literatura de specialitate — și anume, lat sus și îngust spre bază. O analogie destul de reușită se găsește pe un medalion de vas, reprezentînd un gladiator samnit, înarmat cu o astfel de pavază³. Statuetă, reprezentînd militarul într-o poziție de repaus — dovadă fiind scutul de la spate pe care personajul se sprijină — are o execuție artistică superioară, detaliile sînt redată în amănunțime. Piesa, datată în sec. II—III, este în proprietatea Muzeului de istorie din Bistrița (nr. inv. 4186).

2. *Statuetă înfățișînd un tînăr luptător (gladiator?)*, din bronz, cu locul de descoperire incert, probabil Transilvania. Provine din fosta colecție de antichități a contelui Teleki Domokos. Dimensiuni: înălțimea 11,7 cm, lățimea maximă 4,3 cm, înălțimea feței 1,1 cm, diametrul soclului 2,8 cm.

Statuetă este foarte bine păstrată. Înfațișează un efeb (fig. 2a), nud, într-o poziție de repaus, cu centrul de greutate pe piciorul drept, întins, celălalt fiind ușor îndoit. În mîna stîngă ține un scut de formă aproximativ hexagonală, ornamentat central cu niște patrate în scară, incizate. Partea inferioară a lui se sprijină pe laba piciorului stîng. Brațul drept, îndoit, este pe șold. Tînărul, cu capul ușor întors și aplecat spre dreapta, are fizionomia bine conturată, cu ochii mari, nasul, gura și bărbia reliefate. Pe cap poartă un coif prevăzut în mijloc cu benzi paralele incizate și punctate, iar marginile marcate sînt trase în față și în spate pentru a apăra fruntea și ceafa. Panașul, care împodobește coiful, este interesant, asemănător cu o coadă ridicată de la spate și întoarsă spre creștet (fig. 2b).

Scutul (mai puțin clocvent) — cum am spus — de o formă aproximativ hexagonală⁴, în genul celui întîlnit pe un trofeu de pe o teacă de pumnal, descoperită la *Vindonissa*⁵, a celor de pe *Columna Traiana*⁶ etc. și în primul rînd panașul, amintind de o „coifure à nattes relevées”⁷, purtată la jumătatea sec. III e.n., pot data mica sculptură în acest veac. Orificiul destul de larg din centrul suportului face dovada că această piesă a fost folosită, probabil, pentru decorarea unui mobilier sau a unui mare vas. Figurina, vădînd o măiestrie artistică remarcabilă, face parte din colecțiile Muzeului de istorie din Cluj (nr. inv. IV 1911).

3 *Figurină cu luptă de gladiatori* (fig. 3), din bronz găsită la Turda. Dimensiuni: înălțimea 9,8 cm, lățimea maximă 5,6 cm, diametrul soclului 5,5 cm.

³ P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p. 322, fig. 92.

⁴ Scuturile hexagonale au fost folosite în sec. II—III. Cf. P. Couissin, *op. cit.*, pl. IV/23—24, pl. V/30.

⁵ V. von Gonzenbach, în *Helvetia Antiqua. Festschrift Emil Vogt*, Zürich, 1966, p. 191, fig. 2.

⁶ F. B. Florescu, *Die Trajanssäule. Grundfragen und Tafeln*, Bonn, 1969, p. 84—85, fig. 43, pl. LXXVIII.

⁷ R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, II, p. 392, fig. 579.

Statueta, relativ bine conservată, înfățișează o întrecere între doi gladiatori. Combatanții în luptă corp la corp sînt ghemuiți, strîngîndu-se în brațe. Unul reprezintă un *secutor*, celălalt un *retarius*. Primul, în genunchi, are îmbrăcămîntea tipică pentru gladiatorul „cuiirasat”, cunoscut ca înfățișare începînd de la împăratul Caligula. Piciorul stîng poartă o fașă în formă de jambiere (*ocrea*), a cărei parte superioară se prinde de o placă patrată, iar cel drept o cnemidă, fiind încălțat cu *caliga*. În jurul șoldului se vede șorțul obișnuit, rectangular al luptătorului, cu tiv ornamentat, șort legat cu un *cingulum* dublu. Bustul este dezgolit. Brațul drept, în jos, are o apărătoare, în mînă strînge mînerul unui *gladius* (arma propriu-zisă, astăzi distrusă). Celălalt braț nu este apărat, deoarece pe acesta purta scutul, care în încheștarea luptei corp la corp a fost aruncat. Pe cap (fața fiind ascunsă de ceafa partenerului de întrecere) are specificul coif mare, greu, cu vizieră și grilă deasă. Acest tip de gladiator apare frecvent în arta romană. Printre reușite analogii, cităm bronzurile din colecțiile Gréau⁸, Gérôme⁹, Schlumberger¹⁰, Dutuit¹¹, figurinele provenite de la *Carnuntum*¹², mînerul de cuțit din British Museum¹³ etc.

Celălalt gladiator *retarius*, gladiatorul ce luptă cu plasa, sabia încovoiată, măciuca, sulita sau tridentul, este sumar îmbrăcat. Bustul îl are gol, peste mijloc purtînd șorțulețul patrat legat cu un *cingulum* lat, asemănător cu cel al partenerului. Picioarele sînt desculțe, gleznele fiind strînse de două fașe. Doar brațul stîng este apărat de o piesă de metal montată (*galerus*), asemănătoare unei *lorica squamata*, prinsă cu o curea peste piept. Figura tină, imberbă a personajului, este expresivă. Ochii mari și gura larg deschisă indică efortul făcut de acesta pentru a opri atacul dușmanului, aflat într-o poziție mai avantajoasă, în genunchi, spre deosebire de el care șade. Părul îl are lung, ondulat. În mîna dreaptă ține un rest al unei arme.

Și reprezentarea *retarius*-ului este des întilnită în arta antică. Ca exemple se pot da statuetele de la Esbarres¹⁴, Avenches¹⁵, Autun¹⁶, Linz¹⁷ ș.a.

⁸ S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, II 1, Paris, 1897, p. 194, nr. 3.

⁹ *Idem*, p. 194, nr. 4.

¹⁰ *Idem*, p. 194, nr. 8.

¹¹ *Idem*, III, Paris, 1904, p. 156, nr. 1.

¹² S. Reinach, *Répertoire...*, IV Paris, 1910, p. 112, nr. 6 și 7; R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 146—147, nr. 196, pl. 106, p. 147, nr. 197, pl. 106.

¹³ H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes Greek, Roman and Etruscan in the British Museum*, Londra, 1899, p. 358, nr. 2966, fig. 34.

¹⁴ S. Reinach, *Répertoire...*, II, 1, Paris, 1897, p. 195, nr. 2.

¹⁵ *Idem*, p. 195, nr. 5.

¹⁶ *Idem*, IV, Paris, 1910, p. 112, nr. 3.

¹⁷ R. Fleischer, *op. cit.*, pp. 147—148, nr. 198, pl. 106.

Scene reprezentînd lupte de gladiatori figurează pe stucaturi (ca relieful de pe monumentul funerar al lui Umbricius Scaurus din Pompei)¹⁸, pe mozaicuri¹⁹, pe pereții laterali de ediculă (ca piesa descoperită în Transilvania și păstrată în Muzeul Brukenthal din Sibiu)²⁰, ornamează vasele (exemplu concludent fiind relieful de pe un pahar glazurat din Rijksmuseum G. M. Kam din Nijmegen)²¹, împodobesc minerele cușitelor (cum este cel găsit la *Aventicum* și păstrat în Muzeul din Avenches)²² etc.

Figurina este goală în interior, iar postamentul circular destul de larg, cu caneluri duble, înguste sus și late jos, care sînt decorate cu motive vegetale și geometrice (puncte, patrate) pare să indice că piesa a fost destinată pentru ornamentarea unui mobilier. Ea a suferit stricăciuni ulterioare, coiful unui luptător și creștetul celuilalt au fost perforate din motive necunoscute. Statueta, datată în sec. II—III, este lucrată cu deosebit gust artistic, întrecerea dintre cei doi atleți fiind de o veridicitate remarcabilă²³. Se află expusă în Muzeul de istorie din Cluj (nr. inv. I 621).

4. *Teracotă de ostaș (fig. 4)*, provenită din cartierul Partoș, din orașul Alba Iulia. Dimensiuni: înălțimea 10,8 cm, lățimea maximă 5,3 cm, mălțimea feței 2,4 cm.

Piesa este fragmentară, păstrîndu-se doar bustul personajului (distrus și acesta în regiunea pieptului, unde a fost restaurat). Este prezentat un tînăr ostaș, imberb, ce poartă pe cap un coif evoluat din tipul, mai vechi, etrusco-corinthian²⁴, coif cunoscut în sec. III e.n.²⁵ (care poate data astfel piesa). Brațul drept (singurul păstrat), îndoit, are căușul palmei perforat, probabil locul unei arme pe care o ținea și care astăzi a dispărut. Pe șoldul drept se vede restul unei mantale sau al unei platoșe. Teracota, destul de modest executată, aparține colecțiilor de antichități din Muzeul de istorie din Cluj (nr. inv. 4242).

¹⁸ R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, I. Paris, 1917 p. 697—699, fig. 366.

¹⁹ *Idem*, II, Paris, 1920, p. 217, nota 1.

²⁰ J. Neugebauer, *Dacien, aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov, 1851, p. 288, nr. 17; L. David-Teșosu, în *Römrum* (Catalogul Expoziției „Romanii în România” de la Köln), Köln, 1969, p. 254, sigla G 133, pl. 99; *Idem*, în *Civiltă română în România* (Catalogul Expoziției „Civilizația română în România” de la Roma), p. 245, sigla G 94, pl. LVIII.

²¹ *Rijksmuseum G. M. Kam, museum van Romeins Nijmegen*, Nijmegen, 1967, p. 20, nr. 10.

²² P. la Baume, în *Römer am Rhein* (Catalogul Expoziției „Romanii pe Rin” de la Köln), Köln, 1967, p. 321, sigla F 52, pl. 118.

²³ A. Hekler, în *MKE, IV*, Budapesta, 1910, p. 15, nr. 38, descrie statueta mai mult din punct de vedere plastic, iar M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 355, doar o amintește.

²⁴ P. Couissin, *op. cit.*, p. 150, fig. 44.

²⁵ *Idem*, pl. V/29 și 31.

Cele citeva reprezentări de luptători descoperite în Dacia, se înscriu în numărul imens de sculpturi provenite din această regiune nord-dunăreană a Imperiului, făcând dovada înfloritoarei arte provinciale de pe aceste meleaguri.

CONSTANTIN POP

ȘTEFAN DĂNILĂ

STATUETTES ROMAINES REPRÉSENTANT DES LUTTEURS

(Résumé)

On décrit et on interprète un nombre de 4 statuettes, découvertes en Dacie romaine et datées au II—III-ème siècle. Elles représentent deux soldats (no 1, fig. 1a—1b et no 4, fig. 4), un jeune lutteur (no 2, fig. 2a—2b) et une lutte des gladiateurs (no 3, fig. 3).

Fig. 1a. Statueta de Ia Ocnița.

Fig. 1b. Partea posterioară a statuetei de Ia Ocnița.

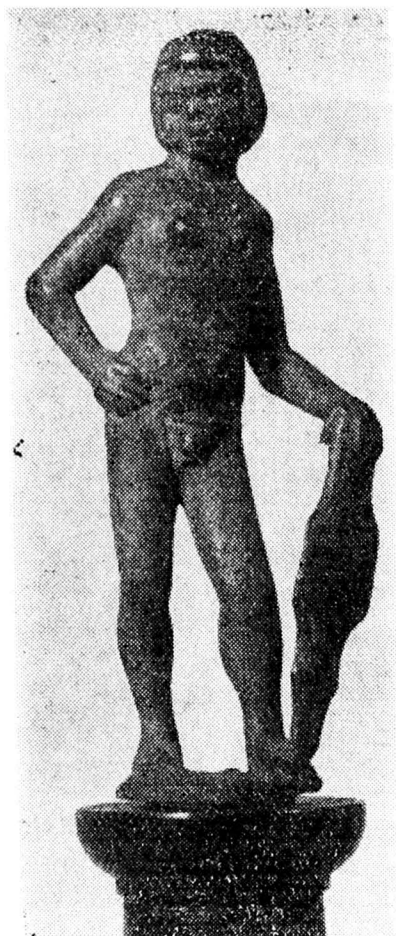

Fig. 2a. Figurina din colecția Teleki

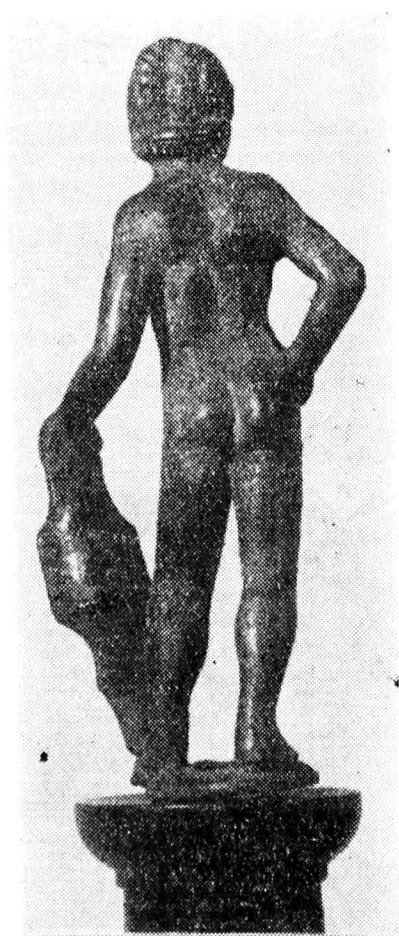

Fig. 2b. Spatele figurinei din colecția Teleki.

Fig. 3. Statueta de la Turda.

Fig. 4. Teracota de la Alba Iulia-Partoș.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ȘI BIZANTINE ÎN BANAT

A. Tezaur

I. Cuptoare (Secul), jud. Caraș Severin. Muzeul din Reșița a achiziționat șase monede de argint provenind dintr-unul din tezaurele descoperite în această localitate ¹.

1. Denar de la Caracalla. Cohen IV, 154; RIC, IV/1, p. 213, nr. 11, emis la Roma între 196—198.

2. Denar de la Diadumenianus. Cohen IV, 21.

3. Denar de la Severus Alexander. Cohen IV, 29.

4. Antoninian de la Gordianus. Cohen V, 97.

5. Antoninian de la Gordianus. Cohen V, 105.

6. Antoninian de la Filip Arabul. Cohen V, 25.

II. Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin. Dintr-un tezaur de monede de bronz din secolul IV, descoperit în hotarul comunei, despre care lipsesc informații mai detaliate, se cunosc 11 piese păstrate în Muzeul satului Gornea ². Lista lor este următoarea:

1. Constantinus II, Sirmium, 351—354, M 3. LRBC, II, 1605.

2. Constantius II, Sirmium 351—354, M 3. LRBC, II, 1603.

3. Constantius II, Sirmium, 355—361, M 3 Cf. LRBC, II, 1612, dar FH 4.

4. Contantius II, Thessalonica, 351—354, M 2. LRBC, II, 1679.

¹ În hotarul comunei Cuptoare (Secul), jud. Caraș-Severin, pe locul numit „Piatră Albă” a fost descoperit în 1800 un tezaur de peste 500 piese de argin de la M. Aurelius pînă la Traianus Decius: Zs. Ormos, *TörtRégÉrt.*, VII, 1881, p. 105—120; VIII 1882, p. 151; 1891, p. 62—63; B. Milleker, *Délmagyarország Régiségleletei*, II, Timișoara, 1899, p. 41; I. Berkeszi, *Délmagyarország éremleletei*, Timișoara, 1907, p. 25; *Rep Arh.; Tabula Imperii Romani*, L. 34, 1968 (Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium), Cuptoare, p. 51.

² Monedele au fost donate Muzeului Satului Gornea de către cetățeanul Tudor Moza (Gornea nr. 96), de la care avem și informațiile.

5. Constantius II, Heraclea Thracica, 351—354, M 3, Cf. LRBC, II, 1900, dar FH 4.
 6. Constantius II, Cyzicus, 351—354, M 3. Cf. LRBC, II, 2496, dar FH 4.
 7. Constantius Gallus, Aquileia, 352—354, M 3. Cf. LRBC, II, 933, dar FH 4.
 8. Constantius Gallus, Siscia, 351—354, M 3. Cf. LRBC, II, 1217, dar FH 4.
 9. Constantius Gallus. Reversul complet șters.
 10. Iulianus, Antiochia, 355—361, M 3. Cf. LRBC, II, 2636, dar FH 3.
 11. Valentinianus, Siscia, 364—367, M 3. LRBC, II, 1271.
- III. **Moldova Veche**, jud. Caraș-Severin. Tezaur de monede de bronz din sec. IV, din care cinci piese au ajuns în Muzeul Reșița ³:

1. Constantius II, Constantinopol, 351—354, M 3, LRBC, II, 2033.
2. Constantius II, Sirmium 355—361, M 3. Cf. LRBC, II, 1612, dar FH 4.
3. Constantius II, Aquileia, 355—360, M 3. LRBC, II, 943.
4. Constantius II. Reversul complet șters.
5. Iulianus, Aquileia, 355—360, M 3. Cf. LRBC, II, 949, dar FH 4.

B. Piese izolate

I. **Bocșa**, jud. Caraș-Severin. Tetradrachmă thasiană de tip Dionysos-Heracles ⁴, D=31 G=17, 12 (fig. 1).

II. **Dulău**, jud. Timiș. Aureus de la Otho ⁵. Cohen, I, 2. G=6,58.

III. **Jupa**, jud. Caraș-Severin. În urma unor periegeze efectuate în 1964—1965 pe malul Timișului, pe locul așezării civile de pe lângă castrul de la Tibiscum (Jupa) au fost descoperite următoarele piese ⁶:

1. Denar de la Traian. Cohen II, 509; Strack, p. 119, pl. V/360.
2. Denar de la Antoninus Pius, 149 e.n. Cohen II, 281; Strack, p. 138, nr. 195.
3. Sestertius de la Septimiu Sever, 195—196 e.n.; RIC, IV, p. 819, nr. 704.
4. Denar de la Maximinus Thrax. Cohen IV, 31.
5. Bronz de la Filip Arabul. Pick, I/1, p. 9, nr. 2.
6. Bronz de la Trebonianus Gallus. Pick I/1, p. 54, nr. 115. D=27 G=8,61.

³ La tezaurele aflate în această localitate în decursul timpului (I. Berkeszi, op. cit., p. 35; AnB, II, 3 1929, p. 63; SCIV, XIII, 1962, p. 221, nr. 34; SCIV, XVI, 1965, Cronică, p. 400 sq.) se adaugă cel descoperit în vara anului 1965 la „Flotații”: SCIV, XVII, 1966, Cronică, p. 425, nr. 36. Cele cinci monede prezentate, dintre care trei au fost donate de cetățeanul Petru Costa (satul Măcești nr. 121), aparțin acestui tezaur.

Recent Muzeul Reșița a achiziționat de la cetățeanul Nicolae Mărișescu, din comuna Pescari, aproximativ 4200 monede aparținând aceluiași tezaur.

⁴ Piesa se află în colecția particulară a cetățeanului Adalbert Vető (Reșița, str. dr. Petru Groza nr. 3), căruia îi mulțumim pentru informații. Moneda figurează în lista descoperirilor de piese thasiene dată de E. Chirilă — G. Mihăescu Der Münzhort von Căprișoru, Tîrgoviște, 1969, p. 53, nr. 5, cu harta nr. 2.

⁵ Piesa se află în Muzeul Reșița, nr. inv. 500. O prezentare a ei de către prof. O. Răuț în ziarul *Flamura* din Reșița.

⁶ Descoperirea a fost făcută de W. Farkas, directorul Muzeului din Caransebeș. Monedele se păstrează în Muzeul Reșița. Pentru castrul și așezarea romană de la Tibiscum (Jupa) vezi Tabula Imperii Romani, L 34, 1968 (Aquincum — Sarmizegetusa — Sirmium), p. 111 cu bibliografia respectivă; RepArh., M. Moga, Castrul roman de la Tibiscum, în RevMuz, număr special II, 1965, p. 433.

7. Bronz de la Gallienus. Cf. Cohen V, 932. D=17,5—22 G=1,52.
8. Bronz mic de la Aurelian. Cf. Cohen VI, 145. D=21 G=3,21.
9. Bronz mic de la Aurelian. Cf. Cohen VI, 63, dar în exergă XXI. Emis la Roma. D=21 G=3,30.
10. Bronz mic de la Aurelian. Cf. Cohen VI, 142, dar în exergă Q.D=21 G=4,02.
11. Bronz mijlociu de la Probus. RIC, V/2, p. 36, nr. 170. Emis la Roma. D=21—24 G=3,5.
12. Bronz de la Carinus. RIC, V/2, p. 169 nr. 239. Emis la Roma. În exergă KAZ. D=21 G=3,00.
13. Bronz de la Constans, Constantinopol, 346—350, M 2. LRBC, II, 2014, dar în exergă CONSA.
14. Bronz de la Constantius II, Constantinopol, 351—354, M 2. Cf. LRBC, II, 2033, dar în exergă CONSQ.
15. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 351—354, M 2. Cf. LRBC II, 1601, dar FH 4.
16. Bronz de la Constantius II, Thessalonica, 351—354, M 2. Cf. LRBC II, 1677, dar TS.
17. Bronz de la Constantius II, Thessalonica, 351 M 2. Cf. LRBC II, 1677, dar TS.
18. Bronz de la Constantius II. Sirmium, 355—361, M 3. Cf. LRBC II, 1605 dar BSIRM și FH 4.
19. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 351—354, M. 3. Cf. LRBC II, 1603 sau 1605, dar HSIRM și FH 4.
20. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 351—354, M 3. Cf. LRBC II, 1605.
21. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 351—354, M 3. Cf. LRBC II 1605, dar HSIRM și FH 4.
22. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 355—361, M 3. Cf. LRBC II, 1613, dar FH 4.
23. Bronz de la Constantius II, Constantinopol, 351—354, M 3. Cf. LRBC II, 2043 dar CONS și FH 4.
24. Bronz de la Constantius II, Thessalonica, 351—354, M 3. Cf. LRBC II, 1681, dar FH 4.
25. Bronz de la Constantius II, Thessalonica, 351—354, M 3. Cf. LRBC II, 1681, dar în cimp (gamma) și tip FH 4.
26. Bronz de la Constantius II, Heraclea, 351—354, M 3. Cf. LRBC II 1900, dar în exergă SMH (delta) și tip FH 4.
27. Bronz de la Constantius II, revers deteriorat. M 3, FH 4.
28. Bronz de la Constantius II, revers deteriorat. M 3, FH 4.
29. Bronz de la Constantius II, revers deteriorat. M 3, FH 4.
30. Bronz de la Constantius II, revers deteriorat. M 3, FH 4.
31. Bronz de la Constantius Gallus, Constantinopol, 351 - 354, M 2. Cf. LRBC II, 2034. Exerga ilizibilă.
32. Bronz de la Constantius, Constantinopol, 351—354, M 2. Cf. LRBC II, 1602, dar în exergă SIRM.
33. Bronz de la Constantius Gallus, Siscia, 351—354, M 2. Cf. LRBC II, 1217, dar FH 4.
34. Bronz de la Constantius Gallus. Reversul șters. M 3 FH 4.
35. Bronz de la Iulianus, Sirmium, 355—361, M 3. Cf. LRBC II, 1611.
36. Bronz de la Iulianus. Revers rău păstrat. M 3, FH 4.
37. Bronz de la Valentinian, Siscia, 364—367, M 3. Cf. LRBC II, 1336, dar sub litera P un punct.
38. Imitație barbară⁷ după o piesă de bronz din sec. IV, după tipul numit de LRBC „falling horse” (=FH) M 2. Moneda imită destul de exact

⁷ În legătură cu descoperirile mai vechi de asemenea imitații vezi NumK, III, 1904, p. 77—87 și IV, 1905, p. 67. ,

tipul aversului și reversului de pe originalul roman. Literele legendei aversului sînt înlocuite printr-o serie de semne derivate din acestea. Pe revers se pot recunoaște elemente din legenda Fel. Temp. Reparatio. Semnele din exergă nu pot fi puse în legătură cu nici un fel de litere. În cîmp litera gamma. (Fig. 2—3).

IV. Pescari⁸, jud. Caraș-Severin. Denar de la Severus Alexander. Cohen IV, 192.

V. Pojejena⁹, jud. Caraș-Severin.

1. As de la Traian, 101—103. Cohen II, 640; Strack, p. 57 sqq, nr. 329.

2. Sesterț de la Hadrian, 121—123. Cf. Cohen² II, 1076; Strack, p. 63, nr. 573.

3. Bronz de la Trebonianus Gallus¹⁰. Cf. Pick I/1, nr. 50 sau 52.

4. Bronz de la Constantius II, Sirmium, 355—361, M 3. Cf. LRBC II, 1613, dar FH 4.

5. Bronz de la Constantius II, Siscia, 355—361, M 2. Cf. LRBC II, 1234, dar FH 4 și fără linie frîntă în exergă.

6. Bronz de la Constantius Gallus, Aquileia, 352—354, M 2. Cf. LRBC II 925 dar FH 4 și în exergă AQT.

7. Bronz de la Constantius Gallus, Heraclea Thracica, 351—354, M 2. Cf. LRBC II, 1890, dar FH 4.

8. Bronz de la Iulian, Sirmium 355—361, M 3. Cf. LRBC II, 1611, dar FH 4.

9. Decanumion de la Iustinus. Cf. Wroth, p. 16, nr. 38, pl. III/9.

NICOLAE GUDEA

ANTIKE UND BYZANTINISCHE MÜNZFUNDE IM BANAT

(Zusammenfassung)

Es werden die Münzen dreier Horte, sowie Einzelfunde aus fünf Ortschaften vorgelegt:

A. Horte

I. Sechs Stück, drei Denare und drei Antoniniane aus einer der zwei, im vorigen Jahrhundert in Cuptoare, Bez. Caraș-Severin (Anm. 1) entdeckten Horte. Museum Reșița.

II. Elf Bronzenmünzen aus einem in Gornea, Bez. Caraș-Severin, entdeckten Hort des 4 Jhs. Dorfmuseum Gornea.

III. Fünf Bronzemünzen aus einem Hort des 4 Jhs., der 1965 in Moldova Veche, Bez. Caraș-Severin (Anm. 3), entdeckt wurde. Museum Reșița.

⁸ Piesa a fost achiziționată de Muzeul Reșița de la cetățeanul Tundrea Pătru din comuna Pescari, cu indicația că a fost găsită la punctul numit „Culă”.

⁹ Piesele au fost achiziționate de la prof. Voin Stancovici din Pojejena, care le-a adunat cu deosebită grijă de la descoperitori. Azi se află în Muzeul Reșița. Cei mai mulți descoperitori indică drept loc de găsimă teritoriul fostului castru roman din „Via Bogdanovici”.

¹⁰ Moneda a fost descoperită la suprafață pe arătura proaspătă din interiorul castrului, în timpul cercetărilor arheologice executate aici de Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj împreună cu Muzeul Reșița.

B. Einzelfunde

I. Eine thasische Münze vom Typ Dionysos-Herakles Fundort Bocşa, Bez. Caraş-Severin. Privatsammlung. Abb. 1.

II. Ein Aureus von Otho aus Dulău, Bez. Timiş, Museum Reşiţa.

III. 38 kaiserzeitliche Münzen, von Trajan bis Valentinian, gefunden in der Zivilniederlassung neben dem Militärlager von Jupa (dem antiken Tibiscum), Bez. Caraş-Severin. Darunter auch eine barbarische Nachahmung einer Bronzemünze aus dem 4. Jh. Abb. 2—3. Museum Reşiţa.

IV. Ein in Pescari, Bez. Caraş-Severin, gefundener Denar von Severus Alexander, Muzeum Reşiţa.

V. Neun kaiserzeitliche Münzen, von Trajan bis Julian und ein Dekanumion von Justinus, gefunden in Pojejena, Bez. Caraş-Severin, Museum Reşiţa.

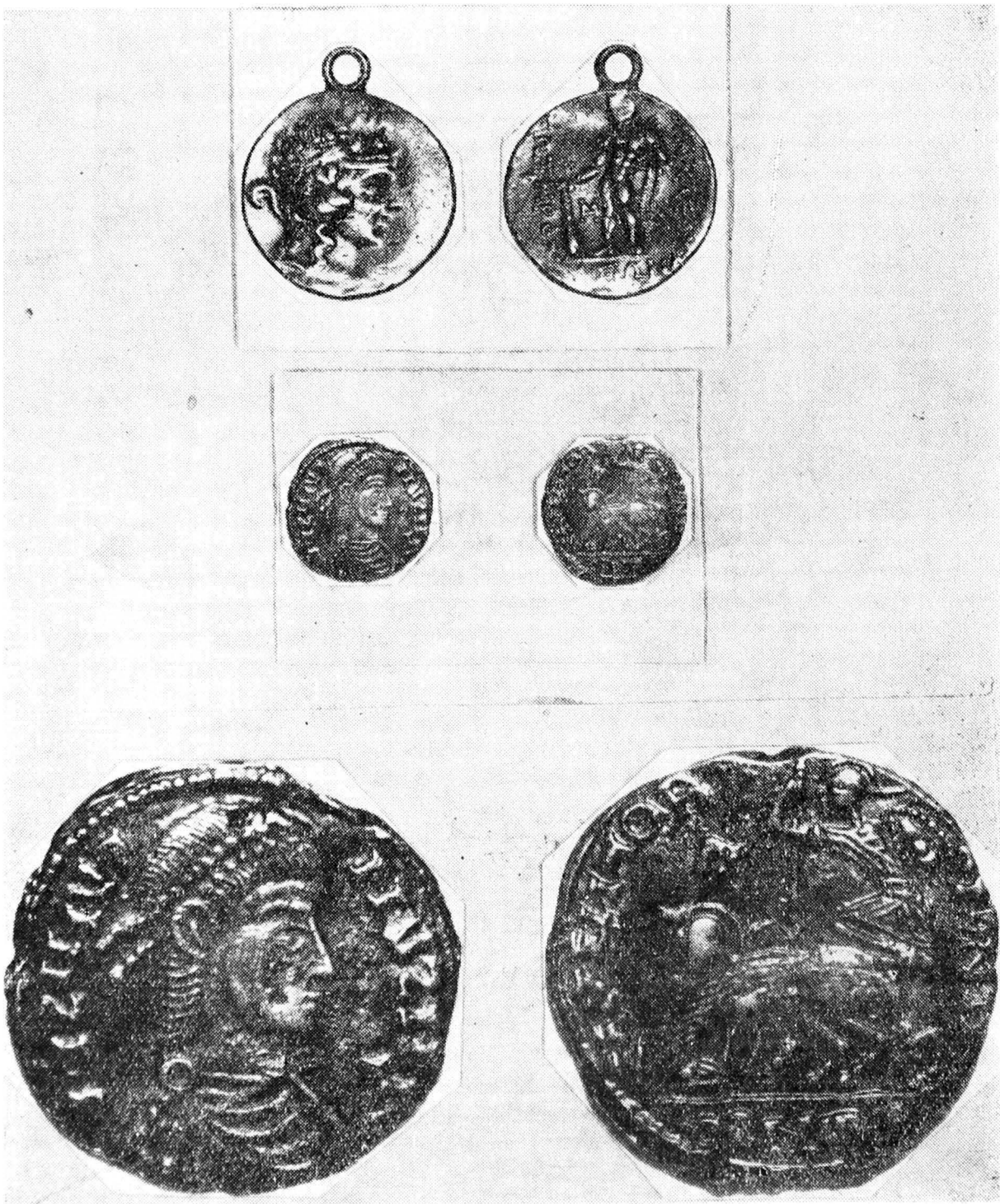

Fig. 1. Tetrادραhma thasiană de la Bocșa.

Fig. 2—3. Piesa de bronz barbară de la Jupa.

ISTORIE MEDIE

PROBLEME ACTUALE IN CERCETAREA ISTORIEI MEDII A ROMÂNIEI *

Acum mai bine de un deceniu, preşedintele de atunci al Secţiei de ştiinţe istorice a Academiei, acad. C. Daicoviciu, referindu-se la problemele fundamentale ale istoriografiei noastre, condiţiona rezolvarea acestora, ca de altfel întregul progres al ştiinţei istorice, în primul rînd de *lărgirea şi întărirea continuă a bazei documentare* prin publicarea, la un înalt nivel ştiinţific, a unor *Corpus-uri de documente* arheologice şi istorice, menite să pună în circuitul ştiinţific noi date şi informaţii. Pe bună dreptate, reputatul istoric conchidea că „numai operînd pe un vast material documentar şi numai avînd o privire de ansamblu asupra acestuia, se vor putea trage concluzii viabile de ordin istoric, fără riscul dezminţirii la tot pasul, prin ivirea unui material ignorat“¹.

Incontestabil, în cei douăzeci şi cinci de ani de la eliberarea patriei noastre de sub jugul fascist, ştiinţa istorică a înregistrat succese remarcabile, concretizate într-o serie de studii şi monografii, precum şi în cîteva colecţii de documente în fruntea carora se situau monumentala colecţie : *Documente privind istoria României*. Închinarea tuturor acestor succese o constituie, însă, *Tratatul de Istorie a României*, din care au apărut 5 volume.

Elaborarea acestei valoroase opere de sinteză constituie o dovadă concludentă a stadiului avansat la care a ajuns istoriografia noastră. Totodată, ea ofera un bun prilej de examinare a sarcinilor ce

* Comunicare ținută la Sesiunea științifică a Societății de științe istorice, Filiala Cluj, în 15 iunie 1969.

¹ Cf. *Revista Învățămîntului Superior*, București, nr. 1, p. 75.

revin în continuare istoricilor, în scopul dezvoltării și ridicării pe o treaptă superioară a muncii de cercetare științifică. Aceste sarcini vizează, în primul rînd, necesitatea studiilor multilaterale, pentru elucidarea completă a unor probleme de bază, precum și abordarea unor aspecte noi sau insuficient studiate, care n-au putut primi o rezolvare definitivă în *Tratat*, din lipsa, printre altele, a unei baze documentare corespunzătoare.

În lumina acestor considerente, vom sublinia doar cîteva din *problemele fundamentale actuale din istoria medie*, legate în special de cercetarea controversatei *perioade a destrămării feudalismului* și a genezei capitalismului, perioada care necesită o studiere mai profundă, pe baza unor noi materiale documentare aflate în *tezaurul nostru arhivistice*, și care vor trebui cit mai neîntîrziat puse în circuitul științific.

Este cunoscut faptul că *problematica perioadei de destrămare a feudalismului* este foarte bogată și complexă, necesitînd investigații multilaterale. De la început se pune problema studierii factorilor și a premiselor care au determinat trecerea de la feudalism la noile relații de producție, capitaliste. După cum se știe un rol primordial în procesul genezei relațiilor capitaliste l-a avut așa-numita acumulare primitivă a capitalului, a cărei esență se reduce la separarea producătorilor direcți de mijloace de producție și la concentrarea acestor mijloace, precum și a bogățiilor bănești, în mîinile unui grup restrîns de persoane, puternic din punct de vedere economic.

În aceasta problema fundamentală, putem afirma, cu toată certitudinea, că ne aflăm încă în faza inițială a studierii procesului respectiv, care stă la baza cristalizării epocii moderne. Aceasta în pofida unui imens material documentar arhivistice inedit, care ar permite tratarea și elucidarea temeinică și multilaterală a unei problematici atât de vaste. E suficient să amintim doar faptul că încă nu dispunem de un studiu monografic de amploare pe bază de material concret, privind procesul care stă la baza genezei capitalismului: așa numită acumulare primitivă, cu toate consecințele ce decurg din ea.

Fără îndoială că, rezolvarea temeinică și competentă a acestor probleme presupune, în primul rînd, o documentație bogată, concretă și multilaterală. Ea implică necesitatea primordială a lărgirii bazei documentare, prin cercetarea unor noi fonduri arhivistice, prin selecționarea unui material concludent și prin publicarea acestuia sub forma unor *Colecții sistematice de documente*, privitoare la întregul ansamblu de aspecte legate de procesul genezei relațiilor capitaliste. În această privință, arhivele noastre conțin un bogat și prețios material, de pe care sînt chemați să ștergă praful uitării cercetători, muzeografi și membri ai Societății de științe istorice. În tot cazul,

se impune o atenție mult mai sporită asupra unei perioade de mai bine de un veac din viața societății feudale, în care au avut loc adinci prefaceri și transformări.

O problemă de mare actualitate în știința noastră istorică, o constituie procesul important al *începuturilor revoluției industriale*. Se știe că, dacă în epoca manufacturilor și a genezei capitalismului avem de-a face cu un preproletariat, în schimb despre proletariat se poate vorbi ca de o clasă abia în condițiile revoluției industriale. Dar, în problema studierii *premiselor și a începuturilor* revoluției industriale, cu toate că avem la dispoziție câteva studii de orientare teoretică, am realizat extrem de puțin. Socotim ca modesta tradiție, creată în acest sens de cele câteva studii, trebuie continuată, amplificată și mai ales concretizată în lucrări concludente. Și în această direcție, un orizont larg se deschide cercetătorilor numai prin investigarea fondurilor arhivistice, mai ales a celor miniere, care cuprind un bogat material concret și ilustrativ.

Pentru exemplificare, vom aminti aici că despre introducerea și folosirea forței aburului a primei mașini cu aburi în patria noastră se știe puțin. Se menționează doar că ea a fost pusă în funcțiune pentru prima dată la Zlatna, în anul 1838. Cercetînd însă prețioasa arhivă a Tezaurariatului Montanistic din Cluj, am dat peste un bogat și concludent material privitor la această mașină, care are o „intrea-gă poveste”, nu lipsită de interes. Astfel, printre altele, rezultă că încă în 1834 se purtau tratative între Curtea de la Viena și centrul minier Zlatna, pentru confecționarea, de către o mare firmă vieneză, a acestei mașini cu aburi, care abia peste patru ani a fost executată și livrată administrației topitoriilor de aur din Zlatna. Amănunte de tot felul, stipulațiile contractuale, descrierea mașinii cu un adevărat lux de amănunte, a modului de funcționare, ca și a randamentului superior realizat în industria extractivă prin folosirea ei, sînt lucruri care merită toată atenția nu numai din punct de vedere al istoriei economiei naționale, dar și din acela al istoriei tehnicii și științei românești.

În ce privește *istoria economiei naționale* o altă temă actuală din aceasta perioadă poate fi considerată *istoria agrară*. În ce privește studiile de istorie agrară relative la perioada de destrămare a feudalismului se pot constata de asemenea lipsuri esențiale, mai cu seamă pe linia documentației concrete, fapt care se rasfrînge în chip negativ asupra studierii procesului calitativ, de diferențiere socială a țărănimii și care, după cum arată Lenin, nu trebuie confundată cu simpla inegalitate de avere, care indică un proces cantitativ. Bogația și varietatea materialului arhivistic în aceasta privință am dori să o ilustrăm doar prin date furnizate de cercetările noastre din ultimii ani. Astfel, socotim că nu este lipsit de interes chiar amănuntul că, — făcînd cercetări în Arhiva Tezaurariatului montanistic din Cluj — am dat peste câteva acte în care autoritățile domeniului Zlatna, dezbătînd problema calității și prețurilor cerealelor, care se vindeau

pe piața din Cimpeni la sfârșitul secolului XVIII-lea, țineau să ilustreze în mod concret acest fapt prin atașarea la sfârșitul unui document a trei plicuri, conținând trei calități de boabe de grâu, conservate pînă azi în cea mai perfectă stare.

De asemenea, în aceeași arhivă, un grup de acte din anul 1817 vorbește despre un plan de măsuri economice, în domeniul agriculturii, întocmit de cancelistul montanistic din Capnic (jud. Maramureș) Iosif Schubert și care poartă titlul: „*Projectum de qualiter assequenda meliori Valachorum in Transilvania conditione*”. (Plan despre modul cum poate fi îmbunătățită situația românilor din Transilvania).

Ceea ce dorim să subliniem în mod deosebit din acest plan, este constatarea autorului lui în ce privește *rolul nefast al cămătăriei* în procesul pauperizării și ruinerii unei largi pături a țăranimi, nevoită să cumpere cereale de pe piață. Autorul arată că țăranii români sînt în permanență la cheremul cămătarilor, cărora sînt siliți să le dea drept cămătă anuală, pentru un împrumut de 100 de florini, suma de 120 de florini. Acest lucru, conchide „cancelistul” din Capnic, duce la ruina inevitabilă a contribuabililor mai săraci: „... cum inevitabili ruina egentioris sortis incolarum contribuentium”. Cere să se pună capăt acestei practici daunătoare, cu atît mai mult cu cît, spune el „înșiși slujbașii, care au sarcina să stirpească această cămătărie vătămătoare, obișnuiesc să o practice și să trăiască din ea”.

Un bogat material arhivistice inedit aruncă o lumină puternică asupra prefacerilor care au avut loc în agricultura de pe domeniul Hunedoarei în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Sarcina de reorganizare și de adaptare a economiei domeniului la noile necesități ale pieței, cerute de formarea sectorului capitalist în cadrul feudalismului în destrămare, a fost încredințată unui nou administrator (*provisor*), cu numele Nicolaus Cseh, care între anii 1834—1837 a elaborat un plan detaliat în acest sens, intitulat: „*Planum V. Huny-diensis provisoris Nicolai Cseh, super regulatione ejatis dominii et organisatione status personalis concinatum*” (Planul întocmit de Nicolae Cseh, administratorul domeniului Hunedoara, asupra organizării domeniului și a reglementării statului personal).

Deocamdata, desprindem din acest plan cîteva pasagii care reflectă gîndirea economică avansată, progresistă, a autorului. Astfel, luînd în dezbatere un proiect mai vechi de organizare a domeniului Hunedoarei, întocmit de predecesorul său Andreas Helbing, în anul 1833, îl găsește complet necorespunzător, subliniind cu acest prilej lipsa de pricepere și competență a autorului: „Fiecare — conchide N. Cseh — să se ocupe de meseria pe care o cunoaște! Proiectantul însă, ilustrul administrator Andreas Helbing, — deoarece este cu totul străin (diletant) în problemele economice și juridice nu este în stare să cugete și să trateze în mod rațional despre starea economică și juridică a domeniului Hunedoarei, și astfel din întreg proiectul său de plan nu rezultă altceva decît sărăcia spiritului, ignoranța și strădania zădarnică a proiectantului”. Combătînd cu argumente

concrete și convingătoare, izvorite din practica sa, incompetența și lipsa de pricepere a fostului administrator, N. Cseh face o serie de propuneri judicioase pentru dezvoltarea de perspectivă a domeniului.

Se știe, pe de altă parte, că tezaurele noastre arhivistice, conțin pentru această problemă din perioada respectivă informații și date valoroase, privitoare la *exploatarea zăcămintelor metalifere*, feroase și neferoase, precum și alte bogății ale subsolului. Marcea majoritate a materialelor documentare din aceste arhive miniere poartă pecetea ineditului, furnizind cercetătorului pasionat date importante, privind elucidarea unor aspecte necunoscute din tradiționala *istorie a mineritului în patria noastră*. Astfel multe din aceste informații arhivistice se referă la problema atât de importantă și de actuală a *tehnicii miniere* de-a lungul veacurilor, punând în lumină o serie de *inovații și invenții* ale geniului popular, care situează tehnica românească la nivel european. Ca ilustrare este suficient să amintim aici faptul că recent un profesor din Anglia care se ocupă cu istoria mineritului pe plan european, aprecia că procedul de transportare mecanică a minereului din galerii pe pante abrupte, folosit la minele din Sacarimb la începutul sec. XIX — și reconstituit de subsemnatul după materiale arhivistice — constituie, prin originalitatea lui primul de acest fel înțilnit de dînsul în Europa.

Avînd în vedere bogăția materialului ilustrativ, se impune cu stringență întocmirea și publicarea unui *album de istoria tehnicii miniere* (care trebuie să cuprindă necondiționat și minele din Banat) pe baza schițelor, desenelor și planșelor furnizate de arhivele noastre. Dar materialul inedit, bogat, din arhivele miniere ale Transilvaniei — întocmite și păstrate de „beamtării” fiscului habsburgic — ne permite un lucru și mai prețios, după părerea noastră și anume: *reconstituirea* istoriei, uneori cu un adevărat lux de amănunte, *tuturor exploatărilor miniere*, multe din ele dispărute din amintirea posterității. Acest material furnizează toate datele necesare pentru întocmirea unei ample *hărți istorice a economiei extractive*, cu toate fluctuațiile survenite de-a lungul veacurilor, constituind un capitol prețios în cadrul istoriei economiei noastre naționale.

Cercetînd timp de mai mulți ani principalele arhive miniere din Transilvania, mai ales cele din secolul XVIII și începutul sec. XIX, am ajuns la concluzia necesității imperioase a depistării din acest material inedit, a tuturor urmelor de vechi exploatare minieră. Această operație ar permite întocmirea unei hărți detaliate conținînd întreaga *toponimie minieră* în evoluția ei, precum și a producției miniere, a dinamicii acestei producții, cu indicarea tuturor exploatarelor vechi, abandonate fie din lipsa capitalului necesar fie din aceea a unor mijloace tehnice corespunzătoare, fapt care a determinat autoritățile montanistice să le eticheteze cu destulă ușurință ca „*exploatări nerentabile*”.

Pentru a ilustra actualitatea, precum și eficiența economică a unor asemenea materiale arhivistice, amintesc faptul că o recentă

cercetare făcută în arhiva Tezaurariatului Montanistic, păstrată la Cluj, mi-a prilejuit constatarea, pe cît de surprinzătoare pe atît de importantă, că, pe la mijlocul veacului al XVIII-lea (1760) la Capușul Mic de lingă Cluj (Kis-Kapus), — acolo unde de cîteva ani se exploatează importante zăcămintе de minereu de fier —, a existat o însemnată exploatare de *aur, argint și plumb*, dotată cu instalații mecanice de zdrobit minereu (șteampuri) și chiar cu cuptoare de topit aurul (*cohuri*). Documentele de arhivă, însoțite de o *schifă a terenului de exploatare*, conțin date cifrice interesante privitoare la producția de metale prețioase din minereul extras.

Fără îndoială că reluarea cercetării urmelor acestor vechi exploatare pe baza indicațiilor documentelor vremii, cu mijloace tehnice și științifice moderne, ar putea constitui și pentru *geologii și economiștii noștri* o preocupare de cea mai mare importanță, atît științifică cît și economică.

Chiar și numai din prezentarea succintă a acestui singur caz, rezultă, credem cu prisosință, că orientarea cercetării istorice și în această direcție constituie o sarcină importantă atît pentru frontul istoricilor cît și pentru Comisiile județene de coordonare de pe lingă Consiliul Național al Cercetării Științifice. Acestea sînt chemate să folosească toate posibilitățile menite să contribuie, cu un ceas mai devreme, la punerea în valoare a tuturor rezervelor interne ale economiei naționale. Insistînd cu mai multă fermitate și curaj pe linia promovării noului, a ineditului, în activitatea de informare și documentare care stă la baza programului cercetării științifice moderne, prin asaltarea continuă a tezaurilor noastre arhivistice, cercetătorii din domeniul cercetării istorice se vor putea încadra cu și mai multă eficiență în marele front al oamenilor de știință, a căror sarcină este promovarea consecventa a legăturii indestructibile dintre știință și producție.

De altfel socotim că numai pe baza materialelor de arhivă se vor putea rezolva și problemele complexe și spinoase ale studiului istoric al populației, pe care le ridică tinăra știință a *demografiei istorice*. În acest sens, la dispoziția cercetătorului stau importante colecții de *urbarii*, conșcripții și alte categorii de acte concludente cum sînt rapoartele medicale ale vremii, printre care un loc de frunte îl ocupă acelea ale vestiților medici *I. Piuariu-Molnar* și *Dr. Vasile Popp*, întemeietorii medicinei științifice românești. Am amintit aceste două nume deoarece o recentă cercetare în Arhivele Statului din Budapesta mi-a prilejuit satisfacția de a descoperi un vast și important material inedit, care aruncă o lumină nouă asupra acestor reprezentanți iluștri ai științei medicale românești.

Trecînd în revistă doar cîteva din problemele actuale ale medicisticii românești, nu putem să nu subliniem și rolul important ce revine membrilor *Societății de științe istorice* în rezolvarea cel puțin parțială a unora dintre probleme, contribuind astfel la progresul general al științei istorice din patria noastră. Pornind de la indicațiile

prețioase ale prof. A. Sacerdoțeanu, puse recent la dispoziția mai ales a începătorilor în domeniul cercetării istorice (prin studiul „*Metoda alcătuirii unui studiu de istorie*”²), socotim că *datoria fiecărui profesor de istorie este să contribuie, fie cit de modest, la munca de cercetare mai ales prin valorificarea materialelor de istorie locală, din biblioteci, arhive și muzee. S-ar continua în felul acesta o veche și frumoasă tradiție a istoriografiei noastre, prin elaborarea și publicarea unei serii de monografii satești, atât de necesare pentru a avea o icoană completă și adevărată a istoriei poporului român. De altfel considerăm că temele de istorie locală sînt extrem de importante pentru dezvoltarea științei istorice și constituie o sarcină de mare răspundere pentru istoricii noștri.*

Pentru cercetătorul istoric actual nu exista altă cale mai eficace pentru a contribui la dezvoltarea științei pe care o servește, decît aceea de a-și *lărgi mereu cîmpul de informare și documentare* și în consecință de a recurge în permanență la izvoarele arhivistice înnoitoare, de pe care este chemat să înlature cît mai operativ colbul uitării. În acest sens, parafrazînd un vechi și arhicunoscut dicton latin, pentru istoricul marxist nu există nimic mai actual și mai dator de satisfacție în activitatea sa, decît călăuzirea după principiul: *Cacterum censeo historiam solum ex fontibus scribendam esse*. Adoptînd acest principiu am putea adauga științei istorice, pe lînga atributul clasic de *magistra vitae*, uneori și pe acela de *magistra oeconomiae*.

ALEXANDRU NEAMȚU

AKTUELLE FRAGEN IN DER RUMÄNISCHEN GESCHICHTSFORSCHUNG DES MITTELALTERS

(Zusammenfassung)

Der Verfasser hebt die hervorragenden Ergebnisse in der rumänischen Geschichtsforschung aus dem letzten Vierteljahrhundert hervor und erörtert einige wichtige aktuelle Fragen unserer Geschichtsschreibung, die nur durch eine komplexe und interdisziplinäre Forschung als auch eine weitgehende Dokumentation gelöst werden können.

Anhand einiger neuen Archiv-Quellen wird besonders die Frage des Verfalls des Feudalismus und der Entstehung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse eingehend behandelt. Der Verfasser stellt als Grundbedingung für die Lösung der in diesem Zeitabschnitt erhobenen Problematik das Veröffentlichen einiger systematischen **Quellensammlungen** über sämtliche Faktoren die die Entwicklung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse

² Cf. *Rev.Arh.*, București, 1967, nr. 1, p. 21-34.

in der Industrie und Landwirtschaft beeinflussten. Nur auf diese Art könne man die dokumentären und wissenschaftlichen Voraussetzungen für das Studium der industriellen Revolution schaffen.

Zuletzt hält der Verfasser eine Geschichte des Acker- und Bergbaues als auch die Erforschung der rumänischen Wissenschaft und Technik des Mittelalters für notwendig.

ASEZAREA FEUDALĂ ILIDIA, ÎN LUMINA IZVOARELOR SCRISE ȘI A CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE

Campania arheologică întreprinsă între 28 iunie—25 iulie 1969 pe teritoriul satului Ilidia (com. Cielova Română, jud. Caraș-Severin) deschide o etapă nouă în activitatea Muzeului din Reșița, marcînd începutul unor cercetări de arheologie feudală.

Săpăturile executate în colaborare științifică cu Muzeul de istorie Cluj, au vizat mai multe puncte din hotarul Ilidiei, cu scopul inițial de a verifica numeroasele dovezi referitoare la așezarea feudală Ilidia, atestată între secolele XIII—XV de mai multe ori, și de a cerceta temeinicia informațiilor existente despre o fortificație de pămînt în locul numit „Cetate“.

În documentele medievale cu privire la teritoriul Banatului între secolele XIII—XV, toponimicul de astăzi, *Ilidia*, se întilnește deseori sub diferite variante maghiarizate, derivate dintr-o rădăcină comună și designînd pe rînd: o posesiune regală — *Elyad*¹; o cetate regală — *Elyed*, *Iliad*²; o așezare feudală de tip rural, sau un tîrg — *villa*

* Comunicare prezentată la cea de a VI-a Sesiune de comunicări științifice a Muzeelor, București, 3—5 decembrie 1970.

¹ Coriolan Suciu, **Dicționar istoric al localităților din Transilvania**, vol. I, București, 1967, p. 306 s. v.; **Documente privind istoria României**, (în continuare **Doc. Rom**), seria C I, București, 1951, p. 197.

² C. Suciu, **op. cit.**; **Doc. Rom.**, C, II, București, 1952, p. 148; Pesty Frigyes **Krassó Vármegye Története**, vol. II — 1, Budapesta, 1884, p. 224—227; III, Budapesta, 1882, 28—29, doc. nr. 24 (8 noiembrie 1352), p. 50—56, doc. nr. 39 (22 martie 1363); Hurmuzaki — Densușianu, **Documente privitoare la istoria românilor**, I — 1 București 1887, p. 253 (29 martie 1378).

*Ilyeed*³, *oppidum Elyed*⁴; și un district românesc privilegiat *Ileyed*, *Illed*⁵.

Cea mai veche mărturie scrisă care pomeneste Ilidia la 30 martie 1223, este un act emis de cancelaria papală în Lateran⁶. Cu această ocazie sînt enumerate: cetatea Kewe cu întreg ținutul... apoi moșia regală ce se numește în limba obișnuită Ilidia, — *possessio regalis Elyad* — cu veniturile și roadele sale...⁷.

Peste un sfert de veac, la 1248, Laurențiu voievodul Transilvaniei și comite de Vâlcea — *Laurencius vairoda Transiluanus et comes de Wolkow* — emite un act din Ilidia — *datum in Yliad, anno domini MCCXLVIII*⁸.

Dacă primul document⁹ amintește doar moșia regală Ilidia, fără a indica limitele și întinderea ei, cel de-al doilea pare să confirme existența unei vechi așezări, de tip neprecizat, dar probabil destul de importantă, din moment ce un demnitar de seamă cum era Laurențiu voievod al Transilvaniei, vine și emite de aici acte de scutiri și privilegii. Foarte probabil că așezarea Ilidia exista sub această denumire, sau cu una de rezonanță foarte apropiată și rădăcina comună, cu mult mai înainte de a fi fost atestată documentar. În acest caz apare aproape sigur că vechea Ilidie a fost o așezare a populației băștinașe. În ceea ce privește domeniul regal, constituit ulterior, el a înglobat laolaltă cu alte teritorii și Ilidia împreună cu pămînturile obștii țărănești, împrumutîndu-i chiar numele (*Yliad, Elyad, Ilidia*). De altfel realitatea istorică și toate izvoarele cunoscute confirmă faptul că pînă spre a doua jumătate a secolului al XIII-lea nu poate fi vorba despre o stăpînire efectivă a regatului feudal maghiar asupra Banatului și cu atît mai puțin despre o puternică penetrație a elementului unguresc în părțile sale muntoase și deluroase¹⁰.

În secolul al XIV-lea, documentele epocii atestă existența unei cetăți feudale pe meleagurile Ilidiei. Să fie vorba despre una dintre acele cetăți regale — *castra regalia*¹¹ — ridicată pentru apărarea Banatului pe căile interioare de acces? În orice caz documentele o menționează de mai multe ori, fie prin referiri directe la cetatea și teritoriile dependente de ea, fie indicînd doar numele cîtorva castelani sau vicecastelani ai ei: la 1363 — *castrum Iliad*¹², la 22 martie 1363

³ C. Suci, *op. cit.*; P. Dragalina, *Din istoria Banatului Severin*, Caransebeș, 1889, p. 111; Fr. Pesty, *op. cit.* II — 1, p. 224—225.

⁴ Pesty, *op. cit.*, p. 226; C. Suci, *op. cit.*, p. 306.

⁵ Suci, *loc. cit.*, Fr. Pesty, *op. cit.*, p. 226; P. Dragalina, *op. cit.*, p. 107.

⁶ *Doc.Rom.*, C. I. p. 197, doc. nr. 142.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Idem*, p. 334—335, doc. nr. 289; Zimmermann — Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I. Sibiu, 1892, p. 77.

⁹ Supra nota 6.

¹⁰ Silviu Dragomir, *Vechimea elementului românesc și colonizările străine în Banat*, Cluj, 1925, p. 1.

¹¹ Ștefan Pascu, *Istoria medie a României*, vol. I, București, 1966, p. 151—152.

¹² C. Suci, *op. cit.*

— *castri Iliead* și *castri Iliad* ¹³; la 5 iunie 1325 — *Posa de Zer castelanus de Elyed* ¹⁴ sau magistrul Nicolae (Mikloș) fiul lui Domokos castelan al Ilidiei la 1382 ¹⁵, după ce, mai înainte la 1363, ar fost amintiți vicecastelanii de Ilyed ¹⁶, Gheorghe și Mihai ¹⁷.

Un alt document emis de Capitlul din Cenad la 29 martie 1378, atestă în vremea lui Ludovic I de Anjou cetatea Ilidia și câteva așezări dependente de ea: întinsa moșie *Woya* ¹⁸, satele — villa Ztankfalva și Potoc ¹⁹. Probabil că această cetate ridicată pe moșia regală Elyad împrumutase numele așezării Yliad, dobândind apoi o anumită importanță, pentru că în vremea lui Sigismund de Luxemburg este numită „*Oppidum nostrum (regis) Elyed*” ²⁰. Ceva mai târziu, datorită anumitor rosturi, bine determinate, de ordin economic, administrativ și militar, cetatea Ilidiei este amintită drept sediul districtului românesc privilegiat cu același nume, atestat documentar la 1454 — *districtus Ileyed* — și la 1457 — *districtus Illed* ²¹.

Situarea acestui district în comitatul Caraș — unde cuprindea partea nordică a depresiunii Carașului pînă în Munții Loevei, iar spre vest pînă la Vrani și Naidăș ²² —, în al doilea rînd posesiunile districtului Ilidia situate în apropiere, sau la mică distanță de Ilidia: Cielova — 1464, Jitin sau Martincolz — 1464, Kragunfalva — 1370, neidentificat, Lugoth — 1464 neid., Vrani — 1464, Potoc — 1342, Varalya — 1382 neid., Verbolez — 1464 neid., Tyuko, Tiuka — 1464, Ciuchici ²³, apoi amintirea moșiei regale la începutul secolului al XIII-lea, în apropiere de limitele comitatului Keve (Cuvin — R.S.F. Jugoslavia) — întăresc ipoteza că Elyed — Ilidia, este centrul districtului cu același nume. Ilidia apare astfel drept una dintre cele mai vechi așezări românești pomenită în documente.

Sondajele arheologice întreprinse în vatra satului, în imediata ei apropiere, au scos la lumină unele vestigii care ridică câteva probleme interesante, de ordin arheologic și istoric.

În punctul numit „*Cetate*”, situat la nord-vest de satul actual s-a putut observa o circumvalațiune de pămînt avînd dimensiunile

¹³ Fr. Pesty, *op. cit.* III, p. 50—56, doc. nr. 39.

¹⁴ *Doc.Rom.*, C, II, p. 148—149.

¹⁵ Fr. Pesty, *op. cit.* II—1, p. 225.

¹⁶ C. Suci, *op. cit.*

¹⁷ Fr. Pesty, *op. cit.*, II—1, p. 225.

¹⁸ Fr. Pesty, *op. cit.*, III, p. 50—56, doc. nr. 39.

p. 169, nota 1 (**Paulus Knezius filius Bogdan**, ca stăpîn al unei villa ce intra în teritoriul posesiunii Woya, aparținătoare de castrul Elyad — Elyed în comitatul Caraș); **Hurmuzaki**, I—1, p. 253.

¹⁹ *Ibidem*, p. 254.

²⁰ C. Suci, *op. cit.*; Fr. Pesty, *op. cit.* II—1, p. 226.

²¹ Pesty, *op. cit.*, III, p. 398—399, doc. nr. 306 (11 iunie 1454), II—1, p. 226, P. Dragalina, *op. cit.*, p. 107.

²² M. Bizera și C. Rudeanu, **Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în evul mediu**, în *Studii de istoria Banatului*, Timișoara, 1969, p. 10.

²³ Fr. Pesty, *op. cit.* II—1, p. 226—227; C. Suci, *op. cit.* s.v.

aproximativ de 50x70 m. Aici au fost trasate două secțiuni perpendiculare de 44x1 m și 57x1,5 m, fiind dezvelită fundația unei biserici și cimitirul inconjurător. Planul bisericii nu a fost precizat. Fundațiile zidurilor de vest, sud și parțial a celui de est pe porțiunea secțiunilor, — au fost scoase de cetățeni într-o perioadă recentă. Fundația zidului de nord și în parte, a celui de est s-a păstrat pe adâncimi variabile.

În partea de vest a bisericii, în interior, au fost surprinse două platforme patrute care serveau drept bază unor stilpi ce probabil, separau naosul de pronaos. Între cele două platforme au fost surprinse două nivele de călcare din timpul funcționării bisericii. Ambele nivele erau tăiate de groapa mormintului nr. 23, situat între platformă și zidul nordic, — mormint ce avea ca inventar un inel cu ornament în sigiliu. Pe primul nivel de călcare și între cele două nivele, au fost găsite fragmente ceramice care ar putea aparține secolului al XIII-lea.

În jurul bisericii se întinde cimitirul, din care au fost dezvelite — pe porțiunea celor două secțiuni amintite — 58 de morminte, cele mai multe fiind deranjate. Scheletele se prezintă așezate în poziție întinsă, pe spate, cu fața spre răsărit. După poziția brațelor se pot diferenția următoarele grupe: a) cu brațe puternic îndoite din cot și cu palmele la umăr sau gât (mormintele nr.: 1, 3, 8, 11, 17, 45, 53 și 54); b) cu brațele așezate pe abdomen, unul peste altul (nr.: 14, 23, 40 și 52); c) cu brațele așezate pe bazin (nr.: 5, 7, 31 și 32); d) și cu brațele situate, ușor sub bazin (nr.: 29, 39 și 51).

În timpul funcționării cimitirul și biserica au fost inconjurate cu șanț și val de pământ. Valul era situat în afara șanțului fiind format din pământul scos cu prilejul săpării acestuia. În exteriorul valului, aproape de vîrf, a fost înfipt un gard de stilpi de la care s-au păstrat urmele gropilor (în profilul secțiunii). Șanțul a tăiat și distrus cîteva morminte (nr. 1 și 58). În panta șanțului nu s-au găsit morminte.

Obiectele de inventar, puține la număr constau din: cercei simpli de bronz provenind de la morminte de copii (m. 12); cercel de fier (m. 35); cataramă de fier (m. 51); obiect de fier (m. 34); inel de buclă, de fier (m. 35); nasture de bronz și două inele de bronz (m. 37 și 17).

Dintre obiectele de inventar descoperite, inelele de bronz merită o atenție deosebită, avîndu-se în vedere că prin forma lor amintesc de inelele tip Bielo Brdo²⁴ avînd analogii în cimitirele: Bjelo Brdo²⁵, Vârșand²⁶, Dăbica²⁷ etc.

²⁴ M. și D. Garașanin, în *Starinar*, V—VI, 1954, p.200—202.

²⁵ *Idem*, p. 202.

²⁶ D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 131, fig. 87—89, p. 132.

²⁷ M. Rusu, *Comunicare la Conferința națională de arheologie*, Craiova, decembrie 1969; în cimitirul din incinta a IV-a.

Inelul din mormîntul nr. 37, prin ornament și formă își găsește analogii apropiate în mormîntul nr. 47, dar mai ales în nr. 22 de la Dobraca. Inelul din mormîntul nr. 17 — ce are stilizat un cocoș în sigiliu — amintește de o formă similară din necropola croată de la Dobraca, unde este redată schematic o figură umană ²⁸.

Exemplele de la Dobraca sînt datate din secolele XII—XIV (XIV) — post quem) printr-o monetă de la țarul Dušan ²⁹. Pe baza acestor analogii cît și a ritului funerar (variantele a și c amintesc de obiceiuri vechi, iar varianta b pledează pentru o datare mai recentă) ne determină să datăm biserica și cimitirul ca fiind în funcțiune în secolele al XIII-lea și al XIV-lea.

Cel de al doilea obiectiv „Dealul Oblița” este situat spre sud-vest de actuala vatră a satului. Aici a fost identificată prin sondaj o biserică sau o capelă cimiterială. Construcția are un plan circular cu o nișă spre răsărit (în interior s-a săpat în această porțiune) formînd absida altarului. Pentru început cercetările au afectat doar partea de răsărit a construcției. În acest sector fundația s-a păstrat doar parțial, planul putînd fi însă precizat după urmele zidului scos — probabil tot de către localnici. În interior și în jurul bisericii sau capelei, deocamdată, au fost dezvelite opt mormînte fără inventar.

Morții de aici erau așezați pe spate, cu fața spre răsărit. Brațele lor sînt așezate pe abdomen iar în două cazuri pe piept. Reține atenția doar mormîntul nr. 2 în care individul se pare, că a decedat prin decapitare. Craniul împreună cu vertebrele atlas și axis au fost găsite situate pe piept între brațe.

Biserica de la Oblița se prezintă ca o construcție cu plan central circular avînd o absidă spre răsărit care forma altarul. În exterior pe această parte, se pot observa două ieșituri simetrice în raport cu absida altarului, al căror rost deocamdată nu se poate preciza. O altă secțiune trasată la 4 m distanță spre vest de sectorul altarului, a surprins curbura părții exterioare a zidului dar și aici, planul a putut fi determinat numai pe baza urmelor zidului scos datorită săpăturilor efectuate de către căutătorii de comori.

Planul circular al bisericii oferă posibilitatea unei încadrări cronologice ce urmează a fi precizată prin cercetările viitoare. Biserica are un plan circular înscris într-un patrat găsindu-și analogii la Dehtice în Slovacia sau poate la Bina Selo din Slovacia și Öski și Kallárd din Ungaria ³⁰. Forma nișei altarului are analogii la Karesa și Harjany din Slovacia ³¹ și Kiszombor din Ungaria ³². Biserici cu

²⁸ M. și D. Garașanin, *op. cit.*, p. 200, 201, 204, fig. 14 c (m. 47) și fig. 14 g.h. (m. 22).

²⁹ *Idem.* p. 203.

³⁰ V. Vălășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia*, București, 1966, p. 112—113.

³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

plan central circular sau treflat sînt și în Transilvania la Odorhei³³, Gurasada³⁴, Geoagiu de Jos³⁵ și Pelișor³⁶. Pe teritoriul patriei noastre — după cum a arătat profesorul Virgil Vătășanu — aceste biserici nu se pot data înainte de secolul al XIII-lea³⁷. De altfel și ritul funear pledează pentru o asemenea datare. În stadiul actual al cercetărilor nu considerăm că este necesar a forța lucrurile cu o datare mai exactă.

Sondajele executate în punctele Cetate și Oblîța, precum și materialul ceramic din secolele X—XIII, cules din periegheză în punctul numit „Săliște” arată că la Ilidia avem de-aface cu un centru politic și administrativ care confirmă vechimea mare a satului atestată și prin documentele istorice.

ILIE UZUM și GHEORGHE LAZAROVICI

DIE MITTELALTERLICHE DORFSIEDLUNG ILIDIA IM LICHT DER URKUNDEN UND DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGEN

(Zusammenfassung)

Bei den im Sommer 1969 durchgeführten archäologischen Grabungen von Ilidia (bei Ciclova Română, Kreis Caraș-Severin), kamen mehrere mittelalterliche Funde zum Vorschein, die einer alten Siedlung angehören. In Urkunden erscheint dieser Ort unter mehreren Namen (siehe Anmerkung 1—5): als königliches Besitztum und Burg, als Dorfsiedlung und Marktflecken, als auch als privilegierter rumänischer Distrikt.

An den Fundstellen „Cetate” und „Oblîța” in unmittelbarer Nähe vom heutigen Dorf, wurden ein Friedhof und die Mauern von zwei Kirchen freigelegt, welche nach ihrem Grundriss und Fundgut in das XIII—XIV Jh. angesetzt werden.

³³ Idem, *Istoria artei feudale în Țările române*, București, 1959, p. 88, fig. 79.

³⁴ Idem, p. 95—96, fig. 86.

³⁵ Idem, p. 88.

³⁶ Ibidem, p. 88, fig. 78.

³⁷ Idem, p. 88—89, fig. 95; Idem, *Arhitectura...*, p. 111—113.

CARANSEBEȘUL ÎN COMERȚUL SUD-EST EUROPEAN DIN SECOLUL AL XVI-LEA

După instaurarea dominației otomane în Peninsula Balcanică se conturează tot mai pregnant o politică coerentă ce tindea să controleze căile de comerț care legau Asia anterioară de Marea Baltică și de Occident și a căror placă turnantă, pînă la căderea Caffei, a Chiliei și a Cetății Albe, fusese Marea Neagră. Poarta nu bulversează vechile tradiții locale din domeniul schimburilor comerciale, al transportului fluvial și maritim, din cel al organizării activității porturilor. Dimpotrivă, după cum rezultă din cercetări mai noi¹, autoritățile otomane s-au străduit să mențină, în general, tradițiile comerciale, traficul, relațiile dintre Occident și Orient, să adapteze noilor condiții noilor rute economice țărilor subjugate, în primul rînd în do-

¹ Cf. N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea-Albă par Bayezid II*, în *Südost-Forschungen*, XXII 1964, p. 60—70; H. Inalcik, *L'empire ottoman*, în *Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'histoire (XVe—XXe)*, Sofia, 1966, p. 24—25; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, t II, Paris 1966, p. 11—19; B. Cvetkova, *Le régime de certains ports dans les terres balkaniques aux XVe et XVIe siècles*, în *Revue d'Histoire économique et sociale*, XLV, 1967, 1, p. 29—30. A. K. Kubinyi, *Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541*, în *Gräzer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, vol. I, (f. a.), extras, p. 205—206; S. Goldenberg, *Contacts entre certains pays danubiens et le monde méditerranéen de la fin du XVe au début du XVIIe siècle*, raport prezentat la Congresul XI Internațional de Istorie Maritimă (Bari, 1969), copie Xerox, passim; Zs. P. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16 th and 17 th centuries)*, în *Etudes Historiques 1070... de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles*, extras, Sofia, 1969.

rința de a asigura tezaurului venituri importante provenite dintr-o ramură de activitate înfloritoare odinioară a sud-estului european.

Legăturile comerciale ale țărilor române cu lumea otomană au fost anterioare epocii de aservire. Stăpînirea otomană nu le-a întrerupt, ea le-a continuat, modificate, sub imperiul unor cauze generale și regionale: deplasarea axei comerciale din Marea Mediterană în Atlantic, ceea ce a dus la schimbarea direcției unor căi de negoț; dezagregarea statului feudal maghiar și statornicirea stăpînirii turcești în Țara Românească și Moldova și a unei suzeranități mai puțin severe în Transilvania, urmată de modificări în regimul comercial, în structura curțierilor și în cea a produselor vehiculate precum și în tehnica comercială: pătrunderea masivă în țările române a negustorilor balcano-levantini și înlocuirea treptată a italienilor (în special genovezi și venețieni).

Transilvania, ca de altfel și Țara Românească, prin poziția ei geografică favorabilă, cu drumuri care continuau din Europa Centrală mari artere occidentale spre aria balcanică și legau astfel Peninsula Balcanică de Europa centrală și de apus, s-a transformat în secolul al XVI-lea într-o zonă de import și de tranzit masiv de marfuri orientale, într-un important cîmp de activitate a negustorilor de la sud de Dunăre².

Instaurarea stăpînirii turcești în Peninsula Balcanică a avut fără îndoială consecințe negative asupra dezvoltării țărilor subjugate, implicit și asupra Țării Românești și a Moldovei³. Fără îndoială, la început, acestea s-au resimțit și în domeniul comerțului, a cutumelor comerciale. Luptele purtate de austriece și de turci, la care au participat și țările române, au împietat și ele, în unii ani, asupra desfășurării tranzitului de marfuri orientale spre centrul Europei și al celui de marfuri occidentale spre răsărit⁴. Întreruperile în activitatea comercială au fost însă rare, de obicei momentane sau de scurtă durată. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea schimbul comercial al țărilor române cu Imperiul otoman tinde să ia chiar amploare.

² S. Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, în *Revue des études sud-est européennes* II 2—4, 1964; M. Dan și S. Goldenberg *Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, în *Revue des études sud-est européennes*, 1—2, 1967; M. Dan, S. Goldenberg, *Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècles*, extras, Sofia, 1969.

³ M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XVII*, în *SMIM*, II, 1957 passim; idem, *Varlașille exploatărilor Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII*, în *Studii*, III, 1952, 2, p. 59; idem, *Die Schwankungen in der Ausbeutung der Walachei durch die Türkische Pforte im 16.—18. Jh.*, în *Nouvelles études d'histoire*, II (1960), p. 268—269; *IstRom.*, II, București, 1962, p. 776—817;

⁴ R. Manolescu, *Le rôle commercial de la ville de Brașov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 209, idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 46—47.

Cauzele au fost multiple. În primul rând, ca deținători ai puterii politice, turcii se preocupau de apărarea, extensiunea și administrarea imperiului, lăsând de regulă comerțul pe seama celorlalte populații, pe seama reâyâlei. Negoțul era liber și, cu excepția momentelor de mare tensiune politică, nu se puneau piedici în exercitarea comerțului, de către negustorii indigeni sau străini, după achitarea taxelor vamale oficiale, lucru amintit de altfel și de Hans Dernschwam în jurnalul său întocmit la mijlocul veacului ⁵. Prezența unor importante cai de uscat, între care și vechea cale tracică, favorizau traficul comercial, atât de profitabil. De altfel, după retragerea treptată a italienilor, turcii erau bucuroși ca negoțul să fie exercitat de supuși și în primul rând de negustori balcanici și levantini, care deseori reprezentau și interesele economice ale Imperiului și care uneori erau auxiliari politici ai Porții.

La început, în primele decenii ale secolului al XVI-lea, negustorii balcano-levantini de regulă veneau în Țara Românească cu intenția de a negocia de aici, deci dintr-o regiune mai potrivită, cu Transilvania ⁶. Ei își desfășeau uneori mărfurile pe piețele Țării Românești, fie negustorilor din această țară, fie celor din Transilvania prezenți la bilciurile sau tirgurilor din Țara Românească. Alteori ei le transportau până la locurile de depozit, până la Sibiu sau la Brașov ⁷. Mai departe nu se încumetau, de teama represaliilor din partea orașelor săsești.

După transformarea Transilvaniei în principat autonom și după instaurarea suzeranității turcești, negustorii „greci” — după cum rezultă din analiza aprofundată a documentelor vremii, prin „greci” erau designați în surse cei originari din „Turcia”, adică din Imperiul otoman, din Peninsula Balcanică sau Asia Mică și care de fapt puteau fi și erau greci, bulgari, sârbi, evrei, macedonieni sau armeni, cei din sudul Dunării sau cei stabiliți în regiunea Mării Negre — au început să pătrundă și în Transilvania, ocolind locurile de etapă, deși erau obligați să depoziteze și să desfășoare mărfurile lor în centrele în-

⁵ „Item die juden vnd frembden Kaufleute aus Polen, Rewsen, Valachey, Vngarn ... seind vberall mit irer war frey, wan sy nur dem kaysser seine mauth zallen” (după A. Mehlan, *Mittel und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit*, în *Südostdeutsche Forschungen*, I, 1933, p. 81; cf. și A. Mehlan, *Der Bazar auf dem Balkan in der Türkenzeit*, în *Südostdeutsche Forschungen*, 4, 1949, p. 332 sqq.).

⁶ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, București, 1925, p. 183.

⁷ St. Br. Pall, *Relațiile comerciale dintre brașoveni și raguzani*, în *Rev. Arh.*, I, 1960, p. 94; R. Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiuul la începutul veacului al XVI-lea*, în *Analele Univ. C. I. Parhon, Seria de Științe Sociale (Istorie)*, București, V, (1956), p. 240-242; idem, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a sec. al XVI-lea*, în *SMIM*, II, 1957, p. 124-125, 154, 165; S. Goldenberg, *Der Südhandel...*, p. 400-401; M. Dan și S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin de la Transilvanie...*, p. 87-88.

zestrate cu acest drept⁸. Orașele de la centura Carpaților erau vital interesate în importul de mărfuri orientale, dar nu erau dispuse să tolereze încălcarea privilegiilor lor, concurența primejdioasă a „grecilor“, evaziunea vamală prin evitarea punctelor vamale și a locurilor de depozit. Sfidarea măsurilor de retorsiune s-a soldat, în repetate rânduri, cu suplice înaintate, dietelor ardeleni, cu menirea de a se impune îngrădirea sau oprirea activității acestor negustori pe teritoriul Transilvaniei⁹. Puterea centrală, sesizată, se afla în fața unei dileme. Unii negustori „greci“ se bucurau de privilegii comerciale acordate de sultan sau chiar de principii ardeleni. Dar de privilegii comerciale se bucurau și orașele sasești. În asemenea cazuri nu era întotdeauna ușor să se ia o hotărâre tranșantă sau, hotărârea luată nu se aplica în practică. Totodată, deși interesată în comerțul practicat de „greci“, autoritatea de stat se împotriva scoaterii de metale prețioase, de semne monetare din țară, de către negustori care își aveau domiciliile lor în altă parte, tocmai într-o perioadă în care se observă o lipsă acută de metale prețioase, de moneta bună¹⁰. De aici, politica ei ambiguă, în opoziție uneori cu măsurile restrictive ale dietelor¹¹.

Care erau căile de pătrundere ale negustorilor „greci“ pe piața ardeleană? Una era calea obișnuită, de la Nicopole, peste Dunăre la Slatina, sau peste Vadul Vidinului la Craiova, de aici la Rimnicul Vilcea, apoi peste Olt la Ciineni, și prin vamele de la Turnu Roșu și Tâlmaci, la Sibiu. Era o cale directă, oficială, pe care evaziunea vamală era practic imposibilă. O altă cale, mai lungă, trecea prin Caransebeș.

Acest oraș, denumit în izvoarele din secolele XV—XVI cînd *oppidum*, cînd *civitas*, era un important centru al Valachiei Cisalpine, cum i se spunea în acea vreme Banatului. Capitală a districtului cu același nume, avea o numeroasă populație românească¹². Tot aici era,

⁸ M. Dan—S. Goldenberg, *Regimul comercial al negustorilor balcano-levanțini în Transilvania în secolele XVI—XVII*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 546—547.

⁹ Cf. Hotărârile dietale din anii 1551, 1559, 1577, 1579 etc. (*Monumenta Comitallia regni Transylvaniae*, passim).

¹⁰ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 313—314.

¹¹ Privilegiile acordate negustorilor greci, italieni, în 1571, 1577, 1585 etc. Cf. Pall, *op. cit.*, p. 95—96; N. Iorga, *Studii și documente*, XII, București, 1906, p. IV; *Monumenta Comitallia regni Transylvaniae*, III, Budapesta, 1877, p. 217.

¹² Hurmuzaki, XV 1, p. 578 (n° 1069): la 1562 se subliniază faptul că populația districtului Caransebeș este de rit ortodox („Wolachibus, rutenicis et grecam fidem tenentibus“); cf. și N. Tomiciu, *Caransebeșul în sec. XIV—XVII*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, 1936, p. 6 și 8 și articolul recent, de o calitate discutabilă, a lui M. Bizerea și C. Rudneanu, *Considerațiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeșului în Evul Mediu*, în *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, 1969, p. 7—22 (vezi recenzia lui A. Răduțu, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1970, p. 140—144).

se pare, și sediul banului de Caransebeș și Lugoj¹³. Reprezentanții nobililor din district erau prezenți la dietele nobiliare din Transilvania¹⁴. Orașul avea în frunte la 1572 un *iudex supremus* și un *senatus*, care conducea treburile publice¹⁵, de obicei români¹⁶. Unii dintre ei se bucurau de privilegii nobiliare, ceea ce l-a determinat pe Antonio Possevino să caracterizeze Caransebeșul drept „reședință de nobili” (*residenza di nobili*)¹⁷; calitatea nobiliară fusese recunoscută de mult cnezilor din acest district în schimbul serviciului militar.

Contemporanii au lăsat o succintă, dar sugestivă descriere a acestei localități. În „Compendiul” sau despre principatul Transilvaniei (1564) Giovanandrea Gromo seria despre Caransebeș că e un „oraș populat ... cu casele din lemn, dar arătoase și bine făcute”, loc de reședință al „guvernatorului (banului n.n.) întregii părți”¹⁸. Într-o epistolă a aceluiași Gromo, scrisă din Veneția la 19 decembrie 1564, vorbind despre Banat (*Valachia citeriore*), autorul designază din nou Caransebeșul drept capitală și metropolă bine fortificată, la mijlocul veacului de generalul Castaldo, al acestui ținut¹⁹.

Spre deosebire de Timișoara, cucerită de turci în 1552 și transformată în pașalic²⁰, Caransebeșul, sub suzeranitate otomană, făcea parte din principat. Reprezentanții nobililor luau parte la dietele ardeleni (de ex. în anii 1571, 1573 ș.a.), iar banul de Caransebeș poate fi găsit printre alții în rîndurile participanților de vază la funeraliile lui Christofor Băthori din anul 1583²¹.

Caransebeșul, prin poziția sa geografică favorabilă la hotarele imperiului, era o poartă de intrare în țările române, dinspre teritoriile bulgare și sirbești ocupate de către turci și Gromo menționează acest lucru în scrisoarea sa din 1564²². Existența, pe la mijlocul se-

¹³ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, II, București, 1930, p. 244.

¹⁴ *Monumenta Comititalia* ..., II, Budapesta, 1876, p. 471, 494, 539.

¹⁵ Cf. Loc. Lit., 1030, L. 22, Arh. Stat., Sibiu.

¹⁶ N. Tomiciu, *op. cit.*, p. 8; vezi și D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, București, 1967, p. 57 și 121.

¹⁷ Cf. *Călători străini despre țările române*, vol. II, ed. de M. Holban, M.M. Alexandrescu—Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, București, 1970, p. 557.

¹⁸ Giovanandrea Gromo, *Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano e di tutte le case di legno in Apulum*, II 1943--45, p. 156: „città popolata... tutte le case di legno, ma assai uistose et ben accomodate ... il governatore di tutto tal paese risiede in Caransebes”; *Călători străini...*, p. 317 și 329.

¹⁹ A. Veress, *Documente* ..., I, București, 1929, p. 251: *La principal et metropoli di tel paese e Charansebes, terra grossa murata, con borghi ampli... già altre volte dall'ispettissimo Castaldo fortificate ...*

²⁰ *Monumenta Comititalia* ..., II, p. 420, 462 (1571): *beglerbey*; cf. și I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpînirii turcești în Banat și Crișana*, în *Studii*, 1960, I, p. 6.

²¹ Veress, *Documente* ..., II, 1930, p. 244.

²² „Una uerso la Valachia citeriore ove prima si trovan le due grosse terre Charansebes et Lugos”.

colului al XVI-lea, a unui pod peste Dunare la Vidin, facilita și accesul spre Caransebeș²³. Orașul se găsea amplasat și legat de două căi comerciale mai importante. Prima era calea tracică, care unea capitala de regiunile centrale balcanice ale Imperiului, de Europa centrală, pe traseul: Constantinopol—Adrianopol—Filipopol—Sofia—Piro—Niș—Belgrad cu ramificații spre Buda, Viena, orașele germane meridionale, spre centrele Slovaciei și ale Boemiei. Stăpânirea otomană a încercat să creeze condiții favorabile pentru înviorarea acestei căi, pe care, de altfel, se efectua și înaintarea turcilor spre Europa centrală²⁴. De la Belgrad — unde raguzanii aveau cele mai frumoase prăvălii²⁵, se ajungea peste Kladovo sau Zajecar la Vidin. Caransebeșul era legat de această cale, care ducea prin Lugoj—Timișoara—Vrsac la Belgrad. Legătura cu Timișoara avea un caracter de permanență: orașul de pe Bega avusese încă din secolul al XV-lea relații cu Ragusa²⁶, continuate cu succes și în veacul următor. La Timișoara se găsea, în secolul al XVI-lea, o colonie de negustori raguzani²⁷. Aceștia au cerut în 1583 papei Grigore al XIII-lea înființarea, pentru copiii lor, a unei școli catolice în acest oraș²⁸. Prin Timișoara se ajungea de la Caransebeș la Belgrad. De la Caransebeș drumul comercial continua spre Hațeg—Orăștie—Sebeș—Alba Iulia—Aiud — târg vestit pentru bilciurile sale — și de aici la Cluj și Bistrița sau, prin Hațeg—Orăștie—Sebeș la Sibiu și de aici mai departe²⁹.

Alt drum comercial lega Caransebeșul de Vidin prin Orșova. Prin Orșova se făcea joncțiunea și cu orașele din Țara Românească³⁰.

Vidinul, situat pe malul drept al Dunării, în fața cu vadul Diului (Galafat) era în secolul al XVI-lea una dintre cele mai importante escale fluviale și un emporiu al comerțului Țării Românești

²³ Veress, *Documente...*, I, p. 74: „pons exstruatur super Danubium circa oppidum Dien, non procul a regione Karansebes”.

²⁴ A. Mehlan, *Die Handelsstrassen des Balkans während der Türkenzeit*, în *Südostdeutsche Forschungen*, 1939, 2, p. 257. Gerlach, în jurnalul misiunii sale la Constantinopol, menționează la anul 1573 lucrările de refacere a acestei căi comerciale, (ibidem, p. 269); vezi și Biró Vencel, *Erdély XVI—XVII századi kereskedelmének történetéhez*, în *Emlkek*, p. 73.

²⁵ Stephan Gerlach dess *Aeltern Tage Buch...*, Franckfurth am Mayn, 1674, p. 16 (1573).

²⁶ Zvencillste u Zagrebu, *Filosofski fakultet: Zbornik Radova I*, 1954, p. 168, după Fr. Valjavec, *Geschichte der Deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, II, Reformation und Gegenreformation*, München, 1955, p. 176, n. 29 a.

²⁷ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc...*, p. 206—207; Valjavec, *op. cit.*, p. 176; S. Goldenberg, *Notizie del commercio italiano in Transilvania nel secolo XVI*, în *Archivio Storico Italiano*, II, 1963, p. 276.

²⁸ Eusebiu Fermendzin, *Acta Bosnae (925—1752)*, în *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XXIII, Zagreb, p. 320—321.

²⁹ M. Dan și Goldenberg; *Le commerce balkano-levantin...*, p. 104.

³⁰ Șt. Metes, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Aradul pînă în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1920, p. 25—26.

cu sudul Dunării³¹. Din analiza statutelor, a ordonanțelor care reglementau activitatea porturilor dunărene, prin care se fixau drepturile portuare și în care Vidinul era deseori menționat³², rezultă că aici se negociau sau se tranzitau diferite mărfuri ca: sare, oi aduse din Țara Românească³³, cereale, orez, pește, ceai, vite, fructe, miere, material de construcție, obiecte de artizanat, materii prime etc.³⁴. Aici veneau, între alții, și brailenii care transportau mai ales cereale, postavuri,³⁵ țesături cumpărate uneori la Brașov cum a fost cazul în 1566³⁶. Negustorii din Vidin pot fi găsiți și la Sibiu³⁷. Este probabil că la Vidin să fi existat și un șantier naval³⁸.

Așezarea Caransebeșului la întretaiera a două importante artere comerciale l-au transformat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea într-un important centru de tranzit, spre care gravitau negustorii „greci” cu mărfurile lor „turcești”, în drum spre principatul Transilvaniei. În altă ordine de idei, merită a fi menționat și faptul că negustorii din Caransebeș transmiteau informații politice culese la sud de Dunăre sau aflate de la negustorii veniți din Peninsula Balcanică la Caransebeș. Pe această cale a fost informat la 1552 Ștefan Losonezi despre faptul că Ahmed Pașa adunase o oștire numeroasă cu intenția de a ataca Timișoara³⁹.

„Intrarea” în Transilvania se putea efectua pe cai oficiale, dar aceasta nu era întotdeauna convenabilă. De aceea se făcea și pe cai ilicite, pe poteci lăturalnice, ascunse, care, în cazul Caransebeșului, duceau peste munți, ocolindu-se și evitându-se Sibiuul⁴⁰. Faptul că efectuarea unor asemenea transporturi ilicite se transformase aproape în uzanță, rezultă și din plângerea înaintată de orașele sasești regelui Maximilian în perioada ocupației efemere a Transilvaniei, că „negustori români și greci și alții, care aduc mărfurile lor din

³¹ B. Cvetkova, *Za rezima na stopanskata obmana mezdu rumynskite i bylgaskite pridunavski zemi prez XVI vek*, în *Bylgaro-rumynski vryzki prez vekovele, Izsledvanija*, t. I (XII—XIX v.), Sofia, p. 137—153.

³² B. Cvetkova, *Le régime de certains ports...*, p. 31; statutele au fost publiciate de J. V. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I. Viena, 1815.

³³ Cf. I. Beldiceanu-Steinherr și N. Beldiceanu, *Acte de règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja*, în *Südost-Forschungen*, XXIII, 1964, p. 103—104.

³⁴ B. Cvetkova, *Kym vyprosa za pazarnite i pristanistnite mita i taksi v njakoi bylgarski gradove prez XVI v.*, în *Izvestija*, 13, 1963, p. 199 și 203—209. Din Caransebeș se aduceau, între altele, și piei pentru blănării din unele orașe ale Transilvaniei (Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 122), iar la Cluj — pește sărat, vîndut aici cu butoaiele desfundate și cu bucata (S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI...*, p. 282—283).

³⁵ I. Beldiceanu-Steinherr și N. Beldiceanu, *op. cit.*, p. 107.

³⁶ Cf. doc. din 29 nov. 1566, N. Coll. Post. 732, L. 64, Arh. Statului Sibiu.

³⁷ S. Goldenberg, *Der Südhandel...*, p. 214—215; M. Dan et S. Goldenberg, *Le commerce balkano-levantin...*, p. 46—96.

³⁸ B. Cvetkova, *Le régime de certains ports*, p. 33, n. 12.

³⁹ P. Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, II, Caransebeș, 1900, p. 25.

⁴⁰ *Monumenta Comitialia...*, I. Budapesta, 1875, p. 299 (1549).

Țara Românească și din Turcia se străduiesc să le transporte pe diferite alte căi, decît acelea ce (duc) la Sibiu și la Brașov, ca singure locuri de depozit din Transilvania" (Maximilian, din neștiința sau prost informat comite o eroare: Bistrița și Clujul dispuneau deja, dln 1523, respectiv 1538 de acest drept)⁴¹ ca caransebeșenii în tovarășie chiar (*inita... societate*) cu grecii și românii și turcii nu transporta mărfurile prin locurile obișnuite de depozit, ci pe alte drumuri laturalnice⁴², evitînd locurile de vamă. În consecință, regele interzise negustorilor din Caransebeș să vehiculeze mărfuri în tovarășie cu negustorii români, greci și turci pe alte căi decît cele „umblate și obișnuite”. E îndoielnică însă, în acele vremuri tulburi, eficiența unor asemenea măsuri. Aceasta rezultă și din faptul că sașii reînnoiră suplicile lor, încît regele se văzu obligat în luna iulie 1555 să justifice decizia sa prin acordul încheiat cu Poarta privind „*libera mercatorum et negotiatorum utriusque partis in ditionem alterius proficiscendi et permutandi merces facultas*”.

Problema s-a pus și sub Isabella, revenită la cîrma țării în 1556 cu ajutorul lui Patrașcu cel Bun și al lui Alexandru Lapușneanu. La 10 octombrie, Isabella ia atitudine față de repetatele plîngeri că negustori străini introduc mărfurile lor în Transilvania, dincolo de Caransebeș. Pentru a tranșa problema, ea acordă Caransebeșului dreptul de etapă și dispune ca negustorii străini să fie obligați „să depună (mărfurile) aici, în Caransebeș, loc de depozit”⁴³. Dieta reunită peste 21 de ani la Cluj, confirmă și ea prerogativele Caransebeșului ca loc de etapă pentru negustorii străini în trecere spre Transilvania⁴⁴.

Transformarea Caransebeșului în oraș cu drept de etapă pentru mărfurile aduse de negustori români, „greci” și turci, urmărirea să stăvilească aflulul de negustori străini în Transilvania. Acest deziderat nu s-a văzut însă realizat, căci peste doi ani ruta admisă este prelungită pînă la Orăștie, Sibiu și Brașov⁴⁵, deci pentru Caransebeș, pînă la Orăștie, iar apoi la Sebeș⁴⁶. Un document cu conținut similar, pentru negustorii străini (*externi*), turci, greci și alții a fost conferit de Ștefan Báthori la 13 martie 1572⁴⁷. Dar nici prin această măsură situația nu a fost rezolvată. Lucrul acesta rezultă și din arendarea către brașoveni a vîgesimei încasate pentru mărfurile aduse „*ex Moldavia, Transalpina et Karansebes*” în loca-

⁴¹ S. Goldenberg, *Clujul ...*, p. 251.

⁴² Hurmuzaki, XV 1, p. 512—513 (29 aprilie 1553): *nunc tamen Karansebessenses inita cum Grecis et Valachis et Thurcis etiam societate merces non per solita depositionis loca adveherent, sed... aliis obliquis viis atque semitis*.

⁴³ Hurmuzaki, II 5 p. 443; „Isthic in Caransebes loco depositionis relinqui facere”.

⁴⁴ *Monumenta Comititalia ...*, III, p. 136 (1578).

⁴⁵ T. q. 80, V. n° 1, 1026 și 1038 (1559), Arhivele Bisericii Negre din Brașov.

⁴⁶ *Monumenta Comititalia ...*, III, p. 117 (1577).

⁴⁷ Doc. Lit. 1025, L. 22. Arh. Stat. Sibiu.

litațiile Aiud, Mediaș, Sighișoara, Cetatea de Baltă, Biertan și Co-halm ⁴⁸. Or, brașovenii nu ar fi solicitat și obținut perceperea vige-simei pentru mărfurile vehiculate de ei înșiși, adică pentru mărfurile de import depozitate în acest oraș !

Intrucât negustorii caransebeșeni și „grecii“ continuau, în ciuda opreliștilor și a piedicilor să viziteze bălciurile și târgurile ardelene, deseori chiar sub adăpostul unor acte privilegiale ale principilor in-teresați în activizarea comerțului de pe urma căruiă profitau, auto-ritațiile urbane vizate au trecut la represalii. Deoarece validitatea privilegiilor nu putea fi atacată, în virtutea unor considerații de ordin juridic s-a inițiat tracasarea negustorilor străini, împiedicarea liberei lor circulații și a desfacerii mărfurilor lor în cadrul bălciurilor libere (*mundinae liberae*).

Garanția solvalibității și a prestigiului unui negustor rezida în acea vreme în averea sa imobiliară din oraș, în domiciliul stabil ⁴⁹, prestarea obligațiilor și achitarea taxelor inerente dreptului de „cetățenie“ (*ius civitatis*). Oficialitățile din unele orașe ale Transil-vaniei au profitat tocmai de acest aspect, fie pentru a interzice circulația liberă a negustorilor străini, care se considerau caran-sebeșeni, fie pentru a confisca mărfurile lor. Este notoriu cazul din 1572 a lui Zupa (Supa) grecul, locuitor din orașul Caransebeș (*inhabitor civitatis Karansebesiensis*), căruiă i s-a interzis ac-cesul la bălciurile libere din Transilvania. Sesizat, Ștefan Báthori caută să prevină pentru viitor abuzul în această direcție și ordonă ca atit Zupa, cit și alți negustori și familiarii lor să poată negocia nestingherit dacă dispun de scrisori de mărturie (*literae testimo-niales*) despre reședința lor ⁵⁰. Măsura urmărea, în mod vădit, să rezolve cel puțin situația negustorilor domiciliați în Caransebeș. Apar astfel primele scrisori de mărturie în acest sens : la 19 mai 1572 magistratul din Caransebeș (Pavel Bocoșniță „*iudex suppre-mus*“ și senatul orașului) adeverește că grecii Toma și Ioan (*Tho-mas et Ioannis Gereog*) sînt locuitori și negustori din Caransebeș, unde achită impozitele, taxele și censul obișnuite și că au dreptul de-a vinde mărfurile lor oriunde în Transilvania, la bălciuri și în târguri publice, în temeiul privilegiului acordat de Ștefan Báthori ⁵¹.

Nu cunoaștem însă efectul acestei scrisori de mărturie, în ceea ce îi privește pe Zupa, Toma și pe alții, rămași anonimi, fiindcă nu

⁴⁸ Hurmuzaki, XV 1, p. 639—640 (11 ianuarie 1570).

⁴⁹ În 1559 Isabela confirmase articolele dietei din Alba Iulia, prin care se decidea, între altele ca: *mercatoribus et negociatoribus forensibus qui nul-lum certum locum residence in dicione maiestatum suarum habent, inter-dicatur negociacio*. Mărfurile lor trebuiau confiscate la locurile de vamă, în care se încasa tricesima. (*Monumenta Comitialia...*, II, p. 109- 117; Hur-muzaki, II 5, p. 458).

⁵⁰ „*Ita tamen ut singuli eorum a iudice et iuratis civibus dicte civitatis Ka-ransebesiensis super eorum residentia ac jobagionatu literas sub sigillo ci-vitatis extrahere, impetrare et secum ubique pro testimonio habere de-beant*“. Doc. din 15 martie 1572, Doc. Lit., 1030 b, L. 22, Arh. Stat. Sibiu.

⁵¹ Doc. Lit. 1030 a, L. 22, Arh. Stat. Sibiu

ni s-au păstrat informații despre ei. Știm numai că în iulie 1572 Ștefan Báthori, voevodul Transilvaniei, interveni în mod special la magistratele orașelor Sibiu, Brașov, Mediaș, Bistrița și Sighișoara pentru Nicolae Caraman (*Carmanus*)⁵² și Wolfgang grecul (*Georeog*) „locuitori și negustori din Caransebeș” care, deși „suportă de ani de zile sarcinile publice ale acestei țări”, deși dispun de dreptul de a importa și vinde în mod liber marfurile lor la bîlcuirile libere și tirgurile săptămânale din toate orașele și tirgurile Transilvaniei, au fost totuși opriți să-și exercite profesia⁵³. Negustorii caransebeșeni și cei balcano-levantini nu aveau însă decît o singură soluție și anume să apeleze la autoritatea supremă a țării și să obțină privilegii de negoț. Într-adevăr, peste cîteva luni același Ștefan Báthori conferă, de data aceasta negustorilor greci Vrana și Ioan, dreptul de a importa, de a transporta și de a vinde marfurile lor pe întregul teritoriu al țării⁵⁴.

Intrucît se pare că numărul celor înzestrați cu asemenea acte privilegiale era în creștere, dar și al celor lipsiți de asemenea privilegii nu se împuținea și, în consecință, concurența lor devenea tot mai sensibilă, sibiienii au recurs la un procedeu ingenios, pentru întia oară înregistrat în documentele privind istoria economică de pe teritoriul României și unic în analele comerțului româno-balcanic din primul secol al stăpînirii otomane. Este vorba de un procedeu la care se apela uneori, dar despre care nu există pînă la acest caz, un exemplu. Ei au cerut negustorului Nicolae Oloz (— *italianul*), probabil raguзан și om de încredere să cerceteze în taină, deci să se informeze la fața locului, adică la Caransebeș, despre situația materială și starea civilă a ficcarui negustor „grec” în parte. Rezultatul consemnat de Nicolae Oloz într-un memorial⁵⁵, prezentat sau trimis la Sibiu se referă la 26 de participanți la acest comerț sud-est european. Din memorial rezultă că Zupa (*Szupa*) nu are nici familie, nici casa în Caransebeș, ci își ține (familia în „Turcia” (*in der Türkay*))⁵⁶; Stamate, fratele lui Zupa nu are nici el familie sau avere la Caransebeș, ci „în Turcia”; Nicolae Caraman stă cu chirie, împreună cu cei doi fii și posedă o scrisoare privilegială de la principe. Grecul Ioan (*Yane*) n-are nici el familia sa la Caransebeș, face comerț în tovarășie cu fratele său Tânase (*Tanaszi*); Lațcu, fost ban la „Tscharlotj” (?) a negociat „multe mii de oi” din munții

⁵² După nume era, se pare, originar din Karamania (Cilicia).

⁵³ Cf. doc. din 8 iulie 1572, Doc. Lit., 1030, L. 22, Arh. Stat Sibiu.

⁵⁴ „liberis nundinis et foris hebdomadalibus . . . libere, pacifice et citra quodlibet impedimentum merces eorum quaslibet inducere, commutare et his quibus possunt suo pretio condigno dividere et alias etiam coemmere merces possint et valeant”. Doc. Lit., 1030 e, L. 22, Arh. Stat Sibiu.

⁵⁵ „Ein Memorial was der Oloz Mikloss in Karanschebesch erforst oder erkundet hatt auff der Kauffleut bitt vnd anlangen”. Doc. Lit., 1030 h, L. 22, doc. din aprilie (?). 1573, Arh. Stat. Sibiu.

⁵⁶ Prin „Türkay” se înțelegea Imperiul otoman și în primul rînd Peninsula Balcanică.

Sibiului și ai Orăștiei în Țara Românească, are familia sa la Târnovo, iar ca asociat (*gesell*) pe Stamate, un grec care stă în gazdă la un oarecare Mihnea din Hunedoara; Stamate nu are nici el avere (*erbteil*) în țară și familia sa se află tot la Târnovo. La Mihnea, la Hunedoara, locuiește și un alt grec al cărui nume informatorul italian nu-l știe. Nici acesta nu posedă avere. Scriind despre cei doi Caramani, italianul menționează că ei sînt asociați, că locuiesc cu chirie și că „au venit aici de cînd se face pinză dincolo de mare”⁵⁷. Grecul Zaharia, și el fără familie, locuiește tot cu chirie, dar informatorul italian menționează că acesta își exercită meseria pe baza unei scrisori privilegiale a lui Ioan (*Yane*), care nici el nu are familie sau posedă avere la Caransebeș; grecul Andrei, împreună cu fiul său Gheorghe (*Yergy*) și cu alți doi fii stă de asemenea în chirie și face negoț „în diferite locuri” (*auff manich Örtter*). Grecii Manuk și Nicolae locuiesc cu chirie, fac negoț împreună, dar nimeni nu știe de unde sînt originari. Grecul Vrana (*Warrana*) nu e căsătorit, nu posedă avere și nu plătește impozit, iar Vodă (*Wodda*), ginerele lui Nicolae Caraman, este asociatul acestuia și-i vinde mărfurile. Grecul Duca, care afirmă a fi slujitorul logofătului din Sebeș (*des Lugofett zu Milenbach*) nu este de fapt slujitorul acestuia; în schimb el deține de la logofăt suma de 2000 florini, cu dobîndă și vinde mărfuri pe baza unei scrisori privilegiale a lui Duca. În sfîrșit, grecii Wopa și Dimitrie au sosit la Caransebeș în momentul redactării memorialului, cu intenția de a vizita Transilvania.

Din nota informativă a italianului trimisă sibienilor rezultă că aproape nici unul dintre cei despre care el a dat informații, nu era stabilit cu familia și cu averea sa imobiliară la Caransebeș. Unii dintre ei aveau familiile lor „în Turcia”, adică în Peninsula Balcanică, unii erau negustori mai modeste, lucrau fie ca asociați, fie ca slujitori la patronii lor mai avuți. Ei proveneau probabil din rîndurile „kiradziilor”, care alături de cărăușie — ocupația lor inițială — practicau și un mic negoț ambulant sau se găseau în slujba unor negustori înstăriți.

Evenimentele care au avut loc la sfîrșitul lunii aprilie și la începutul lunii mai 1573 au venit să confirme, dar să și infirme unele din afirmațiile lui Nicolae Oloz.

La 30 aprilie 1573 urma să se deschidă la Aiud bilciul tradițional, la care se adunau de obicei negustori și cumpărători din toate părțile principatului, din Țara Românească și Moldova precum și, deseori, din țările vecine. În ajunul acestui termen, principele Transilvaniei s-a adresat „negustorilor greci și altora din orașul și districtul Caransebeș”, care vor veni la acest iarmaroc, reamintindu-le că în virtutea obiceiului „negustorii străini, turci, greci, și de alt neam” nu au dreptul de a veni cu mărfurile lor în Transilvania, de-

⁵⁷ „seind dannen herr kommen do man die Leinwat macht lendset dem Meer”. Nu știm la ce regiune și la ce fel de producție de țesături se referă italianul.

cît pînă la Braşov, Sibiu şi Orăştie. Intrucît negustorii sibieni i-au solicitat ca negustorii străini să certifice acest fapt în faţa magistratului din Oiud, Ştefan Báthori le-a ordonat acestora să se prezinte în faţa conducerii bilciului pentru a apăra cauza lor⁵⁸. Să fi fost oare aceasta o simplă stratagemă a sibienilor, pentru ca după culegerea informaţiilor referitoare la situaţia materială şi socială a negustorilor străini din Caransebeş să-i pună pe aceştia într-o situaţie dificilă, pentru a putea acţiona împotriva lor? Nu cunoaştem substratul acestui act, dar ştim că el a constituit prologul unor acţiuni prompte şi hotărîte ale negustorilor sibieni. Ei opresc — după cum rezultă din scrisoarea aceluiaşi Ştefan Báthori, din 1 mai 1573 — pe negustorii din Caransebeş să-şi vîndă mărfurile şi într-o serie de cazuri le şi confiscă.

Principele constată însă că negustorii străini au aplicat tricesima legală şi din acest motiv el ordonă ca cei care dispun de privilegii „*super libera questura*” să-şi exercite nestingherit afacerile în Transilvania⁵⁹. Sibienii răspund prompt şi solicită audierea unor martori „*contra extraneos institores grecos scilicet et turcos*”. La 1 mai 1573 un număr de 14 martori din Caransebeş depun mărturie în faţa magistratului din Aiud despre negustorii „greci” prezenţi acolo şi care au fost împiedecaţi să-şi vîndă mărfurile lor⁶⁰: Zupa, Nicolae Caraman (*Karmani Myklos*), Ioan (*Yene*), Tanase, Abraham, Andrei, Vrana, Mihail, Stamate, Duca, Wolfgang (*Farkas*), Toma. Unii dintre ei, de pildă Abraham, desigur evreu, ca şi Mihail din Hunedoara, despre care s-au interesat înainte sibienii, figurează şi printre martori, ceilalţi martori sînt caransebeşeni ca: Nicolae Pănişchi, Ioan Rach, Petru Raia ş.a.

Mărturiile celor 14 negustori din Caransebeş vin, unele, în contradicţie cu informaţiile lui Nicolae Oloz. Despre Abraham majoritatea martorilor testează că are soţie şi copii, „achită impozitul şi prestează servicii” (*adot szolgalatot teznek*). La fel sună mărturiile despre Andrei, despre care italianul afirmase că nu ar avea casă şi ar locui cu chirie. Despre Duca afirmaţiile seamănă cu cele cunoscute: el nu plăteşte impozit şi nu prestează slujbă la Caransebeş, are un frate Stamate şi face negoţ cu capitalul împrumutat de la un boier din Ţara Românească. Despre Zupa se afirmă că are casă, dar că şi-a părăsit soţia şi copiii, iar despre Ioan (*Yene*), că stă cu ruda sa Tanase, cu care face negoţ în tovărăşie, plăteşte impozit, dar nu prestează servicii. Cu privire la Nicolae Caraman mărturiile diferă iarăşi faţă de cele notate de informatorul italian al sibienilor: el stă împreună cu fiul său Wolfgang (*Farkas*), are domiciliul stabil la Caransebeş şi plăteşte o chirie destul de mare, de 6 florini — probabil că este vorba despre o casă cu prăvălie. Despre grecul Stamate martorii afirmă că ar negocia împreună cu Mihail din Hu-

⁵⁸ Doc. Lit., 1038, L. 22, Arh. Stat. Sibiu.

⁵⁹ Doc. Lit., 1030 d, L. 22, ibidem.

⁶⁰ Doc. Lit., 1039, L. ibidem.

nedoara — menționat de Oloz ca Mihnea — cu capital comun. Despre Toma se afirmă că a plătit impozit în timpul domniei lui Ioan II Sigismund, dar nu se știe dacă achită și acum, în 1573, impozitul. Vrana lucrează în tovărășie cu Ioan Rach, pe baza unei scrisori privilegiale de la Ștefan Bathori, dar nu dispune de capital; de altfel, el nu plătește impozit și nu prestează servicii. Martorii vorbesc și despre un grec originar „de prin părțile mării”, care face negoț la Aiud cu pînă, bogasia și postav vărgat și despre un alt grec care a locuit la Mihail din Hunedoara, împreună cu Stamate, asociatul lui Mihail. Interesantă este mărturia lui Nicolae Panichi despre „grecii” în cauză — cu excepția lui Abraham și Andrei: ei locuiesc cu chirie (un alt martor afirmă că au casă și grădină ca jelerii), fac negoț în tovărășie, uneori cîte trei, unii vizitează Transilvania, alții ținutul Caransebeș, iar alții se găsesc „în Turcia” și „se întîmplă să nu se întoarcă nici timp de 10 ani și circula pretutindeni”.

Lucrurile nu s-au limitat la audierea martorilor. La adunarea nobililor din 30 mai 1573, împuternicitul negustorilor Zupa, Stamate, Toma, Vrana, Ioan, Nicolae Caraman și a celorlalți, înfruntă pe reprezentantul negustorilor sibieni, care declară că sibienii ar dispune de privilegiul regal „*ne genti thurcae et aliae nationis homines extra dicionem nostram commorantes, intra terminos civitatis Coronensis, Cibiniensis et oppidi Zazwaros in hoc regnum Transylvaniae inducere et circumportare atque mercatura exercere possent*”. În consecință sibienii ar fi procedat legal, confiscînd mărfurile negustorilor „greci”. Reprezentantul negustorilor „greci” susține la rîndul său că clienții săi nu aveau cunoștință despre o asemenea hotărîre și deoarece ei sînt toți din Caransebeș, unde achită impozite și dispun totodată de dreptul de a veni cu mărfuri în Transilvania, cere să li se restituie mărfurile confiscate. După audiere apărților, Ștefan Báthori a decis să li se restituie „grecilor” mărfurile „*detente et arrestate*” și le îngăduie să vină cu mărfurile lor în țară, dar exclusiv lor, dintre toți ceilalți negustori „greci, turci sau de alt neam” dacă se vor decide „*se se ditioni nostre subicere et ibi residere*”⁶¹.

Negustorii „greci” din districtul Caransebeș au continuat activitatea lor comercială în Transilvania și după incidentul din aprilie—mai 1573. Din 30 iunie 1573 s-a păstrat o scrisoare a lui Pavel Bocoșniță, „judele suprem” și a senatului din Caransebeș, în care se adeverea că grecii Ladislau Pribeg și Stamate (*Ztamet*) „*nostros esse commansores ac incolas et institores. in ista civitate nostra Karansebesiensi proprium habere domus contributionesque census et taxas in usos publicos regni persolvere omniaque onera com-*

⁶¹ Cf. doc. din 31 mai 1573, Z.U.I., 83 și 84, Arh. Stat. Sibiu. Faptul că acest act a fost înregistrat în *Privilegia civitatis Claudiopolitanae*, p. 777—780 (ms., 800 p., la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia), denotă și el că negustorii „greci” obișnuiau să viziteze Clujul.

munia nobiscum equaliter subire liberamque habere facultatem mercium et rerum suarum mercimonialium . . . vendendi atque commutandi ubique in regno Transsylvaniae, tam in liberis nundinis, quam etiam in foris publicis" și roagă ca atît ei, cît și slujitorii lor să nu fie deranjați în exercitarea profesiei, atît la intrarea, cît și la ieșirea din țară⁶². Faptul că actul poartă mențiunea că la Bistrița s-a făcut de către notar o copie de pe acest act⁶³, denotă că Ladislau Pribeg și Stamate au vizitat și Bistrița cu mărfurile lor. De altfel, la 11 august Ștefan Băthori comunică într-o scrisoare adresată sibienilor, brașovenilor, celor din Mediaș și Sighișoara, faptul că a acordat lui Pribeg și Stamate libertatea și dreptul de a face comerț în toată Transilvania⁶⁴.

Episodul de la Aiud reflectă numai un moment, dar un moment semnificativ în istoria economică a Caransebeșului, scoțînd în evidență poziția și rolul său în cadrul comerțului sud-est european, în care orașul se încadraseră activ, o etapă din istoria pătrunderii negustorilor balcano-levantini în Transilvania. Problema aflului de negustori „greci”, a politicii de stat față de acest fapt, față de concurența negustorilor caransebeșeni sau a altora, va continua să se pună cu tot mai multă acuitate și în ultimul sfert al veacului, să preocupe conducerea orașelor și pe principii Transilvaniei.

S. GOLDENBERG

KARANSEBESCH UND DER SÜD-OSTEUROPÄISCHE HANDEL WÄHREND DES XVI. JHD.

(Zusammenfassung)

Die Handelsbeziehungen zwischen den rumänischen Fürstentümern und den von den Türken neu eroberten Gebiete blieben auch im XVI. Jh. aufrechterhalten. In dieser Zeitspanne fanden mehrere Veränderungen im süd-osteuropäischen Handel statt, welche allgemeine oder lokale Ursachen zugrunde haben, wie z.B. die Verlegung des Seehandels aus dem Mittelmeer in den Atlantischen Ozean, der Verfall des ungarischen Feudalstaates und die Errichtung der türkischen Herrschaft in der Moldau und Walachei. Die Folgen dieser Veränderungen waren im Handelswesen fühlbar und äusseren sich vor allem durch das langsame Ersetzen der italienischen (genovesischen und venezianischen) Kaufleute mit Balkan-Levantinern. Obwohl sich die türkische Herrschaft auf der Balkanhalbinsel und in den rumänischen Ländern negativ äusserte, kann man von einer Unterbrechung der

⁶² Doc. Lit., 1030 g, L. 22, Arh. Stat. Sibiu: „*tam in eundo, quam in redeundo libere dimittere et dimitti facere velit*“.

⁶³ „*Verum exemplum ex archetypo per Mathaeum Heynricum notarium Bistrictensem descriptum*“, *ibidem*.

⁶⁴ Doc. Lit., 1030 c, L. 22, Arh. Stat. Sibiu; și acest act a fost copiat la Bistrița: „*nundinis publicis ac foris hebdomadalibus*“.

Handelsbeziehungen nicht sprechen. Im Gegenteil, in der zweiten Hälfte des XI. Jhd. beginnt der Handel zwischen den rumänischen Fürstentümern und der Pforte aufzuleben, da ihnen die türkischen Herrscher gewisse Handelsfreiheiten gewährleisteten.

Aufgrund einiger bekannten und einiger unveröffentlichten Quellen, unterstreicht der Verfasser die Bedeutung der Stadt Karansebesch für den süd-osteuropäischen Handel des XVI. Jhd. Diese Stadt (welche den Namen **oppidum** oder **civitas** trug) war ein wichtiges Handelszentrum der sogenannten **Valachia Cisalpina** (Banat) und Zentrum eines privilegierten rumänischen Distrikts.

Von seiner geographischen Lage begünstigt, gingen durch Karansebesch mehrere wichtige Handelsstrassen, sei es direkt bis nach Vidin oder auf Verbindungswegen bis nach Konstantinopel.

Bis zum Ende des XVI. Jhd. gingen „griechische“ und karansebescher Kaufleute trotz allen Schwierigkeiten die ihnen gemacht wurden, auf die siebenbürgischen Jahrmärkte, manchmal erfreuten sie sich der Privilegien einiger siebenbürgischen Fürsten.

Die Analyse der in den Urkunden dargebotenen Beläge über die Aktivität der balkanischen und levantinischen Handelsleute aus dem osmanischen Reiche oder aus Karansebesch in Siebenbürgen, ist für die Wirtschaftsgeschichte des Süd-Osten von einer unumstrittenen Bedeutung.

TEZAUROUL MONETAR DE LA CARANSEBEȘ SEC. XV—XVIII

Tezaurul pe care-l prezentăm în articolul de față a fost descoperit în iunie 1964 la Caransebeș, în colțul dintre strada Potocului și strada Muntelui Mic, nu departe de zidul cetății feudale, cu ocazia unor lucrări de canalizare.

În starea actuală tezaurul se compune din 793 piese de argint emise în Polonia, Lituania, la Elbing, la Riga, în Prusia, la Swidnica, în principatul Liegnitz-Brieg, în Tirol, la Tournai, în provincia olandeză Geldern, în Transilvania, în Moravia, în Ungaria și în provincia austriacă Niederösterreich. Piesele tezaurului se aflau într-un vas de lut care s-a păstrat doar parțial. 11 piese și vasul se păstrează într-o colecție particulară din Caransebeș. Restul pieselor în Muzeul Reșița ¹.

Un număr de 15—20 piese, taleri și piese austriace de 15 creițari n-au mai putut fi recuperate.

¹ Inițial au fost cunoscute doar 11 piese din tezaur și vasul. Ele au fost publicate de E. Chirilă — L. Groza, **Un tezaur feudal din Caransebeș**, în **Apulum**, VIII, 1970, p. 103—107. În articolul de față cele 11 piese poartă nr. 34, 63—66, 114, 117—118, 143—144, 185.

Lista celor 793 piese este următoarea ² :

I. POLONIA

Ioan Albert (1492—1501)

- 1—29. Jumătăți de groș f.a. (1492—1499). HC, I, 194.
- 30—31. Jumătăți de groș f.a. (1492—1499). HC, I, 195.
- 32—33. Jumătăți de groș f.a. (1499—1501). HC, I, 196.

Alexandru (1501—1505)

- 34—40. Jumătăți de groș f.a. HC, I, 201.
- 41—48. Jumătăți de groș f.a. HC, I, 202.

Sigismund I (1506—1548)

- 49—50. Jumătăți de groș, 1507. HC, I, 219.
- 51—52. Jumătăți de groș, 1508. HC, I, 220.
- 53—56. Jumătăți de groș, 1509. HC, I, 221.
- 57—60. Jumătăți de groș, 1510. HC, I, 226.
- 61. Jumătate de groș, 1511. HC, I, 229.
- 62. Groș, 1530. HC, I, 301.

Sigismund III (1587—1632)

- 63. Piesă de trei groși, 1594. HC, I, 905.
- 64. Idem, 1594. HC, I, 922.
- 65. Piesă de șase groși, 1596. HC, I, 972.

Ioan Cazimir (1648—1668)

- 66. Piesă de șase groși, 1663. HC, I, 2244.

II. LITUANIA

Alexandru (1501—1505)

- 67—70. Jumătăți de groș, f.a. HC, I, 197.
- 71. Jumătate de groș f.a. HC, I, 197, dar ALEXAND.
- 72. Jumătate de groș f.a. HC, I, 198.

Sigismund I (1506—1548)

- 73. Jumătate de groș, 1509. HC, I, 223.
- 74—75. Jumătăți de groș, 1510. HC, I, 227.
- 76—77. Jumătăți de groș, 1512. HC, I, 233.
- 78—79. Jumătăți de groș, 1512. HC, I, 234.
- 80—81. Jumătăți de groș, 1513. HC, I, 240.
- 82. Jumătate de groș, 1513. HC, I, 241.
- 83. Jumătate de groș, 1519. cf. HC, I, 1519, dar după LITVANIE trei puncte.

² În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni: HC=Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte E. Hutter-Czapski, vol. I—II, Petersbourg—Paris, 1871—1872; vol. III St. Petersbourg—Cracovia, 1880; vol. IV, Cracovia, 1891.

Appel=J. Appel, *Münzen und Medaillen der Republiken, Städte, Ortschaften, Gymnasien etc. aus dem Mittelalter und der neueren Zeit*, vol. IV/2, Viena, 1829.

R=A. Resch, *Stebenburgische Münzen und Medaillen von 1538 — bis zur Gegenwart*, Sibiu, 1901.

U=E. Unger, *Magyar Éremhatározó. Középkor* (Determinator de monede ungurești. Evul mediu), fasc. II, Budapesta, 1960; *Újkor* (epoca modernă), fasc. I—II, Budapesta, 1958.

J=G. Jeszenszky, *II. Lajos denárai* (Denarii lui Ludovic II), în *NumK*, XXVI—XXVII, 1927—1928, p. 127—143.

H=L. Huszár, *János király denárai* (Denarii regelui Ioan), în *NumK*, L—LI, 1951—1952, p. 38—47.

NumK=Numizmatikai Közlöny.

84. Jumătate de groș, 1520. HC, I, 260.

85—86. Jumătăți de groș, 1521. HC, I, 262.

Sigismund August (1544—1572)

87—90. Jumătăți de groș, 1547. HC, I, 458.

91—92. Jumătăți de groș, 1548. HC, I, 464.

93. Jumătate de groș, 1549. HC, I, 465.

94. Jumătate de groș, 1555. HC, I, 481.

95. Jumătate de groș, 1556. HC, I, 487.

96. Jumătate de groș, 1557. HC, I, 494.

97. Jumătate de groș, 1558. HC, I, 503.

98—99. Jumătăți de groș, 1560. HC, I, 511.

100—101. Jumătăți de groș, 1561. HC, I, 516.

102. Jumătate de groș, 1562. HC, I, 520.

103. Jumătate de groș, 1562. Cf. HC, I, 520, dar pe avers L, tar
pe revers DVCT în loc de DVCAT.

104—109. Jumătăți de groș, 1563. HC, I, 526.

110. Jumătate de groș, 1564. HC, I, 532.

111—113. Jumătăți de groș, 1565. HC, I, 541.

Sigismund III (1587—1632)

114. Piesă de trei groși, 1595. HC, I, 963.

III. ELBING

Sigismund I (1506—1548)

115. Groș, 1535. HC, II, 4870.

IV. RIGA

Ștefan Báthori (1576—1586)

116. Groș, 1582. HC, I, 695.

Sigismund III (1587—1632)

117. Piesă de trei groși, 1591. HC, I, 854.

V. PRUSIA

Albrecht (1525—1568)

118. Groș, 1545. HC, II, 5430.

119. Solidus, 1559. HC, II, 5438.

VI. SWIDNICA

Ludovic II (1516—1526)

120—121. Jumătăți de groș, 1520. HC, I, 206.

122—123. Jumătăți de groș, 1521. HC, I, 207.

124—125. Jumătăți de groș, 1523. HC, I, 209.

126. Jumătate de groș, 1525. HC, I, 211.

127—136. Jumătăți de groș, 1526. HC, I, 214.

137—140. Jumătăți de groș, 1526. HC, I, 215.

VII. LIEGNITZ-BRIEG

Johann Christian (1602—1639) și Georg Rudolf (1602—1653)

141. Groș de trei crețari, 1621. Appel, IV/2, p. 783, nr. 2611.
Piesă foarte uzată.

VIII. TIROL

Sigismund (1439—1496)

142. Kreuzer f.a. (1473—1496). Appel, III/2, p. 1078, nr. 3753
G=0,70. Piesă foarte uzată.

IX. TOURNAI

Albert și Elisabeta (1599—1622)

143. Albertustaler f.a. (1612—1622).

X. GELDERN

144. Rijkdaaler, 1648.

XI. TRANSILVANIA

G. Báthori (1608—1613)

145. Gros, 1611. R, 139.

XII. MORAVIA

Ferdinand II (1618—1637)

146. Creița, 1630. G=0,50.

XIII. UNGARIA³

Matei Corvin (1458—1490)

147. f.a. (1478—1481) K—G.

148. f.a. (1486—1488), K—P.

149. f.a. (1489—1490), K—P. sub litera P o rozetă cu petale rotunde.

Vladislav II (1490—1516)

150. 1504, K—G. cf. U, 649.

Ludovic II (1516—1526)

151. 1517, K—G. J, 1.

152. 1520, K—A. J, 2.

153. 1526, K—B. J, 61.

Ioan Zápolya (1526—1538)

154. 1527, K—T. H, 47.

Ferdinand (1527—1564)

155—157. 1528.

158. 1529.

159. 1530.

160—163. 1531.

164. 1532.

165—167. 1534.

168—169. 1536.

170—174. 1537.

175—178. 1538.

179—181. 1539.

182—184. 1540.

185—189. 1541.

190. 1542.

191—194. 1543.

195—199. 1544.

200—204. 1545.

205—207. 1546.

³ După cum s-a mai spus, toate piesele ungurești sînt denari. Piese la care n-am indicat în text sigla poartă siglele K—B.

Piese nr. 155—366 sînt de tipul U, 55; piesele nr. 367—395 sînt de tip U, 56; piesele nr. 396—478 sînt de tip U, 98; piesele nr. 479—499, 501—535 sînt de tip U, 99; piesele nr. 536—545 sînt de tip U, 159; piesele nr. 546—549 sînt de tip U, 160; piesele nr. 550—593, 595—751 sînt de tip U, 161; piesele nr. 752—782 sînt de tip U, 162; piesele nr. 785—787 sînt de tip U, 229; piesele nr. 788—789 sînt de tip U, 230.

- 208—214. 1547.
215—228. 1548.
229—237. 1549.
238—255. 1550.
256—272. 1551.
273—295. 1552.
296—306. 1553.
307—312. 1554.
313—327. 1555.
328. Fals după o piesă din 1555.
329—337. 1556.
338—354. 1557.
355—366. 1558.
367—371. 1559.
372—374. 1560.
375. 1561.
376—380. 1562.
381—388. 1563.
389—395. 1564.

Maximilian II (1564—1576)

- 396—397. 1563.
398—402. 1565.
403—414. 1566.
415—420. 1567.
421—426. 1568.
427—438. 1569.
439—453. 1570.
454—462. 1571.
463—474. 1572.
475. 1573.
476. 1574.
477—478. 1575.
479—488. 1575.
489—499. 1576.
500. 1576, H—S. U, 97.
501—517. 1577.
518—535. 1578.

Rudolf II (1576—1608)

- 536—545. 1579.
546—549. 1579.
550—553. 1579.
554—571. 1580.
572—586. 1581.
587—593. 1582.
594. 1582, N—B. U, 163.
595—598. 1583.
599—617. 1584.
618—637. 1585.
638—645. 1586.
646—653. 1587.
654—659. 1588.
660—670. 1589.
671—680. 1590.
681—689. 1591.
690—696. 1592.
697—704. 1593.
705—714. 1594.
715—720. 1595.

721—727.	1596.
728—731.	1597.
732—733.	1598.
734.	Fals cu data 1598 în loc de 1568.
735—737.	1599.
738—741.	1600.
742—751.	1601.
752—756.	1602.
757—762.	1603.
763—767.	1604.
768.	1605.
769—771.	1606.
772—776.	1607.
777—782.	1608.

Mattei II (1608—1619).

783—784.	1606.
785.	1610.
786.	1611.
787.	1612.
788.	1617.
789.	Piesă cu dublă batere, probabil 1617.

Ferdinand II (1619—1637)

790.	1628. U, 287.
791.	1631. U, 286.

Carol VI (1711—1740)

792.	1733. U, 674.
------	---------------

Leopold (1657—1705)**XIV. NIEDERÖSTERREICH**

793. Creișar. 1699.

Cele 793 de piese ale tezaurului se repartizează deci astfel pe locuri de emisiune:

Polonia	66 piese (61 jumătăți de groș, un groș, două piese de trei groși, două de șase groși).
Lituania	48 piese (47 jumătăți de groș, o piesă de trei groși).
Elbing	1 piesă (groș)
Riga	2 piese (un groș, o piesă de trei groși).
Prusia	2 piese (un solidus, un groș).
Swidnica	21 piese (jumătăți de groș).
Liegnitz-Brieg	1 piesă (groș).
Tirol	1 piesă (kreuzer).
Tournai	1 piesă (Albertustaler)
Geldern	1 piesă (Rijksdaaler).
Transilvania	1 piesă (groș).
Moravia	1 piesă (creișar).
Ungaria	646 piese (denari).
Niederösterreich	1 piesă (creișar).
TOTAL:	793 piese.

În legătură cu emisiunile poloneze, lituane, cele din Elbing, Riga și Swidnica din tezaur, trimitem la lucrarea bine cunoscută a lui Gumowski⁴. Menționăm doar că piesa nr. 63 este emisă la Olkusz iar piesele nr. 64—65 la Marlburg (Marienburg).

⁴M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 30—31, 34—53, 57—63.

Piesa nr. 141 este emisă în comun de principii de Liegnitz-Brieg, Johann Christian și Georg Rudolf. Deși piesa poartă legenda MO(neta) NOV(a) ARG(entea) REIC(H)ST(antiensis), ea este emisă la Ohlau, unde a fost mutată monetăria din Reichenstein, spre sfîrșitul anului 1620⁵.

Piesa nr. 142 este un Kreuzer (Etschkreuzer) emis de ducele Sigismund al Tirolului. Piesa își ia numele de la crucea dublă de pe avers. Primele emisiuni de kreuzeri sînt cele ale principelui Meinhard II. Ele încep la 1271. Greutatea medie inițială a pieselor scade în decursul vremii. La Hall se emit la 1473 kreuzeri cu greutatea medie de 1,06 g, ceea ce ne-a determinat să datăm piesa, în cadrul domniei lui Sigismund, după 1473⁶. Diferența de greutate, față de greutatea medie amintită, se explică parțial prin uzura piesei, dar și prin nerespectarea, chiar de către autoritatea emitentă, a greutății teoretice a monedei.

Am descris și discutat pe larg piesele emise la Tournai⁷, și în provincia Geldern în articolul din *Apulum*⁸.

Piesa nr. 146 este emisă în Moravia la Olomouc (Olmütz), după cum arată semnul de monetar în formă de oval⁹ de pe reversul piesei.

Monedele ungurești din tezaur sînt toate denari. Cu excepția pieselor nr. 500, cu siglele H—S și nr. 594, cu siglele N—B, emise, respectiv, la Cașovia și Baia Mare¹⁰, piesele ungurești sînt emise la Kremnica. Ele poartă pe revers tradiționala imagine a fecioarei cu pruncul și legenda PATRONA VNGARIE¹¹. După 1526 toate piesele

⁵ F. Friedensburg, *Schlesiens Neuere Münzengeschichte*, Breslau, 1899, p. 127.

⁶ F. Schrötter, *Wörterbuch zur Münzenkunde*, Berlin — Leipzig, 1930, s. v. Kreuzer și Etschkreuzer; A. Engel, R. Serrure, *Traité de numismatique du Moyen-Âge*, vol. III, Bologna, 1964 (retipărit), p. 1305; A. Suhle, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert*, Berlin, 1968, p. 157—158. Lucrarea lui P. Ladurner, *Über die Münze und das Münzwesen in Tirol vom 13. Jahrhundert bis zum 1519*, Innsbruck, 1868, nu ne-a fost accesibilă.

⁷ Lucrarea E. van Gelder — M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols 1434—1713*, Amsterdam, 1960, nu ne-a fost accesibilă.

⁸ Vezi nota. 1.

⁹ J. Cejnek, *Österreichische, Ungarische, Böhmisches und Schlesische Münzprägungen v. 1519—1705*, Wien, 1936, p. 67.

¹⁰ *Id.*, p. 23.

¹¹ Tipul și legenda datează de la reforma monetară a lui Matei Corvin, în 1468. Tipul pare a fi în legătură cu un cult special al fecioarei practicat de familia lui Matei Corvin. L. Huszár, *Mátyás pénzéi* (Monedele lui Matei Corvin), în *Mátyás Király Emlékkönyv* (Matei Corvin, volum comemorativ), vol. I, Budapesta 1942, p. 561; *id.*, *Monnaies de Hongrie*, Budapesta, 1963, p. 19; în legătură cu cronologia siglelor denarilor lui Matei Corvin vezi mai nou și E. Chirilă — I. Némethi, *Tezaurul monetar de la Hotoan, sec. XV—XVI*, în *Tezaurul monetar din județul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, p. 71—74.

emise la Kremnica poartă exclusiv siglele K—B¹², iar monetăria de aici devine principala monetărie a Ungariei¹³. La emisiunile din tezaur cu siglele K—B dintre 1528—1579 inclusiv legenda este despărțită prin: rozete, puncte, stelute sau combinații de rozete și puncte care prezintă, în tezaurul de față, *opt variante* (vezi pl. I—III; numărul de ordine de pe pl. I corespunde cu cel de pe pl. II—III).

Iată cum se repartizează în cadrul celor opt variante emisiunile din tezaur pe ani:

Varianta I: 1528.

Varianta II: 1529, 1531, 1532, 15407, 1548, 1549, 1550, 1551.

Varianta III: 1534, 1553.

Varianta IV: 1536, 1537, 1538, 1539, 1551, 1552, 1553, 1554—1579.

Varianta V: 1540, 1541.

Varianta VI: 1540, 1541, 1542, 1543, 1544, 1545, 1546.

Varianta VII: 1545.

Varianta VIII: 1547, 1548.

Variantele I—III și V—VIII se opresc la 1553. După această dată, pînă la 1579, reversul denarilor de Kremnica din tezaur nu mai prezintă decît varianta nr. IV.

Numărul mare de variante dintre 1528—1553 la piesele din tezaur¹⁴ și faptul că în multe cazuri piesele unui singur an prezintă mai multe variante¹⁵ ne îndeamnă să ne întrebăm dacă nu cumva rozetele, punctele și stelutele precum și combinațiile lor care apar pe aversul denarilor dintre 1528—1553 nu sînt numai simple semne ornamentale, ci, *poate, și semne de control*¹⁶, cunoscute numai conducătorilor monetăriei. Evident însă, numai cercetarea sistematică a unui material mai numeros poate da un răspuns definitiv în această chestiune. Ne mulțumim deocamdată să o semnalăm și să facem primul pas în cercetarea ei.

După cum rezultă din lista pieselor, cea mai veche monedă din tezaur este piesa nr. 142, kreuzerul tirolez emis între 1473—1496. Cea mai recentă piesă este denarul nr. 792, emis în 1733. Tezaurul se eșalonează deci pe o perioadă de 238—261 de ani, ceea ce la tezaurele feudale nu constituie o excepție¹⁷. Moneda de metal prețios reprezintă o valoare intrinsecă, ce-și păstrează aproape nelimitat puterea de circulație. În cazul de față la aceasta au contribuit și alți factori pe care-i vom discuta mai jos.

¹² În legătură cu siglele pieselor nr. 147—154 din tezaur vezi trimiterea indicată în dreptul pieselor. Vezi și n. 11.

¹³ Huszár, *Monnaies de Hongrie*, p. 22—23.

¹⁴ Există și alte variante la denarii cu siglele K—B. Vezi în acest sens, E. Chirilă — N. Gudea — A. Zrinyi, *Tezaurul monetar de la Lechința de Mureș*, sec. XVI, în ms.

¹⁵ Fapt confirmat și de piesele tezaurului de la Lechința de Mureș, Vezi n.

¹⁶ Se pare că aceste variante ar juca un rol asemănător acelor *points secrets* de pe unele monede medievale. Vezi în acest sens Engel — Serure, *op. cit.*, vol. III, p. 974 sqq; F. Schrötter, *op. cit.*, s. v. *points secrets*.

¹⁷ Vezi de exemplu tezaurul de la Șieu. E. Chirilă — Șt. Dănilă, *Tezaurul monetar de la Șieu*, sec. XIV—XVII, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 505—527.

Cu toate că cea mai veche monedă din tezaur, nr. 142, datează din sec. XV¹⁸, tezaurul a fost acumulat mult mai târziu, pare-se în două etape: prima se încheie cu piesa de la 1699, a doua cu cea de la 1733. Indicații interesante în acest sens și în legătură cu circulația monetară în Banat, în special în zona Caransebeșului, la începutul sec. al XVIII-lea, dar și în secolul XVII, oferă cercetarea structurii tezaurului așa cum se reflectă în tabelul cu repartitia pe locuri de emisiune și ani a monedelor tezaurului, tabel pe care-l prezentăm la sfârșitul articolului. Am renunțat să prezentăm în tabel și piesele din secolul XVI; menționăm doar că ele prezintă, chiar într-un tezaur acumulat mult mai târziu, distribuția pe ani și locuri obișnuită la tezaurele transilvane acumulate la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII¹⁹. Explicația acestui fapt este simplă: în secolul XVI Banatul face parte din Transilvania, iar Caransebeșul este poarta de intrare în Transilvania a mărfurilor care circulă pe importantul drum comercial ce leagă Peninsula Balcanică cu principatul transilvan, drum care se ramifică apoi din Transilvania spre Ungaria, Austria și Germania de sud și spre Boemia și Slovacia²⁰. Circulația monetară a Banatului în acest secol se încadrează deci în aspectul general al circulației monetare din Transilvania. În compoziția pieselor tezaurului din sec. XVI se manifestă aceeași varietate a monedelor care este caracteristică tezaurelor transilvane.

Tabelul circulației monetare în zona Caransebeșului și probabil în întregul Banat pare a se schimba însă în secolul XVII, cu deosebire în a doua jumătate a acestui secol, mai ales după ocuparea Caransebeșului de către turci în 1658²¹. Aspectul circulației monetare în Banat în secolul XVII pare a se deosebi de cel al circulației monetare din acest secol în Transilvania. Puținătatea monedelor tezaurului din secolul XVI și mai ales din a doua jumătate a acestui secol trebuie pusă în legătură cu tulburările provocate în viața economică a Bana-

¹⁸ Alături de această piesă se află denari ai lui Matei Corvin. Prezența lor nu e de natură să surprindă. Calitatea excelentă a argintului lor îi face să se mențină mult timp în circulație nu numai în Transilvania, ci și în teritoriile extracarpatice, unde tezaure îngropate în jurul anului 1600 au în compoziția lor asemenea denari. O. Iliescu, **Moneda în România**, București, 1970, p. 49. E interesant de remarcat că în tezaurul de la Gurba, acumulat la sfârșitul secolului XVII sînt prezenți denari de la Matei Corvin. Vezi E. Chirilă — D. Ignat, **Tezaurul feudal de la Gurba, sec. XV—XVII**, Oradea, 1967.

¹⁹ În legătură cu circulația monetară în Transilvania și structura tezaurelor transilvane acumulate la sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVII, vezi E. Chirilă — Șt. Dănilă, **Art. cit.**, p. 522—524; în legătură cu comerțul transilvan în secolul XVI, care determină unele aspecte ale circulației monetare în Transilvania, vezi mai recent M. Dan, **Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVI-e siècle**, în **RRH**, VIII/3, 1969, p. 621—634. În compoziția tezaurului de la Caransebeș ar fi doar de semnalat proporția foarte mare de monede lituane. Tezaurele transilvane conțin în general o proporție ceva mai mică de asemenea monede.

²⁰ S. Goldenberg, **Le commerce roumano-balkanique au XVI-e siècle**, în **RRH**, VIII/3, 1969, p. 608—611.

²¹ **IstRom**, vol. III, București, 1964, p. 35.

tului atît de războiul de 30 de ani cit şi mai ales de aproape permanenta stare de război dintre turci şi austriecei tocmai în a doua jumătate a acestui secol. Chiar dacă unele monede nerecuperate din tezaur (monede austriece de 15 creiţari; vezi mai sus) ar umple într-o oarecare măsură hiatus-ul dintre 1663—1699 (vezi tabelul), care este deosebit de concludent, influenţa continuilor războaie dintre turci şi austriecei asupra vieţii economice şi, implicit, asupra fenomenului de teaurizare este evidentă. Prima etapă de teaurizare pare a se opri la 1699 sau 1700. Compoziţia tezaurului pînă la această dată prezintă analogii evidente cu cea a tezaurului de la Gurba (vezi nota 18). Ambele tezaure aflîndu-se într-o zonă care este supusă unor influenţe politico-economice asemănătoare, analogiile în compoziţia lor nu pot fi întîmplătoare.

Cea mai recentă piesă din tezaur datează, după cum s-a mai spus, din 1733. Ea a intrat deci în tezaur după ocuparea Banatului de austriecei. Hiatus-ul dintre 1699—1733 se poate pune parţial în legătură cu tulburările legate de răscoala lui Rakoczi şi apoi cu războiul dintre turci şi austriecei din 1716—1718. Dar el pare a reflecta şi situaţia economică precară din Banat după 1718, care se datoreşte atît războiului amintit dar şi sporirii extraordinare a sarcinilor fiscale, atît în Banat cit şi în Transilvania la începutul secolului XVIII²². O analogie interesantă în acest sens prezintă tezaurul transilvan de la Diviciori²³, acumulat şi el în două etape, dintre care prima se încheie la 1704. Între această dată şi cea a ultimei piese din acest tezaur, emisă în 1738, a mai intrat în tezaur doar o singură piesă emisă în 1714.

Cu aceasta ne încheiem consideraţiile asupra tezaurului monetar de la Caransebeş, care ne-a permis să facem cîteva observaţii de ordin tehnic asupra denarilor emişi la Kremnica între 1528—1553 şi să formulăm unele concluzii de ordin general în legătură cu circulaţia monetară în Banat în secolele XVI—XVIII.

EUGEN CHIRILĂ

NICOLAE GUDEA

ILIE UZUM

²² Id., p. 489.

²³ E. Chirilă — I. Chifor, *Tezaurul monetar de la Diviciori, sec. XVII—XVIII, în Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVIII*, Cluj, 1970, p. 105.

Anul	Polonia	Liegnitz- Brieg	Tournai	Geldern	Transilvania	Moravia	Ungaria	Niederösterreich
1601							10	
1602							5	
1603							6	
1604							5	
1605							1	
1606							5	
1607							5	
1608							6	
1610							1	
1611					1		1	
1612							1	
1617							2	
1621		1						
1622			1					
1628							1	
1630						1		
1631							1	
1648				1				
1663								
1699								1
1733							1	

MÜNZHORT AUS CARANSEBEŞ, 15.—18. JH.

(Zusammenfassung)

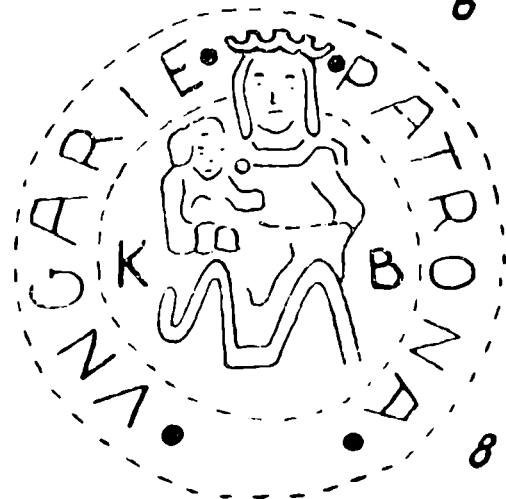
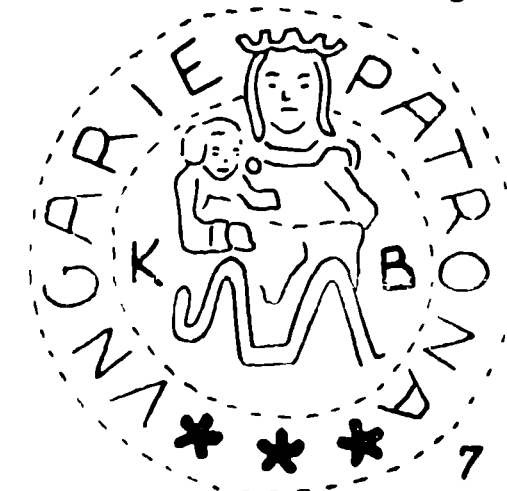
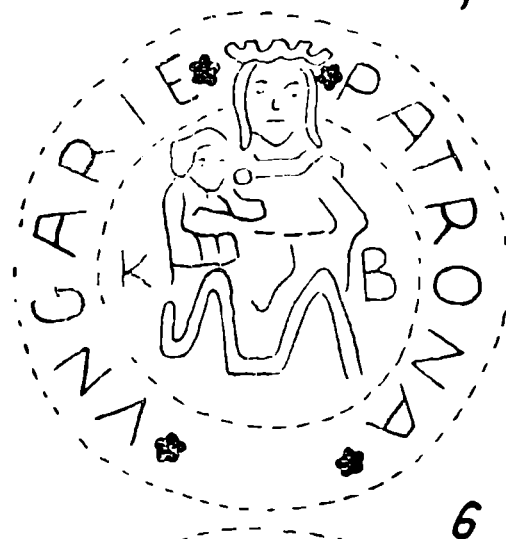
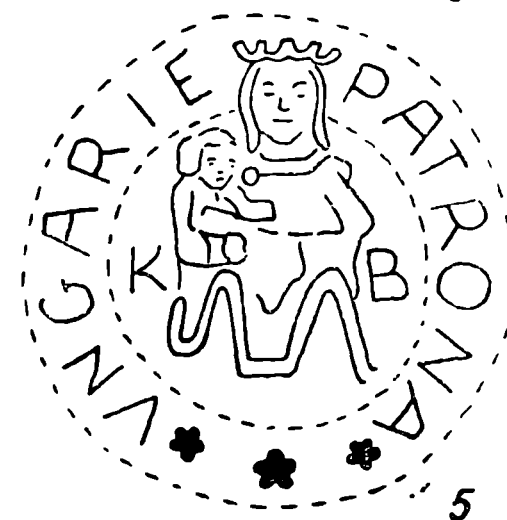
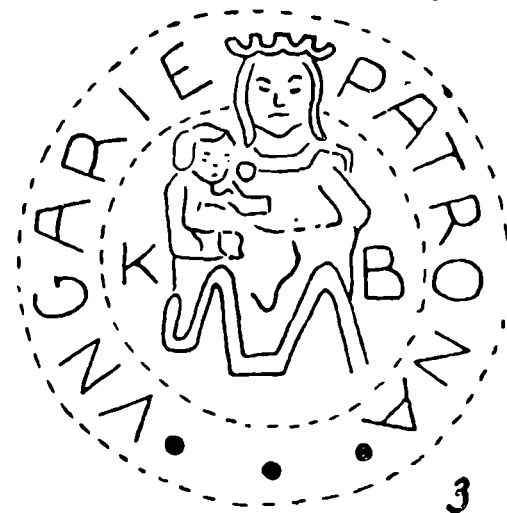
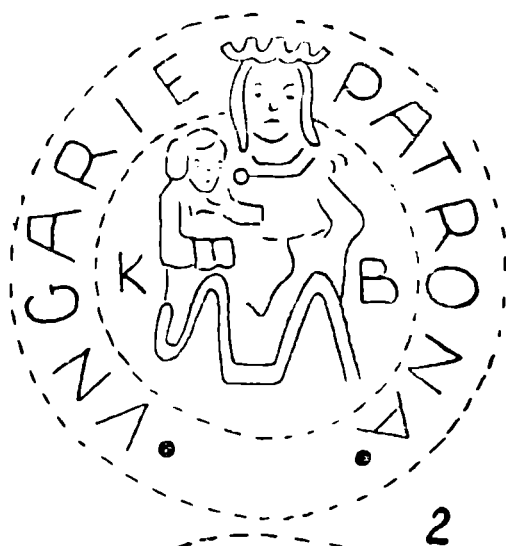
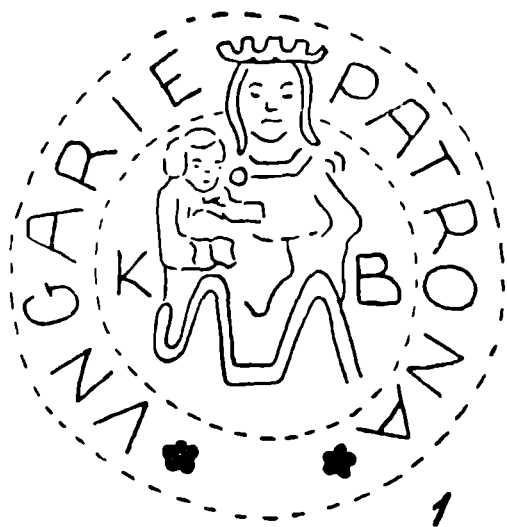
Gegenstand des Artikels ist ein in Caransebeş entdeckter Hort, aus dem 793 Silbermünzen geborgen wurden. Es sind Prägungen aus Polen, Litauen, Elbing, Riga, Preussen, Schweidnitz, dem Fürstentum Liegnitz-Brieg, aus Tirol, Tournai, der holländischen Provinz Geldern, aus Transilvanien, Mähren, Ungarn und Niederösterreich. Ungefähr 15—20 Stück, wahrscheinlich Taler und österreichische Fünfzehnkreuzerstücke konnten nicht sicher gestellt werden. Die Münzen befanden sich in einem Tongefäss, das teilweise erhalten blieb. Elf Hortmünzen und das Gefäss sind in der Zeitschrift *Apulum*, VIII, 1969 (s. Anm. 1) veröffentlicht und befinden sich in einer Privatsammlung in Caransebeş, der Rest im Museum von Reşiţa.

Es wird eine vollständige Liste der Hortmünzen gegeben. Einige Stücke (Nr. 141—142, 146) werden eingehender besprochen. Bemerkenswert ist, dass bei den in Kremnitz zwischen 1528—1553 geprägten Denaren mit den Münzzeichen K—B die Reverslegende durch Punkte, Rosetten, Sternchen oder Rosetten-Punktgruppen, die in acht Varianten auftreten, unterbrochen ist (Taf. I—III). Es wird die Frage aufgeworfen, ob diese Rosetten, Punkte und Rosetten-Punktgruppen nicht vielleicht Kontrollzeichen sind und nicht bloss Zierelemente. Ihre Zahl scheint noch grösser zu sein, wie aus den Münzen anderer Hort zu ersehen ist (siehe die Anm. 14—15).

Die Hortmünzen sind zwischen 1473/1496—1733 geprägt. Gehortet wurden sie in zwei Etappen, die durch die Münze aus dem J. 1699 (Nr. 793), bzw. durch die von 1733 (Nr. 792) bezeichnet sind.

Bezüglich der Prägungen des 16. Jhs. gleicht der Hort in seiner Zusammensetzung anderen Horten aus Transilvanien, doch scheint dies für die Münzen des 17. Jhs. nicht zuzutreffen. Es werden die Gründe dieser Verschiedenheit kurz erörtert. Der Hort bietet auffallende Entsprechungen zu dem von Gurba (Anm. 18). Dies erklärt sich durch die Tatsache, dass beide Horte in einer Gegend gefunden wurden, die denselben politisch-ökonomischen Einflüssen unterworfen war.

I.

II.

1

2

3

4

III.

5

6

7

8

Planşa III

DEZVOLTAREA TEHNICII MINIERE DIN MUNȚII CARĂȘENI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Descoperirile arheologice din preistorie și antichitate, alături de puținele izvoare referitoare la mineritul medieval, dovedesc că acesta a urmat o linie lentă de dezvoltare, caracteristică Europei Centrale pînă în secolul al XVI-lea, iar Europei răsăritene pînă în secolul al XVIII-lea, existînd totuși deosebiri în funcție de diferite zone.

Pe teritoriul țării noastre mineritul cunoaște în diferite perioade istorice o dezvoltare inegală, care este în directă legătură cu nivelul forțelor de producție, natura și bogăția zăcămintului și caracterul stăpînirii politice. În cursul evului mediu, minele din Munții Apuseni, din Maramureș (Baia Mare) au jucat un rol important în viața economică din Transilvania, pe cînd în aceeași perioadă istorică minele din Banat, în special cele din Munții Carășeni (fișia metaliferă care se întinde între Boeșa și Dunăre pe o lungime de cca 85 km), au o pondere mai mică în viața economică a acestei provincii, atît înainte și după stăpînirea turcească¹. După pacea de la Passarovitz (1718), cînd Banatul trece în stăpînirea Habsburgilor, guvernatorul

¹ Primele centre miniere din Banat care au fost atestate documentar în mod sigur sînt: **Secaș**, la sud de Dognecea, în 1358, Fr. Pesty, **Krassó Vármegye Története**, vol. III, p. 33; **Ciclova** (Chiglobánya) în 1437, idem, p. 364 și acela din apropierea cetății Cuiesd (Kwesi) amintit la 1395, idem, vol. I, p. 297, cf. G. Wenzel, **Magyarország bányászatalának kritikai története**, Budapesta, 1880, p. 123, nota 3. Un document din 1525 amintește în jurul Căransebeșului spălatul aurului, cf. G. Wenzel, **op. cit.**, p. 433 și urm. Din perioada ocupației turcești avem trei documente referitoare la unele regiuni miniere din Banat, care datează toate din 1594, Fr. Pesty, **op. cit.**, 174—7.

Cladiu Florimund de Mercy inițează în mod sistematic aplicarea unor măsuri ce prevedeau repopularea provinciei, amplificarea exploatărilor miniere vechi și deschiderea unor mine noi.

Banatul fiind domeniu de Coroană, minele de aici, spre deosebire de cele din Transilvania, au constituit de la început proprietatea statului. Deoarece bogățiile miniere de aici nu s-au exploatat sistematic în timpul ocupației turcești, s-a putut trece la o reorganizare fundamentală a sectorului minier după modelul provinciilor „creditate”². Astfel s-au înființat patru oficii montanistice (Berg-Reviere sau Bergämter) și anume la Oravița, Dognecea, Moldova, Sasca, aflate apoi sub conducerea direcțiunii montanistice cu sediul mai întâi la Timișoara apoi la Oravița³.

Forțele de producție în minerit au continuat totuși să se dezvolte lent pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea datorită crizei economico-financiare prin care a trecut monarhia ca urmare a lungilor și istovitoarelor războaie purtate pe timpul Mariei Tereza. Se resimte și lipsa acută a unor specialiști pentru minele din Banat, încît la 22 ianuarie 1729 se înființează la Oravița o școală montanistică⁴.

Cu anul 1753 începe concesionarea minelor către particulari, reglementată definitiv în 1736 prin ordonanța minieră „*Banatische Bergsystema*”, concepută de un înalt funcționar al administrației bănățene, Ignatz Neffzern.

Minele bănățene suferă mari stricăciuni în urma războiului austro—ture din 1737—1738, mineritul putînd fi reluat abia în 1740. În 1741 se extinde și asupra Banatului ordonanța minieră maximiliană, în versiunea ei din 1703⁵. Reglementarea aceasta va impulsiona favorabil evoluția exploatărilor miniere din Banat.

„Adevărata cotitură a avut însă loc abia după pierderea regiunii miniere a Sileziei (1764) cînd mineritul din Transilvania și Banat a căpatat o importanță europeană, cel puțin în ceea ce privește producția metalelor nobile și a aramei”⁶.

Producția minieră în cursul secolului al XVIII-lea primește un caracter capitalist tot mai pronunțat, nu numai prin înlocuirea treptată a muncii iobăgești cu forța de muncă salariată, ci mai cu seamă prin creșterea considerabilă a nivelului tehnic al utilajului de minerit. Zăcămintele minerale de suprafață fiind epuizate în mare parte în antichitate și în evul mediu, se faceau mari investiții pentru extinderea lucrărilor în adîncime.

² B. Surdu, *Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*, în *AHC*, II, 1960, p. 119.

³ Ignatz von Born în scrierile sale: *Briefe über mineralogische Gegenstände aus seiner Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Niederungarn*, Frankfurt und Leipzig, 1774, p. 19, amintește următoarele patru districte: Bocșa (inclusiv Reșița), Oravița, Dognecea și Sasca împreună cu Moldova.

⁴ Dumitru P. Ștefan (Ștefan Pascu), *Din luptele muncitorimii ardeleni în trecut — Lupta muncitorilor din Banat la 1733*, în *SCIM*, 1951, II, nr. 1, p. 53.

⁵ G. Wenzel, *op. cit.*, p. 250, nota. 1.

⁶ B. Surdu, *op. cit.*, p. 119—120.

Exploatarea resurselor minerale la mari adâncimi cerea mijloace perfecționate atât pentru desprinderea rocii din stîncă metaliferă, cît și pentru transportul minereului la suprafață; din aceleași considerente trebuiau luate o serie de măsuri pentru asigurarea condițiilor de lucru cu ajutorul unor instalații pentru evacuarea apei, a aerului viciat etc.

Descrierea uneltelor și a instalațiilor de minerit n-a constituit pînă în prezent subiectul unui studiu mai amplu cu caracter istoric⁷. Unii etnografi au descris unelte și instalații asemănătoare în măsura în care acestea erau legate de producția casnică-țărăneasca (ex. spălatul nisipului aurifer)⁸. Alte studii se referă la exploatarea varului⁹ și a sării¹⁰.

Într-adevăr un astfel de studiu întâmpina multe dificultăți, deoarece unelte de minerit de cele mai multe ori nu se păstrează iar instalațiile subterane se degradează foarte ușor; alteori sînt înlocuite ca fiind depășite din punct de vedere tehnic. Totuși, în lipsa unui material arhivistic abundent despre minele din Banat, care chiar dacă există, nu conține material ilustrativ pentru aspectul tehnic al descrierii, sînt prezentate în acest studiu toate descoperirile care provin din vechi lucrări miniere. Colurile documentare privind studiul tehnicii miniere pot fi completate cu descrierile unor călători, uneori chiar specialiști cu cunoștințe de geologie sau mineralogie, care au vizitat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea minele din Banat¹¹ ca: Ignatz von Born (1770), Franz Griselin (1774–1777)¹² și Jens Esmarek (1794)¹³. La fel și hărțile miniere și tratatele vechi de minerit ne furnizează date prețioase pentru reconstituirea tehnicii miniere din acel timp. Cel mai important tratat din sec. al XVIII-lea, valabil și pentru prima jumătate a veacului următor a

⁷ Pentru unele invenții tehnice care s-au făcut în Munții Apuseni în sec. XVIII, vezi: A. Neamțu, *Inovatori români în tehnica minieră din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii*, X, 1957, nr. 2, p. 97–126; *Un raport oficial din anul 1827 despre o inovație a unui iobag român*, în *AIIC*, 1958–1959, p. 60–89; *Tehnica minieră din Transilvania în sec. al XVIII-lea* (sub tipar).

⁸ V. Butură, *Spălarea aurului din aluviuni și mineritul țărănesc din Munții Apuseni*, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1965–67, p. 60–89.

⁹ R. O. Maier, *Văraritul, o străveche ocupație a locuitorilor din Munții Apuseni*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 473–499.

¹⁰ P. Mureșan, *Aspecte etnografice din exploatarea sării în trecut la Ocna Dej*, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei*, Cluj, 1962–1964, p. 384–419.

¹¹ Cf. V. Birou, *Exploatarea minieră din Munții Căărășeni în sec. 18 văzută de cercetători streini*, în *Studii și articole de istorie*, II, 1957, p. 157–178.

¹² *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, Wien, 1780.

¹³ *Kurze Beschreibung einer mineralogischen Reise durch Ungarn, Siebenbürgen und Banat*, Freyberg, 1798.

fost a lui Ch. Traugott Delius „Anleitung zu der Bergbaukunde“ apărut la Viena în 1773 în primă ediție¹⁴. Autorul acestui tratat (v. pl. I), fost „asesor” la direcțiunea minieră a Banatului, a activat între anii 1770—1772 ca profesor la Academia de științe montanistice și silvice la Schemnitz (Banska-Stiavnica, Selmezbánya), fiind numit apoi consilier de Curte al Oficiului cameral și montanistic de la Viena.

Academia a jucat un rol important în pregătirea unor specialiști minieri cu o înaltă calificare, care fiind repartizați în centrele miniere din Transilvania și Banat contribuiau direct la dezvoltarea tehnicii miniere, ridicând-o la nivelul celei din Europa Centrală.

Printre numeroșii studenți care figurează în foile matricole ale școlii întîlnim și viitori specialiști minieri de origine română ca: Mihail Bartoș (1776), Nicolae Sabaduș (1794—95), Pavel Lazar (1798—99) și alții. La începutul secolului al XIX-lea studiază aici Martin Debreczeny, de origine iobăgească, ale cărui inovații au adus mari beneficii industriei miniere transilvanene¹⁵.

Planul înființării unei instituții montanistice superioare la Schemnitz, un important centru minier din Slovacia, s-a născut încă în anul 1761, cînd la Universitatea de la Praga s-a creat catedra de științe montanistice¹⁶. Cursurile au început prin prelegerile de chimie ale profesorului Nicolao Jaquin, Ioan Scopoli¹⁷ iar în 1765 se înființează catedra de matematică, deținută atunci de profesorul Nicolae Boda¹⁸.

La 2 aprilie 1770 s-a aprobat statutul de organizare prin care școala primește rangul de Academie. Disciplinele s-au repartizat pe trei catedre iar durata de studii era de trei ani. În primul an se predă matematică, fizică, mecanică, în al doilea chimia și mineralogia, iar în ultimul an tehnica exploatarei miniere și noțiuni de topografie. Așa cum s-a mai aratat, această catedră o deținea între 8 septembrie 1770 și martie 1772 Ch. T. Delius, rămînînd apoi vacanta timp de 35 ani pînă cînd a fost ocupată de vestitul profesor de topografie Lang von Hanstadt (1812—1841).

¹⁴ Titlul complet al tratatului este: *Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen der Kameralwissenschaft*. La sfîrșitul lucrării sînt 24 anexe. Lucrarea a fost tradusă în anul 1778 în limba franceză de Schreiber și a apărut în tipografia Conseil du Roy et Collège Royale de France.

¹⁵ C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Cherestesiu și colab., *Din istoria Transilvaniei*, vol. I, ed. II, p. 308.

¹⁶ *Gedenkbuch zur hundertjährigen Gründung der königlichen ungarischen Berg- und Forstakademie in Schemnitz 1770—1870*, Schemnitz, 1871, p. 5.

¹⁷ Cele mai importante lucrări ale lui N. Scopoli sînt: *Introductio ad historiam naturalem sistens genera lapidum, plantarum et animalium*, Praga, 1778, *Anfangsgründe der Metallurgie*, 1 vol., plus 20 anexe; *Christographia Hungariae*, Praga, 1776.

¹⁸ Este autorul unui curs de mecanică intitulat: *Kurzgefasste Beschreibung bei dem Bergbau zu Schemnitz in Nieder-Hungarn errichteten Maschinen zum Gebrauche der bei der Schemnitzer Bergschule errichteten mechanischen Vorlesungen*, vol. I, Praga, 1771.

Perioada de studii era urmată de 6 luni de practică, din care primele 3 erau destinate practicii miniere propriu-zise și topografiei, iar celălalte 3 luni cunoașterii procesului de preparare a minereului (Erzaufbreitung).

Direcțiunile miniere districtuale aveau dreptul să propună anual patru bursieri pentru Academia montanistică; aceștia după terminarea studiului se întorceau de obicei la districtele miniere de unde au plecat. Pe unii dintre aceștia îi găsim mai târziu în funcții de conducere în minele și topitoriile din Banat ¹⁹.

Rețeaua minieră a Banatului a cunoscut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea o continuă dezvoltare și diversificare prin deschiderea unor noi exploatare în toate districtele miniere (vezi harta). Nu cunoaștem data precisă pentru deschiderea celor mai multe mine din Munții Cărașeni, dar după informațiile pe care ni le-au lasat călătorii și specialiștii amintiți, putem afla care din ele au funcționat la data cînd acestea au fost vizitate.

În districtul minier Oravița, cele mai importante exploatare miniere care au funcționat între 1770 și 1775 se aflau pe dealul *Koschowitz* (Coșovița). În intervalul amintit au existat aici nouă mine din care minele „Gabriel“, „Genoveva“, „Maria Buna-Vestire“ și „Maria Tereza“ au încetat să funcționeze, dar într-o hartă din 1791 una din acestea reapare sub numele „Maria Buna-Vestire Nouă“.

În dealul *Cornufilda* s-au săpat șapte galerii, alte patru în dealul *Dilfa* și tot patru în dealul *Vadarna*. La această dată au fost abandonate toate patru galeriile de pe dealul *Timișul*, iar la Cielova s-a mai păstrat doar galeria „Georgi Erbstollen“.

Minele de la Moldova-Nouă au fost grupate în jurul dealurilor: *Sf. Benedict*, *Florimund* și *Sf. Andrei*.

Se pare că în anul 1798 multe din aceste lucrări au fost închise, căci în descrierea lui Jens von Esmark ²⁰ se mai amintesc doar cîteva: de exemplu de pe dealul *Florimund* de la Moldova se menționează din vechile mine doar galeria „Mariana“, în schimb apar nu-

¹⁹ În 1773 — **Feueregger Francisc** la minele de la Oravița, Bocșa și Dognecea; 1774 — **Hoffmann Johann** la Oravița, Sasca și Rusca-Montană; 1778 — **De Adda Jakob** la Oravița, **Arvai Ladislau** la minele de la Moldova și Oravița; 1781—82 — **Lischka Iosif** și **Pöschl Francisc** la topitoriile de la Reșița; 1786 — **Schaarschmid Samuel** la topitoriile de la Reșița și apoi la cele de la Oravița; 1793 — **Hoffmann Francisc** la minele de la Rusca-Montană; **Ortmayer Michael** la Dognecea, apoi devine administrator general al topitoriilor și domeniilor la Bocșa-Montană; **Ortmayer Thomas**, fiul acestuia; 1794 — **Mihalovic Iosif** la Oravița în funcție de „Bergmeister“ și începînd cu 1797 **Prokop Shatka Zwizlov** în funcția de director general al Tezaurariatului de la Oravița. Tot aici a funcționat ca topograf minier un alt absolvent al Academiei Montanistice: **Nyuni Ioan**.

²⁰ op. cit., p. 71—75.

me noi ca „Amalia” sau „Benjamin”. De fapt problemele legate de exploatarea minieră propriu-zisă nu l-au interesat pe Jens Esmark, căci el amintește minele din Banat doar în treacăt, fiind preocupat de tectonica subsolului și de studii petrografice.

În Munții Dognecei întâlnim următoarele zone metalifere: cel mai important este grupul minelor care se întinde spre Ocna de Fier (Eisenstein), cuprinzând complexul minier „Simon și Iuda” format din galeriile „Ioan Baptista”, „Franciscus”, „Paulus”, „Barbara”, „Clemente”, „Benedictus” și „Isidorus”; la care se adaugă șase galerii de încercare (Hoffnungsschläge). Mina „Simon și Iuda” a început să fie exploatată sistematic începând cu anul 1770 în căutarea unor zăcăminte de argint, ocazie cu care s-au descoperit importante resurse de cupru. Excepție fac galeriile „Ioan Baptista” care urmărește un zăcămint de fier și „Paulus” care merge pe un filon de plumb-argintifer ²¹.

Exploatarea irațională a acestui complex a contribuit pe de o parte la saracirea stocului de minereu, iar pe de altă parte înca la sfârșitul deceniului al 6-lea mina era amenințată cu surparea ei. Un asemenea cataclism a putut fi evitat prin luarea unor măsuri de consolidare a întregului complex, prin armarea galeriilor transversale și prin ramblierea întregii mine până la orizontul al IX-lea cu roca sterică ²².

O altă zona metaliferă care conține multă galenită argintiferă se întinde pe Muntele Sf. Ioan aflat între Ocna de Fier și Dognecea. Încă în 1740 s-a început exploatarea argintului într-o galerie de 1500 de stinjeni, din care s-au deschis noi exploatare ca: „Maria Cristina”, „Georgius”, „Susana”, „Nepomuc”, „Barbara” și altele. Multe galerii și puțuri au fost părăsite în această zonă din cauza repetatelor inundații subterane ²³, altele ca de exemplu „Antonius de Padua”, „Petru și Pavel” ramân vestite prin bogăția și rentabilitatea lor până la sfârșitul secolului. După cum arată harta minieră din 1784, care reprezintă ansamblul minier și instalațiile din valea Muntelui Sf. Ioan, la acea dată au mai funcționat și alte mine ca: „Regina Josepha”, „Martinus”, „Ignatius”. Acestea conțineau în suficientă măsură și cupru.

Munții Wolfgang, care formează a treia zonă metaliferă din districtul Dognecea, conțin plumb și cupru. În a doua jumătate a sec. al XVIII-lea cea mai importantă mină a fost „Maria Victoria”.

²¹ Fr. Grisellini, *op. cit.*, p. 75—77.

²² *idem*, p. 78: „Die nötigen Durchfahrten wurden mit starker Zimmerarbeit versehen, den untern Teil der Grube, aber von der Teufe bis zur 9-ten Ebensohle herauf, eine Höhe von 21 Klaftern oder 126 Schuh, mit taubem Berg versetzt”.

²³ Una din exploatarea miniere care a avut mult de suferit din cauza permanentelor inundații a fost puțul „Christina”. Evacuarea apei de aici a preocupat pe mulți specialiști minieri între anii 1770—1784 (vezi *infra*, nota 61).

Pe dealul Dîlfa (Tilva), care conține mai cu seamă minereu de cupru se deschid încă înainte de 1770 galeriile „Rochus“, „Teresia“, „Fabianus“ și „Sebastianus“. În anul 1764 s-au descoperit aici cantități însemnate de aur ²⁴.

a. Unelte și procedee folosite la tăiutul și desprinderea rocilor

Tăierea sau desprinderea (depilarca) din zăcămînt a substanțelor minerale sau a rocilor se efectua manual, cu exploziv, iar uneori prin încălzirea rocilor. Alegerea metodelor de tăiere, a uneltelor și a utilajelor folosite se făcea în raport cu caracteristicile rocilor și în special cu tăria acestora. La roci de tărie medie, printre care se numără șisturile argiloase, calcarele slabe, gresiile etc., se aplică tăierea manuală cu ajutorul unui tîrnăcop minier, ciocan, țincuș sau cu pene și rîngi. În minele din Munții Cărașeni s-au păstrat uneori astfel de unelte, datorită faptului că ele s-au folosit pînă la introducerea ciocanului de abataj (pneumatic), fără să sufere substanțiale modificări tipologice.

O largă întrebuințare a avut **tîrnăcopul** de minerit, care se folosea și se folosește pentru tăierea rocilor și scobirea în filon. Un tip frecvent întâlnit la minerii din zona Moldova-Nouă, Dognecea — Ocna de Fier este tîrnăcopul cu un singur braț ascuțit în formă de vîrf, denumit și ciocan de mină (Spitzhaken) ²⁵. La partea opusă are uneori un pînten cu care se sparg bolovanii mici (pl. II, fig. 1, 2). La roci semilari se mai folosește tîrnăcopul cu două brațe, avînd capetele ascuțite. Spre deosebire de acest tip se mai folosea tîrnăcopul obișnuit cu un capăt lat.

Ciocanele folosite în minerit pentru „bătutul“ găurilor de mină (pentru introducerea prafului de pușcă) sau pentru sfărîmarea rocilor, se împart în mai multe categorii în funcție de formă, greutate și utilizare.

Fistăul (Stufenhammer), un ciocan de cca 1,5—2,5 kg, are două capete plate ușor rotunjite spre minier (pl. II-a, fig. 3). Termenul care s-a generalizat în minele din Munții Banatului pentru ciocanul minier este „Schlägel“, ră să țină întotdeauna cont de aceste deosebiri tipologice.

Puțca, cu greutate între 2,5 și 5 kg, cu forma obișnuită de ciocan, făcea trecerea de la fistău la barosul care ajungea pînă la greutatea de 10 kg.

Ranqa (Brechtstange), se întrebuința la tras copturile și prin introducerea capătului ascuțit în crăpăturile rocii; acționa ca o pîrghie.

Tăncușul sau **șpițul** (Raumnadeln), se întrebuința la copturii, scobirea în filon, spargerea bolovanilor și la făcut pâlugi.

Dalta (Handfeistel sau Bergeisen) este o uneltă asemănătoare cu țincușul, dar în loc de vîrf are un capăt lat.

Sapa de minerit (Krätzen) s-a folosit mai ales la săparea pămîntului sau a rocilor moi, apoi pentru scoaterea minereului din rostogol și încărcarea troacei (pl. II-a, fig. 4).

Penele, sînt piese mici din fier forjat, care se introduc în crăpăturile naturale sau lăcașurile făcute cu țincușul, fiind „bătute“ cu puțca sau barosul.

²⁴ Grisellini, op. cit., p. 80—81.

²⁵ Considerăm utilă și necesară menționarea denumirii germane a principalelor categorii de unelte și utilaje de minerit, întrucît acestea au fost adoptate și de minerii autohtoni în regiunile unde ponderea coloniștilor specializați în minerit era mai pronunțată.

Desprinderea rocilor cu ajutorul substanțelor explosive

Această metodă²⁶ începe să se generalizeze în sec. XVIII în minele din Transilvania și Banat; dar și mai tirziu se găsesc galerii săpate exclusiv cu dalta și ciocanul. O astfel de galerie cu profil eliptic s-a păstrat pe o lungime de peste 50 m la Dognecea (pl. III). În vederea introducerii încărcăturii explosive s-au perforat găuri de mină. În această perioadă, operația se făcea numai manual cu ajutorul unor sfredele spirală (Kronenbohrer) cu vîrf în formă de coadă de rîndunică, iar la roci mai dure se foloseau sfredele cu bară de oțel avînd la capăt o dalta în formă de floare (runde Bohrstange). Gaura se obținea prin lovirea acestui sfredel cu un ciocan greu.

Ultimul procedeu enunțat consta în „depilarea” din zăcămint a rocilor prin intermediul focului (Feuersetzen). Acest procedeu nu dispăre definitiv după descoperirea substanțelor explosive și persistă încă multă vreme mai ales în unele regiuni bogate în păduri. Prin încălzirea rocii se urmărește eliminarea umidității din zăcămint, pentru a slăbi coeziunea lui. Astfel se produc crăpături în rocă și ea poate fi desprinsă în felii subțiri²⁷. Pentru a obține o căldură cit mai ridicată, care să poată fi concentrată cu maximă eficiență într-un anumit punct, s-au construit pentru acest procedeu sobe speciale din tablă și cu grătar din fier (Prögelkatze), care permit localizarea flăcării cu un debit foarte redus de fum. Procedeu a putut fi întrebuințat numai în mine cu condiții corespunzătoare de aeraj.

Vedem deci că, acolo unde dîritatea rocii, structura și înclinarea zăcămintului o permiteau, iar prețul combustibilului nu depășea cheltuielile pricinuite de folosirea explosivului, această metodă practică încă în mineritul antic, continuă să fie aplicată pînă în pragul orînduirii capitaliste.

b. Transportul minier (încarcarea și evacuarea minereului)

Transportul minier (Grubenfahrt und-förderung), cuprinde totalitatea operațiilor și instalațiilor de suprafață și din subteran pentru evacuarea materialului extras din mină pînă la instalațiile de preparare a minereului, sau pînă la locul de depozitare.

Transportul a fost și este un factor important al exploatării miniere, căci cheltuielile de transport influențează în mare parte prețul de cost al producției. El devine mai costisitor dacă fronturile de lucru se găsesc la distanță sau adîncime mare, sau dacă minereul trebuie reincărcat de mai multe ori. În general se face distincție între: transport în subteran și la suprafață.

Începînd cu secolul al XVIII-lea se constată și în minele din Munții Că-rășeni folosirea tuturor mijloacelor tehnice pentru ușurarea transportului subteran și reducerea cheltuielilor inutile. Astfel, pentru transportul minereului de la fronturile de abataj pînă la galeriile de orizont sau pînă la galeriile intermediare se folosesc scocuri de lemn, rostogoluri (Füllörter) și vagonete. Transportul orizontal pe distanțe mai lungi se făcea manual (cu vagonete)

²⁶ Praful de pușcă se folosește în minele din Europa începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

²⁷ Delius, op. cit., p. 136, citează mina de plumb, argint și de aur de la Baia-Sprie (Felsöbánya) unde în deceniul al 7-lea al sec. XVIII s-ar fi aplicat acest procedeu cu mare randament: „In unsern Ländern ist hauptsächlich das Bergwerk aus Felsöbänien an der siebenbürgischen Grenze wo das Feuersetzen mit Nutzen ausgeübt wird”.

sau cu cai. Transportul înclinat se făcea pe „planuri” cu cablurile și instalațiile simple descrise mai jos; cel vertical prin puturi cu găleți, coșuri sau colivii. De la suprafață pînă la instalațiile de preparare, rampe de încărcare etc., transportul se făcea manual cu ajutorul unor vagonete mai mari (Riesenhunde).

Evacuarea materialului tăiat cuprindea și alte operații mai mici, pregătitoare ca: spargerea blocurilor mari, încărcarea troacei de mină apoi a vagonetului. Materialul rezultat din tăiere cade în cea mai mare parte lîngă frontul de lucru. Pentru a se putea continua ciclul de săpare, la o eventuală înaintare în galerie sau abataj, se asigură mai întîi frontul de lucru și apoi se trece la evacuarea materialului tăiat sau „puscat”. Vasul de transport utilizat cel mai frecvent, chiar pînă cu 3—4 decenii în urmă a fost **troaca** de lemn (pl. IV, fig. 1). Minereul se transporta cu ajutorul troacei fie direct la rostogol (Füllort), fie că se încărcă cu ea **vagonetul** de mină.

Vagonetul de mină (Grubenhund) era o ladă dreptunghiulară montată pe roți metalice sau din lemn (pl. V, fig. 1). În tratate vechi de minerit ²⁸ găsim descrierea mai multor tipuri de vagonete de mină care se deosebesc prin capacitate și particularități de construcție.

Vagonetul cu tijă de ghidare (Grubenhund mit Leitnagel), — vezi pl. V, fi. 1, 3 — cu patru roți de aceleași dimensiuni. Între roțile din față are o tijă din metal, cu un manșon în formă de tub pentru evitarea frecării cu șina. Tijă de ghidare se introducea între două șine apropiate din lemn, care impun și dirijează direcția de mișcare a vagonetului. Prin folosirea acestui tip de vagonet devenea inutilă folosirea lămpii miniere în timpul transportului ²⁹.

Un alt tip de vagonet, din care s-a păstrat un exemplar descoperit într-o veche mină la Ocna de Fier ³⁰ are două roți mari, de 6 țoli diametri ³¹ fixate în centrul de greutate al vagonetului și două roți mai mici de 3 țoli (pl. V, fig. 2). Poziția centrală a roților mari permite o mobilitate mai mare a vagonetului pentru manevre la stînga și dreapta și ușurează munca vagonetarului prin reducerea frecării roților la jumătate. Vagonetul este confecționat din scînduri de 3 țoli iar pentru fundul lăzii pe care se fixau osiile de la roți se foloseau scînduri mai groase. Pentru mărirea rezistenței pereților vagonetului se aplicau ferecături din fier.

Al treilea tip de vagonet de mină (Riesenhund sau Riesenkasten), folosit mai mult la suprafață sau în galeriile principale, avea dimensiuni mai mari și era prevăzut cu un perete mobil care se putea deschide cu ajutorul unei pîrghii de fier pentru a ușura operația de golire în puț sau la „haldină” (locul de depunere a rocilor sterile, nemetalifere). Roțile vagonetului au forma unor cilindri orizontali care se mișcă pe șine de lemn foarte simple — două scînduri mai groase paralele. Pentru stabilitatea vagonetului pe aceste scînduri el este prevăzut cu patru tije de ghidare fixate pe șasiu ³².

²⁸ idem, p. 258.

²⁹ I. v. Born, *op. cit.*, p. 29, arată că în minele din Banat aceste vagonete se foloseau cu același scop de a economisi uleiul pentru ștearturi: „Auf die Stöllen fördert man mit dem Leithunde, zur Ersparung der Lichter, mit welchem man überhaupt sehr wirtschaftlich umgeht”.

³⁰ Se păstrează în colecția documentară a Întreprinderii Miniere Bocsa, Exploatarea Ocna de Fier, unde mi-a fost pusă la dispoziție împreună cu alte materiale de către tovarășul C. Brindza.

³¹ Un țol are 2,5 cm.

³² Delius, *op. cit.*, Anexe: Tab. IX, fig. 6. Acest tip de vagonet de mină n-a fost atestat pînă în prezent în minele din Munții Banatului, dar din informațiile aceluiași autor (p. 258) reiese că are o largă întrebuintare în Slovacia și Transilvania. Și azi se mai găsesc în mina de aur de la Almașul Mare (Exploatarea minieră Zlatna) astfel de șine la talpa unor galerii.

Roaba de mină (Schubkarren sau Laufbahren) s-a întrebuințat destul de frecvent în minele medievale, chiar și în sec. XVIII, dar din cauza construcției ei, nu se putea întrebuința decât pentru transportul pe distanțe scurte, iar în lipsa unui volum suficient de mare 40—50 Pfund ³³ devenea de multe ori nerentabilă. În abatajul unei vechi exploatare de la Ocna de Fier s-a descoperit cu câțiva ani în urmă butucul cu 4 spițe de lemn al unei roabe miniere (pl. IV, fig. 2 și 3).

Un alt element al transportului îl reprezintă suportul, asigurat de **șinele de lemn**. În afară de cele descrise pentru anumite tipuri de vagonete, pentru cele obișnuite asemănătoare cu vagonetele de azi — de la care s-a păstrat o singură roată de lemn (pl. IV, fig. 4), — existau șine înguste fixate pe traverse scurte (în funcție de lățimea galeriei) cu ajutorul unor scoabe, mai bine spus cuie tot din lemn. La temperatura și umezeala constantă a minelor, care sînt buni factori de conservare a lemnului, s-au descoperit în ultimii ani cu ocazia deschiderii unor lucrări din sec. XVIII asemenea șine ³⁴.

Din categoria **mecanismelor simple** care serveau la ridicarea sau mai bine zis la transportarea minereului la suprafață (Bergförderung), trebuie descris mai pe larg **trolul manual de extracție** (Förderhaspel). El folosea la extracția minereului atât prin puțuri cît și prin „planuri înclinate”. Trolul se monta de obicei pe cadrul de armare al puțului (Schachtkranz) și cu ajutorul unui cilindru rotativ (în forma unui tambur orizontal) acționat cu două manivele (Haspelhörner) pl. VI) se ridica încărcătura la suprafață. Odgonul sau cablul trolului era astfel înfășurat, ca cele două găleți (Förderkübel) aflate la capetele cablului să facă o mișcare de pendulare pentru ca în timp ce găleata încărcată se ridică, cea goală să coboare. Fără îndoielă constructorii acestei instalații, destul de simplă de altfel, au cunoscut principiul mecanic potrivit căruia greutatea de acționare a trolului este în funcție de grosimea tamburului și de lungimea brațului cîlt (a manivelei).

Această instalație mecanică, deși avea o largă răspîndire, mai cu seamă la lucrări miniere de mică adîncime ³⁵ din Banat, nu s-a păstrat în întregime în nici una din aceste mine. Fiind montată de obicei la suprafață, a dispărut încă de mult împreună cu alte construcții din exteriorul minei. În schimb s-au descoperit la Dognecea, aproape de panoul actual de exploatare nr. 37 și 65 cîteva piese fragmentare ³⁶ ale unui troliu montat la capătul unui „plan înclinat”. Cu ajutorul lui se ridicau țăzi umplute cu minereu pînă la prima galerie principală.

Înfățișarea unor astfel de instalații o cunoaștem și din descrieri ³⁷, reprezentări artistice și iconografice ³⁸ precum și din hărți miniere din sec. XVIII ³⁹.

Pentru transportul unor cantități mai mari de minereu cu ajutorul coliviiilor (Treibkörbe) sau chiar și pentru transportul minerilor se foloseau **mecanisme complexe**, acționate fie de forța hidraulică, fie de tracțiune animală. Printre aceste instalații despre utilizarea cărora în minele din Banat avem

³³ Un Pfund are 56 dekagrame sau 560 grame (Pfund=livră).

³⁴ La Dognecea în mina „Padua”, „Cota 440” și în unele galerii care duceau din orizontul „Barbara” spre Sud.

³⁵ L. v. Born, op. cit., p. 29 „Die Erze werden, weil die Klüfte in keine beträchtliche Teufe setzen, durch den gewöhnlichen Haspel zu Tage gefördert”.

³⁶ Se păstrează în prezent la Muzeul de Istorie din Reșița.

³⁷ Delius, op. cit., Anexe: Tab. IV, fig. 7.

³⁸ Relieful mural din corul bisericii romano-catolice din Dognecea.

³⁹ Harta minei „Simon și Iuda” unde în legendă se specifică la fig. 7: „der alte Haspel” și în decorul marginal al hărții din 1784.

știri și urme materiale, se înșiră **crivacul** (Pferdegöpel)⁴⁰. Prima atestare documentară despre folosirea crivacului în mina „Simon și Iuda” de la Dognecea o avem din anul 1770 în descrierea geologului Ignatz v. Born⁴¹. Deși sarcina principală a acestui crivac, după cum se spune în text, pare să fi fost evacuarea apei, construcția lui așa cum apare și pe hartă (pl. VII) este identică cu acelea folosite numai pentru transportarea minereului la suprafață. La aceeași mină, Fr. Grisellini amintește în anul 1775 un fel de crivac (Rosskunst), care acționa un șteamp pentru zdrobirea la fața locului a minereului extras⁴².

Deși nu s-au păstrat urme de la mecanismele descrise anterior, o mare parte a complexului „Simon și Iuda” fiind abandonată de mult și surpată, se mai cunoaște un crivac subteran, la mică depărtare, tot în cadrul minei de la Dognecea. El se găsește în orizontul „Ferdinand”, în zona abatajelor actuale 12 și 12-A, adăpostit într-o excavație uriașă săpată în calcar în acoperișul zăcămintului (pl. VIII). Crivacul⁴³ era construit din grosimea l-un tambur cilindric (Spindelbaum) cu un ax vertical confecționat în întregime din lemn. Tamburul denumit și „tobă” avea diametrul de cca. 4 m, grosimea de 2 m, fiind compus din două discuri a căror margine exterioară era prevăzută cu canale circulare adâncite pentru susținerea odgoanelor de cînepă sau a cablurilor (pl. VIII). Din cele două discuri care erau montate pe partea de sus a axului vertical, sub cupolă, s-a păstrat numai cel de sus „în situ”, iar resturile celui alt disc se găsesc în parte distruse și prăbușite la baza stîlpului central. Tamburul era acționat de două perechi de cai, prin intermediul a două birne paralele „tovele” (Kreuzbäume). Diametrul de rulare al atelajului, apreciat după dimensiunile tovelor și diametrul golului excavat în stîncă este cam de 20 m. Cablul sau odgonul de cînepă se bobina pe tobă (disc) în timpul învîrtirii acesteia. Cablurile sînt trecute apoi peste două roți (Stürzräder), care au suport special construit deasupra puțului și execută manevra de ridicare a coliviilor. Atunci cînd caii se mișcau într-un sens, ei trăgeau toba și cablul se desfășura într-o parte, înfășurîndu-se în cealaltă parte. Cînd se deplasau în sens contrar, se inversa rolul și se desfășura în partea bobinată. Astfel în timp ce o colivie se ridica în puț, cealaltă cobora (vezi schița de reconstituire a instalației și a principiului de funcționare (pl. IX).

Coliviile crivacului pierzîndu-se foarte probabil în puț, nu știm cum arătau, dar de obicei se foloseau recipiente în formă de butoi (Tonnen) sau coșuri împletite (Treibkörbe). La minele de sare se foloseau și saci de piele.

⁴⁰ Despre utilizarea unor asemenea „mașini” încă în mijlocul sec. XVI-lea în minele transilvănene pentru scoaterea unor poveri mai mari, vezi: D. Prodan — S. Goldenberg, **Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și mone-lăriei din Baia Mare**, în AIIC, VII, 1964, p. 122—123.

⁴¹ op. cit., p. 49: „...auf diesem Schachte wird mit Pferden gefördert, und eben da steht eine Rosskunst, die die Wasser aus der Teufe bis auf die zur neunten Ebensole hebt”.

⁴² op. cit., p. 75.

⁴³ Despre crivacul în general și cu referiri speciale la salinile din Praid: M. Marcu, **Crivacul, un vechi mecanism minier**, în RevMuz, 6, 1969 p. 544—547. Autorul studiului neștiind de existența crivacului de la Dognecea spune: „În afară de hecna de la Muzeul republicii al petrolului din Ploiești, mecanism asemănător cu cel al crivacului de care ne ocupăm, la noi în țară nu mai există asemenea expozate”. Acest sistem de extracție este întâlnit și în alte saline: P. Mureșan, op. cit., p. 404—408; M. Stamatiu, **Monografia salinei Slănic**, București, 1942, p. 46 și urm.

c. Aerajul minier

În condițiile perfecționării tehnicii miniere începând cu secolul al XVIII-lea, problema aerajului ocupă un loc din ce în ce mai important printre măsurile de securitate a muncii subterane.

Plecând de la câteva noțiuni elementare de aerometrie, specialiștii minieri studiază compoziția și temperatura aerului, pentru a găsi soluții cât mai eficiente în vederea asigurării exploataților miniere subterane cu aer curat. Această operație de evacuare a aerului viciat ⁴⁴ („böse Wetter“) din mină și îmborsățirea permanentă cu aer curat („gute Wetter“) se numește aeraj minier (Beförderung des Wetterzuges). Aerisirea lucrărilor miniere putea fi *naturală* sau *artificială*, în funcție de metoda prin care s-a creat depresiunea atmosferică pentru punerea în mișcare a aerului.

Aerajul natural, se realizează prin crearea unei depresiuni atmosferice rezultă din diferența de nivel dintre două guri de mină (pl. X, fig. 2, nr. 1). Aerul poate să intre prin: galerii, puțuri, sau „plane înclinate“ (Durchschläge) și să iasă prin alte puțuri (Wetterschächte) și suitori de aeraj⁴⁵. Pentru a realiza un aeraj bun, aerul curat trebuie condus până la orizontul cel mai adânc al minei, de unde se ridică prin abataje până la orizontul superior și de aici este scos prin puțul de aeraj. Deoarece aerajul natural prezintă o serie de dezavantaje din cauza diferențelor mici de presiune, a variațiilor de temperatură, a atmosferei și uneori din cauza schimbării sensului curentului, se recurge încă destul de timpuriu la **aerajul mecanic** (artificial) cu ajutorul unor ventilatoare manuale, foale sau suflante. Prin aceste instalații pe care le întâlnim în minele din Munții Cărașeni se obține o presiune constantă și se menține mereu același sens al curentilor. Crearea diferenței de presiune cu ajutorul acestor mecanisme simple se poate realiza prin: **depreslune** (Wettersaugen) sau prin **suprapreslune** (Wetterblasen). Depresiunea prin aspirație constă în evacuarea aerului viciat la locul de muncă prin absorbirea lui de către ventilator prin tubul de aeraj și alimentarea locului respectiv cu aer curat din galerie. Din minele studiate nu cunoaștem asemenea instalații. În celălalt caz, aerul curat adus prin tuburi este refulat spre frontul de lucru, împingând gazele vătămătoare prin galerie în exterior. În tratatele de tehnică minieră din sec. XVIII se citează exemple de suflante primitive ⁴⁶ (Träg- oder Tretwerke), foale cu supape (Blasebälger) folosite în acest scop. În bibliografia veche de specialitate se cunoaște un **răsufălător manual** (Focher, Wetterrad sau Windtrommel) foarte simplu pentru obținerea aerului de suprapresiune (pl. X, fig. 2 nr. 2). Mecanismul constă dintr-o carcasă rotundă de lemn cu un diametru de 6 picioare ⁴⁷ și dintr-un cilindru rotativ cu 8 palete tot din lemn, acționate cu ajutorul unei manivele. Aerul din interiorul tobei de ventilație devine în urma mișcării rotative tot mai rar și mai ușor, permițând aerului curat să intre printr-o

⁴⁴ Prin aer viciat se înțelege lipsa de oxigen, surplus de bioxid de carbon, prezența unor gaze asfixiante, toxice și explosive, a unor particule fine de praf, precum și umiditatea excesivă.

⁴⁵ Griselini, op. cit., p. 78, vorbind despre mina „Ioan Baptista“ și „Paulus“ de la Dognecea amintește un puț de aeraj: „... sind noch die beiden Kunstschächte zu bemerken, davon der eine einen Luftzug... endigt sich in dem Gipfel des Berges“.

⁴⁶ Delius, op. cit., p. 298.

⁴⁷ 1 picior vineț are 0,31 m.

deschizătură laterală și să asigure astfel circuitul neîntrerupt. Întrucât direcția de mișcare a aerului este înspre periferia tobei, orificiul pentru racordarea tubului de aeraj trebuie tăiat în partea de jos a turbinei.

Un asemenea mecanism s-a descoperit cu câțiva ani în urmă într-o veche lucrare minieră din preajma „Puțului Ponor” de la Anina⁴⁸ (pl. X, fig. 1). Descoperirea lui tocmai într-o mină de cărbuni nu este întâmplătoare, având în vedere condițiile mult mai grele de aeraj de aici față de minele metalifere, unde se lucrează la adâncimi așa de mari. Tuburile de aeraj (Wetterlullen) puteau fi confecționate din scânduri și atunci se fixau de obicei într-un colț din tavanul galeriei (pl. X, fig. 2, nr. 3) sau din trunchi de tei sau molift prin găurire, prinse apoi cu scoabe sau brățări. Cele rotunde se îmbinau prin introducerea capătului unui tub în capătul celuilalt și se etanșau cu lut sau cîneapă.

d. Iluminatul în subteran

În tot cursul secolului al XVIII-lea, dar chiar și în veacul următor, pînă la apariția lămpii cu carbid sau cu acetilenă, minerii foloseau *lămpi portative* cu ulei (tragende offene Öllampen), ștearturi, care în Munții Cărașeni poartă de obicei numele *candele* (Grubenlicht). Ca formă, volum și principiu de funcționare lampa este asemănătoare cu opaițul antic. Candela confecționată de obicei din fontă sau tablă se prindea în timpul deplasării de un mîner (un fel de toartă îndoită înspre interior), de care se putea lega prin intermediul unei verigi un cîrlig pentru agățarea lămpii de perete. În locul cîrligului, candela putea fi prevăzută cu un lăntișor ce avea o clamelă ascuțită la capăt, aceasta introducîndu-se în timpul lucrului într-o crăpătură a peretelui. Partea superioară este prevăzută de obicei cu 2 sau 3 orificii care serveau la introducerea uleiului, a fitilului sau pentru accesul aerului.

După format, deosebim candelă rotunde, care la rîndul lor pot fi plate sau cilindrice (pl. XI, fig. 3), candelă cu gît prelungit (pl. XI, fig. 1) sau candelă plate în formă de pară (Froschlampen, pl. XI, fig. 2, 4) care sînt cele mai frecvente. Se pare că lămpile turnate din fontă și cu mîner forjat sînt mai vechi decît cele din tablă. Lămpile miniere de tipul celor descrise s-au păstrat și după introducerea lămpii de carbid, lămpii de siguranță cu benzină sau a lămpii electrice, transmițîndu-se uneori la familii de mineri în mod simbolic din tată în fiu. Ele apar destul de frecvent și în reprezentările figurative mai vechi, care se inspiră din viața minerilor⁴⁹.

Lampa de siguranță cu benzină a fost introdusă ceva mai tîrziu în minele de cărbuni din Banat. Este o lampă portativă cu flacără închisă (protejată), are o luminozitate mai mică decît alte tipuri, dar se folosește în primul rînd pentru determinarea conținutului de gaz metan în mină.⁵⁰ Dacă la început lămpile de siguranță aveau doar rezervorul și o sită simplă (așa numitele lămpi de tip „Davys” (pl. XII, fig. 1), mai tîrziu se pune și o sticlă pentru protejarea flăcării. Formatul lămpii și volumul rezervorului pentru benzină au fost la început mult mai mari decît la cele folosite astăzi (pl. XII, fig. 2).

⁴⁸ Se găsește la Muzeul de istorie Reșița.

⁴⁹ Amintim același relief mural din biserica romano-catolică de la Dognecea (construită în a. 1741), unde doi îngerași poartă în mînă cite un șteart, motiv artistic și simbolic care nu lipsește nici în unele reprezentări picturale ale patroanei religioase a minerilor: una tot la Dognecea și alta la Secul.

⁵⁰ Se face după forma, înălțimea și culoarea flăcării care se formează în lampă în urma contactului cu gazul metan.

La minele cu gaze explosive — grizutoase — (Schlagwetter) sau în special pentru lucrări de salvare s-au folosit încă de la începutul secolului XIX **lămpile electrice cu acumulator**. Acumulatorul se introducea într-o cutie dreptunghiulară din tablă de alamă, iar pe una din laturile sale se afla corpul de iluminat, format dintr-o rezistență mică de cel mult 3 watt și o oglindă de lălanță albă (pl. XII, fig. 3). Toate trei tipurile descrise mai sus s-au întrebuințat în minele de cărbuni de la Anina⁵¹.

e. Evacuarea apei din mină. Instalații de drenaj.

Datorită infiltrării apelor rezultate din ploi și topirea zăpezilor se formează în munți o serie de izvoare subterane care inundă abatajele miniere și fronturile de lucru. Atunci când se aflau la mică adâncime, aceste ape au fost evacuate cu găleți sau saci impermeabili (Wasserpelgen) folosindu-se mecanisme simple de ridicat, ca troliul manual. Acolo unde debitul de apă devenea mai abundent se foloseau pompe manuale, uneori pompe acționate cu roți volante (Tret- oder Schwungräder). Apele infiltrate în cantități mari și la mare adâncime nu pot fi evacuate cu mijloace manuale. Din lipsa unor mecanisme perfecționate de pompare s-au abandonat în antichitate precum și în cursul evului mediu numeroase exploatare miniere.

Metoda clasică pentru a se realiza scurgerea apelor subterane a fost — din vechime până în zilele noastre — **săparea unor galerii de drenaj** (Erbstollen). În cursul secolului al XVIII-lea s-au construit în regiunea minieră a Banatului o serie de asemenea galerii⁵². De exemplu la Oravița, la mina „Rochus”, s-a deschis încă în deceniul al 5-lea o galerie de drenaj de 327 stinjeneni⁵³, la mina „Maria Schnee” una de 400 stinjeneni, iar la Ciclova a funcționat o astfel de galerie denumită „Georgi-Erbstollen”. La Dognecea înainte de a intra la exploatarea principală din cadrul „Simon și Iuda” trebuia să parcurgă o astfel de galerie de 220 stinjeneni⁵⁴.

Galeriile de drenaj prezintă avantajul că, o dată construite (săpate), servesc la scurgerea apei mai multă vreme fără alte investiții, iar în cele din urmă, pe măsura adâncirii exploatării, trebuie săpate alte galerii. Din cauza configurației terenului de multe ori galeriile pentru evacuarea apei nu pot fi săpate la o adâncime dorită și în acest caz se impune necesitatea construirii unor **mecanisme speciale**.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-au experimentat și s-au întrebuințat variate tipuri de pompe acționate de diferite forțe motrice⁵⁵. Se pare că pompele întrebuințate cel mai des au fost acționate de roți hidraulice, dar acolo unde nu era apă se întrebuințau pompe puse în mișcare de cai. Un exemplu pentru cazul din urmă l-am întâlnit în descrierea lui Ignatz v. Born care vorbește de un crivac (Rosskunst) din mina „Simon și Iuda” de la Dognecea⁵⁶. În aceeași descriere, autorul, prezentând exploatarea minie-

⁵¹ Singurele exemplare care s-au păstrat au fost donate de către conducerea Întreprinderii miniere din Anina Muzeului de istorie din Reșița.

⁵² Griselin, *op. cit.*, p. 67—69.

⁵³ Idem, p. 75.

⁵⁴ 1 stinjen vienez avea 6 picioare — 1,89 m, la Schemnitz — 2,02. Lungimea galeriilor și a altor lucrări miniere se măsoară cu o unitate specifică: **Berglächter** — care reprezenta 80 de toli (6,2/3 picioare).

⁵⁵ Delius, *op. cit.*, p. 316 amintește 5 tipuri de mașini, din care unele pot fi considerate proiecte pentru mașina cu aburi (Feuermaschine). Alte mecanisme au fost: pompa cu coloană de apă și mașini cu aer comprimat (Luftmaschinen).

⁵⁶ Supra, nota 41.

re de pe dealul Sf. Ioan, tot în împrejurimile Dognecei, remarcă greutatea întâmpinate din cauza permanentelor inundații subterane de la mina „Maria-Cristina”. În text⁵⁷ se arată că puțul minei amintite este inundat în cea mai mare parte a anului. De aceea autorul descrierii, specialist montanistic versat, propune instalarea unei pompe de evacuarea apei acționată cu cai, dar își exprimă în cele din urmă îndoiala în ce privește eficacitatea unui astfel de mecanism⁵⁸. După cinci ani, în timpul călătoriei lui Fr. Griselini prin Munții Cărașeni, instalația construită încă în 1770 mai era în stare de funcționare, dar într-adevăr rezultatul a fost contrar așteptărilor⁵⁹.

Până nu de mult nu s-a cunoscut o știre documentară despre încercările de înlocuire a mecanismului instalat în 1770, cu un sistem de pompare acționat de roată hidraulică cu butoni de manivelă. În anul 1967 am aflat despre existența unei hărți miniere de o deosebită valoare documentară, care se păstrează în copie într-o colecție particulară⁶⁰. Originalul a fost întocmit de topograful (K. K. Markscheider) **Bonifacio Titis** și copiat în 1784 de practicantul Johann Tischler pe o hirtie cu filigran de $0,70 \times 1,50$ m. Harta reprezintă complexul minier de pe dealul Sf. Ioan de la Dognecea, cu zona lacurilor de acumulare (Teichte) și a sistemului de canalizare (Wasserführungs-Gräben) necesare instalațiilor de extracție și preparare (Waschwerk) precum și cu alte amănunte de topografie locală. În afară de legenda hărții (Erklärung der Nummern) care este reprodusă în pl. XIII, pe jumătatea dreaptă a hărții există un text explicativ în dreptul unui desen executat schematic în tuș și acuarele (pl. XIV). Lectura textului redat integral în pl. XV vorbește despre un proiect pentru construirea unei **roți hidraulice** cu un diametru de 5 stînjeni pentru evacuarea apei din puțul „Cristina”⁶¹. În cazul că roata cu o singură bielă manivelă (einfachen Kurbel) nu va putea pune în funcțiune instalația de drenaj, spune textul în continuare, se propune construirea unei roți hidraulice cu **doi butoni de bielă manivelă** (zwei krumme Zapfen), instalație care să fie pusă chiar în dreptul puțului (Kunstschacht). Mai departe textul se referă la câteva planșe cu desene, anexate la hartă, care ar ilustra o invenție pentru un alt mecanism, acționat cu vase de echilibru (Palanzschalen). Aceste planșe nu s-au păstrat și prin urmare în lipsă de analogii din minele noastre nu cunoaștem principiul de funcționare al mașinii proiectate.

Documentele mai recente, descrierile minelor din Banat întocmite de S.T.E.G., monografiile centrelor miniere și celelalte știri pe care le posedăm, nu amintesc o instalație asemănătoare cum este cea prezentată pe hartă. Aceasta ar fi putut însemna sau că mecanismul a fost scos din funcționare destul de timpuriu, la începutul sec. al XIX-lea, dovedindu-se ineficace, sau că proiectul nici nu s-a introdus în practică. Dilema a dispărut după ce cu

⁵⁷ op. cit., p. 44: „... sind diese Gebäude sehr dem Zudringen der Tagewässer unterworfen; die meisten stehen bis auf wenige Teufe die grösste Zeit des Jahres, wie z.B. Maria Cristina”.

⁵⁸ idem, p. 45: „... wo man zwar mit einer daselbst erbauten Rosskunst die zudringenden Wasser zu gewältigen denket, aber schwerlich den Endzweck erreichen wird”.

⁵⁹ op. cit., p. 80: „Man hat seit 1770 auf Maria Cristina mittelst einer daselbst erbauten Rosskunst die Wasser auszulehren gesucht, der Erfolg aber hat der Hoffnung nicht entsprochen”.

⁶⁰ Mulțumesc pe această cale ing. topograf Petru Hânda din Anina care mi-a pus la dispoziție cu bunăvoință pentru studiu acest document.

⁶¹ Puțul „Cristina” are adâncimea de 14 stînjeni, se spune în text; dar această cifră se referea numai la partea superioară a minei — porțiunea prezentată în desen. Informațiile lui Born și Griselini despre repetate inundații din aceasta mină sînt confirmate în hartă: „... der in Wasser stehenden Christinaschacht welcher zu Sümpfen...”.

ocazia unor lucrări de prospecțiuni geologice în dreptul puțului „Cristina”, de mult abandonat, s-au descoperit la 30 m adâncime resturile unui sistem de drenaj acoperit cu apă și îngropat în mare parte în nămol⁶². Dacă desenul de pe hartă se referă mai mult la roata hidraulică, schițând în rest numai în linii mari principiul de funcționare din interiorul minei, ne dăm seama că ne aflăm în fața unui mecanism complex, mai ingenios și de cca. 2,5 ori mai mare.

În istoria tehnicii miniere se mai cunosc instalații de pompare cu unul, două sau chiar trei pistoane acționate de forța hidraulică. La G. Agricola⁶³, de exemplu, găsim pistoane de pompare de 6 m lungime a căror mișcare a fost sincronizată în trei timpi, iar prin înșirarea acestor tuburi în serii se putea cobori la 240 m în vederea evacuării apei. Schimbarea direcției de mișcare rotativă într-o mișcare de pompare sus—jos se făcea în sec. al XVI-lea cu ajutorul unui mecanism care se aseamăna cu acele unor șleam-puri de zdrobit minereu (pl. XVI).

În afară de înlocuirea principiului cu butoni de manivelă, sistemul de pompare practicat la Dognecea primește în acea parte care nu este ilustrată pe harta din 1784, o serie de particularități de construcție. În primul rând se constată că apa nu se scoate din mină pe o linie verticală (cum ar rezulta din desen), ci dintr-o zonă inundată mai adâncă și îndepărtată, ce impunea construirea unui sistem de conducte duble mult mai complex: apa din abatajul inundat se pompa mai întâi prin două tuburi într-un bazin de captare, de unde prin alte două conducte se ridică pe un plan înclinat de cca 30° într-un al doilea bazin, care se afla în dreptul puțului central (principal)⁶⁴. De aici apa se pompa la suprafață (vezi schița de funcționare — pl. XVII).

Dificultatea tehnică a mecanismului consta în realizarea în același timp a unui sistem de transmisie a mișcării de pompare pe plan vertical și diagonal, apoi în racordarea pistoanelor la tija de put. În acest scop la baza puțului central și la capătul de sus al puțului colector s-au construit două mecanisme. Unul fixat chiar în cadrul de armare a puțului, deasupra bazinului colector (pl. XVII, fig. 2, pl. XVIII, fig. 1, 2) avea două balansoare Wagbaum-Hauptschwinge) în formă de furcă cu un unghi de 90° între brate. De capătul unui braț al furcii se fixează tija de ghidare (tija de put — Schachtstange) care vine de la biela manivelă a roții hidraulice, iar de celălalt braț al furcii se leagă tija care face legătura cu cel de-al doilea mecanism, tot un balansor, instalat deasupra puțului colector (pl. XVII, fig. 2). Acest mecanism îl imită pe cel descris mai sus în miniatură, având tamburul mai mic și gros cu brate mai mici (pl. XIX, fig. 1, 2; pl. XX, fig. 2), dar în lipsa unei armături de put are un suport propriu sprijinit pe pereții stîncii. Unul din cei doi tamburi s-a desprins din locașul inițial dar n-a căzut departe de balansor (pl. XIX, fig. 1, 2).

⁶² Mulțumesc conducerii exploatării miniere din Dognecea, ing. Fr. Rost, tehnicianului topograf Vasile Jupnic și celorlalți colaboratori pentru semnarea acestor vestigii și ajutorul acordat în repetate expediții subterane din anii 1967, 1968, 1969 și 1970, precum și pentru asigurarea condițiilor de acces în această zonă greu de pătruns.

⁶³ De re metallica libri XII, ed. III Düsseldorf, citat de H. Wilsdorf; *Umriss der alten bergmännischen Wasserwirtschaft auf dem Freiburger Revier*, în *Festschrift zum 100 jährigen Bestehen des Naturkundemuseums Freiberg*, Freiberg, 1964, p. 103—152, pl. 3.

⁶⁴ Construcția în etaje trebuie explicată prin efectele legii fundamentale a hidrostaticii (Legea lui Blaise Pascal — 1647) potrivit căreia apa se poate ridica într-o coloană numai pe o diferență de nivel de 10 m. În cazul nostru, cu trei perechi de tuburi apa se putea ridica la 30 m, deci puțul trebuia să fi avut peste 14 stîmjenți.

Dacă primul mecanism avea menirea să transmită mișcarea verticală din puțul „Cristina” pe plan înclinat spre al doilea balansor, prin mecanismul al doilea se obținea din nou o mișcare rectilinieară, necesară pistonului de pompare din puțul colector. Tija pistonului de pompare se fixa în ambele cazuri de acel braț al furcii de care se monta și tija centrală a puțului. În pl. XXI, fig. 1, 2, sînt reproduse capetele ferecate ale celor două tije, așa cum s-au păstrat pînă azi.

Tuburile sau conductele de evacuarea apei, au formă cilindrică cu o gaură perfect rotundă pentru piston (pl. XXI, fig. 3) și sînt confecționate de obicei din lemn de tei sau molift și pentru a rezista presiunii apei pom-pate li se aplicau cercuri de fier. La capătul tubului care se introduce în puțul colector sau în bazinul de captare se punea de obicei o sită. Un astfel de „sorb” (pl. XXI, fig. 4), împletit din nuiele și care a servit la filtrarea impurităților căzute în bazinul de captare s-a descoperit în 1966 într-una din vechile mine de la Dognecea, fiind transportat împreună cu mai multe fragmente de conducte de lemn la Muzeul din Reșița.

Bazinul colector era de obicei o simplă ladă dreptunghiulară în care se introducea capătul de jos al conductei de absorbție în vederea pompării conținutului la nivelul următor sau la suprafață. Aici sau la prima galerie de drenaj (Erbstollen), bazinul era prevăzut cu un jgheab de scurgere. Pe pl. XXII, se redau după tratatul lui Ch. T. Delius elementele unui sistem de pompare pe verticală cu mai multe bazine, precum și părțile componente ale pistonului simplu și ale pistonului cu supape.

f. Dezvoltarea cunoștințelor topografice la sfîrșitul secolului al

XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea

Extinderea lucrărilor miniere ca suprafață și în adîncime, pentru descoperirea unor noi resurse minerale, a fost condiționată în afară de dezvoltarea tehnicii miniere propriu-zise și de existența unor noțiuni de topografie minieră. Primele și cele mai directe dovezi pentru aplicarea acestor cunoștințe în exploatarea minieră sînt *hărțile* miniere, întocmite pentru minele din Munții Cărașeni încă din deceniul 7 al secolului XVIII, o dată cu exploatarea sistematică a unor resurse mai importante. Cea mai veche hartă pe care o cunoaștem, datează din primii ani ai deceniului 7 (înainte de 1774)⁶⁵, reprezentînd planul orizontal și profilul (în secțiune) al minei „Simon și Iuda” din Dognecea (pl. XXIII—XXV).

Nu avem motive să credem că există hărți mai vechi referitoare la minele din Banat, deoarece pînă în 1770 au existat puțini specialiști în topografie minieră. Abia în aprilie 1770 prin decretul imperial pentru înființarea Academiei Montanistice de la Schemnitz, topografia minieră (Markscheidkunst) devine o disciplină obligatorie pentru al treilea an de studiu⁶⁶. Aici

⁶⁵ Ing. G. Bene de la Moravița (Ocna de Fier) și Dognecea, care aduce în 1900 anumite modificări și completări acestei hărți, remarcă pe bună dreptate că anul 1774 cînd harta este reprodusă de Born în cartea lui, este un „terminus post quem”: „Diese Karte ist älter als Herren Born's Briefe, also noch vor 1774 angefertigt”; Se pare că harta există încă în 1770, cînd Born vizitase mina, căci ea indică doar 15, pe cînd în scrisorile sale vorbește de 16 galerii de etaj: „... der Aufriss reicht nur bis zur XV Sohle, während bei Born XVI Sohlen angegeben sind”.

⁶⁶ Gedenkbuch zur hundertjährigen Gründung der königlichen ungarischen Berg- und Forstakademie in Schemnitz 1770—1870, Schemnitz, 1871, p. 9—10.

se pregăteau practicanți topografi (Markscheider) pentru toate centrele miniere din imperiu, ale căror nume se cunosc fie din registrele matricole ale Academiei, fie de pe hărțile miniere pe care le-au întocmit.

Întocmirea hărților miniere presupune cunoștințe riguroase de geometrie, trigonometrie și desen, precum și o **aparatură specială**⁶⁷. S-au păstrat foarte puține aparate topografice din sec. XVIII, iar pe unele le cunoaștem doar din tratate sau din ilustrațiile unor hărți. Așa de exemplu, un instrument des utilizat pentru măsurarea indirectă a distanțelor și pentru măsurători de nivelment — **stadia sau mira** — este reprodus pe o hartă din 1778⁶⁸. Un miner îmbrăcat în costumul specific ține o mira orizontală în poziție de lucru. Un al doilea miner indică cu brațul ridicat legenda hărții, care cuprinde lista tuturor semnelor convenționale folosite la hărțile miniere.

Din categoria instrumentelor de măsurat unghiurile (numite și gonio-metre)⁶⁹ considerăm că până la începutul secolului al XIX-lea nu s-a folosit decât **busola cu arc suspendat** (clinometru sau eclinometru suspendat). Termenul folosit în sec. XVIII pentru acest aparat: **astraloblu** (Winkelmesser). Este format dintr-un semicerc de lemn sau de obicei din alamă, divizat în grade cu indexul 0° la mijlocul cercului de unde atârână un fir de plumb. Pe pl. XXVII, fig. 1, este reprodusă o astfel de busolă provenind din centrul minier Anina⁷⁰.

La executarea desenelor topografice se mai utiliza: **planșeta**, **nivela topografică**, **linia de alamă** (dioptrina), **echerul** și **compasul**.

Un aparat mai complex, utilizat ceva mai târziu pentru măsurarea unghiurilor de înclinare este **teodolitul** (pl. XXVII, fig. 2), prevăzut cu cercuri gradate, dispozitiv pentru menținerea poziției orizontale și o lunetă de vizare. Teodolitul fiind un aparat de precizie și cu greutate proprie mare, trebuie montat pe un **trepied masiv** (pl. XXVII, fig. 3).

Hărțile miniere amintite și în special harta din 1784 — reprezentând minele de pe dealul Sf. Ioan — nu conțin numai elemente și realități topografice sau geologice, ci ne oferă și prețioase detalii pentru studiul tehnicii miniere, așa cum s-a văzut la capitolul privind mijloacele pentru evacuarea apei. Pe de altă parte, aceleași hărți oferă o bogăție de elemente de topografie locală (toponimie) și uneori chiar motive artistico-decorative; astfel, în spațiul liber de la marginea hărții, în măsura în care nu este rezervat legendei sau scării grafice, se desenează uneori o frumoasă rozetă stelată care indică azimutul geografic, alteori clădiri de suprafață, scene de lucru (mineri săpind în genunchi sau ieșind din mină), precum și scene din viața cotidiană a minerilor⁷¹.

Toate acestea ridică valoarea informativă și decorativă a vechilor hărți miniere.

⁶⁷ Primul tratat de topografie minieră a lui Johann Möhling, **Anleitung zur Markscheidkunst**, apare la Viena în 1793.

⁶⁸ Harta reprezintă o mină din împrejurările Oraviței: **Koschowitzaer Hauptkarte von samentlichen Bergamtlichen und Privatgruben** (proprietate P. Hânda - Anina).

⁶⁹ Al. Săndulescu, V. Sficlea, **Cartografie-topografie**, Ed. didactică și pedagogică, București, 1968, p. 116—136, explică principiul de funcționare și modul de exploatare a aparatelor topografice.

⁷⁰ Această piesă a fost donată împreună cu un teodolit tip „Hildebrand“ și o nivelă topografică veche de către Întreprinderea Minieră Anina, Muzeului de istorie din Reșița.

⁷¹ Pe o hartă din 1791 de la Oravița: **Grund und Kreuzriss von den Koschowitzaer Mittagswärts liegenden Gruben**, este redată o scenă idilică, personajele fiind îmbrăcate în costume de lucru.

g. Spălarea nisipurilor aurifere în Banat

Unele riuri din Munții Banatului conțin o mare cantitate de aluviuni care se formează neconținut din diluviuni aurifere. Conținutul lor de aur se extrage exclusiv prin spălare și prin urmare aceasta ocupație s-a practicat din cele mai vechi timpuri. Grisellini în descrierea Banatului ⁷² și alți autori ⁷³ care se ocupă cu descrierea provinciei în secolul XVIII constată că adunatul aurului din nisipurile aurifere al riurilor este un vechi obicei local.

În cadrul măsurilor de reorganizare a exploatărilor miniere efectuate de autoritățile austriece în Banat în cursul sec. XVIII s-a avut în vedere preocuparea de a cerceta structura geologică a terenurilor aurifere precum și spălătoriile din Țara Almăjului ⁷⁴.

Prima acțiune sistematică s-a întreprins în anul 1769 de consilierul de curte, Koczian, când a inspectat spălătoriile de aur și terenul aurifer din împrejurimile Bozoviciului, la locul de confluență a râului Miniș cu Nera. După ce a urmărit o demonstrație de spălare a aurului, făcută de cei mai pricepuți spălători, a propus înființarea unor exploatare regulate (Seifenwerke) în acest district. Cu acest prilej Koczian întocmește o hartă a împrejurimilor Bozoviciului (pl. XXVII), însemnând locurile unde se spală aur, sau unde a întreprins cercetări în vederea stabilirii eficienței unei exploatare aurifere. Born și Grisellini, citează mai multe localități din bazinul hidrologic al Nerei în care s-a practicat spălatul diluviunilor aurifere: Bănia, Dalboșet, Rudăria ș.a. În districtul Caransebeș — Virciorova, Bolvașnița, Borlova și „Timul”, iar la granița cu Ardealul — localitatea Valea Mare, situata între Ohaba Bistra și Marga.

Conform celor relatate de autorii amintiți, spălarea se făcea cu aceleași mijloace tehnice ca și în alte regiuni ale țării: ca de exemplu în Valea Arieșului sau la Pianul de Sus (județul Alba). Unealta clasică a spălătorilor de aur este „o scindură de tei de un stinjen lungime și 1 și jumătate lățime care în partea de sus este puțin scobită având de-a curmezișul 10—12 tăieturi” ⁷⁵. Delius ⁷⁶ descrie o „doscă” cu dimensiuni asemănătoare, prevăzută însă cu 50—60 tăieturi. În urma spălării cu apă pietricelele mai mari se opresc în creștături, ceea ce înlesnește căutarea aurului nativ. Tot ce s-a putut strânge în canalele doscii se pune într-o albic de lemn, operația terminându-se

⁷² op. cit., p. 205.

⁷³ Delius, op. cit., p. 482; L. Böhm, *Geschichte des Temesvarer Banats*, partea II-a, Leipzig 1861, p. 131.

⁷⁴ I. v. Born, op. cit., p. 77—93 în capitolul intitulat: *Beobachtungen des Herrn Hofrath von Koczian über die Goldwäschereien im Banat*, dă o descriere detaliată asupra cercetărilor întreprinse aici; cf. C. Feneșan, *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 1, 1967, p. 55—64.

⁷⁵ Grisellini, op. cit., p. 100—101.

⁷⁶ op. cit., p. 477 și urm., în capitolul intitulat: *Vom Goldausziehen und Anreiben*.

prin spălarea aurului cu ajutorul „șaitrocului“ (Scheidetrog)⁷⁷. În descrierile contemporane nu se amintește „hurca“, o ladă de lemn, care punindu-se deasupra scindurii de spălat se folosește ca ciur⁷⁸. De asemenea, nu știm dacă în Banat s-a practicat în acea vreme separarea ulterioară prin amalgamarea prafului de aur cu ajutorul mercurului.

VOLKER WOLLMANN

DIE ENTWICKLUNG DER BERGBAUTECHNIK IN DEN KARASCHER BERGEN WAHREND DER ZWEITEN HALFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Das Studium der Bergbautechnik nahm in der früheren rumänischen Geschichtsschreibung einen sehr bescheidenen Platz ein. Wenn es über verschiedene Fragen der alten siebenbürgischen Bergbautechnik kürzere Abhandlungen gibt (wie z.B. die des Klausenburger Geschichtsforschers Alexandru Neamțu) blieb die Entwicklung der Banater „Bergbaukunst“ bis heute unerforscht.

Eine solche Arbeit ist durch den im Banat fühlbaren Mangel an Archivquellen stark erschwert. Trotzdem wird sie nicht unmöglich, da andere Belege herangezogen werden können. Zu diesen gehören zeitgenössische Reisebeschreibungen einiger Mineralogen und anderer Gelehrten des 18. Jhs., einige in Original aufbewahrte Grubenkarten, sowie auch Funde, die öfters in verlassenen Gruben geborgen werden können.

Für die Veranschaulichung der Bergbautechnik und vor allem der mechanischen Anlagen („Grubenkünste“) blieb die im Jahre 1772 erschienene **Anleitung zu der Bergbaukunde** des Christoph Traugott Delius, unersetzlich. 24 Kupferstiche illustrieren die letzten Erfindungen der modernen Bergbautechnik die in kurzer Zeit auch in die Banater Bergwerke eingeführt wurden.

Zur Verbreitung der theoretischen und praktischen Kenntnisse auf dem Gebiet der Montanwissenschaft trugen die in der Schemnitzer Bergakademie studierenden Bergzöglinge aus dem Banat viel bei.

Es werden die wichtigsten Gruben aus den vier Banater Bergrevieren: Dognecea, Moldova, Oravița und Sasca aufgezählt, darauf folgt die Beschreibung der Werkzeuge, die man bei der Arbeit „auf dem Gestein“ im 18. Jh. benützte. Zu diesen gehören: Schlägel, Spitzhaken, Stufenhammer, Krätzen u.a. (Taf. II—IIa, Abb. 1—4). Für die Berg- und Erzförderung bediente man sich der Holztröge (Taf. IV, Abb. 1), Leithunde (Taf. V), Haspelanlagen (Taf. VI) und Pferddegöpel (Taf. VIII).

In vorliegender Arbeit wird der Beschreibung eines gut erhaltenen unterirdischen Pferddegöpels aus Dognecea (Ferdinandstollen) mehr Platz eingeräumt, da diese sich von vielen ähnlichen Förderanlagen unterscheidet (siehe Rekonstruktionsskizze von Taf. IX).

⁷⁷ Grieselini folosește termenul de „Sichertrog“ (?).

⁷⁸ Inventarul complet al unei spălătorii de aur este descris în două studii mai recente: M. Acker, **Vechile spălătorii de aur în jurul Sebeșului, în Apulum**, V 1964, p. 653—654; V. Butură, **op. cit.**, p. 60—89.

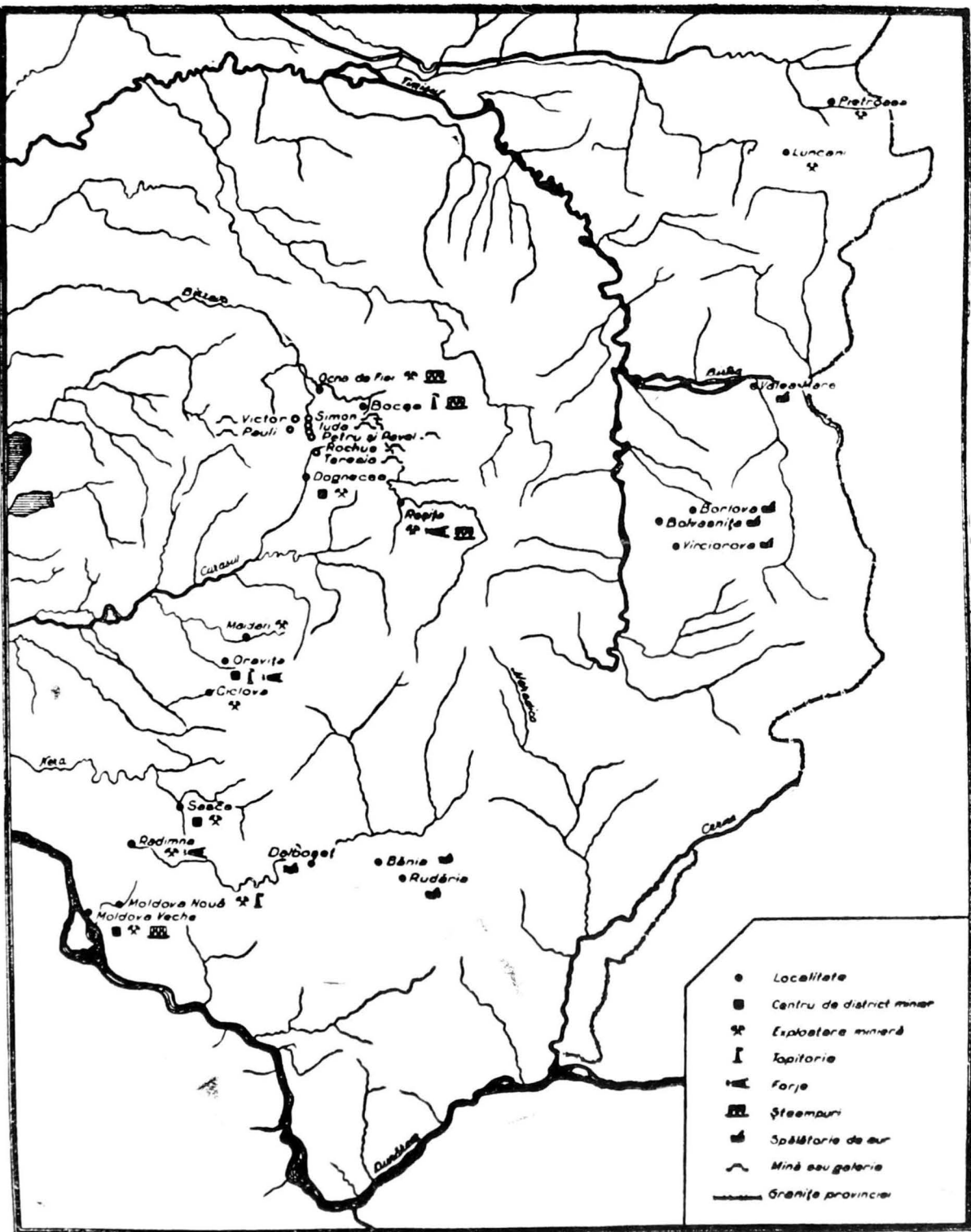
Für die Beförderung des Wetterzuges diente eine aus Holz angefertigte „Windtrommel“, auch Focher genannt (Taf. X, Abb. 1, 2).

Die wetterfreien Gruben wurden durch tragbare- offene Lichter und Lampen beleuchtet (Taf. XI, Abb. 1—4). Mit dem Beginn des 19. Jhs. werden in Schlagwettergruben geschlossene Wetterlampen verwendet (Taf. XII—XIIa Abb. 1—3), während bei unatembarem und entzündlichen Wetter (wie z.B. in den Kohlengruben von Anina) nur mit Akumulator-Glühlampen gearbeitet werden konnte.

Die Ausförderung der Grubenwasser war eine der schwierigsten und kostspieligsten Unternehmungen in den Banater Bergwerken. Es wurden dauernd Versuche gemacht, neue Hebezeuge für die Wasserhaltung einzuführen. In einer oft unter Wasser stehenden Grube aus Dognecea (Christina-Schacht) bediente man sich einer „Rosskunst“. Da diese aber die „zudringenden Wasser“ nicht gewältigen konnte, wird im Jahre 1784 ein Projekt entworfen, diese Rosskunst durch ein Kunstrad mit Krumm-Zapfen zu ersetzen. Die Beschreibung dieser Wasserförderungsanlage mit Kunstrad und Gestängepumpen (Taf. XIV, XV, XVIII—XX) wird durch eine Rekonstruktionsskizze ergänzt (Taf. XVII).

In der Entwicklung des modernen Bergbaues spielte die Markscheidkunst eine eben so grosse Rolle wie die „Grubenkünste“. Die meisten Grubenkarten des 18. Jhs. (Taf. XXIII—XXV) wurden von den geschulten Markscheidern mit Hilfe von genauen Massapparaten angefertigt (Taf. XXVI).

Die Goldwäschereien (Seifenwerke) an der Nera und ihren Nebenflüssen arbeiteten auch im 18. Jh. nach den alten einheimischen Methoden. Eine der wichtigsten Goldwäschereien befand sich in der Nähe von Bozovici (Taf. XXVII), während es im Distrikt von Caransebeș mehrere kleinere Seifenwerke gab.

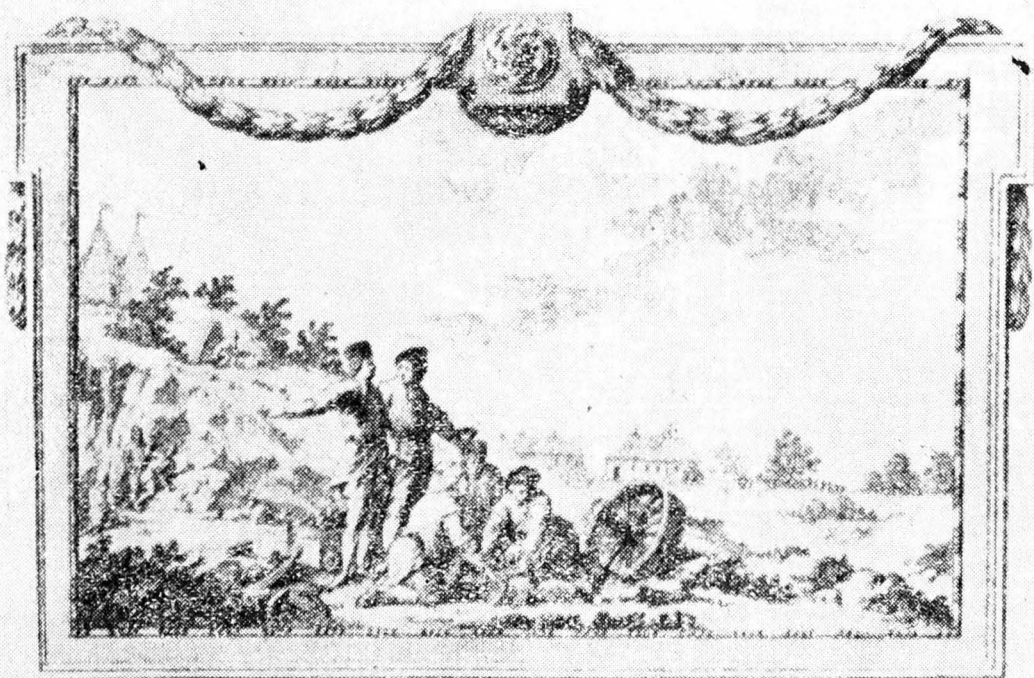
Harta centrelor miniere și metalurgice din Banat în secolul XVIII.

284

Anleitung in der Bergbaukunst

nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen
der Berg: Kameralwissenschaft,
für die Kaiserl. Königl. Schemnitzer Bergakademie
entworfen, von

Christoph Traugott Dellus,
Ihro Röm. Kaiserl. Königl. Apostol. Majestät wirklichen Hof: Kommissionsrath
des Leo Postemmen in Münz- und Bergwesen.

W R E N,
gedruckt auf Unkosten des höchsten Atrarii bey Joh. Thomas Edlen v. Trattnern,
kaiserl. königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern.

1 7 7 3

Foala de titlu a tratatului de minerit a lui Ch. T. Dellus.

Planşa I

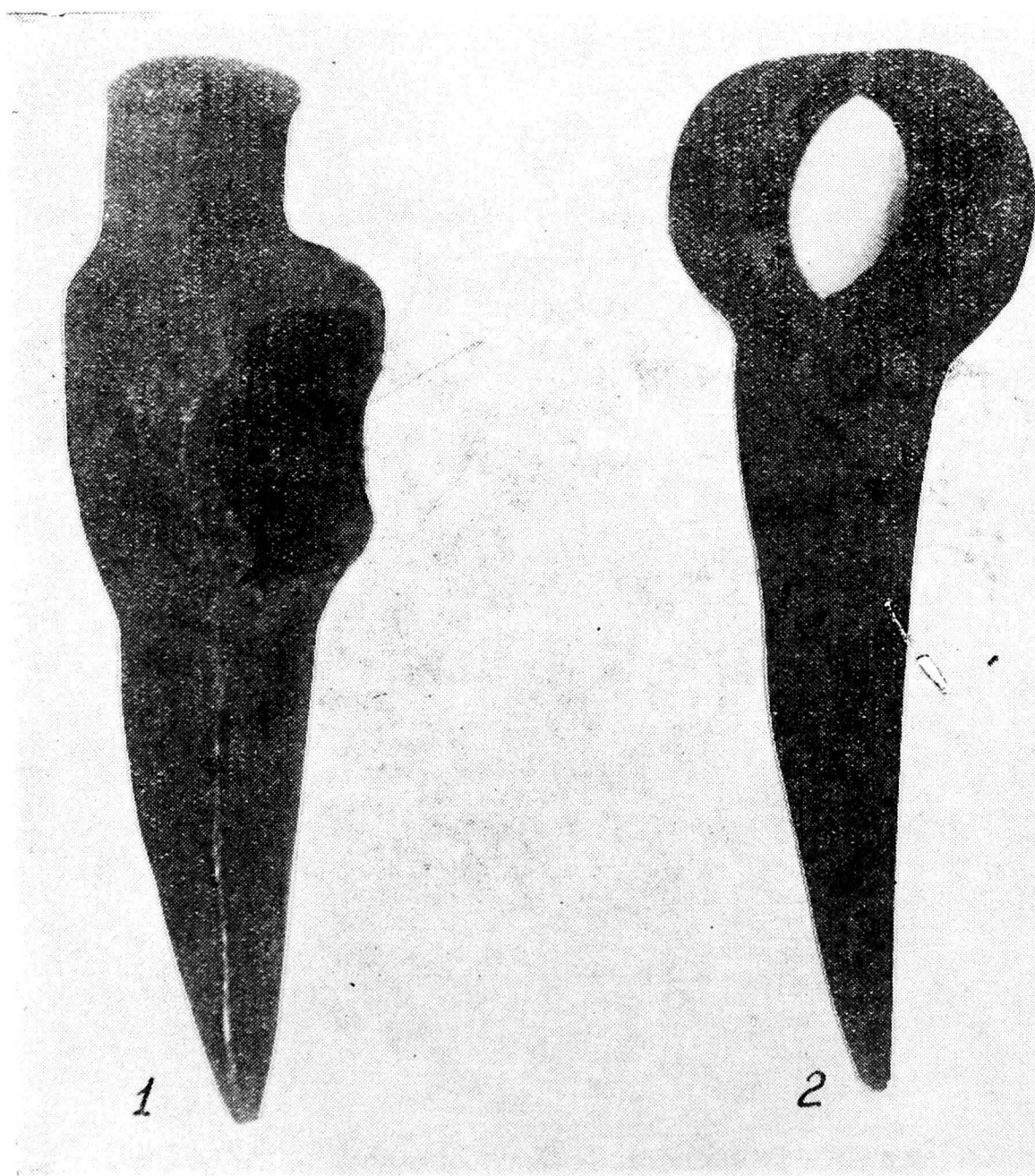
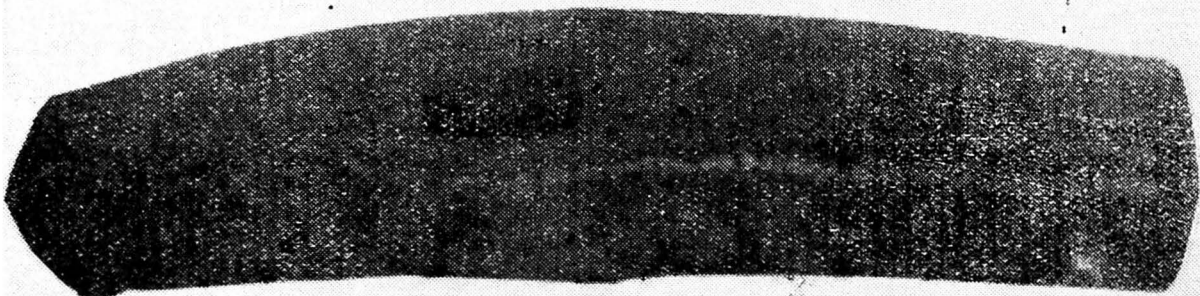

Fig. 1. Tîrnăcop cu un braț ascuțit și pinten (Muz. Reșița).

Fig. 2. Tîrnăcop cu un singur braț ascuțit (Muz. Reșița).

Planșa II

3

4

Fig. 3. Fistău cu două brațe rotunjite (Muz. Reșița).

Fig. 4. Sapă de minerit (Muz. Reșița).

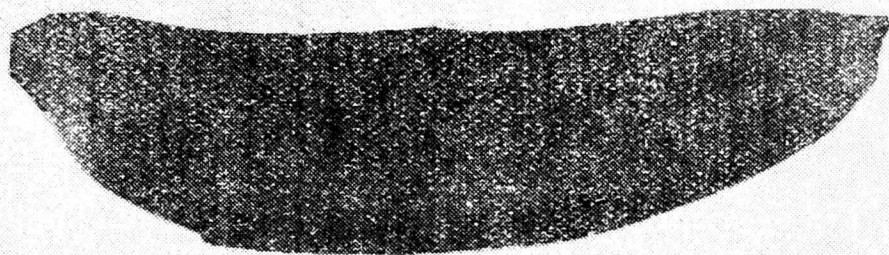
Planșa II — a

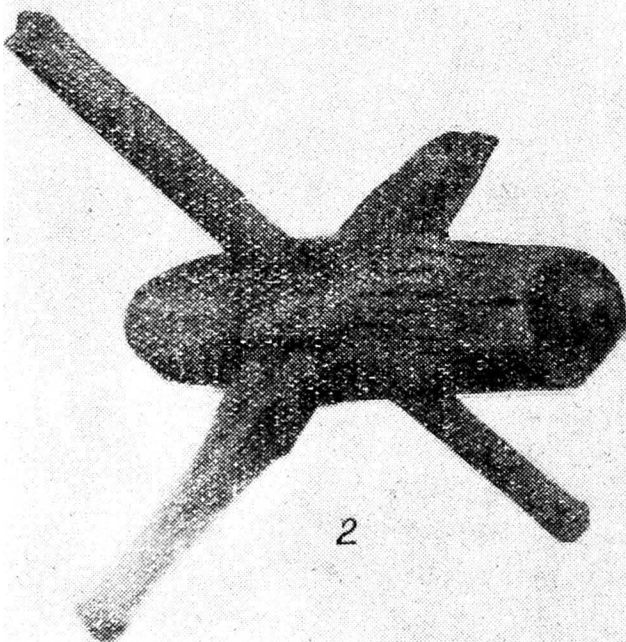
Profilul unei galerii de la Dognecea săpată cu dalta.

Planșa III

<https://biblioteca-digitala.ro>

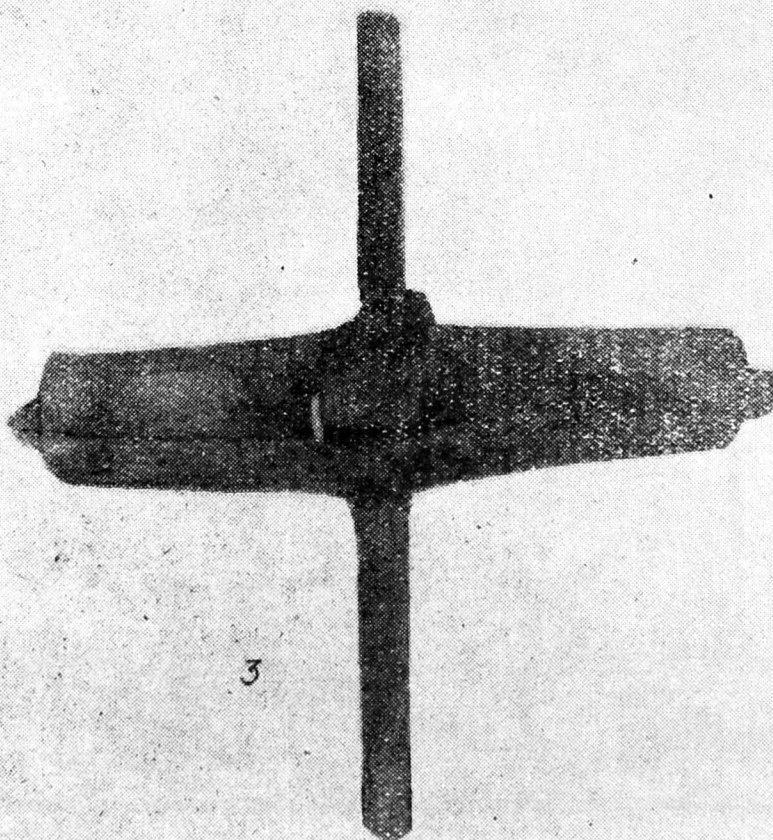
1

2

4

3

Troacă de minerit, roată de roabă și de vagonet minier (Muz. Reșița).

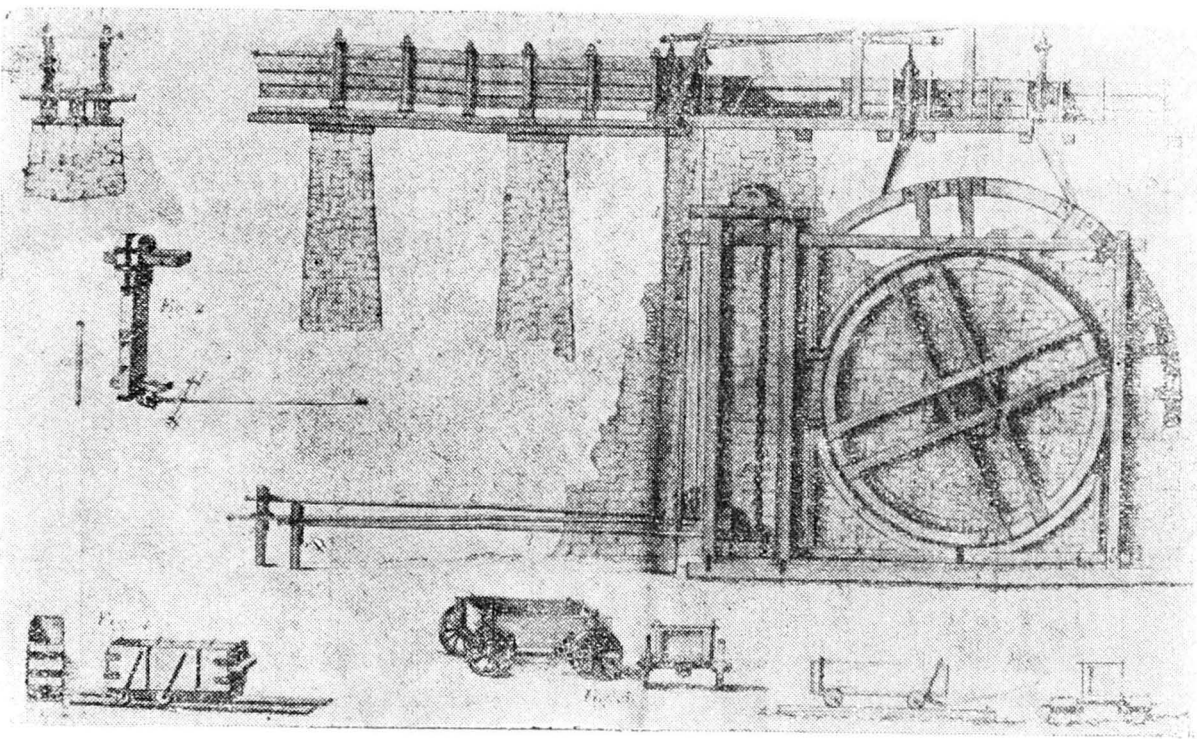

Fig. 1. Tipuri de vagonete de minerit din sec. XVIII (după Delius).

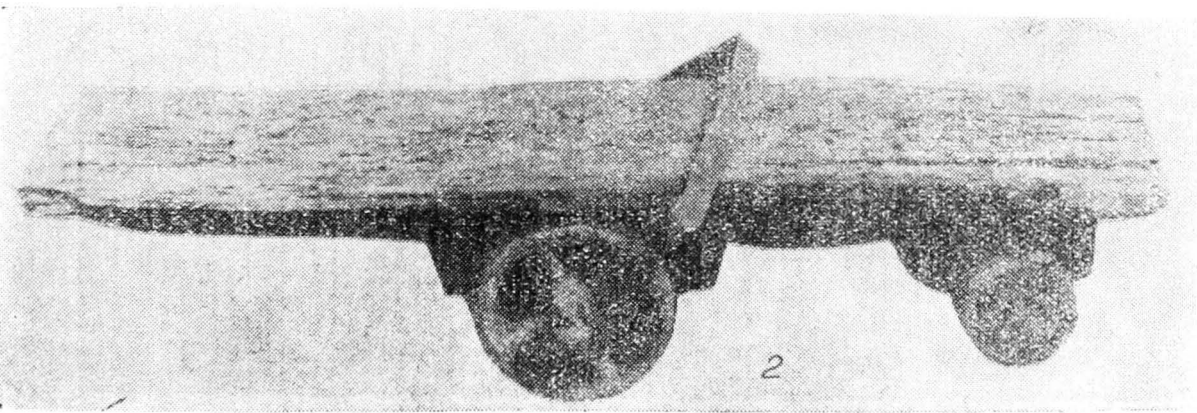

Fig. 2. Vagonet cu tijă de ghidare de la Ocna de Fier (Muz. Reșița).

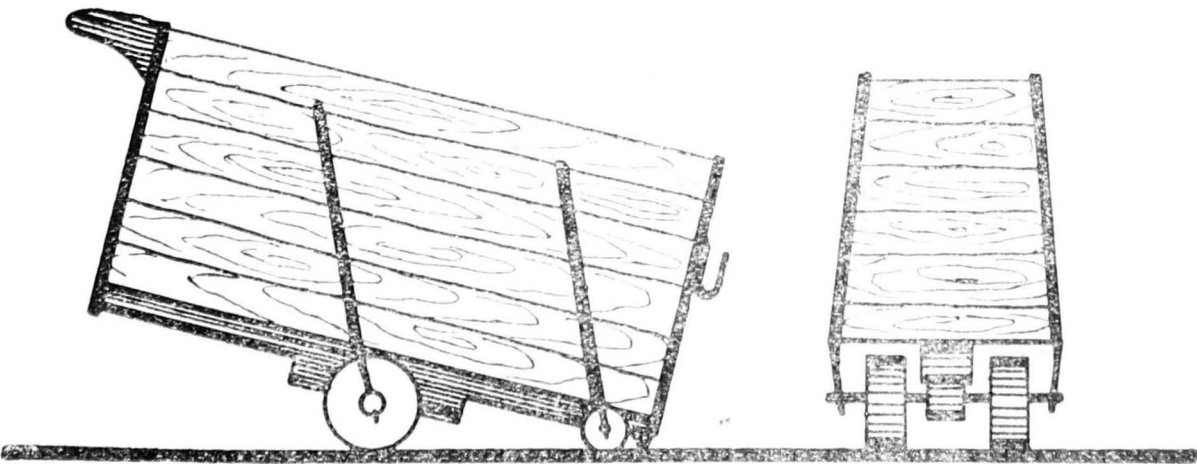

Fig. 3. Vagonet cu tijă de ghidare (după Delius).

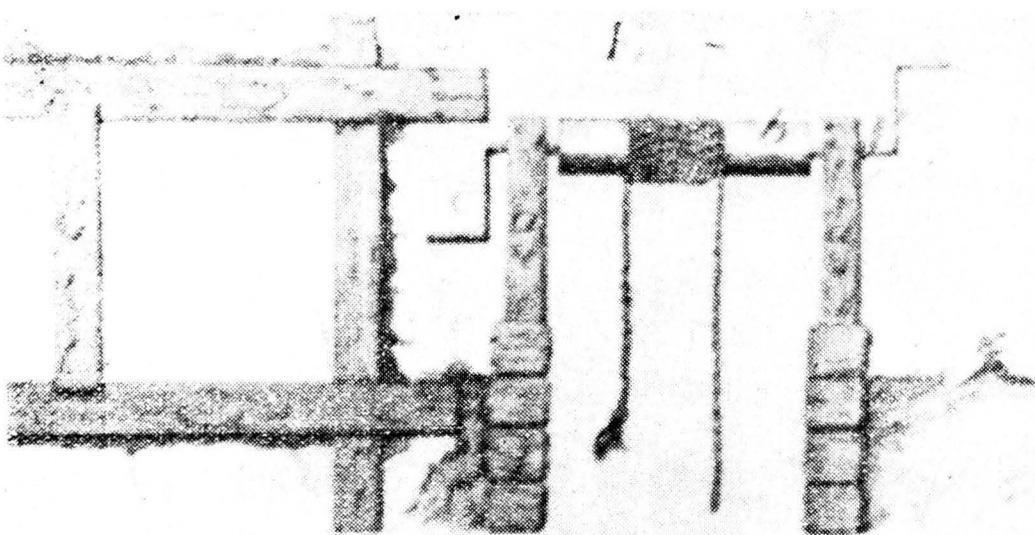
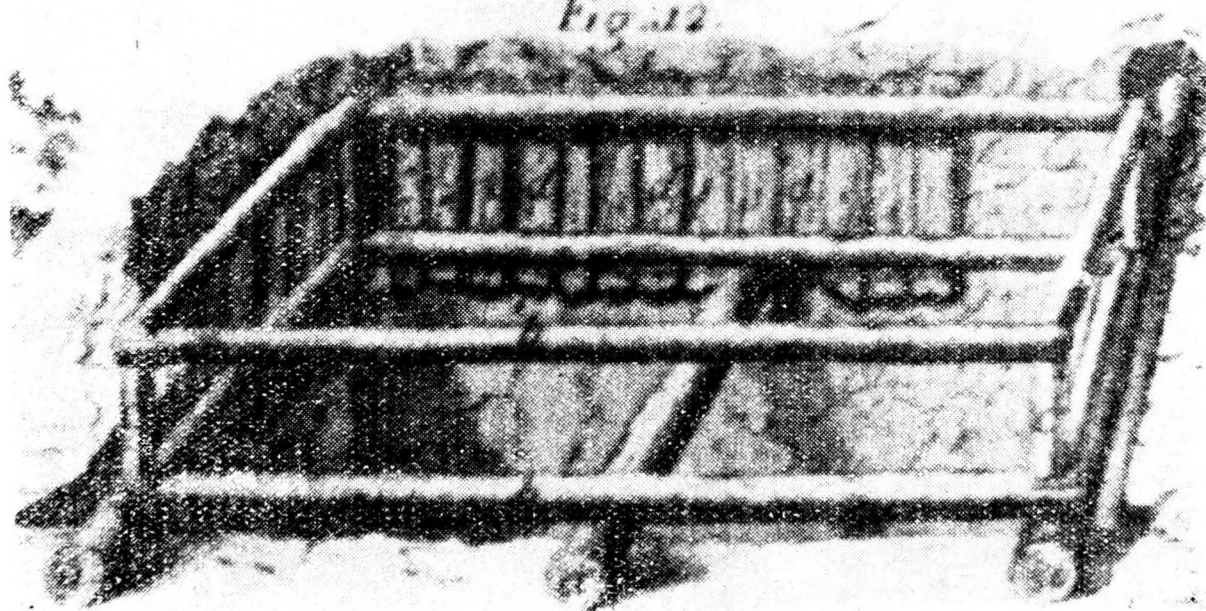

Fig. 12

Troliu manual (după Delius).

Planșa VI

Simon Judas

Schacht.

Iosephi Schacht.

Simon

Judas Zeche.

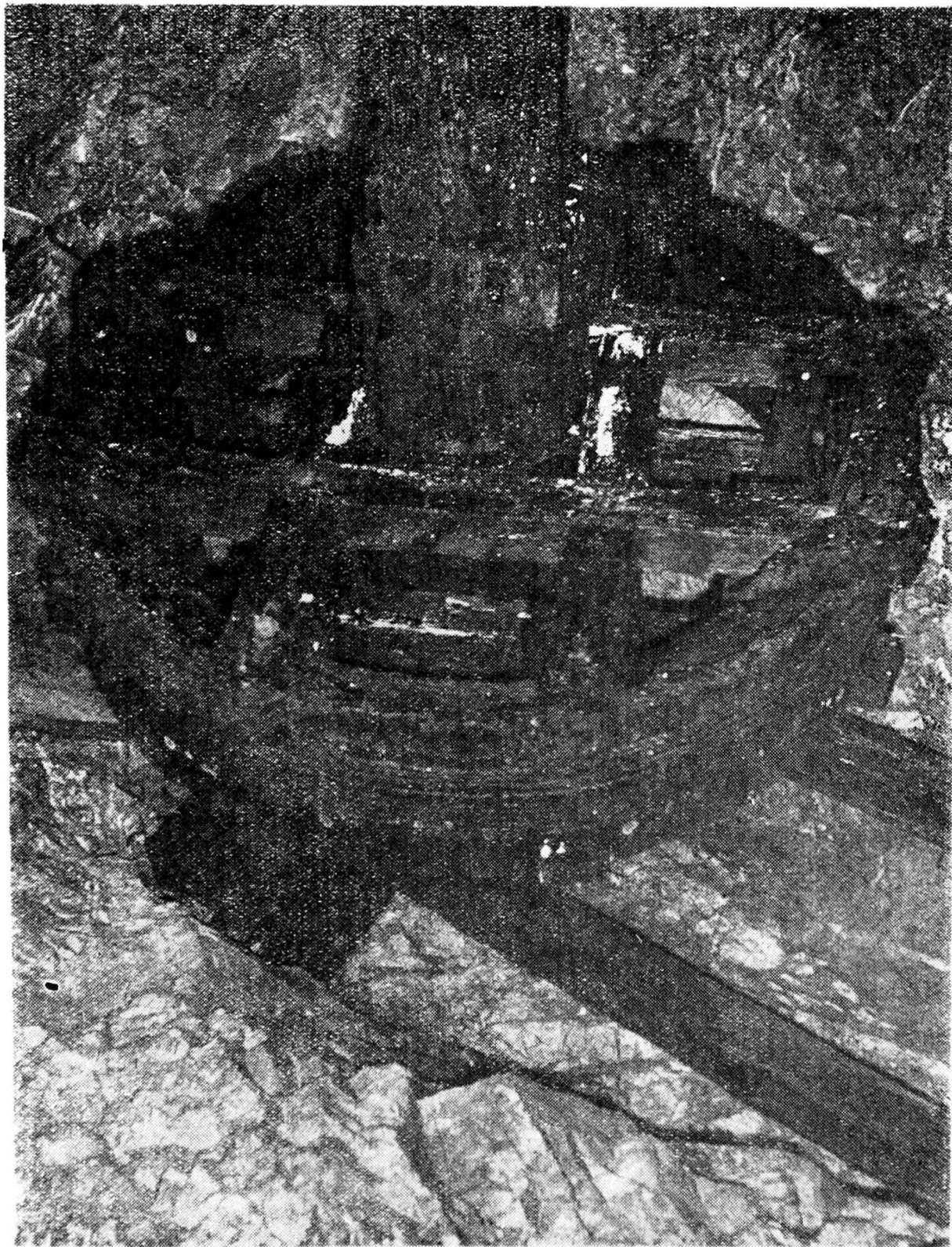
Hori.

16ter Caif

Crivac din mina Simon și Iuda (după o hartă minieră).

Planșa VII

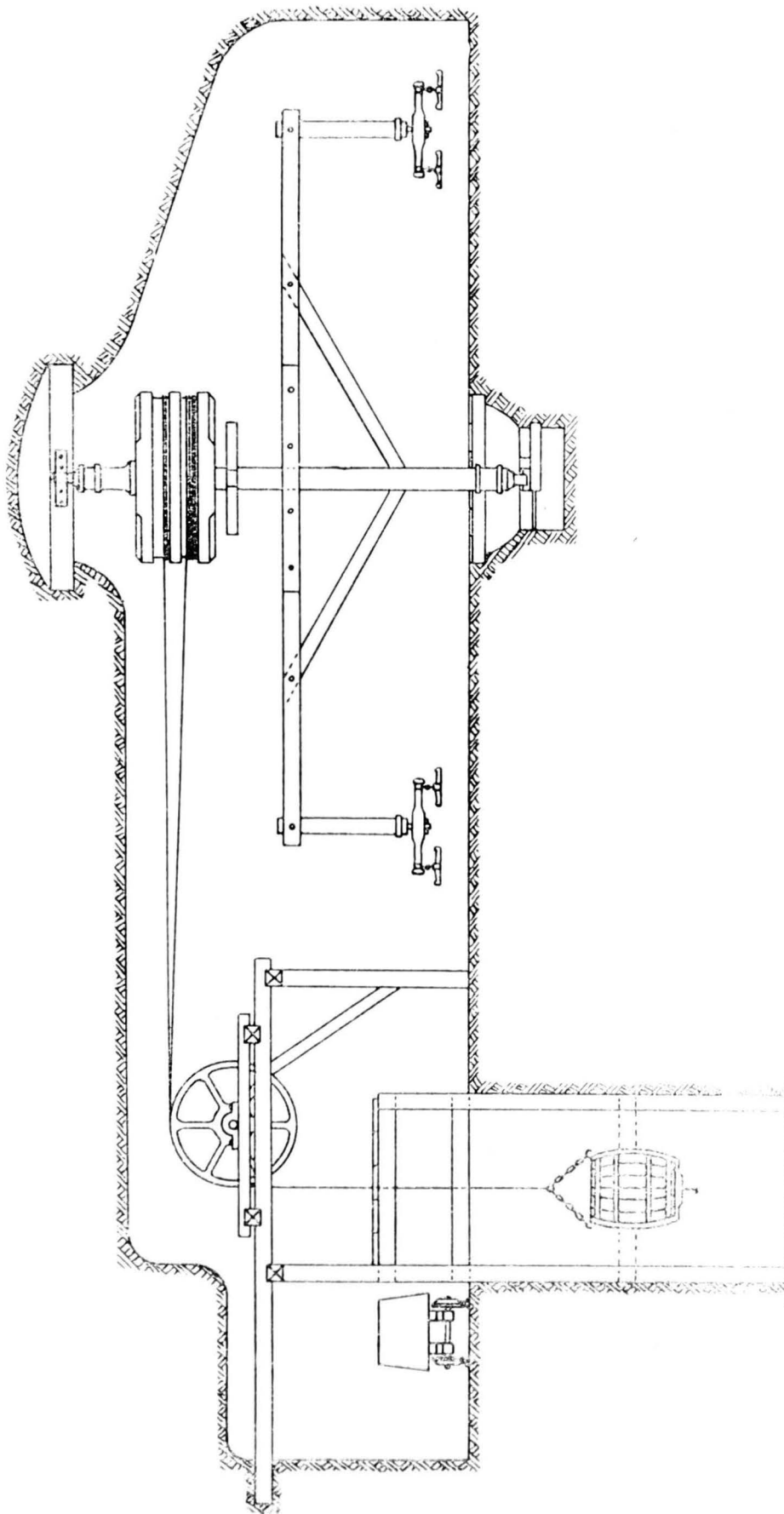
<https://biblioteca-digitala.ro>

Axul și tamburul crivacului de la Dognecea.

Planșa VIII

<https://biblioteca-digitala.ro>

Reconstituirea crivacului și a sistemului de funcționare.

Planșa IX

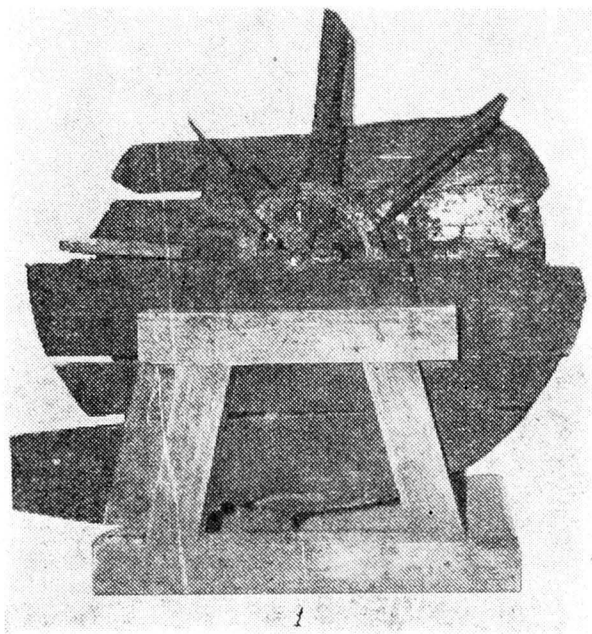

Fig. 1. Răsuflător manual de la Anina (Muz. Reșița).

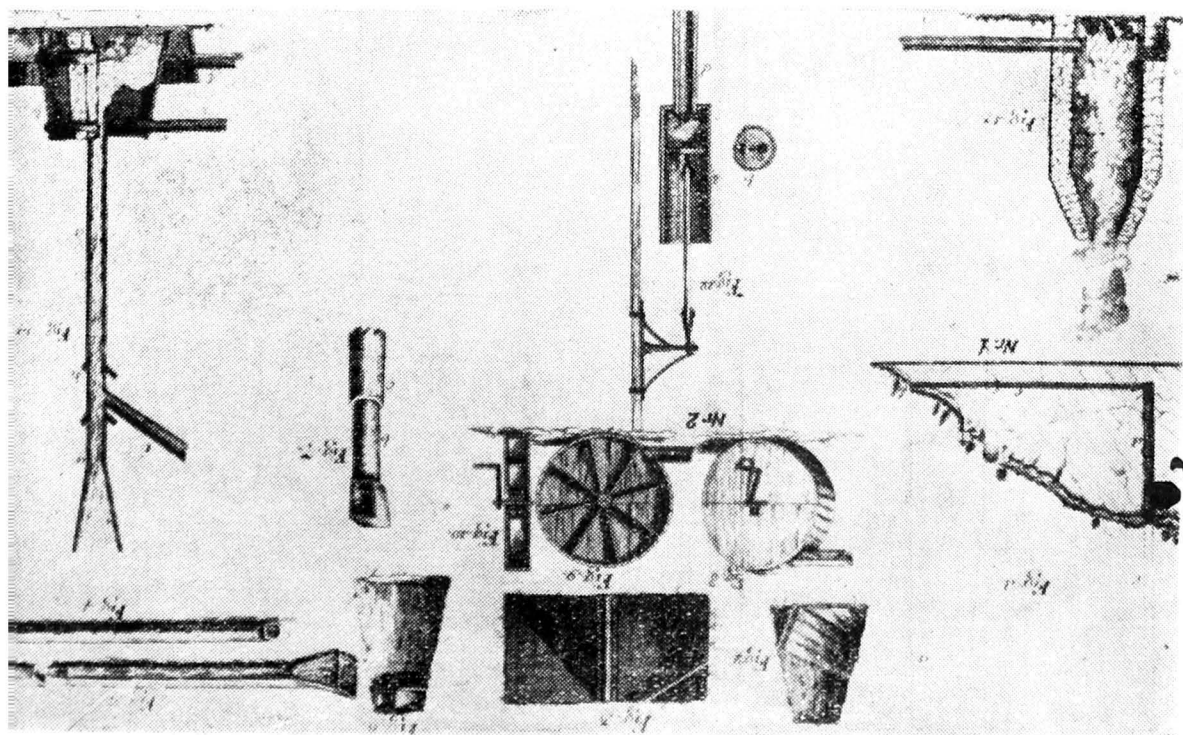
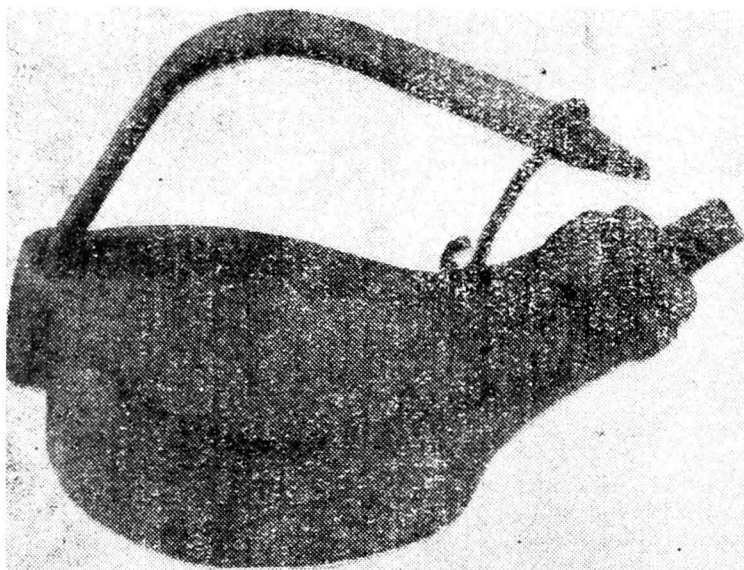

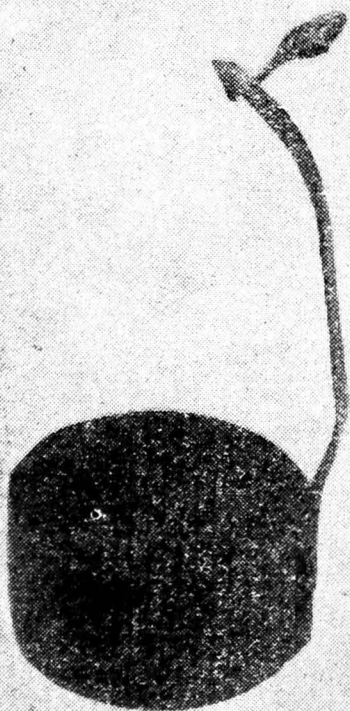
Fig. 2. Instalații de aeraj din sec. XVIII (după Delius).
Planșa X

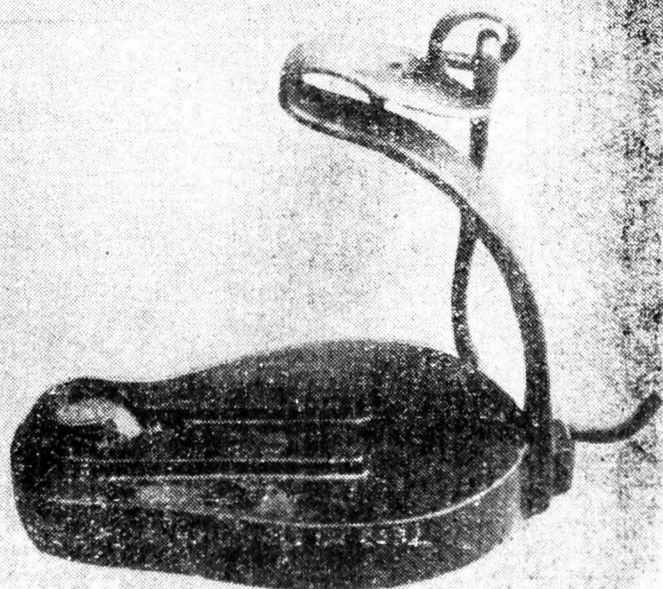
1

2

3

4

Tipuri de lămpi miniere pentru ulei.

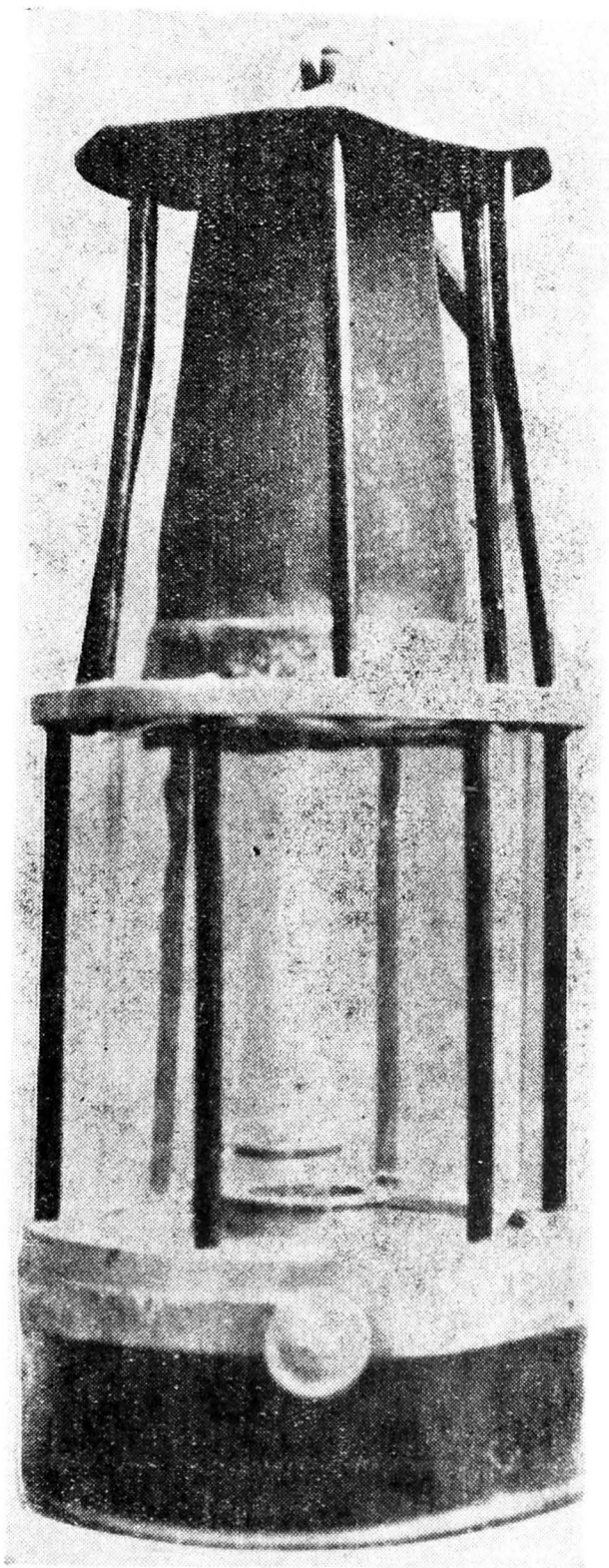

Fig. 1. Lampă de benzină tip „Davys” (Muz. Reșița).

Planșa XII

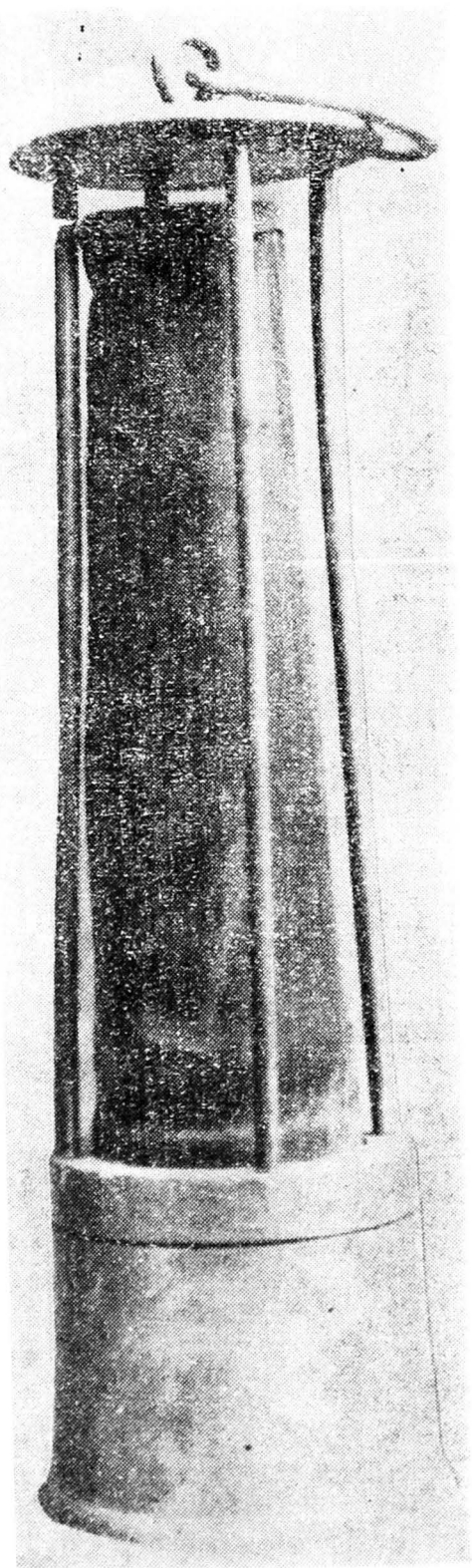

Fig. 2. Lampă de benzină (Muz. Reșița).

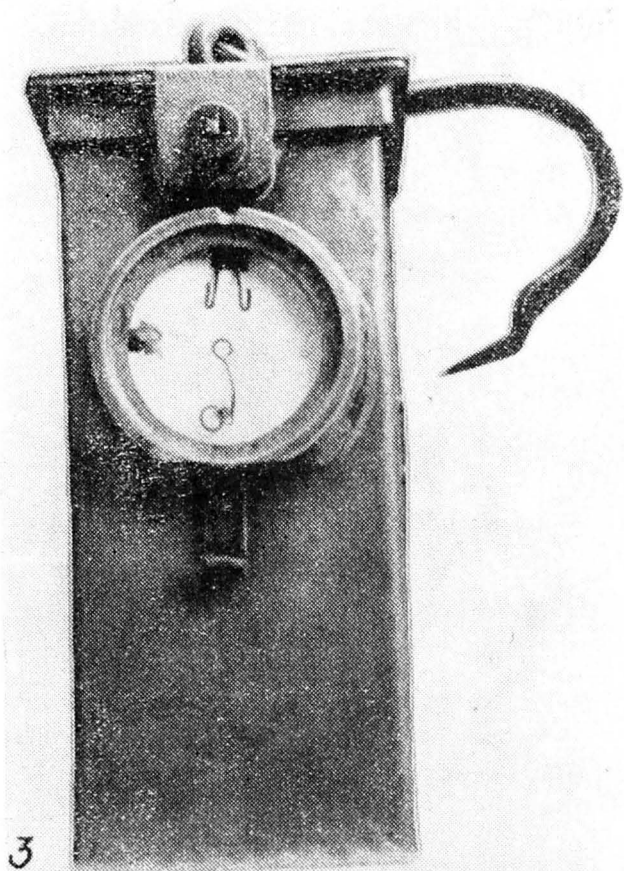

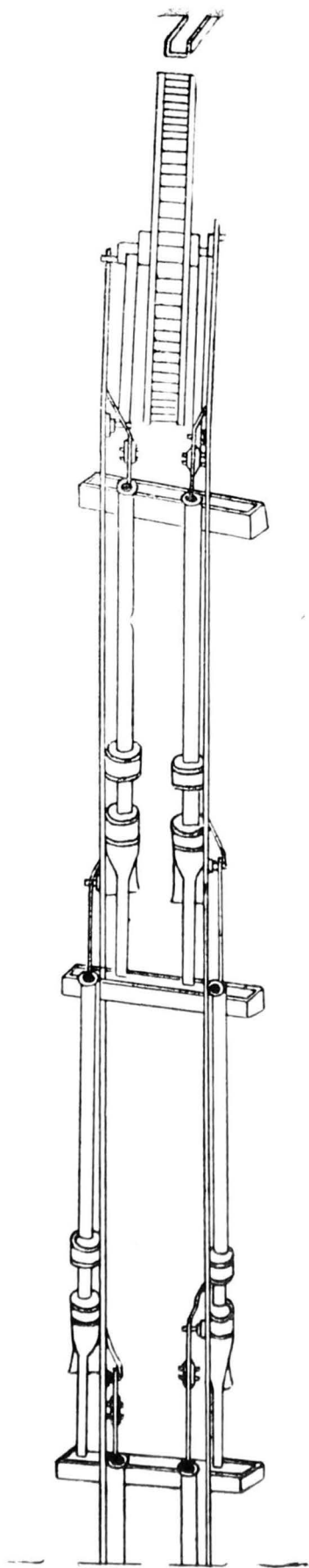
Fig. 3. Lampă electrică cu baterie (Muz. Reșița).

ERKLÄRUNG DER NUMERN

- [illegible]

Legendă explicativă a hărții miniere din 1784.

Planşa XIII

Desenul de pe hartă înfățișând proiectul pompei cu bielă manivelă.

ANNÄHERUNG

Es ist zur gewöhnlichen des Salustius tiefen Christinaschacht in dieser Mappe bey Ueber-
 derantrag, des durch ein 5. Maßer hohes Kunstrad, wie es das Profil zeigt zu benutzen,
 um aber sowohl an Fuder als Feldgewand eine kurze distanz zu bekommen, so wurde
 das Rad bey U. gehängt, und die spülung bey U durch Hängelstein erleichtert werden.
 Sollte aber der zuluß der Fuder wäße durch einen einfachen Kurbel nicht genügt werden
 kennen, so ist bey 8ter 44 ein Agilricus entworfen. wo ein 5. Kurbelzapfen mit den
 Rad gleich über dem Kunstschacht zu setzen, und die stärkste Wirkung erzeugen
 werden könnte.

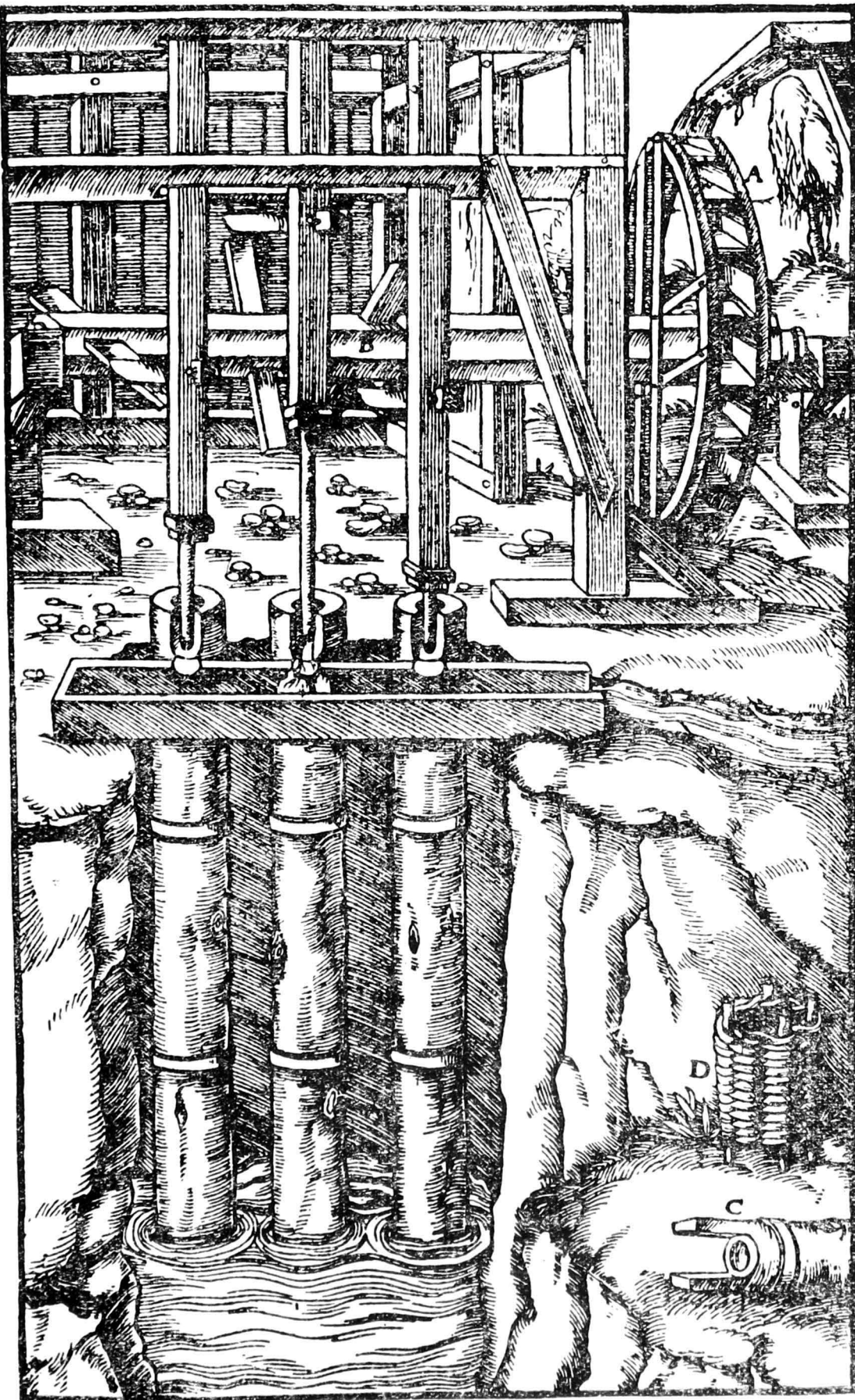
Ubrigens sind dieser Uerarten noch in separaten Ueßen anhängig 8ter 45 eine
 Invention von Salustius, 8ter 46 auf eine besondere widerum.

2 andere Wapenholungs und Benützungsart.

8ter 47 aber sind die beiden Uertheile 8ter 48 et 49 in zwey zölligen Maßstab
 verzeichnet.

Notă privind modul de realizare a proiectului.

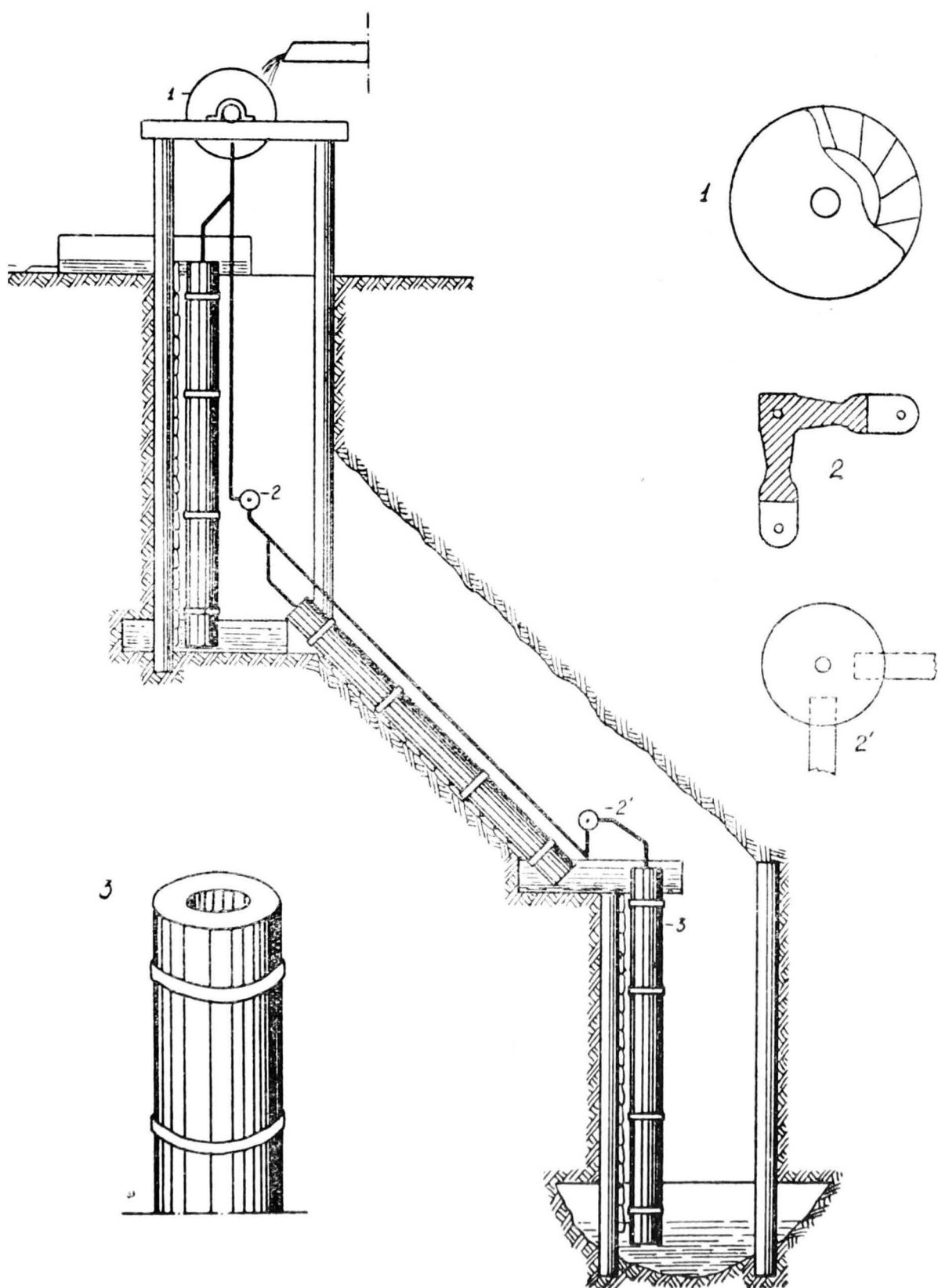
Planşa XV

Pompă hidraulică din sec. XVI (după G. Agricola).

Planșa XVI

<https://biblioteca-digitala.ro>

Reconstituitulrea instalației de drenaj și a modului de funcționare.

Planșa XVII

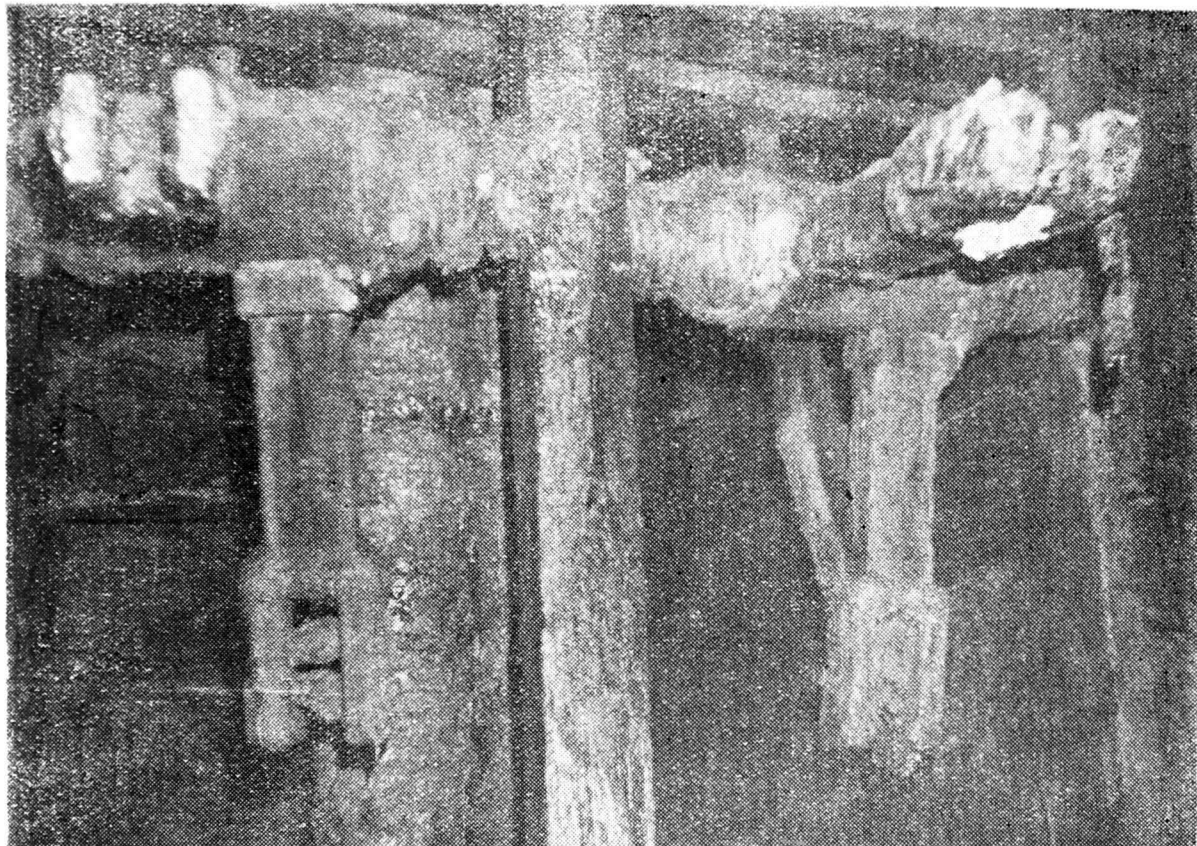

Fig. 1. Balansor pentru punerea în mișcare a tijelor de pompare (vedere laterală).

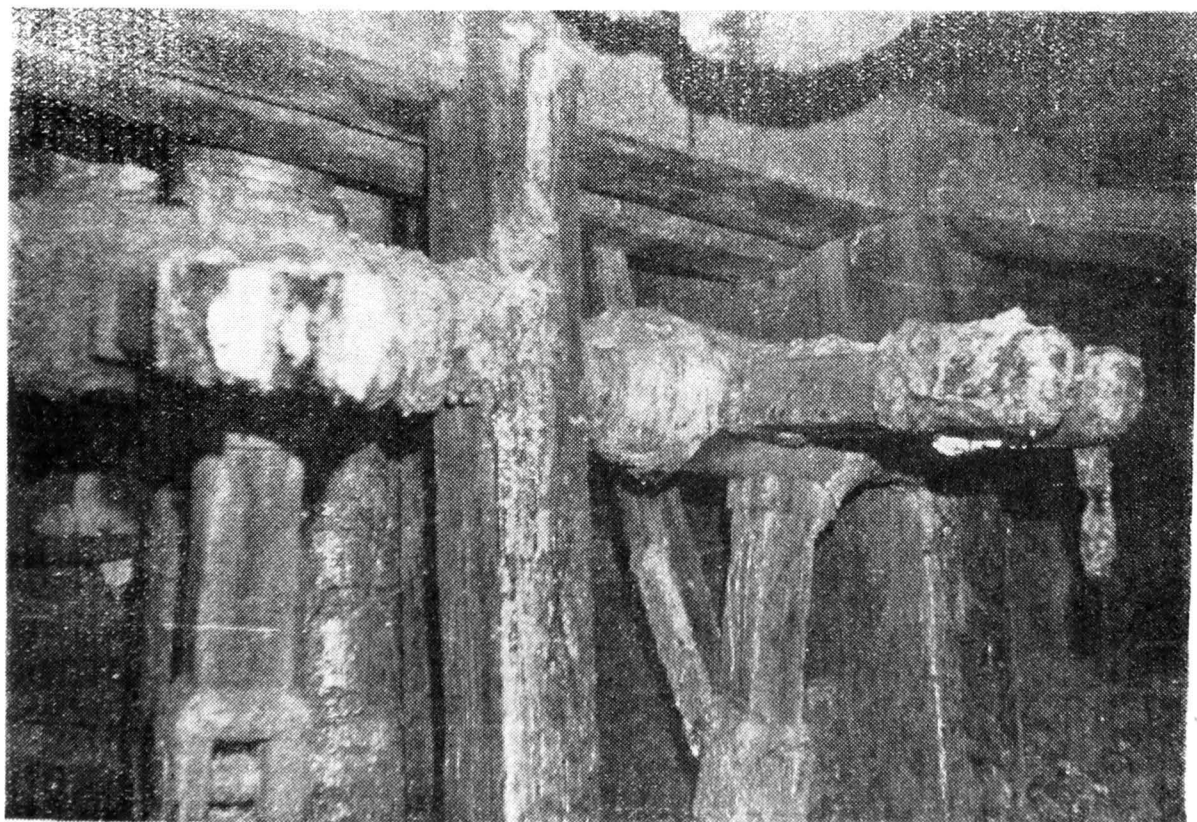

Fig. 2. Balansor pentru punerea în mișcare a tijelor de pompare (vedere frontală).

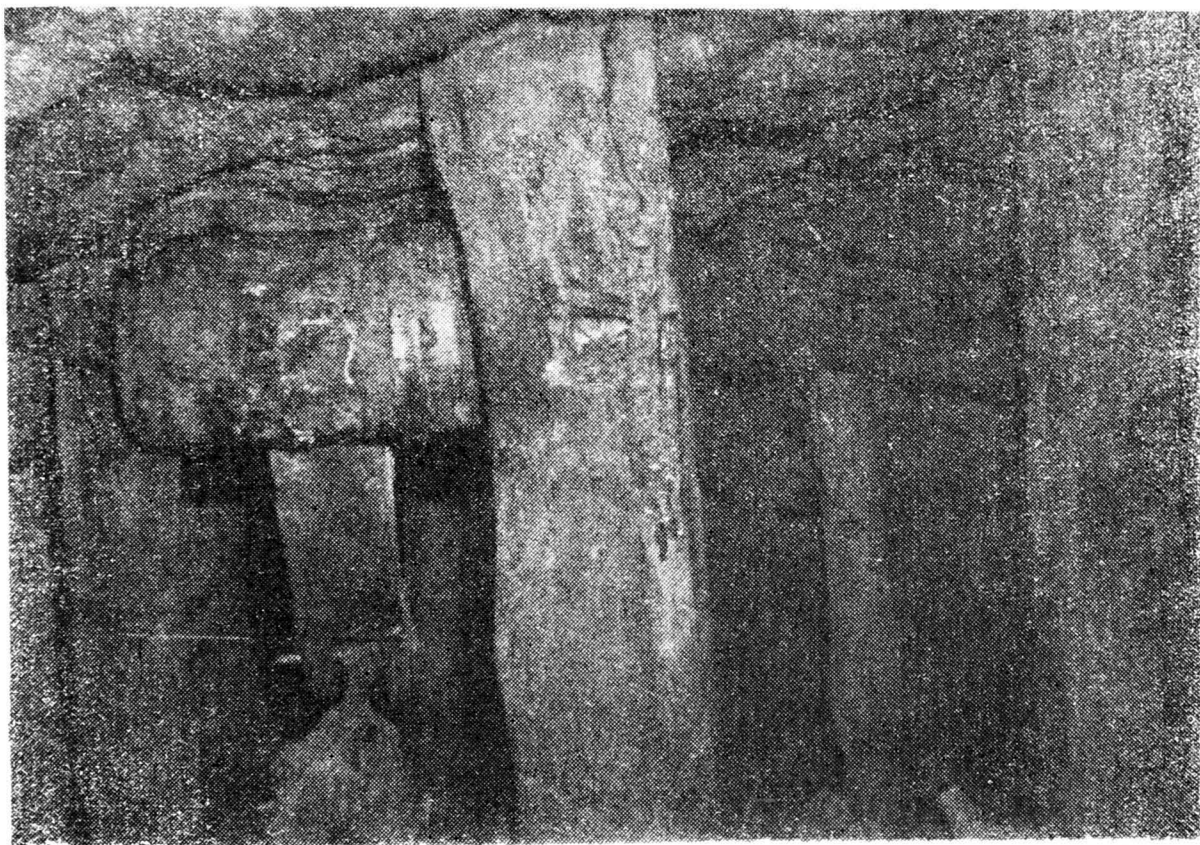

Fig. 1. Locul de amplasare pentru cele două balansoare mici.

Fig. 2. Tamburul desprins din locașul inițial.

Planșa XIX

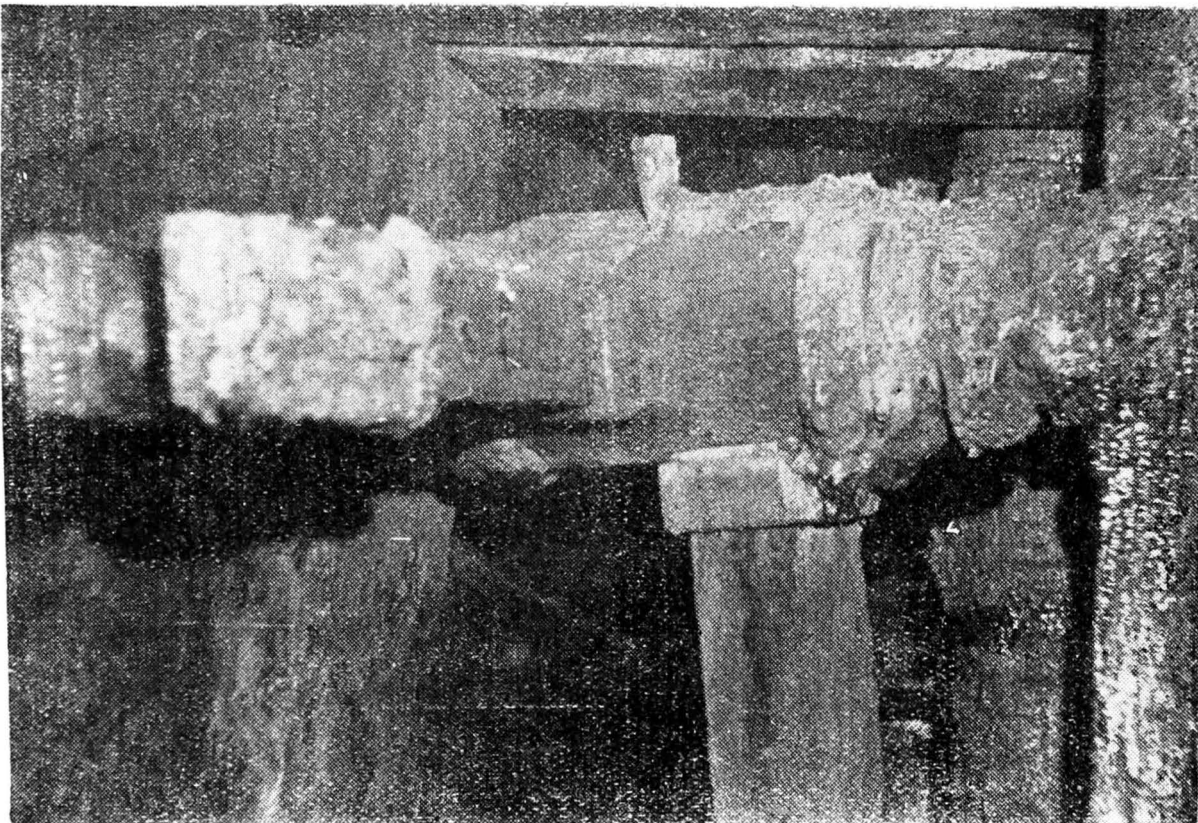

Fig. 1. Balansor pentru punerea în mișcare a tijelor de pompare (detaliu).

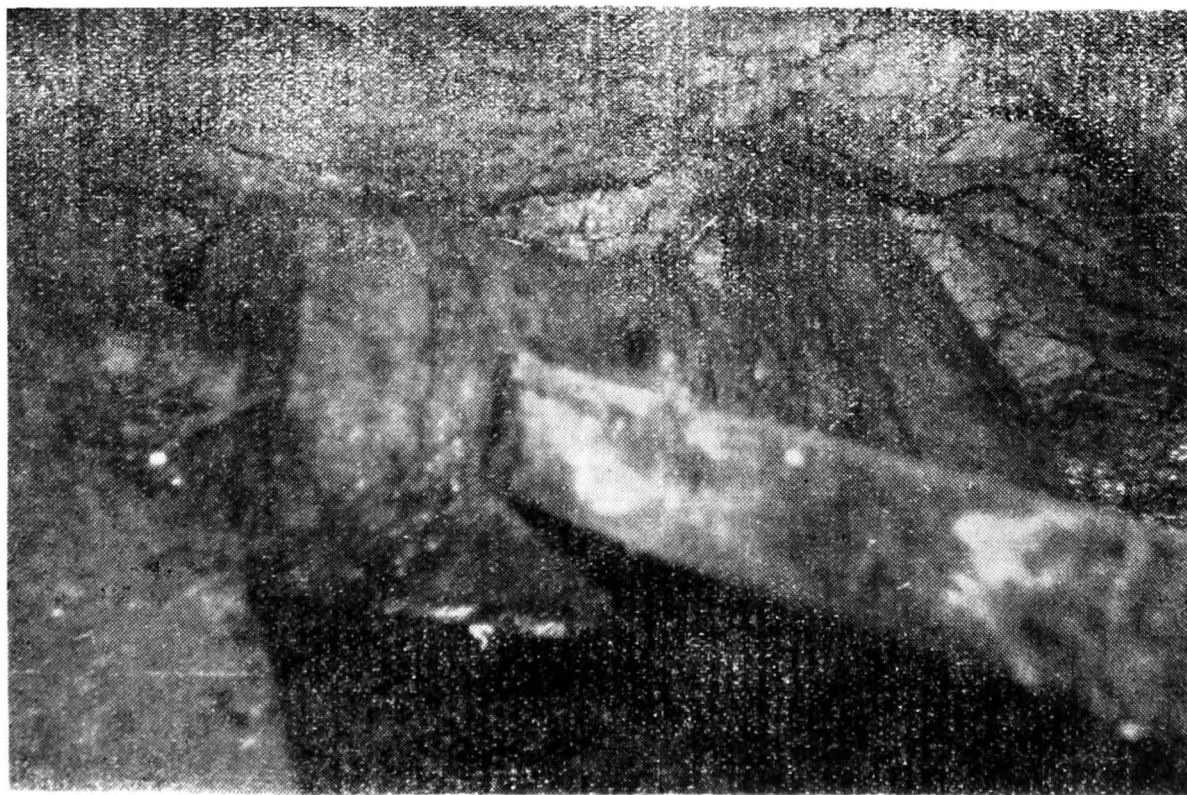

Fig. 2. Tamburul cu braț al celuiilalt balansor.

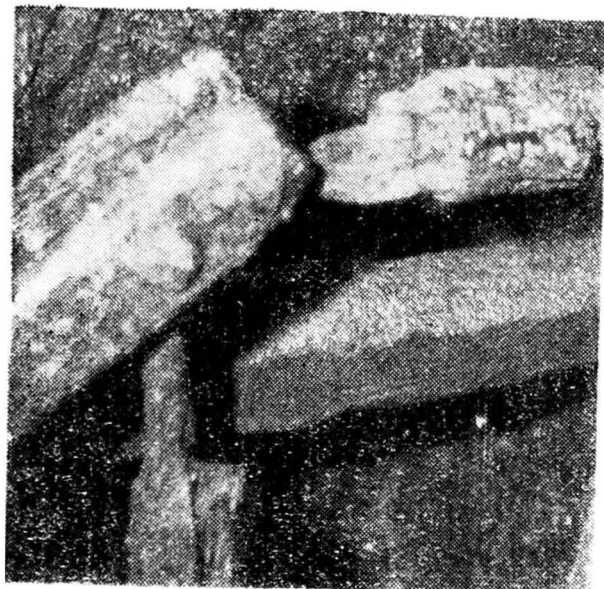

Fig. 1. Locul de fixare a tijelor de pompare de balansor

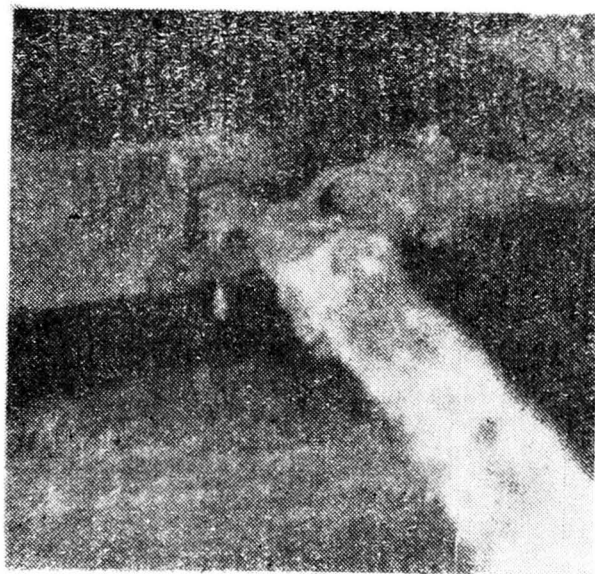

Fig. 2. Capetele înecate ale tijelor de pompare.

Fig. 3. Secțiune printr-un tub de absorbție.

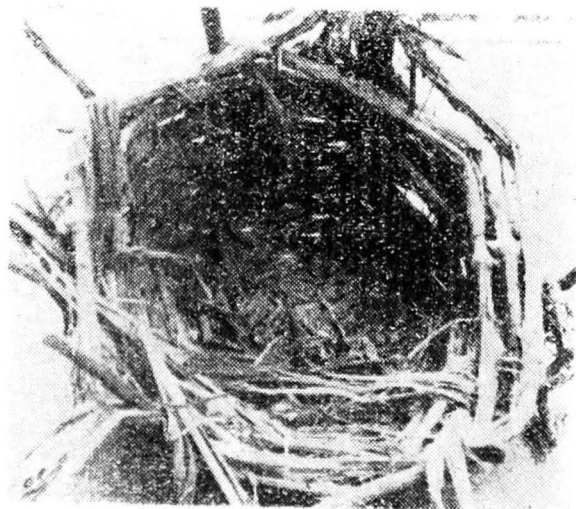
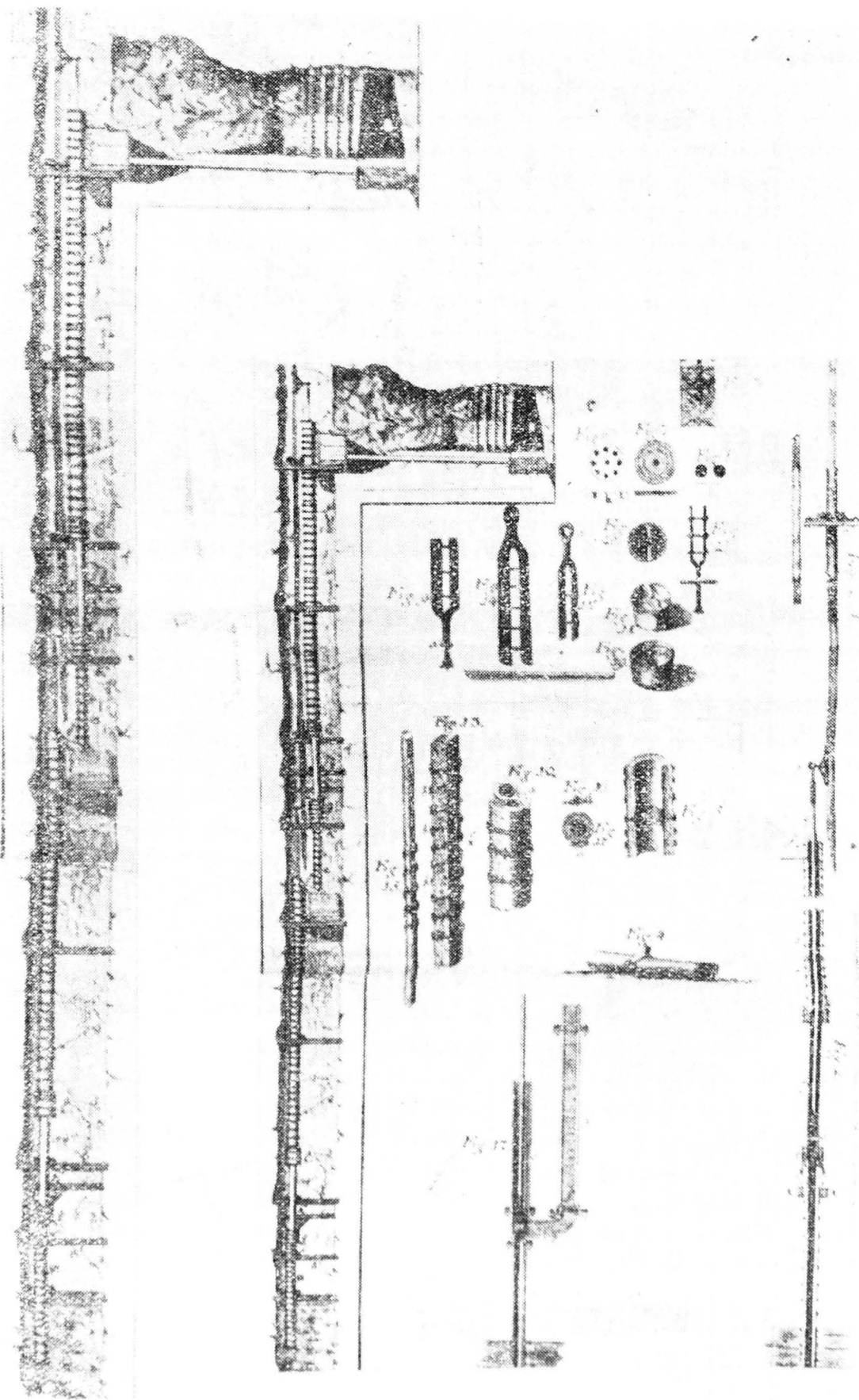
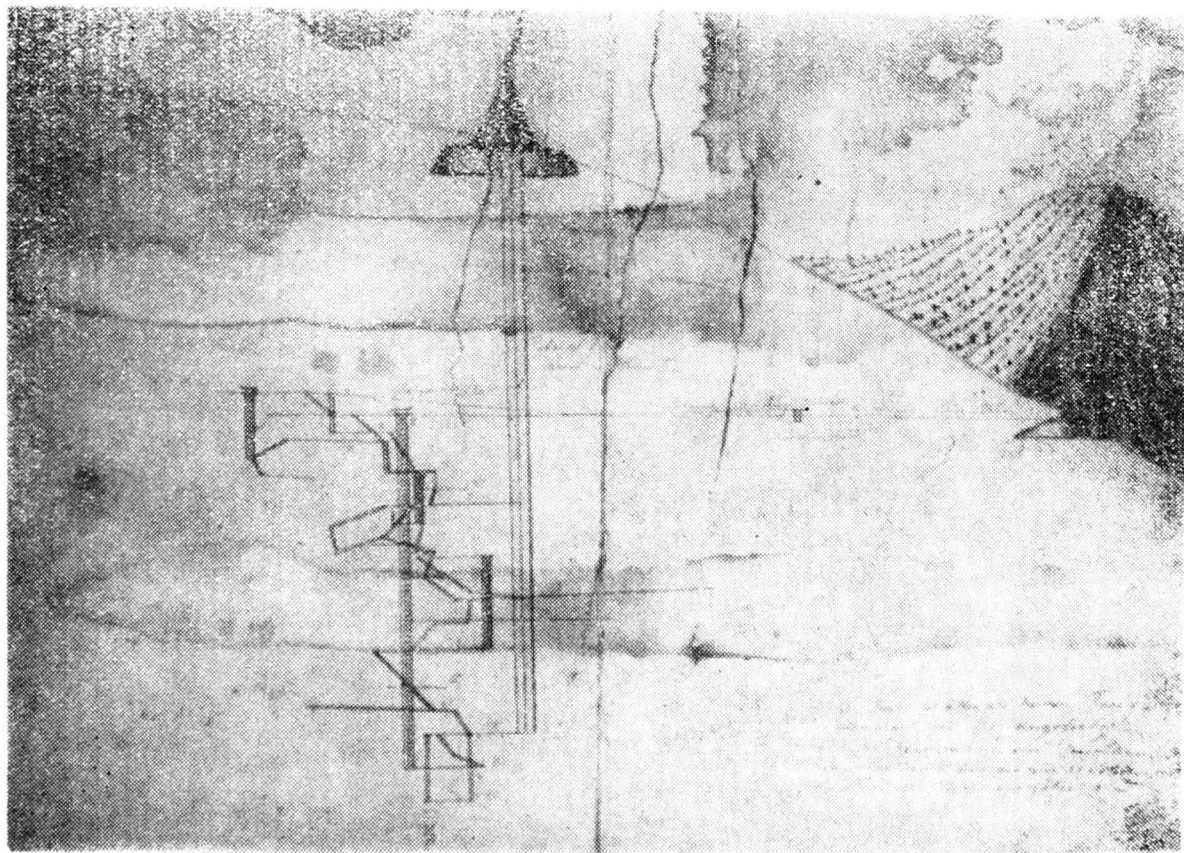

Fig. 4. Silă de absorbție din nuiele împletite (Muz. Reșița).

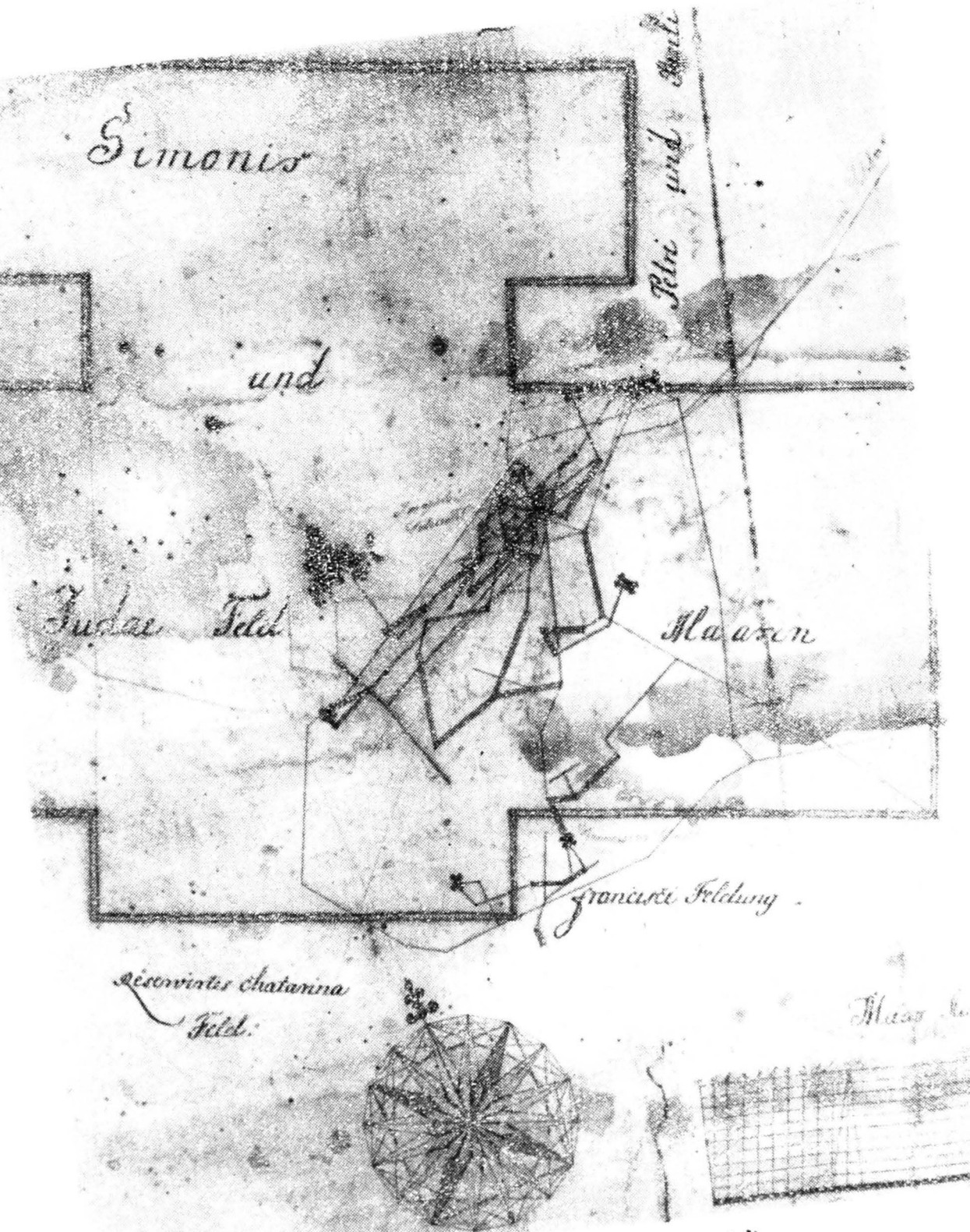

Elementele unui sistem de pompare (după Delius).

Harta minei Simon și Iuda din 1774 (profil).

Planșa XXIII

Harta minei Simon și Iuda (plan orizontal).

Planșa XXIV

Explication

Über die Dognaczzer Simonis und Judas Gruben

N° 1. des Hellenes Mundloch N° 2. des Petri und
Pauli oder Junst. Schacht N° 3. der Josephi
Schacht N° 4. der alte Haapl N° 5. die 1te
Ebensohl N° 6. die andere Ebensohl N° 7.
die dritte s^o N° 8. die vierte s^o N° 9. die
fünfte s^o N° 10. die sechste s^o N° 11. die siebente
N° 12. die achte s^o N° 13. die neunte s^o N° 14.
die zehnte s^o N° 15. die Elfte s^o N° 16. die Zwölft
e s^o N° 17. die dreizehnte Ebensohl N° 18.
Hofnungs Schlag auf dem alten Lauf N° 19. Eine
solcher Schlag auf der achten Ebensohl N° 20.
der Hofnungs Schlag auf der 12ten Ebensohl
N° 21. vorhanden auf der fünften Luft N° 22.
der Johanna Hofnungs Schlag

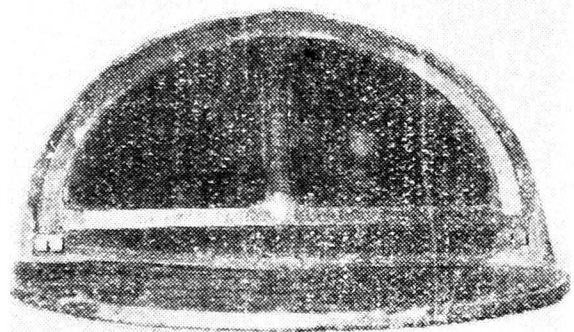

Fig. 1. Busolă cu arc suspendat (Muz. Reșița).

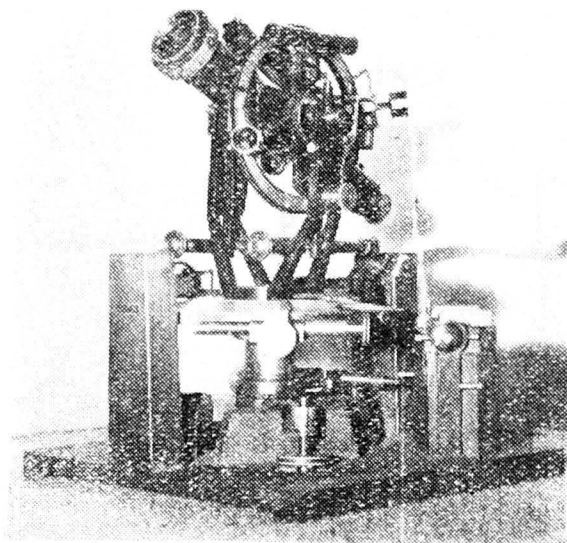

Fig. 2. Teodolit tip „Hildebrand” (Muz. Reșița).

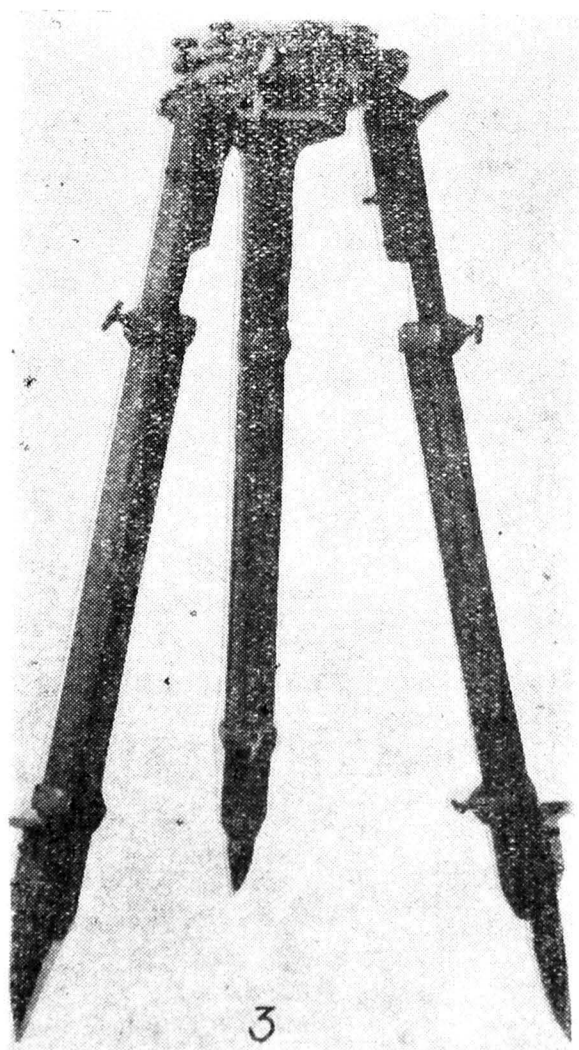
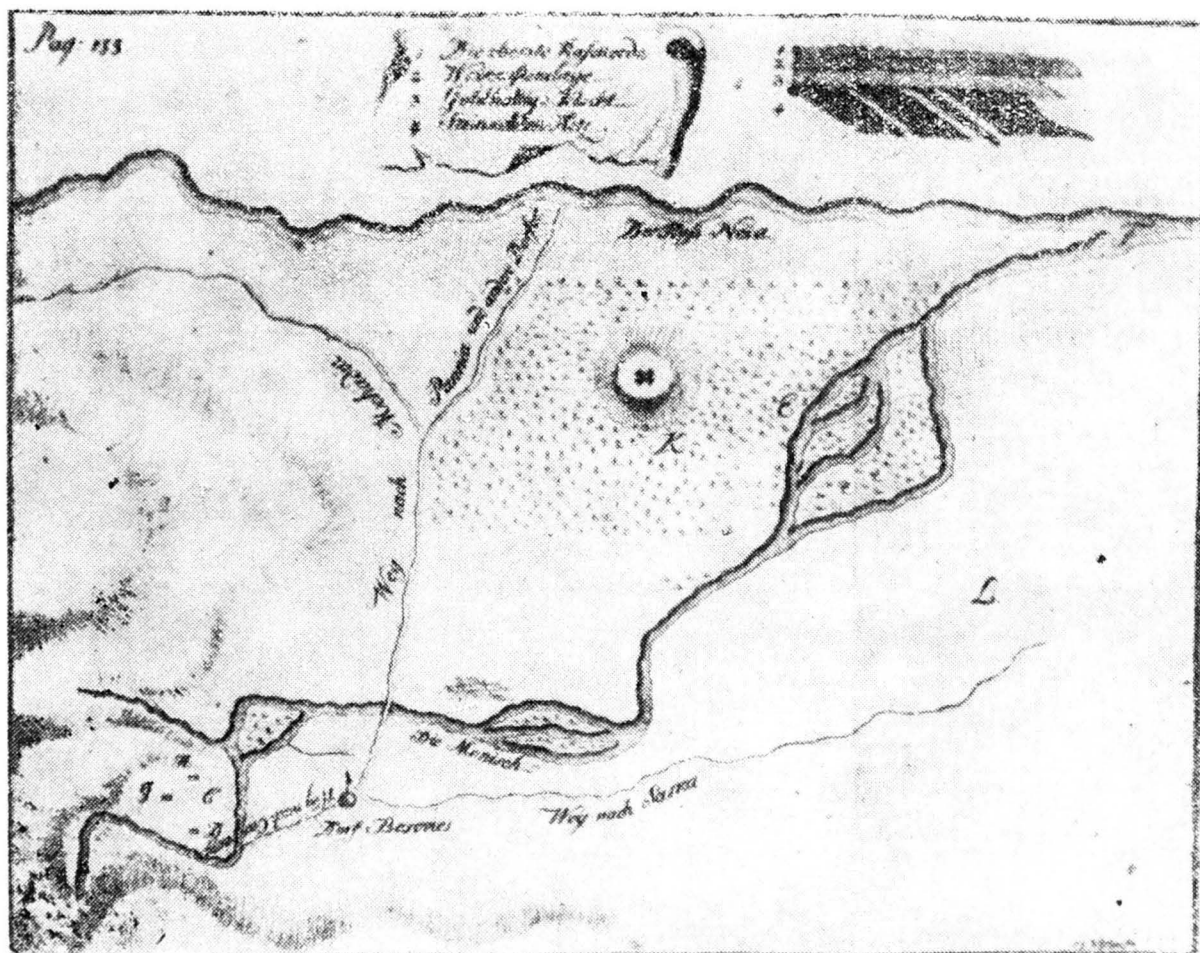

Fig. 3. Trepied pentru aparate topografice (Muz. Reșița).

Harta ținutului Bozovici (după Born).

Planșa XXVII

*ISTORIE MODERNĂ ȘI
CONTEMPORANĂ*

LUGOJENII ȘI EMANUIL GOJDU

Din generația de intelectuali ai secolului al XIX-lea care era chemată să aibă și un însemnat rol politic, nu numai cultural, a făcut parte și Emanuil Gojdu (1802—1870). Cunoscut în istoria noastră culturală ca autorul fundației care-i poartă numele — un admirabil instrument pentru crearea unei păături de intelectuali români¹ — Emanuil Gojdu prin poziția sa socială, ca și prin ideile sale a avut și un însemnat rol politic. Activitatea sa pe acest teren, influențată puternic de ideile celor ce redactaseră *Supplex Libellus Valachorum*, a contribuit după felul său de a vedea lucrurile la susținerea și revendicarea drepturilor națiunii române din Transilvania².

Imperiul habsburgic, atins de criza economică din 1857, înfrunt în războiul cu Franța și Piemontul din 1859 și neputând face față absolutismului centralist, se văzu în 1860 în fața unei noi crize interne. Pentru a o preveni, cercurile conducătoare habsburgice au restabilit relativa autonomie legislativă locală, permițându-se redeschiderea dietelor și creindu-se totodată un organ legislativ central

¹ În acest sens vezi și activitatea lui Emanuil Gojdu ca președinte al Comitetului pentru ajutorarea studenților români în drept de la Pesta (Muzeul de istorie Cluj, nr. inv. M. 1932—1933).

² Asupra vieții și activității lui Emanuil Gojdu vezi printre altele: T. V. Pacălian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. II, ed. II-a, Sibiu 1904; G. Sofronie, *Emanuil Gojdu (Contribuții la o monografie)*, Oradea, 1927; I. Lupaș, *Emanuil Gozsdu, 1802—1870. Originea și opera sa*, în *Analele Academiei Române, Memoriile secțiunii istorice*, Seria III, tom. XXII (1939—1940), București, 1941, p. 687—745.

(„Reichsrath”), compus din deputați ai tuturor provinciilor. Se ordonase reorganizarea comitatelor pe baze constituționale, dar cu respectarea dispozițiilor referitoare la drepturile națiunilor, bineînțeles și ale românilor, așa cum erau cuprinse în diploma împărătească din 20 octombrie 1860. Se schița astfel tendința unei evoluții spre monarhia constituțională ³.

În aceste împrejurări, la începutul anului 1861 fu numit comite suprem (prefect) al comitatului Caraș Emanuil Gojdu. Cu ocazia manifestației de simpatie a tinerimii române din Pesta pentru această numire (8 ianuarie st. n. 1861), Gojdu recunoaște că nu o poate considera ca o remunerare pentru meritele lui pe care încă nu le are, fiind pînă acum lipsit de ocazia de a-și servi națiunea: „... meritul e al românilor. Persoana mea nu e decît mijloc, prin care unul dintre drepturile cele mai sfinte ale românilor se realizează; și tot meritul meu este, că sînt și am fost totdeauna român”. El declară cu această ocazie, că și la Timișoara în drumul lui spre Lugoj (reședința comitatului), ca în funcția pe care o are acum va putea lucra spre înaintarea materială și spirituală a națiunii române ⁴.

Încă de la instalarea lui la Lugoj ⁵, Gojdu cauta să se înconjoare cu tineri intelectuali români, aduși chiar și din alte comitate (fără a face însă discriminări de ordin național), pe care i-a promovat în funcții de răspundere ⁶. Dar în acest timp în comitatul Caraș, ca și în restul comitatelor, s-a dus o susținută luptă pentru limbă, știindu-se că limba este expresia naționalității și că respectîndu-se limba e respectată și naționalitatea. Prin votul Comitetului reprezentativ al comitatului Caraș, în ședința sa din 6 septembrie 1861, ținută sub președinția comitelui suprem Emanuil Gojdu, limba română a fost decretată „limbă oficială peste tot în afacerile din launtru” ⁷. Gojdu a înțeles astfel — ca fidel ideilor sale politice — să dea satisfacție legală revendicărilor naționale ale românilor din comitatul Caraș, deși nu întotdeauna a fost aprobat de conaționalii săi contemporani. Edificatoare sînt în această direcție numeroasele corespondențe particulare expediate din Lugoj și publicate în presa românească a anului 1861 despre viața social-politică a comitatului Caraș ⁸. Însă opinia și aprecierea unanim-generală a lugojenilor asupra activității lui Emanuil Gojdu, după cum vom vedea, n-a fost aceasta.

³ C. Mureșan, **Idelle social-politice ale lui George Bariț în publicistica sa din perioada absolutismului și imperiulul „liberal”,** în *AIIC*, VI (1963), p. 112.

⁴ T. V. Păcălian, *op. cit.*, p. 526—527.

⁵ Pentru activitatea lui Emanuil Gojdu la Lugoj vezi T. V. Păcălian, *op. cit.*, p. 527—532; I. Lupaș, *op. cit.*, p. 700—702.

⁶ C. Diaconovici, **Enciclopedia română**, tom. II, Sibiu, 1900, p. 589.

⁷ **Telegraful român**, nr. 40 din 5 octombrie 1861, p. 153; **Concordia**, 1861, nr. 8—10.

⁸ **Gazeta Transilvaniei**, 1861, nr. 13, 21, 65, 75—76; **Concordia**, 1861, nr. 8—10, 18.

Unul dintre cei trei reprezentanți de drept ai românilor în Casa magnaților, Emanuil Gojdu a combătut aici în celebrul său discurs din 19 iunie 1861 cu o logică de fier uniunea de la 1848 a Ardealului cu Ungaria, dovedind lipsa de legalitate a acestui act⁹. În acest discurs, Gojdu a expus în mod sistematic și doleanțele națiunii sale de a-și păstra individualitatea pentru că „românul își prețuiește susținerea naționalității sale mai mult decît libertatea sa personală, el își considera viața națională de baza libertății sale, și nu libertatea individuală de scutul vieții sale constituționale”¹⁰. Discursul lui Gojdu din Casa magnaților, actul politic cel mai remarcabil al carierei sale — după aprecierea istoricului Ioan Lupăș¹¹ — n-a rămas fără ecou în sinul românilor transilvăneni. El a fost apreciat de „Telegraful român”¹² și de alte ziare românești care au publicat întregul discurs, de George Barițiu¹³ ca și de *Reuniunea femeilor române din Brașov*. Aceasta din urmă îi și trimite la 6 iulie 1861 o adresă de mulțumire prin care-i apreciază devotamentul în apărarea cauzei naționale, adresă semnată de 31 reprezentante ale reuniunii respective¹⁴.

O asemenea adresă a primit Emanuil Gojdu și din partea lugojenilor la 5 iulie 1861 „ca semn de reverență și recunoștință pentru lupta politică în cauza națională română”¹⁵. Întocmită pentru a-l saluta pe Gojdu după cuvîntarea sa în Casa magnaților, adresa exprimă cu această ocazie toată adeviziunea și recunoștința lugojenilor pentru sprijinul moral și material acordat de acesta luptei de emancipare națională. Nedată publicității pînă astăzi, respectiva adresă ilustrează cum nu se poate mai bine aprecierea obiectivă pe care i-au făcut-o lugojenii activității lui Emanuil Gojdu: „Această împrejurare plăcută — se arată în adresă — ne dă ocaziunea cea mai binevenită ca să ne adresăm către ilustritatea ta, ca și către un român cu simțăminte și fapte naționale, și să-ți declaram sincera noastră mulțumire, și umilita reverență prețuindu-te ca pre un bărbat de încredere, de la care națiunea română așteaptă și pe viitor conlucrarea energioasă pentru fericirea și existența ei politică ca și națiune, ca pe un bărbat, cărui națiunea îi va consacra stima sa necondiționată și după mormînt rezervînd în sinul sau suvenirul dulce, și înșirîndu-te în istoria națională între eroii libertății și naționalității române”. Adresa este întărită cu semnăturile originale însoțite de funcțiile și ocu-

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, 1861, nr. 50—52; *Telegraful român*, 1861, nr. 24—26.

¹⁰ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 51 din 24 iunie 1861, p. 220.

¹¹ I. Lupăș, *op. cit.*, p. 706.

¹² *Telegraful român*, nr. 24 din 15 iunie 1861 (adaos).

¹³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 61 din 24 iunie 1861, p. 220.

¹⁴ *Concordia*, 1861, nr. 6—7.

¹⁵ Adresa se află în posesia Muzeului de istorie Cluj, nr. inv. M. 1930, arhizitionată în anul 1967 împreună cu alte documente de la prof. Petre Pușcașiu din Baia Mare.

pațiile a cea 75 de reprezentanți ai lugojenilor¹⁶. Transcriem în anexă documentul cu gândul că informațiile directe pe care le cuprinde vor servi și altor cercetări.

Funcția de comite suprem a lui Emanuil Gojdu în comitatul Caraș va fi însă de scurtă durată. După dizolvarea dietei la 22 august 1861, constituționalismul de puțin introdus intrase într-o fază critică. Cancelarul aulic al Ungariei, fidel instrucțiunilor primite de la Viena, dorea să-și asigure colaborarea necondiționată a comiților supremi pentru noua perioadă a absolutismului provizoriu — inaugurată prin rescriptul împărațesc din 5 noiembrie 1861. În acest scop el a trimis tuturor comiților supremi o circulară prin care-i invita să declare dacă sînt sau nu hotăriți să execute fără nici o observație dispozițiile lui. La această circulară Gojdu răspunde că: „un comite suprem constituțional, atunci cînd execută dispozițiunile absolutistice ale unui guvern neconstituțional, nu se mai poate considera de comite suprem constituțional. Eu deci nu mă pot rezolvi să executez dispozițiunile unui guvern necostituțional, cu atît mai vîrtos nu, pentru că eu sînt unicul ... ridicat din popor, și încă unul din poporul român, la demnitatea de comite suprem și nu voi să dau însă istoriei a constata, că un român din popor, ridicat la demnitatea de comite suprem, nu și-a priceput poziția...”¹⁷. După acest răspuns al lui Gojdu care îi ridică și mai mult prestigiul de om politic, a urmat demiterea lui din post „la cerere proprie”, se pare în cursul lunii noiembrie 1861¹⁸. Aici se încheie activitatea de scurtă durată, dar foarte rodnică a lui Emanuil Gojdu în comitatul Caraș.

NICOLAE CORDOȘ

ANEXĂ 19

Ilustrisimului domn Emanuil Gozdu comite suprem în comitatul Carașului, și membrul tablei de sus la dieta prezentă.

Umilita adresă a înscrisurilor români din Lugoj ca semn de reverență și recunoștință pentru lupta politică în cauza națională română.

Ilustrisime Domnule!

A trecut mult timp, și pentru frații din Ardeal mai mult de 400 de ani de cînd fură excluși de la legislațiunea patriei a vorbi în numele lor; nu pentru că doar românii ar fi comis o crimă în contra patriei sau a regelui și

¹⁶ Documentul fiind deteriorat nu putem preciza cu exactitate numărul semnăturilor.

¹⁷ C. Diaconovici, *op. cit.*

¹⁸ Vezi scrisoarea căpitanului Ludovic Roman expediată la 23 noiembrie 1861 din Munkács lui Emanuil Gojdu la Pesta (Muzeul de Istorie Cluj, nr. inv. M. 1934).

¹⁹ Transcrierea documentului s-a făcut cu ortografia actuală. Semnăturile, denumirea funcției sau a ocupației și localitatea unde profesa semnatarul au fost lăsate în forma originală, cu excepția celor scrise cu caractere chirilice care au fost transcrise cu caractere latine.

marelui principe al lor, căci ei tocma așa și-au sacrificat averea și singele pentru patrie..., pentru viitorul și, fericirea lor, ca și oricare popor brav din patrie, de nu cumva au și întrecut în privința aceasta pe unele popoare ale patriei; nu pentru că românii se denegară însuși de libertate și constituțiune, căci ei tocma așa au voit, și vreau și astăzi să aibă libertate și constituțiune ca și alt popor brav al patriei, ba, istoria ne spune că românii sîngerară de alîtea ori sub stindardele libertății și constituțiunei în contra inamicilor patriei comune, deși ei nu avură norocirea [fericirea] pînă acum de a se folosi de fructele victoriei comune, cîștigată cu sîngerarea atîtor sute de mii de români, ma [însă] în loc de remunerare românii se condamnă ră de timpurile vitrege la soarta cea mai mișeală și neîmpăcată, ce o suferiră mai ales de acei 400 de ani încoace...

Românii nu au disperat, ci au așteptat timpul cînd va trimite D[umne]zeu semnele de deșteptare pentru libertatea și naționalitatea lor, și ingerul cel păzitor li s-a arătat în mijlocul acestui secol ca să-i conducă în lupte mari pentru renașterea lor, și pentru ca să-și recîștige libertatea și naționalitatea.

Spiritul timpului însuși a preparat o parte a victoriei în luptele aceste pentru români; dar ca să fie victoria românilor deplină și triumfătoare, preînde ca românii avînd credința în D[umne]zeu pentru succesul bun al faptelor lor să lucre și însuși și să se lupte prin bărbații săi aleși — dintre care unul ești și ilustritatea ta — pentru laurea [gloria] libertății și naționalității române.

Noi românii din Lugoj am esperiatu [constatat] cu plăcere văzînd că ilustritatea ta te arăți între preluptătorii și conducătorii români în lupta pentru libertatea și naționalitatea română, — și bucuria noastră cu atîta o simțim mai mare, cu cît și terenul luptei în casa magnaților — care confătuiesc la legislațiunea, de care suntem excluși pînă acum ca și români — a fost înzestrat prin ilustritatea ta și cu flamura libertății și naționalității române vorbind ca români, și în numele românilor.

Deschilinitu [în mod deosebit] ai influențat asupra dezvelirii cauzei naționale cu aceea, că ți-ai deschis casa, ca românii ori în ce timp să țină consultare, și prin aceasta ai întărit o unire și simțire cît de deplină între frații ablegați [delegați] români ²⁰.

Această împrejurare plăcută ne dă ocaziunea cea mai binevenită ca să ne adresăm către ilustritatea ta, ca și către un român cu simțăminte și fapte naționale, și să-ți declarăm sincera noastră mulțumire, și umilita recurență preîundu-te ca pre un bărbat de încredere, de la care națiunea română așteaptă și pe viitor conlucrarea energioasă pentru fericirea și existența ei politică ca și națiune, ca pe un bărbat, cărui națiunea îi va consacra stima sa necondiționată și după mormînt rezervînd în sinul său suvenirii dulci, și înșirîndu-te în istoria națională între eroii libertății și naționalității române.

Dee Dumnezeu să ai sănătate deplină, și viață lungă, ca pe lîngă toate bătrînețele să poți împlini aceea ce-ți dictează mintea și-ți dorește inima pentru fericirea românilor, — și fi încredințat cum că poporul român e nobil și curat la inimă și cunoaște și recunoaște pre bărbații săi binemeritați și români adevărați și nu rămîne dator cu reverența și adorarea către ei.

²⁰ Este vorba de conferința confidențială a reprezentanților români intrați în dieta de la Pesta, conferință convocată și ținută la inițiativa lui Emanuil Gojdu la 7 mai 1861 în casa acestuia. Înțelegînd necesitatea solidarității tuturor reprezentanților români din dietă, Gojdu a convocat această conferință tocmai în scopul stabilirii unei acțiuni unitare în politica națională (T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 295—299).

Recomandidu-ne grației, și bunavointei răminem.

În Lugoj la 5 iulie 861.

Ai ilustrisimului domn stimători:

Michailu Nagy — canonicu

Ioan Marko — protoprosbiter[ul] Lugosului

Theodor Pap

Constantin Udria — negutiatoriu în Lugos

Pavelu Maniu — paroh și con. [sistorial] assessor

Alesandru Ursulesko — paroh în Lugosiu

Stephan Marko — paroh în Lugos

Stefanu Lippovanu — docente de clasa III-a în Lugosiu

Pavel Dragomir

Ioanne Vancea — archivar

Ioanne Pavelu — senator

Demetriu Vancea — sub: exactor

Ioanne Kondaly — negutiant în Lugos

Dimitriu Poppavitia — negutiatoriu în Lugojiu

Bojan Vasil — jude cercual din Lugos

Iulianu Ianculescu — perceptor gen.[eral] la cassa domestica

Georgie Philippovits — cartiolor funduare protocolist

Salomon Opria — conducătoriu

Constantin Alexandrovits — avocat

Dr. [Atanasie Marian] Marienescu [vice-notar al comitatului
Caraș]²¹

Ioane Vass

Iosif Iankulesku — paroh în Jurești [com. Birna, jud. Timiș] *

Iosifu Constantini

Gligor Biresku — jude... [localitatea indescifrabilă]

Danilă Ștefănescu — cumăt (?) **

Alesandru Handfchel — notariu în Jidioara [Jdioara, com. Criciova,
jud. Timiș]

Ioachim Giorgiu — docente gs [gimnazial] în Lugoslu

George Gasparu — admin.[istrator] paroh[ial] în Criciova

Ioana Ignaton — kapelan în Cireșu [com. Criciova]

Pavelu Chinezu — docinte în Gavosdia [Gavojdia, jud. Timiș]

Ștefan Dorca — docente în Jidiora [Jdioara]

Achim [indescifrabil] — paroh **

Nicolaie Borlovan — paroh în Jidioara [Jdioara] **

Pavel Thoma — administrator [în] Hodoș [Hodoș, com. Darova, jud.
Timiș]

Danil Borlovan — administr[a]tor [în] Jidioara [Jdioara] *

Joga Bogdan — epitrop în Jidovar [Jdioara] *

Ilie Vancșa — kasiri [casier] în Tapia [aparținătoare municipiului
Lugoj]

Moise Lazarescu — administrator [în] Tapia

Vasilie Dragits — administrator [în] Harmachia [Armădia unificată cu
Tapia]

Ioanu Șanca — invatietoriu înu Haramadia [Armădia]

Ilie Munțian — jude în Harmadia [Armădia]

Nicolae... [indescifrabil] — paroh [în] Cireșu... **

George Ianku — jude în Cireșu

²¹ Vezi T. Topliceanu, Dr. Atanasie Marian Marienescu (1830—1914), în AnB, nr. 3, fasc. 6 din iulie—septembrie 1930, p. 3.

* Denumirea funcției sau a ocupației și a localității respective sînt scrise cu caractere chirilice în original.

** Atît semnătura, denumirea funcției sau a ocupației, cît și localitatea sînt scrise cu caractere chirilice în original.

- Trifon Nemeşon — paroh [în] Criciova **
 Ilie Dobosianu — docente în Criciova
 Traila Maranu — curatoru s. bisericii în Criciova
 Ioann Mladesku — administrator [în] Krivina [Crivina, com. Nădrag, jud. Timiş]
 Petru Mişa — epitrop în Crivina **
 Georgiu Dragoi — jurassoru comitatensu în Szakul [Sacu, jud. Caraş-Severin]
 Nicolae Blajovan — paroh[ul] Sacului [Sacu] **
 Dimitri Blazovan — admini[stator] paroh.[ial în] Szakul [Sacu]
 Ioanu Albu — suplent
 Theodoru Radu — adm.[inistrator] în Zsena [Jena, com. Gavojdia, jud. Timiş]
 Petru Meogan — invetiatoriu [în] Zsena [Jena]
 Nicolae Zseleriu — jude în Zsena [Jena]
 Atanasie Blidariu — paroh în Gavosdia [Gavojdia]
 Petru Secosianu — jude în Gavosdia [Gavojdia]
 Matheiu Ignea — paroh în Logosel [Lugojel, com. Gavojdia]
 Georg Pervu — lokuitor [în] Lugos
 [cu aproximaţie urmează două semnături pe care din cauza deteriorării documentului nu le putem transcrie]
 Ispas Popovici — paroh în Visag [com. Victor Vlad Delamarina, jud. Timiş]
 Michail Zseberianu — preot în Visag
 Costandin Fetu — chinez în Silvaj... [Sălbăgel, com. Gavojdia] **
 Martin Boc — epitrop în Silvaşeli [Sălbăgel] **
 Alesandru Athanaszievits — fiscal primar
 Constantin Szüts — protopop[ul] Hasziasului [Hisiaş, com. Ghizela, jud. Timiş]
 Petru Vuja — jude cercualu
 Florian Biro — administra[tor în] Herendestiu [Herendeşti, com. Victor Vlad Delamarina]
 Dimitrie Barbuletz — jude [în] Herendes [Herendeşti]
 Vasilie Barbulesko — admenestrator [în] Herendes [Herendeşti]
 Georgie Blasovan — adm.[inistrator în] Hodos [Hodoş]
 Dimitrie Barbos — epitrop în Hodoş [Hodoş]

DIE LUGOSCHER UND EMANUIL GOJDU

(Zusammenfassung)

Der vorliegende Artikel unterstreicht die positive politische Rolle Gojduş, der sich in der Würde des Oberspanes des Komitats Caraş in die rumänische Nationalbewegung einreihete, wie auch die Schätzungen deren er sich in diesem kurzen und fruchtbringenden Zeitabschnitt seiner Tätigkeit erfreute.

Eine wahrheitsgetreue Bescheinigung, eine Bezeugung der Verdienste Gojduş bringt die wertvolle Amtsschrift der Lugoscher (in der Beilage wiedergegeben) welche nicht nur für seine Tätigkeit und Laufbahn von Interesse ist, sondern ein kostbares Dokument in weitem Sinne für die Geschichte der rumänischen Nationalbewegung darstellt.

UN ISTORIC UITAT: DAMASCHIN BOJINCĂ (1802—1869)

Viața culturală românească din deceniul trei al secolului trecut a cunoscut o mulțime de personalități deosebit de interesante și din păcate prea puțin cunoscute. Chiar dacă acestea nu se ridică pînă la înălțimea unui Maior, Micu sau Șincai, opera lor, indiferent de ce gen este, rămîne o contribuție importantă la procesul de făurire a culturii noastre moderne. Din generația acestei perioade ne-am oprit asupra bănățeanului Damaschin Bojincă, o figură strălucită de învățat patriot, de învățat luminist¹. A fost una din cele mai fecunde

¹ Pentru viața și activitatea lui Damaschin Bojincă vezi: **Transilvania**, IV (1871), nr. 6, p. 64—66; **Enciclopedia română**, tom. I, Sibiu, 1898, p. 524; I. D. Suciu, **Literatura bănățeană de la început pînă la unire. 1582—1918**, Editura regionalei bănățene Astra, Timișoara, 1940; Gh. Ungureanu, **Jurisconsultul Damaschin T. Bojincă**, Iași, 1930; T. Topliceanu, **Damaschin Bojincă**, Oravița (Biblioteca „Astra”), 1933; idem, **Cel dintîi pedagog român este un bănățean, în Luceafărul**, Timișoara, III, (1937) seria doua, nr. 1—2, p. 33—42; V. Ardeleanu, **Date noi despre Damaschin Bojincă**, în **Scrisul bănățean**, XIII, (1962), nr. 7, p. 74—79, Gh. Ciulei, **Damaschin Bojincă, juriconsult progresist din secolul al XIX-lea. Viața și opera juristului bănățean**, în **Scrisul bănățean**, X, (1959), nr. 1, p. 88—92; idem, **Un juriconsult oublié, Damaschin Bojincă**, în **Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1960—1961, lui Damaschin Bojincă**, în **Cercetări de lingvistică**, Cluj, VII (1963), nr. 1, p. 125—145; idem, **Preocupările etnografice și folcloristice ale lui Damaschin Bojincă**, în **Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1959—1961**, Cluj, 1963, p. 269—281; T. Lația, **Cărturari din Banat**, București, Editura Cartea românească, 1939; V. Țircovnicu, **Damaschin Bojincă, pedagog iluminist în Revista de pedagogie**, XIII (1964), nr. 2, p. 53—64; I. Vuia, **Damaschin Bojincă**, în **Almanahul Banatului pe anul 1930**, vol. II, Timișoara, 1930, **Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania**, București, 1968.

personalităţi culturale din mediul românesc de la Pesta, a fost un om al iniţiativelor cărţurăreşti, un om cu idei, dar cu mai puţine mijloace de a le realiza. În faţa publicului cititor românesc se remarcă încă din 1827 din răspunsul adresat în limba latină sirbului Sava Techelia (Sava Thököly)², pe care îl traduce în româneşte în 1828³. În 1830 publică *Diregătoriul bunei creştere*⁴, scriere ce s-a bucurat de o remarcabilă audienţă în rindul românilor, urmată în 1832—1833 de cele două tomuri din *Anticile Romanilor*⁵, carte care marchează sfîrşitul unei strălucite cariere publicistice. În cele ce urmează ne propunem să urmărim colaborarea lui Bojincă la *Biblioteca românească*⁶, cunoscutul magazin literar-istoric al lui Zaharia Carcalechi, în care şi-a publicat scrierile istorice mai importante. Apariţia acesteia într-un moment de răscruce pentru cultura noastră, cînd se încearcă tot mai evident depăşirea crezului luminist, cînd se reia problematica veche într-o formă şi mai ales argumentare nouă, are o semnificaţie deosebită. Conştiinţa unităţii naţionale, sprijinul permanent pe care-l caută în Principate, tendinţa de largire a bazei mişcării noastre naţionale, sînt numai cîteva din componentele ideologiei noii reviste, care anticipează şi pregăteşte celălalt moment din istoria presei româneşti — foile lui Bariţ. Cum este şi firesc, elementele noi ale acestei ideologii şi-au pus amprenta şi asupra scrierilor cu caracter istoric aparute în paginile revistei.

Prima scriere istorică cu care Bojincă debutează aici este *Istoria romanilor*. Continuînd iniţiativa din 1821 ea se înscrie într-un cerc de preocupări foarte bine conturat, care priveşte „viţa, sîngele, mărimea, virtutea şi toate stările împrejur ale neamului meu”⁷. Prezentînd această istorie, Bojincă este convins că îndeplineşte o dato-

² Animadversio in dissertationem Hallensem sub titulo: Erweis dass die Wallachen nicht Römischer Abkunft sind etc. von K. Rath von *** 1822 editam, cui adnectitur fidedignis scriptoribus fulta Probatio valachos esse veros Posterios Romanorum, Pestini, 1827.

³ Răspundere desgurătoare la cîrtirea cea în Hale în anul 1823 sub titlul: „Erweis dass die Wallachen nicht Römischer Abkunft sind (adecă arătare cum că Românii nu sînt viţă de romani) de K. Consiliar dă *** făcută. La carea se adausă arătarea cu scriptori verednici de credinţă întărită: cum că Românii sînt adevăraţi strănepoţi a Romanilor. Întîiul latinesce ţesută, iară acum în limba daco-românească preîntoarsă, tot de acelaşi autor Damaschin T. Bojincă, la Înalta Tablă a Ungariei jurat notarăş. La Buda în Crăiasca Tipografie a Universitatii din Pesta, 1828.

⁴ Diregătoriul bunei creştere spre îndreptarea multor părinţi şi bunfolosul tîinnerimei române, ţesut de D. Bojîncă în Crăimea Ungariei şi alăturatele ei părţi jurat advocat. (Directorium bonae Educationis). În Buda, la Crăiasca Tipografia Universitatii Ungureşti, 1830.

⁵ Anticile Romanilor. Antiquitates Romanorum, tom. I—II, Buda, 1832—1833.

⁶ Este vorba de seria nouă, apărută în 1829—1830 sub titlul *Biblioteca românească* sau *adunări de multe lucruri folositoare întocmită în 12 părţi*, întîia oară tălmăcită de prea învăţaţi bărbaţi şi tipărită pentru Neamul românesc prin Zaharie Carcalechi, Izvoditoriul acestei Biblioteci, Buda, 1829.

⁷ Prefaţie la *Istoria romanilor*, în *Biblioteca românească*, 1829, partea I, nepaginată.

rie patriotică și este folositor neamului. Este o istorie a Romei de la începuturile ei pînă la Octavian, mai precis o istorie în care autorul urmărește începutul și dezvoltarea statului roman, surprinzînd cu o remarcabilă capacitate de înțelegere primele semne ale decăderii lui. Cuciuran, care continuă *Istoria romanilor* după plecarea lui Bojincă în Moldova, mărturisește că acesta din urmă a făcut o traducere după *History of Rome* a lui Goldsmith. Ultimele cercetări ale lui V. Cristian de la Iași⁸ au stabilit că nu este vorba de o traducere, ci mai degrabă de o prelucrare după acest autor. În sprijinul acestei afirmații stau dovadă și comparațiile pe care le face între obiceiurile romanilor și cele ale românilor, deplîngerea stării prezentului în comparație cu gloria romanilor. În mod firesc se pune întrebarea de ce apare menționat în titlul ei „prin Domnul Damaschin T. Boj... tradusă”⁹. Fidelă programului din 1821 și mai ales celui anunțat de Carcalechi în 1825 în *Carte de mină pentru nația românească*, seria din 1829 a *Bibliotecii românești* continuă *Istoria Latiumului* din 1821, al cărei autor anonim declara că „urma izvodul istoriei lui Eutropius”. Bojincă face același lucru pentru perioada de început a Romei, mai precis pentru perioada regalității. Comparația făcută cu textul lui Eutropius nu lasă nici o îndoială asupra faptului că Eutropius i-a fost sursa principală pentru perioada amintită, motiv pentru care credem că Bojincă o socotește o traducere. De fapt el face o prelucrare după Eutropius. Începînd cu materialul apărut în partea a II-a a *Bibliotecii românești* sîntem puși în fața uneia din cele mai interesante scrieri ale vremii. Aceasta în primul rînd pentru orizontul foarte larg care ne întîmpină în paginile ei, pentru viziunea modernă, materialistă chiar, care o domină. Ne gîndim mai ales la rolul preponderent pe care îl acordă cauzelor interne în explicarea procesului de dezvoltare a Romei. Concepția care călăuzește scrierea (începînd din partea a II-a a *Bibliotecii românești*) trădează influența lui Montesquieu, al cărui nume apare citat de cîteva ori de-a lungul textului. Aceleași idei referitoare la mărirea și decăderea romanilor ne întîmpină și la Bojincă. Deosebit de convingătoare pentru cele afirmate mai sus ni se pare succesiunea aproape aidoma a ideilor și capitolelor. Desigur că aceasta se impunea și din motive cronologice, dar la o cercetare comparată a textelor celor doi autori se poate observa că Bojincă urmează firul cărții gînditorului francez în ce privește concepția de ansamblu și ideile mari. Drept exemplu ne poate servi comparația între forma de stat din Cartagina și cea din Roma, capitol separat la amîndoi, la autorul român de pro-

⁸ Lector V. Cristian a comparat textele lui Goldsmith și ale lui Bojincă. Îi mulțumim și pe această cale pentru informațiile și sfaturile deosebit de prețioase ce ni le-a dat.

⁹ *Biblioteca românească*, 1829, partea I, p. 1.

porţii mult mai reduse¹⁰. Expansiunea externă cu tot noianul ei de nenorociri şi câştiguri pentru Roma, degradarea moravurilor şi virtuţii romane în faţa luxului şi a bogăţiei, urmarile aceleiaşi expansiuni, slăbirea disciplinei militare, sînt numai cîteva idei pe care Bojincă le-a cunoscut la Montesquieu. Pe orice cunoscător al scrierilor lui Bojincă şi ale luminismului românesc în general îl izbeşte insistenţa cu care sînt tratate problemele sociale, evidentă înînrîurire a luminismului francez şi oarecum neobişnuită în gîndirea noastră luministă. Aceasta îi conferă scrierii lui Bojincă orizontul larg, viziunea nouă de care vorbeam mai sus. Pe lângă concepţia evoluţionistă care o domină, istoria lui Bojincă este valoroasă şi prin ideile contractualiste şi de drept natural pe care învăţatul bănăţean le lansează în societatea românească. Pe cită vreme „cei de familii mari... — spune Bojincă — se încredea cum că ei de după naşterea sa cea nobilă, ar avea dreptul spre stăpînire”, de partea cealaltă „poporul căuta să învieze şi să înradăcineze egalitatea (egalitatea) cea firească ca toţi asemenea să fie şi precum greutăţile statului, fieşcare după puterile şi veniturile sale să poarte, aşa şi din binele de obşte toţi asemenea după cuviinţa sa partinească”¹¹. Alături de ideile noi şi fără îndoială progresiste pe care le aduce în *Istoria romanilor*, Bojincă militează, sub influenţa aceluiaşi Montesquieu, pentru unitate şi armonie în interior, pentru înţelegere între „fiii Patriei”¹².

Prin această atenţie pe care Bojincă o acordă surselor luminate franceze, el se ridică peste ideile „oficiale” de inspiraţie luministă germană care au guvernat gîndirea românească de pînă atunci. Afirmînd cu deosebită tărie ideea că „poporul stă la baza întregului edificiu al societăţii”¹³, Bojincă prefigurează, sub aceeaşi influenţă franceză, directă sau indirectă, orientarea romantismului care îşi va forma un credo din această idee. La fel cu Montesquieu, la fel cu Maior şi cu alţi luminişti români şi străini, autorul *Istoriei romanilor* proiectează unele situaţii contemporane lui în lumea romană. El oferă conaţionalilor spre citire o istorie a Romei în care găsesc asemănări cu vremurile lor. Prin această istoria lui primeşte valenţe politice, un rol activ în conjunctura mişcării noastre naţionale. Sîntem în

¹⁰ Vezi Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, publiée avec introduction, variantes, commentaires et tables par C. Jullian, huitième édition, Librairie Hachette, Paris, f.a., Cap. IV, subcap. 3, Parallèle de Carthage et de Rome şi D. Bojincă, *Istoria romanilor*, în *Biblioteca românească*, 1829, partea a II-a, subcap. Introducere spre bătăile punico-şti, p. 12—13.

¹¹ D. Bojincă, *Istoria romanilor*, în *Biblioteca românească*, 1829, partea a II-a, p. 6.

¹² „Neunirea din lăuntru (Întră fii Patriei), carea mai în toate staturile Republicane cele fără rînduială se află şi carea e bîciu cel mai păgubitoriu şi mai cumplit pentru Patrie...” în *Biblioteca românească*, 1829, partea a II-a, p. 6; „Il peut y avoir que du trouble, c'est-à-dire une harmonie du résultat le bonheur qui seul est la vraie paix”, după Montesquieu, ediţia citată, p. 98.

¹³ „... şi în timpurile de demult toată fericirea vreunei societăţi au atîrnat de la poporenii”, în *Biblioteca românească*, 1829, partea I, p. 15.

fața unui spirit progresist, antifeudal, în plină căutare pentru definirea unei concepții în istorie și implicit a unei poziții în mișcarea de emancipare națională. Un învățat care vorbește de „drepturile popoarelor”, despre popor ca factor principal de care depinde fericirea unei națiuni întregi, anunță vremuri noi. Este semnificativ faptul că Bojincă acorda importanță acestui factor într-un moment cînd *Biblioteca românească* își îndrepta atenția tot mai insistent spre această categorie socială. Un învățat care lansează în societatea românească ideile de egalitate și libertate, idei care cu numai cîteva decenii înainte au provocat răsturnări dintre cele mai spectaculoase în societatea franceză, nu mai gîndește în spiritul vremurilor feudale. Iată în ce constă valoarea *Istoriei romanilor*. Chiar dacă cele afirmate nu-i aparțin în întregime lui Bojincă, însuși faptul că le lansează în mijlocul unui public cititor sensibil la nou, aflat și el în permanentă căutare și cuprins de ideea conștiinței naționale, confirmă valoarea scrierii.

Nu putem despartii această istorie de *Anticile romanilor*, care o completează, o dezvoltă, o face pe deplin accesibilă. *Anticile* înfațișează instituțiile romane, de toate categoriile, din timpul regalității pînă în vremea Imperiului. Bojincă o scrie ca o completare firească a istoriei romane, fiind convins că fără „deplină știința Anticilor romane, cu greu, dar mai că nicidecum vei putea desăvîrșit înțelege istoria romanilor”¹⁴. Printre sursele Anticilor, citate de Bojincă, se remarcă Demstery, Nieupoort, Rosinus, Bach și Heineccius, surse de primă mînă și competente pentru perioada respectivă. Și aici domină concepția din *Istoria romanilor* „despre urzirea, înflorirea și mărirea Republicii și a Impărăției Romanilor”¹⁵. Ne întîmpină aceeași atitudine față de popor, față de nobili, toate însă cu o mare doză de atenuare, mult ponderate față de scrierea precedentă. Dacă prima este mai mult o istorie factologică, evenimentială, ultima pătrunde în interiorul societății romane, o desface și cercetează chiar intimitatea ei. Este un mod nou de abordare a istoriei, care vizează complexitatea fenomenului istoric și nu numai politicul, așa cum ne-am obișnuit înainte. Instituțiile romane nu apar ca ceva static și imuabil, ci în devenirea lor, într-o permanentă evoluție de la formele simple din timpul regalității pînă la cele imperiale. Chiar dacă în fundamentul lor ele rămîn scrieri luminate, așa cum le recomandă izvoarele folosite, nu este mai puțin adevărat că ele anunță deja motive romantice.

Celelalte scrieri aparute în *Biblioteca românească* sînt închinatelor unor figuri remarcabile ale istoriei noastre medievale. În ordinea apariției lor le vom trata și noi mai jos. Prima dintre ele, *Viața lui Dimitrie Cantemir, Domnului Moldaviei și Prințip în Impărăția Ru-sească*, este o biografie a ilustrului învățat și domn, în care urmă-

¹⁴ D. Bojincă, *Anticile Romanilor*, tom. I. 1832, p. XI.

¹⁵ *Ibidem*.

reşte în paralel activitatea sa politică şi culturală. Scrierea a fost lu-
crată după biografia domnului apărută în prefaţa la ediţia germană
a cărţi *Descriptio Moldaviae*¹⁶. În finalul scrierii autorul nu uită să
spună că a fost „fiu de Român”, ale cărui fapte minunate le ofera
spre exemplu conaţionalilor.

A doua scriere în ordinea apariţiei este *Istoria lui Radu Şer-
ban, Prinţipului Ţării Româneşti din familia Basarabilor, carele au
domnit de la anul 1602 pînă la 1610*. Ca şi în cazul lui Cantemir,
Bojincă ne prezintă un Radu Şerban înzestrat în primul rînd cu deo-
sebite calităţi morale. Toate evenimentele la care participă scot în
evidenţă acelaşi lucru. Şi de această dată istoricul oferă contempora-
nilor o mostră de virtute, un caracter înalt, calităţi care i-au permis
să se afirme pe plan politic şi militar. Pe parcursul scrierii autorul
citează două surse: „hronica lui Filstih” (mai des) şi pe Botin (o
singură dată). Cronica lui Filstich este de fapt o traducere a *Istoriei
Ţării Româneşti*, făcută în 1727 de Ioan Filstich la Braşov¹⁷. Din
păcate şi aici îi citează fără a-i fi cunoscut în mod direct. I-a cunos-
cut prin intermediul lui Engel, care închină cîteva pagini lui Radu
Şerban în cunoscuta lucrare *Geschichte der Moldau und Walachey*.
Operă de compilaţie, *Istoria lui Radu Şerban* are mai puţină valoare
luată individual. În ansamblul operei istorice a lui Bojincă, valoarea
ei este alta şi vom vedea mai jos motivele.

Deşi nu este o scriere pur istorică, ci mai mult una cu caracter
moral, *O istoriuţă, carea este tipărită în limba nemţească în Ca-
lendarul de la Caşovia*, din anul 1826, am inclus-o printre operele
cu caracter istoric pentru partea ei de început şi pentru faptul că
tratează un episod al domniei regelui Matei Corvin. Scrierea este o
traducere. Partea cea mai valoroasă este începutul, unde sintem puşi
în faţa unei istorii în care se înfruntă răul şi binele, în care la un
moment dat cei cinstiţi şi drepti cad pradă forţelor contrare progre-
sului. Vedem aici cum „pentru un folos închipuit... popoară asupra
popoarelor a se scula şi într-o bătaie de 30 de ani ţiitoare a să
incilci”, privim „cum frîng neamurile şi pe cele mai sfinte legături
de pacc, cum zdrobesc toate marginile bunei rînduiei, numai ca pre-
munţi de trupuri unui vis politicesc, unei fantazioase Dumnezeiri să
poată rădica altare cu sînge întinate”¹⁸. Şi în timp ce popoarele se
scaldă în sînge unii „se înalţă din pulverul nesocotinţei şi îndrăznesc
ca şi pruncii de braţe a zburda, preste Popoară şi preste Prinţiipi a
domni”. Şi cînd aceste forţe par triumfătoare, „atunci, atunci se ara-
tă iară înalta Nemesis” şi „numai cu o călcătură de picior zdrobeşte
dînsa zidurile răotăţii, fie cît de întemeiate şi ne încredinţeaza, cum

¹⁶ Informaţia o avem de la lector V. Cristian.

¹⁷ *Istoria Ţării Româneşti, 1290—1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*. Ediţie cri-
tică întocmită de C. Grecescu şi D. Simionescu, Bucureşti, Editura Aca-
demiei, 1960.

¹⁸ D. Bojincă, *O istoriuţă...*, în *Biblioteca românească*, 1829, partea a II-a,
p. 37.

ca stăpînește în Ceriu și pre Pămînt un judecătoriu drept și pázitoriu a virtuții“¹⁹. Este o pagină de filosofie, de filosofia istoriei, în care istorie dreptatea are ultimul cuvînt. Nu este o dreptate oarecare, ci una impusă de voința divină. Soarta, aici o înzălcare a cauzelor și efectelor („a pricinilor și a lucrurilor“), vine să explice o întreaga evoluție istorică, să rezolve situațiile contrare dreptății. Am insistat asupra acestei traduceri în primul rînd pentru elementele de filosofie a istoriei și apoi pentru tendința antifeudală care se desprinde din rîndurile ei. În special cuvintele unuia dintre eroi (hoțul) sînt elocvente în acest sens: „unde ne îndestulăm noi cu o pungă mica, alții dărăpănează craîmi întregi“²⁰.

Cea mai semnificativă între scrierile sale publicate în *Biblioteca românească* este *Vestitele fapte și perirea lui Mihai Viteazul, Prințipului Țării Românești*, apărută în două serii în părțile a 3-a și a 4-a. Dacă pînă acum cei care s-au ocupat cu figura lui Mihai au făcut-o numai în cadrul unor lucrări generale, Bojincă este primul care închină exclusiv domnului muntean o scriere în limba română, bătătorind cărarea pe care vor merge Aaron Florian și mai ales Bălcescu. Istoricul menționează pe parcursul scrierii cinci surse după care s-a inspirat. Filstich (citată de cinci ori), Balthasar Walter (1), Engel (1), Khevenhüller (I), și *Breviarum hronologicum* (I). Cîteva dintre ele sînt cunoscute ca izvoare și modele pentru cei care s-au ocupat de epoca lui Mihai. Am identificat și informații luate din W. Bethlen, pe care Bojincă nu le citează. Ca și în cazul celorlalte scrieri Bojincă preia aceste surse prin intermediul lui Engel, istoricul de largă circulație și audiență în epocă. Cînd s-a gîndit să aștearnă pe hirtie faptele lui Mihai, învățatul bănățean a avut un scop clar și precis: să dezvăluie contemporanilor faptele glorioase ale marelui înaintaș. O face avînd în vedere și modelul pe care îl oferă Engel și care i-a facilitat misiunea, dar în primul rînd scrierea izvorăște din considerente de ordin național. În persoana lui Mihai istoricul simbolizează nu numai actul primei uniri politice, dar și un deziderat al mișcării naționale românești — realizarea unității statale. În mod semnificativ scrierea este oferită „spre deschis exemplu să fie măriților boieri de Țară Românească și Moldavia, văzînd ce au fost stramoșii“²¹. Figura lui Mihai apare hiperbolizată, calitățile sînt exagrate pînă la idealizare. Domnul acționează în această scriere cu valoare de simbol, motiv ce anunță deja viitoarea istoriografie romantică. Scrierea închinată lui Mihai continuă spiritul în care au fost scrise toate celelalte biografii de domni, al căror scop a fost evidențierea originii românești a unor figuri remarcabile din trecutul nostru.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, p. 46.

²¹ D. Bojincă, *Vestitele fapte și perirea lui Mihai Viteazul...*, în *Biblioteca românească*, 1830, partea a III-a p. 33.

Ultima scriere cu caracter istoric a lui Bojincă apărută în *Biblioteca românească* este *Istoria popoarelor şi a staturilor — Istoria culturii, scurtă cuprindere şi aşezări hronologice (după ani)*. Este mai degrabă o istorie a civilizaţiei umane, în care se urmăreşte în ordine cronologică, pe două coloane, principalele evenimente de ordin politic şi cultural. Interesantă ni se pare în această istorie sfera largă pe care o atribuie noţiunii de cultură, care aici are mai repede caracter de civilizaţie. În noţiunea de cultură istoricul banăţean include credinţele religioase, uneltele şi ocupaţiile, scrierea, ştiinţele, legislaţia, tehnica orfevrăriei, piramidele, pergamentul, drumurile, filosofia, medicina, artele, istoria, literatura.

Pe aceeaşi linie cu scrierile sale aparute în *Biblioteca românească* se înscrie şi cea apărută în *Calendariu românesc pe anul de la Cristos 1830...*²² cu titlul *Descrierea naşterii şi a eroicescilor fapte a multu vestitului şi de tota Europa minunatului Erou Ioan Corvinus de Huniad, tradusă de D. Bojincă*. Prima problemă pe care o ridică scrierea se referă la caracterul ei: este sau nu o traducere, aşa cum o mărturiseşte autorul? Cel puţin parţial credem că nu este vorba de traducere, ci de o prelucrare, a cărei sursă de inspiraţie a fost lucrarea lui Kovács Mátyás, *Biographia Ioannis Huniadi...*, apărută la Eger în 1817²³ — şi vom vedea de ce. Prima parte a scrierii e consacrată unui singur scop: „a descoperi iubitorilor de cunoaşterea fii romanesci, ceea ce este demult precunoscut tuturor neamurilor luminate, şi ce în toate limbile cu desfatare se citească din credincioase Istoriile ţerilor... cum că vestitul în tota lumea erou Ioan Corvinus de Huniad e nascutu din genul Romanescu“²⁴. Pentru fundamentarea acestui scop autorul mărturiseşte că a cercetat pe „cei mai vrednici de credinţa Istoriei“²⁵. Scopul pe care şi-l propune autorul în această primă parte ca şi afirmaţia că adversarilor românilor nu le convine „că din Naţia românească au fost un Craiu Unguresc foarte vestit“²⁶ dovedesc că autorul articolului este un român. Că este Bojincă ne-o arată sursele utilizate, prezente în multe din scrierile lui, dar mai ales diploma de înnobilitare a lui Nicolae Olahus, întâlnită şi în *Respondere...*, unde este redată în original şi în traducere românească. Argumentul privitor la „mulţimea vechilor nobili români din Ţara Ungurească“ este prezent aproape în aceeaşi formă şi exprimare ca şi în *Respondere*. Dintre sursele utilizate amintim pe Engel, Maior, P. Nagy, Thuroczy, Bonfinius, Benkő, Pray, Gebhardi. Un autor maghiar nu putea scrie în 1830, atunci când şi maghiarii se aflau în plin proces de deşteptare naţională şi îşi desco-

²² Este *Calendarul de la Buda* a lui St. P. Niagoe.

²³ C. Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti 1968, p. 14.

²⁴ D. Bojincă, *Descrierea naşterii şi a eroicescilor fapte...*, în *Calendariu românesc*, Pesta 1830, p. 46.

²⁵ *Ibidem*, p. 48.

²⁶ *Ibidem*, p. 90.

pereau istoria, asemenea lucruri despre originea românească a lui Iancu de Hunedoara. Acestea sînt motivele care ne fac să credem că această primă parte nu este o traducere, ci o contribuție originală a lui Bojincă, ba mai mult credem că ea poate fi socotită o ripostă adresată istoriografiei maghiare, care îi revendică pe cei doi Huniazi²⁷. Partea a doua este o prelucrare după Kovács Mátyás, fără a fi o traducere exactă. Ea este mai puțin valoroasă din punct de vedere informațional, are un stil diferit și mai ales un alt spirit. Meritul lui Bojincă constă în faptul că a fost primul român care închina un studiu originii românești a lui Iancu de Hunedoara.

Cu aceasta încheiem capitolul colaborării lui Bojincă ca istoric la *Biblioteca românească* și calendarele lui Niagoe. Spunem mai sus că în ansamblul lor biografiile prezentate au o valoare mai mare decât fiecare luată în parte. Ele nu prezintă numai faptele glorioase ale unor personalități, ci urmăresc să arate că aceste personalități sînt reprezentanții unei nații, că în primul rînd sînt români. Originea lor românească este centrul în jurul căruia se țin subiectele scrierilor. Apăsînd pe acest motiv al naționalului, oglindind în persoana acestor figuri de domni trăsăturile esențiale ale nației din care s-au ridicat, Bojincă anticipează una din trăsăturile preromantismului și romantismului în istoriografie. Răzbat aici influențele curentului herderian, cu care Bojincă a intrat în contact la Pesta prin intermediul studenților maghiari ce au frecventat universitățile germane, poate și în mod direct din literatura germană.

Asupra istoricului Bojincă s-au manifestat influențele a trei școli istorice: germană, franceză și română. Cea mai importantă este influența Școlii ardelenene, care i-a îndrumat orientarea națională, a contribuit la definirea „naționalistului” Bojincă. Influența istoriografiei germane, receptată prin intermediul lui Engel i-a asigurat modelele, metodele și chiar sursele de informare, pe cînd luminismul francez i-a oferit idei și concepții noi despre societate, popor, clase. Receptarea ideilor luminismului francez, indiferent că se face direct sau indirect, îi asigură lui Bojincă o poziție distinctă în cadrul istoriografiei Școlii ardelenene, pregătește terenul viitoarelor manifestări din acest domeniu.

Ca istoric Bojincă nu este un original. În afara cîtorva excepții, cea mai mare parte a operei sale istorice este o compilație. Traduce, prelucrează, face trimiteri la cronici, documente, inscripții; dar majoritatea sînt preluări după alți autori. Sub aspectul metodologiei și al tehnicii istorice este departe de nivelul atins de marii istorici ai Școlii ardelenene. Motivele nu sînt greu de explicat. Bojincă nu intenționa să facă știință, ci mai ales educație națională. Scrierile lui istorice au în primul rînd un caracter popularizator și din aceste motive nu-l preocupă aspectul în discuție. Ele sînt lipsite de erudiția savantă a înaintașilor, dar au o largă accesibilitate, tocmai pentru că

²⁷Vezi G. Farkas, *A magyar romantika*, Budapest, 1930, p. 46.

se adresează masei mari de români spre a le trezi interesul pentru naţionalitate. Din aceleaşi motive lipsese la el şi preocupările pentru o teorie a istoriei. Cu excepţia părţii de început a „istoriutei”, care este o traducere, preocupările pentru acest gen sînt cu totul accidentale.

Partea originală a operei sale istorice o constituie tematica şi subiectele tratate. Faptul că se îndreaptă în primul rînd spre istoria noastră medievală, că a ales şi a tratat personaje dintre cele mai semnificative ale ei înseamnă deja un lucru nou în istoriografie. În contextul ideologiei *Bibliotecii româneşti* aceste figuri remarcabile de domni, exemple de glorie ale unei naţii întregi, vin să argumenteze un alt loc pe care îl merita Românii alături de celelalte popoare. În această stă spiritul şi concepţia nouă a istoriei lui Bojinca, care deşi nu este dominantă în ansamblul întregii sale opere, anunţa viitoarele manifestări în domeniul cultural²⁸.

Naţia şi poporul primese în opera lui Bojinca forţe şi valenţe diferite de cum le-am cunoscut anterior. Şi în cazul lui, termenii se suprapun, ca la întreaga generaţie, fenomen explicabil prin lipsa unei diferenţieri sociale pronunţate la românii din imperiu. Naţia română o constituie pentru el românii din toate trei ţările, care vorbesc aceeaşi limbă, au aceleaşi obiceiuri şi au o istorie care s-a împletit mereu. Sintem într-un moment cînd sensul conceptului de naţiune se modernizează şi începe să-l înlocuiască treptat pe cel feudal²⁹.

Dacă în această epocă ideea descendenţei romane a fost mai larg îmbrăţişată decît a unităţii naţionale³⁰, meritul lui Bojinca este că a ştiut să le împletească în mod fericit. Pe cînd în celelalte scrieri ale lui ideea unităţii naţionale este evocată numai sub aspectul cultural, în scrierea despre Mihai apare ca o prefigurare a unităţii politice, devreme ce faptele domnului sînt date ca exemplu boierilor din Principate, pe care îi îndeamnă „să alunge raotatea din sinul Patriei”³¹.

La 1830 Bojinca îşi exprimă convingerea despre valoarea educativ-patriotică a istoriei, convingere în spiritul căreia a şi scris-o. De aici provine eliminarea erudiţiei şi conferirea unui caracter cit mai larg scrierilor sale. Şi în cazul lui sintem în faţa unei exagerări a rolului personalităţii istorice, dar de data aceasta personalitatea apare ca reprezentantă a unei mase, a naţiei întregi, spre folosul căreia lucrează. De la aceeaşi personalitate porneşte şi explicarea cauzali-

²⁸ Vezi C. Mureşan, op. cit., p. 14—15 şi *Ideologia generaţiei de la 1848 din Transilvania*, Bucureşti, 1968, p. 167.

²⁹ Şt. Pascu, *Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia*, Cluj, 1968, p. 61.

³⁰ I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania (Şcoala ardeleană)*, vol. I, Craiova, f. a., p. XX.

³¹ D. Bojinca, *Vestitele fapte şi perirea lui Mihai Viteazul...*, în *Biblioteca românească*, 1830, partea a IV-a, p. 32.

tății în evoluția istorică. Peste cauzalitatea internă, izvorită din manifestările, atitudinile domnilor sau ale poporului, Bojincă invocă uneori și pronia cerească.

Din ansamblul operei istorice a lui Damaschin Bojincă se desprinde un masiv fond de idei luministe, datorat concepției în care s-a format, surselor după care s-a inspirat și atmosferei ce domina mediul românesc din Pesta. În același timp, Bojincă vine și anunță viitoarele preocupări ale istoriografiei romantice, în spiritul careia începe să gândească, dar nu are încă cele mai adecvate mijloace de exprimare. Opera lui istorică se înscrie astfel în climatul preromantic specific luminismului tirziu³². Opera istorică a lui Damaschin Bojincă, deși nu se ridică la nivelul marilor înaintași, reprezintă un moment în istoriografia noastră peste care nu se poate trece. Este momentul contactului, a interferențelor dintre luminism și romantism, momentul care pregătește apariția istoriografiei pașoptiste, momentul în care se face educația patriotică a generației care a faurit revoluția.

NICOLAE BOCȘANU

UN HISTORIEN OUBLÉ -- DAMASCHIN BOJINCĂ (1802—1869)

(Resumé)

L'auteur étudie la contribution apportée par l'érudit Damaschin Bojincă (1802—1869), dans le domaine de notre historiographie. On analyse tour à tour les ouvrages historiques apparus dans la **Bibliothèque roumaine** l'une des premières publications périodiques roumaines et dans le **Calendrier** de Buda de St. P. Niagoe. On y fait un exposé des sources utilisées par l'historien Damaschin Bojincă, sa technique de travail et surtout les idées nouvelles et progressistes qu'il a apportées dans ses oeuvres. Dans cette direction, l'auteur met en évidence l'originalité des sujets abordés, la primordialité de Bojincă dans l'étude des quelques problèmes historiques, la continuation des grandes idées de l'Ecole latiniste, le grand intérêt de Bojincă pour les problèmes sociaux (dans quelque unes de ses oeuvres), se différenciant ainsi de ses prédécesseurs.

En essayant d'analyser la conception historique qui a conduit l'historien ici discuté l'auteur tâche de l'encadrer dans l'atmosphère preromantique, caractéristique à notre tardive époque des lumières.

³² Pentru încadrarea lui Bojincă în această atmosferă preromantică vezi și Șt. Pascu — E. Stănescu, **Istoriografia modernă a României. Încercare de periodizare și fixare a principalelor curente și tendințe**, în *Studii*, XVII (1964), nr. 1, p. 137.

TENDINȚE ȘI VALORI ÎN ACTIVITATEA POLITICĂ A LUI ANDREI MOCIONI (1848—1877)

Din numeroasa familie Mocioni, care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a jucat un rol de frunte în viața politică a românilor din Banat și din părțile de vest ale Transilvaniei, Andrei Mocioni este unul dintre iluștrii ei reprezentanți.

Om politic clarvăzător și militant perseverent în slujba idealului eliberării naționale a românilor, și-a lăsat amprenta valorii sale pe numeroase acte de un cald patriotism și de o înaltă conștiință umană.

Biografia sa existentă în prezentări sau monografii mai vechi cum cum sînt: „Notițe biografice asupra vieții și activității decedatului Andrei Mocioni“, 1883 (de Vincențiu Babeș) sau „Monografia familiei Mocioni“, 1939 (de Teodor Botiș), prezintă evidente carențe de documentare sau interpretare. În lucrări de sinteză, cum este tratatul de Istoria României, vol. IV, întîlnim nejustificate confuzii între Andrei Mocioni și Alexandru Mocioni, nepotul său. Astfel, de la pagina 805, în indice, unde figurează: Alexandru Mocioni, sîntem trimiși la pagina 155, 434 etc., unde este vorba de acțiuni îndeplinite de alți membri ai familiei Mocioni sau de către Andrei Mocioni.

Confuziile provocate de indicele tratatului de istorie sînt regretabile, însă tot atît de regretabil este faptul că studii relativ recente, cum este cel al lui Florian Moldovan, „„Albina“ de acum 100 de ani»¹ omit să delimiteze contribuția lui Andrei Mocioni la apariția ziarului, al cărui inițiator a fost.

¹ *Presa noastră*, nr. 9, din 1966, p. 36—38.

Pentru a creiona personalitatea lui Andrei Mocioni trebuie să ținem seama și de limitele gândirii sale datorate clasei suspuse din care făcea parte, ceea ce nu l-a împiedecat însă să presimtă apusul clasei sale și să rostească la 1860 în senatul imperial înmulțit (Verstärkter Reichsrath) în fața celor mai mari aristocrați ai imperiului: „... înainte predominau numai interesele unor anumite clase privilegiate. Clasele acelea erau pe atunci factorii statului, ai guvernului și ai vieții publice. Astăzi, factorii principali în stat sînt popoarele, care au ajuns la conștiința proprie și vreau să-și valideze drepturile”².

În 1848—49, în mijlocul evenimentelor revoluționare, Andrei Mocioni era exponentul ideii de conservare a ființei naționale a românilor, profesind principiul: „... supremul scop al românului politic trebuie să fie — conservarea și nobilitarea elementului său național”³. Importanța principiului era sporită pentru românii din Banat și părțile ungurene, unde măsurile menite să-i deznaționalizeze se accelerau.

Concepția sa politică nu a fost la 1848—49 „liberală” în sensul politicii lui Kossuth, deoarece nu a crezut că românii vor avea ceva de câștigat în problema națională. Mergea pe un drum diferit de cel al lui Eftimie Murgu ce aștepta rezolvarea aceleiași spinoase probleme de la victoria revoluției maghiare. Părăsind Banatul, averea sa a fost confiscată în folosul guvernului din ordinul maiorului Ludovic Hank (4 mai 1849)⁴. Spre Viena pleacă împreună cu Aug. Tr. Laurian, Patriciu Popescu și Popasu (în 21 ian. 1849)⁵ iar după ce va sosi acolo și fratele său Petru Mocioni, se vor ține numeroase consfătuiri pentru a pune de acord punctele de vedere ale transilvănenilor, bănățenilor și ungurenilor. Au urmat apoi audiențe, intervenții, memorii, la care reprezentanții românilor primeau răspunsuri evazive și promisiuni „bine drămuite” din partea guvernului sau a împăratului.

În atmosfera tulbură și nesigură de după revoluție, Andrei Mocioni fu numit comisar suprem districtual pentru părțile banatice, în care calitate, după cum mărturisește Vincențiu Babeș „Andrei Mocioni lucra ziua—noaptea, neobosit, la reorganizarea provinciei, în care se instalase anarhia și haosul; paralel el învăța și conducea inteligența română ca să-și priceapă adevăratele interese și să-și ocupe cu demnitate locul ce i se cuvenea în viața publică de stat. El se

² Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. II, Sibiu, 1904, p. 78.

³ Vincențiu Babeș, *Notițe biografice asupra vieții și activității decedatului Andrei Mocioni (Mocsonyi) membru al Academiei Române*, București, 1883, p. 7.

⁴ Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 32 (în note).

⁵ G. Bogdan-Duică, *Notes-ul de însemnări al lui Simion Bărnuțiu, 1849—1863*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, II, 1923, p. 206—208.

sbuciuma lucrind jos în popor“⁶. Fusesse propus pentru a ocupa o dregătorie încă din octombrie 1849 printr-o recomandare a deputațiunei române la Viena, numele său figurînd alături de cel al lui Avram Iancu, Aug. Tr. Laurian, E. Hurmuzaki, Paul Vasici etc.⁷.

Cînd teroarea absolutismului și persecuțiile s-au deslănțuit asupra românilor, Petru și Andrei Mocioni părăsesc posturile lor oficiale. În 1853 ambii frați reintră în serviciul statului încercînd încă o dată să-și folosească „influența în interesul poporului român“⁸, dar în 1856 se retrag definitiv.

Anul 1859 găsește Imperiul în pragul falimentului și încercîndu-se o redresare se convocă senatul imperial sporit, deschis la 31 mai 1860. Încă în februarie 1860, Andrei Mocioni într-o discuție cu Vincențiu Babeș, colaboratul și biograful său de mai tirziu, își exprimă îndoiala asupra soluției: „... tare se teme că și acest plan are să fie o secătură căci precum a înțeles, aristocrații din Ungaria și feudații din Galiția, Boemia și Austria vor fi reprezentați în precumpenință și aceștia pururea retrograzi, nu pot să fie capabili a reprezenta adevăratele interese moderne ale monarhiei și ale popoarelor ei“⁹.

Temerile exprimate de omul politic Andrei Mocioni se arătară întemeiate. Senatul s-a dovedit a nu-și înțelege rostul său, preferînd paleative în loc de măsuri radicale și îndrăznețe. Valoarea lui s-a limitat la aceea de a fi *primul pas*, un progres după o perioadă de absolutism crincen, trezind la popoarele subjugate doar speranțe.

Numirea lui Andrei Mocioni ca senator imperial a fost bine primită de „Gazeta Transilvaniei“ și de „Telegraful Român“ care reproducînd după „Wanderer“, serie: „Denumirea d-lui de Mocioni de consilariu imperial, au produs senzațiune nu numai întră românii din Banat, ci și în cei din Ungaria și Transilvania, înaintea cărora dînsul ca notabilitate stă în mare vază, de unde se judecă, că reprezentațiunea românilor nu se putea încrede mai bine nimănui, ca chiar d-lui de Mocioni“¹⁰.

Dacă senatul acesta, convocat din teamă pentru evenimentele presante, s-a terminat printr-un fiasco, cele cîteva voci care au încercat să dezvăluie adevăratele racile ale Imperiului, merită considerația istoricului. Alături de Karl Maager singurul care a pronunțat cuvîntul *constituție*, ca o necesitate imperioasă a vremii, Andrei Mocioni a fost acela care solidarizîndu-se cu celelalte popoare asuprite (cehi, slovaci etc.), considera că „... pentru egala promovare a binelui tuturor popoarelor Austriei e neîncunjurat de lipsă o schim-

⁶ V. Babeș, op. cit., p. 8 (360).

⁷ Biblioteca Acad. Rom. Ms. rom. 1059, f. 197 (18 oct. 1849 Viena).

⁸ V. Babeș, op. cit., p. 10 (362).

⁹ Idem, p. 11 (363).

¹⁰ Telegraful Român, VIII, nr. 18, din 5 mai 1860, p. 69.

bare în *sistemul* de până acum, și înlocuirea lui cu o instituție populară de administrare (guvernare) proprie”¹¹.

Angajându-se să lupte pentru o viață națională proprie, pe seama românilor, Andrei Mocioni adera deschis și fără echivoc la principiile exprimate în celebra broșură intitulată „Causa limbilor și naționalităților în Austria pertraptată de un român”, Viena, 1860, ce fusese la origine un memoriu scris de Vincențiu Babeș pentru informarea lui Andrei Mocioni și care ulterior, sub formă de broșură, revăzută de acesta din urmă și cu sprijinul său material, apărură în limba germană cu scopul de a „... arăta claselor mai înalte, corifeilor popoarelor lumii străine, cum că luminații români și-au cunoscut pusăciunea, lipsa, datorința naționale și au cuprins momentul timpului cu tot dinadinsul”.

Ideile și acțiunile lui Andrei Mocioni nu vor putea fi contestate niciodată și de nimeni că n-ar fi respectat cu sfințenie programul care și-l propusese pe baza amintitei broșuri, a cărei esență fusese formulată astfel: „Deci românul să fie și să rămână român, român pretutinde unde se află — pe pământul străbun — român acasă, la vatră sa, român în biserică și în școală, român înaintea legii și autorităților și stăpînirii, român în armată și în cancelarie, român în stat și în istorie, — de jos pînă sus, român”¹².

Poziția intransigentă a lui Andrei Mocioni e confirmată și de o scrisoare contemporană cu evenimentele, adresată de Vincențiu Babeș către Iacob Mureșianu, pe atunci redactorul „Gazetei Transilvaniei” și al „Foaiei pentru mine, inimă și literatură”¹³. Într-o altă epistolă, scrisă tot de Vincențiu Babeș (semnată V. B.), publicată de astădată în „Gazeta Transilvaniei”, descrie atmosfera în care Andrei Mocioni își făcuse propunerile: „Aceste idei făcură impresiune neplăcută în contrarii ei. Senatorele imperiale de Mailat anume zisă fără sfială «că d-nul de Mocioni prin atari tendințe se pune pe un teren cu Garibaldi și că realizarea lor ar duce la socialism!». În încheiere, autorul evidențiază că: „În tot chaosul acesta, doi bărbați vedem reprezentînd tendințele absolute: vedem pe domnul Maager luptînd pentru o *libertate* (constituție — n.n.), ear pe d. de Mocioni pentru o *naționalitate* — perfect!”¹⁴.

Împotriva anexării Banatului, Andrei Mocioni înainta un memoriu-protest către împărat.

Pericolul anexării crescînd, Andrei Mocioni, în adunarea fruntașilor bănățeni, convocată de el la Timișoara în 18 și 19 noiembrie 1860, semnează alături de aceștia cele 6 puncte ce cuprind autonomia Banatului cu titlul de „Căpitanat român” și garantarea vieții naționale prin crearea de „instituțiuni constituționale, întemeiate pe viața poporului”.

¹¹ T. V. Păcățian, op. cit., vol. II, p. 79.

¹² *Causa limbilor și naționalităților în Austria*, Viena, 1860, p. 8.

¹³ *Țara Bârsei*, I, nr. 1, 1929, p. 90.

¹⁴ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 41, din 20 sept. 1860, p. 166—167.

De data aceasta, Andrei Mocioni a întrevăzut anul 1860 atât de favorabil încât a crezut un moment că va putea smulge acum, ceea ce Eftimie Murgu nu a reușit pe Cimpia libertății la Lugoj în 1848. În să aceleași forțe reacționare ale aristocrației maghiare, ieșiră invingătoare și de data aceasta. În zadar a fost disperata acțiune a lui Andrei Mocioni de a prezenta monarhului un memoriu cu peste 12000 de semnături în sprijinul unirii Banatului cu Transilvania din moment ce Viena hotărâ că Banatul nu se poate organiza autonom. Autoritățile maghiare îl considerau de acum pe Andrei Mocioni ca „bujtogătó” (instigator) și îl înlăturară de la posibilitatea de a fi ales în vreo funcție¹⁵, punându-l astfel în afara vieții politice.

Ca răspuns la acțiunile perfide ale Vienei, Andrei Mocioni publică memorabilul său articol în „Gazeta Transilvaniei”, nr. 12 din 1861. Articol care se ridica la valoarea acelor acte politice pornite din conștiința unei lupte necruțătoare, în spirit bărnauțian, echivalent cu apelul revoluționar: „Patria în pericol, la arme cetățeni”, Andrei Mocioni scrie: „Norii ce se înălțară asupra orizontului națiunii române din Austria sunt semnele cari ne arată că naționalitatea noastră e în pericol”.

„În secolii trecuți inimizii ne disputară toate drepturile, ba chiar și cele de cetățean și nu ne lăsară alt drept decît să plătim porția și să sîngerăm pentru patrie și pentru interesul comun al altora, cari singuri traseră folosul; iar pe noi românii pentru sacrificarea noastră ne remunerară cu un jug politic, jug apăsător și adoptat de barbarism.

Astăzi zic diplomele și legile că și noi suntem liberi și avem drepturi egale iar lumea naivă crede că ni se face dreptate și că sfințenia naționalității noastre e nevătămată.

Făcutu-sa românilor dreptate pentru dorințele lor?

Înființatu-s-a egalitatea cea cunoscută și proclamată în imperiu?

Unde sunt garanțiile pentru naționalitatea noastră?

Unde sunt fapte de încredere pentru viața politică a românilor?

Trebuie să zicem că nicăieri!”.

Salvarea, Andrei Mocioni o vedea în unirea tuturor românilor din Austria „într-un trup moral, în țară a coroanei cu tip și caracter românesc”. Dar tocmai de o astfel de posibilitate se fereau guvernanții austriei și aristocrației maghiari, căci ar fi sporit enorm „pericolul” ca o astfel de provincie puternică economic și politic, să se unească cu România la cele mai mici semne de criză. Acesta ar fi fost primul pas spre a netezi calea către „Daco-România” visată. În prealabil Andrei Mocioni lănsă cuvîntul de ordine: „Adunare națională a tuturor românilor din Imperiu”.

S-a opus participării românilor în dieta de la Pesta în 1861, declarîndu-se pentru o politică de pasivitate, renunțînd la mandatul

¹⁵ Teodor Botiș, Andrei Mocioni, în Revista Institutului Social Banat—Crisana, an. II, nr. 6—9, 1933-34, p. 14 (în notă).

său de deputat, cerind din nou „Congres național român înainte de orice alte pertractări”. În ceea ce privește neparticiparea românilor la dieta maghiară, poziția sa era identică cu cea exprimată de Al. Papiu-Ilarian în „Independența constituțională a Transilvaniei”. Deși pînă la urmă se va vedea că pasivitatea va fi drumul cel just, totuși participarea românilor în dieta de la Pesta din 1861 a fost de un *succes moral* răsunător, cu toate că majoritatea parlamentului, așa cum se aștepta Andrei Mocioni, respinse prin vot sistematic propunerile grupului sudat al deputaților români.

Credincios devizei sale, enunțate în fața alegătorilor lugojeni, „Nimic pentru mine și toate pentru dulcea mea națiune”¹⁶, Andrei Mocioni renunțind la infructuoasele lupte parlamentare își canalizează eforturile pe tărîmul realizării unui alt deziderat neîmplinit al revoluției de la 1848—49, care pentru Banat era o problemă de importanță vitală, eliberarea bisericii române ortodoxe de sub ierarhia sirbească și restaurarea vechii ei mitropolii. Realizarea acestui țel însemna dobîndirea de către români a unui instrument politic de temut, motiv pentru care s-au declanșat manevre menite să stăvilească dorințele acestea: în acest sens acționa și poliția din Arad și Lugoj care trimitea denunțuri consemnînd că: „... se lucra de Daco-românia, pe care Mocioni tinde a o înființa mai întîi în biserică”¹⁷.

Cînd în 1863 Banatul a fost lovit de secetă și foametea amenința să ia proporții îngrijorătoare, Andrei Mocioni făcu datorii „... de cari pînă la moartea n-a putut să scape”, îngrijindu-se de hrana a 400 de familii și de furaje pentru vitele aceloră, iar guvernului de la Viena i-a solicitat sume considerabile salvînd viața la mii de oameni¹⁸. Răspunzînd apelului lansat de Andrei Mocioni românilor de dincolo de Carpați, C. A. Rosetti propune un ajutor de 3 000 de galbeni pentru bănățeni (ulterior ajutorul se dublează), ceea ce contribuia la cimentarea solidarității naționale.

Concesiile făcute românilor fiind menite doar pentru a „... speria și muia pe aristocrații maghiari”, Andrei Mocioni renunță pentru scurt timp la pasivitatea politică, sperînd într-un succes al deputaților români asemănător cu cel din 1861. Așa se explică participarea sa la dieta maghiară din 1865. Schimbarea tacticii n-a făcut-o cu inima ușoară căci era încă frămîntat de grave îndoieli. La începutul alegerilor, Andrei Mocioni „... rămăsese credincios principiilor sale de la 1861 și era ferm decis să nu primească candidatura, iar dacă totuși va fi ales să nu primească mandatul și să nu intre în parlamentul ungar nici de astă dată”¹⁹. Într-adevăr, declară în scris că nu poate primi candidatura, însă Vincențiu Babeș trecînd prin Lu-

¹⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 42/1861.

¹⁷ V. Babeș, *op. cit.*, p. 27 (379).

¹⁸ *Idem*, p. 19 (371).

¹⁹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. II, p. 766—767.

goj „... a sfătuit pre alegători ca așa zicînd să-l silească pre Mocioni la împlinirea acestei dorințe naționali și patriotice, ceea ce apoi și avu rezultatul dorit“²⁰.

În dietă mai intrase și nepotul său Alexandru Mocioni care cu toată tinerețea sa, fu unul din cei mai activi. Andrei Mocioni va face parte din „însoțirea“ (clubul) deputaților români de la Pesta care se înființă la 10 decembrie 1865 în casa lui Sigismund Borlea²¹. În cadrul „însoțirii“ Andrei Mocioni este pentru unitatea de luptă a românilor cu celelalte naționalități asuprite, cerînd ca proiectul de lege pentru naționalități, redactat de comisia specială a „însoțirii“, să fie comunicat și reprezentanților „... celorlalte naționalități spre a căror concurs și dinșii pun ponderositate“²². Mai face parte din cîteva comisii de lucru ale dietei (cea pentru „interesele materiale“) ²³ împreună cu Andrei Medan și Alexandru Roman, dar nicăieri nu dorește să se afirme. Cu atît mai puțin după catastrofa de la Sadova cînd cercurile conducătoare maghiare dispuse pînă la acea dată să facă concesii în problema națională, schimbîndu-se situația în favoarea lor, refuză să mai ducă tratative în acest sens.

Referindu-ne pe scurt și la ziarul al cărui prim-fondator a fost Andrei Mocioni, adică la „*Albina*“, subliniem că *el a avut inițiativa* de a comunica lui Vincențiu Babeș planul „conceput în familie încă la 1857 pentru înființarea unui ziar român politic, mai mare și independent, în Viena, care împărțindu-se ieftin și chiar gratis, să propage și explice printre poporul român ideile și principiile naționale...“²⁴. Ziarul proiectat va apare însă abia în 1866, la Viena, sub redacția lui Georgiu Popa ce își făcuse ucenicia la „Concordia“ lui Sigismund Pop și Alexandru Roman. Preocuparea lui Andrei Mocioni pentru ziaristică reiese și dintr-o scrisoare către Al. Roman din 2 februarie 1863²⁵. Avînd în vedere raritatea documentelor provenite de la el, o reproducem în anexă, subliniind că interesul sporit manifestat față de ziarul „Concordia“ după venirea lui Al. Roman la conducerea acestuia, însemna adeziunea sa la cotitura ce se produsese în redactarea acestuia, adică împingerea gazetei pe linia radicală a intereselor politice românești, și a realizării unui front unit de luptă al ardelenilor cu bănățenii și ungurenii. Rolul politic important al acestui ziar va dispărea însă o dată cu ieșirea din redacție. la 1866, a lui Al. Roman, care o lungă perioadă de timp a fost și colaborator apropiat al lui Vincențiu Babeș.

Andrei Mocioni se afla, așadar, și de data aceasta în fruntea acțiunii, în calitate de prim-semnatar al articolului-program din nr.

²⁰ *Concordia*, V, nr. 102, din 23 dec./4 ian. 1865, p. 416—417.

²¹ Idem, VI, nr. 16 (479) din 24 febr./8 martie, 1866, p. 69—70.

²² Idem, VI, nr. 49 (512) din 19 iun./1 iulie, 1866, p. 216—217.

²³ *Albina*, I, nr. 14, din 6/18 mai 1866.

²⁴ V. Babeș, *op. cit.*, p. 17 (369).

²⁵ *B.A.R.*, Secția corespondență, nr. 110, 357 (Andrei Mocioni către Al. Roman, Foeni, 2 februarie 1863). Vezi anexa.

l al „Albinei” (27 mart. 8 apr. 1866), urmându-i frații săi Antoniu și Giorgiu precum și nepotul lor Alexandru.

În programul ziarului se arată necesitatea urgentă a unui organ de presă național, cu caracter general „... *neangajat și preocupat* de părerile cutărei partite”, pus în cadrele legii, însă „... precit mai liber și liberale în care sențiul și spiretul națiunii întregi să-și afle espresiunea și răsunetul seu curat și genuin...” „devotat în primul rînd „... cauzei române naționali” și să depășească sfera îngustă a „provincialismului”; în esență, totul se îndrepta spre „ținta noastră finală comună, pentru *înaintarea desvoltării și fericirii naționali*”, năzuindu-se la fel și „...pentru părțile națiunii noastre de preste Carpați, din România...”

Era o mare îndrăzneală pentru fondatorii ziarului să amintească de România chiar în program. Dar oricît de contorsionat sau rezervat se exprimau aspirațiile legitime la unirea politică a tuturor românilor, ele s-au strecurat și mai tirziu printre foarfecele cenzurii, scăpînd atenției cerberilor cezaro-craiești. Un astfel de exemplu este în corespondența de la Viena, 25 ian./6 febr. 1868 : „Ar fi în contra logicii a presupune că elementul român din Ungaria și Transilvania e menit de cel ce dirige istoria ca să-și piardă conștiința națională și să piară chiar în acel moment — cînd aceea conștiință românească dincolo de Carpați — și ridică capul pentru a cugeta. Acea conștiința națională, la noi ca și la alte popoare, n-are granițe politice și prin literatura și alte mijloace cei stau la dispuzițiune scie inspira cugetele sale, sunt cugete românești ce ne vor întări în conservarea naționalității. Să contăm pe această inspirațiune”²⁶.

După notițele lui Vincențiu Babeș, sprijinul material acordat „Albinei”, pentru „Ost und West” care publica la acea dată articole favorabile românilor, și pentru bursele unui număr de aproape 100 de tineri studenți români, între 1860 și 1870, se ridică la 80 000 florini, sumă considerabilă pentru timpul respectiv. Magnanimitatea se răsfrîngea asupra întregii familii, însă Andrei Mocioni a fost acela care a antrenat-o, el însuși contribuind de la început cu rate duble²⁷.

Inaugurarea în 1867 a politicii dualiste, care consfințea abandonarea drepturilor națiunilor asuprite în favoarea cercurilor conducătoare austriece și aristocrației maghiare, a fost o grea lovitură pentru Andrei Mocioni, care „nu scia unde să mai caute scăpare !” ne spune Vincențiu Babeș. Pentru a-și da seama totuși de amploarea forțelor antidualiste, tatonează terenul făcînd o vizită lui L. Kossuth ce se afla în exil la Torino.

Linia politică urmată de Andrei Mocioni sub dualism, a fost aceea de a recomanda națiunii „... *să adopte și să păstreze o politică rațională de pasivitate și respectiv abstinență*”²⁸.

²⁶ Albina, III, nr. 10, din 26 ian./7 febr. 1868.

²⁷ V. Babeș, op. cit., p. 18 (370).

²⁸ Idem, op. cit., p. 38 (390).

El însuși se retrase în expectativă pe moșia sa din Foeni, într-o puternică depresiune sufletească. Pesimismul său se agrava, căci de la Foeni scria lui Vincențiu Babeș: „Nu voi mai lupta și sacrifica în vint, ci voi aștepta în răbdare momentul pornirii spre regenerare, dacă a fi să-l mai ajungem”²⁹. În 1869 refuză hotărât mandatul de deputat.

Abia după victoriile românilor la 1877 Andrei Mocioni se pregătește din nou cu entuziasm pentru o nouă etapă de luptă, căci sosise momentul mult așteptat al „regenerării”; el declara prietenilor că se simte întinerind și „chiar miseria situațiunei românilor din Austro-Ungaria, nu-l mai descuraja; el credea și profesa pe față ca: rădicarea și regenerarea elementului român petrecându-se atît de repede și sigur, nu se poate să nu influențeze și regenereze și partea de dincoaci a corpului național”³⁰. Era crezul său de o viață, speranța într-o nouă revoluție, pe care Balcescu o prevedea „națională”. N-a mai avut cînd să-și desfășoare energiile de luptător și nici să intre în Academia Română unde fusese rechemat, deoarece doborât de boală căzu la pat pentru un lung timp și muri la 5 mai 1880.

Cu toate limitele sale de clasă, depășite uneori, alteori nu, Andrei Mocioni și-a închinat zbuciumul său generos binelui națiunii române. Profund legat de idealurile nobile ale epocii în care a trăit, el rămîne consacrat ca una dintre personalitățile de frunte ale celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, personalități a căror activități pozitive se impune să fie privite în adevărata lor lumină, acordîndu-li-se cinstirea cuvenită.

GELU NEAMȚU

ANEXA

În Foen, 2a februarie [1] 863.

Preaonorate domnule Redactor !

Eu-s prenumerat pe Concordia, însă dînsa— nu mi se trimite de la 1 ianuarie după s[til] nou. După scrisoarea mea antiia care-o adresai către domnia voastră în cauza aceasta, rămase fără rezultat, mă vîd silit a mă adresa și a doua oră către domnia voastră rugîndu-vă, de a face odată rînduială ca să mi se trimită toate numerile de la 1 ianuarie începînd, și ca de încoace înainte să mi se trimită gazeta neîntrerupî, fiindcă Concordia m-a interesat întotdeauna, dară de acuma înainte, după ce domnia voastră ați devenit redactorul ei răspunzător mă va interesa cu mult mai mult.

La ocasiunea aceasta nu pot să nu exprim bucuria mea asupra denumirii domniei voastre de profesor de limba și literatura română la Universitatea peștană, primiți dară complimentele mele în privința asta, și-mi dați voie a mă numi

Al domniei voastre

aplecat connațional

ANDREI DE MOCIONI

²⁹ Idem, p. 40 (392).

³⁰ Idem, p. 41 (393).

REGESTUL SCRISORII LUI ANDREI MOCIONI

În scrisoarea din Foeni, 2 februarie 1863, către Alexandru Roman, solicită acestuia trimiterea ziarului „Concordia”. El își exprimă interesul pentru acest ziar, cu atât mai mult cu cât Al. Roman i-a devenit redactor. Îi comunică totodată și bucuria cu ocazia numirii lui Roman ca profesor de limbă și literatură română la Universitatea pestană.

REGEST

Dans sa lettre du 2 février envoyée de Foeni à Alexandre Roman, A. Mocioni sollicite le journal „Concordia”. Il exprime son intérêt pour ce journal d'autant plus qu'Alexandre Roman est devenu son rédacteur. Cependant il communique la joie qui lui a fait l'introduction de Al. Roman à l'université de Budapest en tant que professeur de langue et littérature roumaines.

TENDANCES ET VALEURS DANS L'ACTIVITÉ POLITIQUE DE ANDREI MOCIONI (1848—1877)

(Résumé)

Le rôle remarquable d'Andrei Mocioni dans la vie politique des Roumains du Banat est confirmé par sa prodigieuse activité déployée en vue d'assurer les droits, les libertés et la prospérité de son peuple. En 1848—49 il défend l'existence nationale des Roumains et après la révolution est préoccupé de la réorganisation de la province. Entré dans le „Sénat impérial élargi”, A. Mocioni montra une attitude très avancée en provoquant le mécontentement de l'aristocratie magyare; il s'oppose ensuite à l'annexion du Banat à la Hongrie, en essayant de réaliser l'union des Roumains de l'empire dans un seul „corps national” afin de renforcer les tendances d'unité nationale.

Il a été un des promoteurs de la politique de passivité et un militant actif pour l'émancipation de l'Eglise Orthodoxe roumaine de la hiérarchie serbe. Il a pris initiative de l'apparition du journal „Albina”. Mocioni a offert de nombreuses bourses d'étude à des jeunes roumains et s'est opposé au dualisme austro-hongrois. Toutes ces actions positives la consacrent comme l'une des plus importantes personnalités non seulement des Banatiens, mais aussi de l'histoire nationale.

TRADIȚII ȘI ASPECTE DIN LUPTA REVOLUȚIONARĂ A MUNCITORILOR DE LA UZINELE REȘIȚA ÎN PERIOADA PREMERGĂTOARE CREARII P.C.R.

Mișcarea comunistă și activitatea Partidului Comunist Român, în județul Caraș-Severin este strins legată de tradiția luptei economice și politice a proletariatului din această parte a țării de mișcarea muncitorească și socialistă din perioada premergătoare constituirii partidului.

Comuniștii și organizațiile comuniste din acest județ se considerau întotdeauna legați de aceste tradiții revoluționare și au continuat să contribuie la dezvoltarea mișcării socialiste și muncitorești, începută de acum o sută de ani, perfecționind metodele de luptă pentru drepturi politice și sociale, pentru revendicări economice și îmbunătățirea situației clasei muncitoare.

Atestarea încă din perioada revoluției burghezo-democratice a unui început de organizare în asociații cu caracter de ajutorare, așa-zisele „Case frățești” (Bruderladen)¹, sau în societăți culturale numite cercuri de citit, de lectură și cîntare, permite să credem că aceste tradiții au o importanță deosebită nu numai în perspectiva istorică în care s-a dezvoltat mișcarea muncitorească și comunistă din județul Caraș-Severin, ci și pentru întreaga mișcare muncitorească din România.

¹ Arh. Stat. Caransebeș, fond. Casa de ajutor Reșița, inv. 46, reg. 1/1848.

Prin Casele frățești muncitorii strungeau bani pentru ajutorarea batrinilor, a celor incapabili de muncă, a văduvelor etc. În afara Reșiței, asemenea bruderladenuri au existat și la Nădrag, Anina, Oravița, Rusca Montană și Ferdinand (Oțelul Roșu) ².

Inceputurile luptei muncitorilor din Reșița, împotriva exploatării, datează încă din secolul al XVIII-lea ³, când amărăciunea și revolta muncitorilor s-a manifestat deoseori prin acțiuni spontane, cum au fost: distrugerea uneltelor și mașinilor, încercarea de a fuși de pe domeniile împărătești, etc.

Asociațiile muncitorești, care au luat ființă în perioada 1868—1900, în cele mai importante centre din județul Caraș-Severin, au mobilizat împotriva exploatării capitaliste. Intrunind printre membrii lor diferite naționalități ca: români, maghiari, germani, sirbi, etc. și fiind pătrunse de ideile socialismului științific, aceste asociații muncitorești au stabilit legături și cu Internaționala I-a.

În anul 1871, după înfringerea Comunei din Paris, când burghezia a intensificat prigoana împotriva mișcării muncitorești, Asociația generală a muncitorilor a fost desființată, iar muncitorii reșițeni, care participaseră la organizarea și conducerea ei sint întemnițați și expulzați.

Lupta muncitorilor din aceste părți a continuat apoi prin mișcarea revoluționară a minerilor din Anina, Doman, Secul etc., de care nu fără temei s-au temut conducerile uzinelor și direcțiunea Societății de căi ferate de stat austro-ungare, (STEG). Adunările muncitorilor mineri de la Așina în perioada anilor 1880, erau considerate de către „STEG”, chiar ca o formă a revoluției proletare ⁴.

La 1881 lupta metalurgistilor reșițeni se reorganizează pe noi temelii, prin înființarea unei secții a Partidului General al muncitorilor din Ungaria. Secția din Reșița a acestui partid, imediat după înființarea sa a și condus proletariatul reșițean într-o grevă, la care au luat parte un număr de 600 muncitori. Printre activitățile secției remarcăm și difuzarea unor organe de presă cu caracter maxlist, printre care revista „Contemporanul” din Iași, imprimând mișcării muncitorilor din Reșița un caracter combativ de luptă pentru eliberarea socială și națională ⁵.

Astfel, muncitorii din comitatul Caraș-Severin, au salutat cu bucurie crearea în 1899 a Internaționalei a II-a, sub conducerea lui F. Engels. Cu un an mai târziu ei au luat parte într-un număr mare la sărbătorirea zilei de 1 Mai, devenită un simbol al solidarității muncitorilor de pretutindeni.

Delegatul muncitorilor reșițeni la Congresul Partidului Social Democrat din Ungaria, prin cuvinte înflăcărâte a asigurat Congresul de participarea reșițenilor la lupta revoluționară a partidului: „Atunci când proletariatul se va pregăti pentru o acțiune, noi tovarășii reșițeni și din împrejurimi, nu vom fi ultimii, care vom ține sus steagul social-democrației” ⁶.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, în comitatul Caraș-Severin, precum și în celelalte județe ale Banatului, muncitorii se organizează în asociații profesionale, precursori ale sindicatelor. Aceste asociații mobilizează muncitorii metalurgiști și mineri de la Reșița, Anina, Doman la organizarea unor greve, care avură un răsunet deosebit atât în Transilvania, cât și în vechea Românie. Acest ecou este prezent și în gazeta „Lumea Nouă”, organul Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România, care a susținut lupta hotărâtă a muncitorilor de pe domeniile societății STEG ⁷.

² Ibidem, fond. Societatea de mine și furnale, Călan, dos. 1/1959, f. 1—3 și fond. uz. Ferdinand, dos. 28/1931, f. 10.

³ E. Cimponeru, *Reșița luptătoare*, p. 15.

⁴ Ibidem.

⁵ Idem, p. 17—18.

⁶ Idem, p. 18—19.

⁷ Ibidem

Grevele au continuat și în anii următori. În Anina, în 1897, luptele greviste au izbucnit din cauză că muncitorii nu voiau să accepte noile state de pensionare, pe care societatea STEG dorea să le impună. Această grevă s-a soldat cu 10 morți și 8 răniți, dar numărul greviștilor se ridică pînă la 5.000. Măcelul de la Anina a revoltat pe muncitori în asemenea măsură încît greva se extinse la Reșița și la Oravița⁸.

În primăvara anului 1900, muncitorii metalurgiști, constructori și „de lemn” (timplari) din Reșița se organizează în sindicate. I.C. Frimu ține o strînsă legătură cu muncitorii reșițeni, trimițîndu-le ziare, broșuri și alte materiale de agitație și propagandă în limba română⁹. Ca urmare a creșterii rapide a numărului membrilor sindicatului metalurgist și a dezvoltării spiritului combativ al acestora în anul următor, la Reșița, se desfășoară noi acțiuni greviste de angajare. Cea mai importantă dintre acestea a fost greva din octombrie 1901, care s-a organizat pentru reducerea zilei de muncă la 10 ore și a cuprins un număr de 4.000 de muncitori. Neliniștită de această activitate și de angajarea grevei, conducerea uzinelor din Reșița a cerut dizolvarea sindicatului. În semn de solidaritate minerii de la Anina se asociază luptei muncitorilor metalurgiști de la Reșița. Totuși, prin măsuri samavolnice conducerea uzinelor reușește, pentru un timp, să dizolve sindicatul metalurgist chiar în cursul anului 1901.

În anul 1903, la Reșița are loc crearea primei organizații locale a Partidului Social Democrat¹⁰ care acționa în strînsă legătură cu sindicatul, membrii acestuia înscriindu-se în bloc, în partid. Majoritatea conducătorilor P.S.D. din Reșița au dus la început o politică reformistă. Vorbind despre necesitatea revoluției socialiste în general, ei puneau în centrul activității lor și a mișcării muncitorești pe care o conduceau, lupta pentru votul universal.

Din această perioadă există și documente care relatează despre legăturile ce s-au stabilit între grupurile socialiste din Reșița, Anina, Caransebeș și Petroșani. Asemenea legături au existat și cu socialiștii din Timișoara, precum și între grupurile socialiste și populația țărănească din Valea Almăjului¹¹.

În preajma și îndeosebi în perioada primului război mondial Uzinele Reșița au devenit unul dintre principalii furnizori pentru Puterile Centrale, producînd cantități masive de armament și muniții. Ca urmare a crescut considerabil numărul muncitorilor angajați la Reșița, uzina folosind în secțiile de fabricare a armamentului sute de lucrători din diferite alte centre industriale. Creșterea numerică a muncitorilor reșițeni a determinat și o intensificare a procesului lor de organizare și de luptă pentru revendicări economice și politice. În ciuda terorii și militarizării uzinelor, a introducerii bătăii și încarcerării, sau trimiterii pe front a elementelor revoluționare, muncitorii reșițeni au rămas luptători consecvenți pentru drepturi politice și economice, fideli principiului internaționalismului proletar.

Treptat, acțiunile pentru revendicări cu caracter economic se împletesc și cu acțiuni cu caracter național. Lupta pentru drepturi naționale a muncitorilor români, a devenit parte integrantă a luptei pentru revendicări economice, sociale și politice. În acest sens desfășurarea războiului a creat o situație deosebită.

În anii primului război mondial protestele muncitorilor din județul Caras-Severin, îndeosebi de la Reșița, unde metalurgiștii s-au pronunțat împotriva prelungirii zilei de muncă, împotriva tendinței de pauperizare a

⁸ Ibidem.

⁹ Idem, p. 20.

¹⁰ I. Gabriel, *Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung*, (50 de ani din istoria mișcării muncitorești din Banat), Timișoara, 1928, p. 173.

¹¹ Arh. Stat. Caransebeș, fond. Primăria orașului Caransebeș, administrația generală, doc. 1145/1910.

proletariatului și mai cu seamă împotriva măsurilor luate de către Comandamentul militar al uzinei, în scopul îngrădirii drepturilor legitime ale muncitorilor, au fost numeroase și deosebit de puternice.

Ca urmare a mizeriei provocate de război, și a foametei, mișcarea grevistă din acești ani a luat proporții, primind un puternic caracter antiimperialist și antirăzboinic. Grevele și manifestațiile muncitorești se desfășoară sub semnul luptei pentru încetarea imediată a războiului. Aceste acțiuni au contribuit și la subminarea sistematică a imperiului habsburgic, grăbind destrămarea sa și eliberarea națiunilor asuprite, menținute cu forța între hotarele unui stat anacronic.

La știrea izbucnirii Revoluției Socialiste din Rusia, muncitorii și minerii din fostul județ Caraș-Severin au organizat numeroase adunări și mitinguri în cadrul cărora și-au exprimat solidaritatea cu eroicul proletariat rus. Una dintre cele mai importante adunări de acest fel s-a desfășurat la Reșița în ziua de 16 decembrie 1917¹². Importanța acestei adunări constă în numărul mare de participanți și în combativitatea cu care s-au pronunțat metalurgiștii reșițeni, în spiritul revoluționar și internaționalist exprimat prin cuvintele rostite.

În cursul lunii ianuarie 1918, combativitatea muncitorilor de la Uzinele Reșița crescuse atât de mult, încât nici nu se sfârșea o grevă la una dintre secțiile uzinei că și izbucnea o altă grevă, la altă secție. Grevele de la Reșița din ianuarie și demonstrațiile din februarie 1918, pentru încheierea păcii generale pe baza dreptului națiunilor la autodeterminare, au fost o parte integrantă din mișcarea muncitorească generală, care cuprinsese toată Transilvania și întreg teritoriul țării noastre în perioada respectivă¹³.

Grevele continuă și în lunile următoare, în martie și aprilie se declanșează noi greve la Reșița. În mai și iunie se desfășoară alte greve cu urmări dramatice. Greva din 22 mai 1918 s-a declanșat datorită hotărârii autorităților de a trimite pe front 35 de bărbați de încredere, arestați cu ocazia unei greve din luna martie. Procurorul general din Lugoj care s-a deplasat la fața jocului la data izbucnirii grevei, caracterizează această acțiune, în raportul său drept o „rebeliune” cu simptomele vădite ale unei revoluții¹⁴.

Pentru împiedicarea trimeriei arestaților înaintea Curții marțiale, sute de femei și copii s-au așezat în fața trenului, cu care urmau să fie transportați cei arestați spre a opri cu trupurile lor plecarea acestuia¹⁵.

În toamna anului 1918, Monarhia austro-ungară își trăia ultimele ore. Pe front, situația puterilor centrale devenise dezastruoasă, iar în spatele frontului lupta maselor pentru pace, eliberare socială și națională creștea vertiginos. La 1 noiembrie 1918 la Reșița are loc o mare adunare la care muncitorii se declară alături de mișcarea revoluționară și pentru proclamarea republicii. La 14 noiembrie muncitorii reșițeni își aleg un Sfat muncitoresc format din reprezentanții tuturor naționalităților. Dar Sfatul nu a îndreptățit speranțele muncitorilor¹⁶. Tot în cursul lunii noiembrie 1918 luptătorii cei mai conștienți dintre muncitorii reșițeni se organizează în primul grup comunist din județul Caraș-Severin¹⁷.

Mișcarea revoluționară se extinde rapid pe întreg teritoriul județului. Muncitorii din Caransebeș, Bocșa, Anina, precum și din satele învecinate, au alungat poliția, vechile consilii, pe moșieri, jandarmi și notari.

¹² Uzinele și domeniile Reșița în anii construcției socialiste, București, 1963, p. 88.

¹³ Al. Horvath, Acțiuni de luptă ale muncitorilor din jud. Caraș-Severin în sprijinul desăvârșirii statului național român. (Comunicare susținută în anul 1968 la Reșița, p. 2.

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Ibidem

¹⁶ Idem, p. 3.

¹⁷ Uzinele Reșița în anii... p. 31.

În noiembrie—decembrie 1918 elementele înaintate din sînul mișcării muncitorești, pronunțîndu-se pentru unirea Transilvaniei cu România, cereau totodată, ca desăvîrșirea unității naționale să fie însoțită de înfăptuirea unor transformări democratice, mergînd pînă la instaurarea republicii în cadrul României unite ¹⁸.

Însuflețiți de această dorință, muncitorii reșițeni și cei din Caransebeș, precum și din alte localități din județul Caraș-Severin și-au trimis delegații la Adunarea națională de la Alba Iulia ¹⁹.

După izbucnirea revoluției socialiste în Ungaria, și la Reșița au avut loc acțiuni de solidaritate cu tînăra republică sovietică a muncitorilor maghiari. La 12 iunie 1919, muncitorii reșițeni au luat parte și la greva demonstrativă, inițiată pe plan european, de Internaționala comunistă, împotriva intervenției organizate de forțele contrarevoluționare pentru înăbușirea cuceririlor revoluției proletariatului din Rusia și Ungaria ²⁰.

Sub influența metalurgistilor reșițeni, în perioada imediat următoare încheierii primului război mondial s-au intensificat și acțiunile muncitorilor de la uzina Nădrag ²¹. Astfel, la 29 decembrie 1919 „bărbații de încredere” ai muncitorilor români din satele vecine cu comuna Nădrag se prezintă la direcțiunea uzinei cu o plîngere, în care se arată că muncitorii români nu primesc aceleași drepturi bănești și alimente, de care beneficiază muncitorii germani și maghiari. Cer, în numele celor 40 de muncitori, care au semnat mandatul de încredere, punerea în drepturi și a muncitorilor români din satele apropiate ²².

În cursul anului 1920, numărul grevelor crește mereu, ele primind pe lîngă caracterul lor economic un caracter politic tot mai pronunțat, care prevestea o importantă colitură în istoria mișcării muncitorești. După cum relatează un raport al Prefecturii județului Caraș-Severin și al Serviciului de Siguranță, aceste greve au cuprins toată țara. În județul Caraș-Severin au intrat atunci în grevă pe lîngă metalurgistii de la Reșița și petroliștii din Orșova, minerii de la Ocna de Fier, muncitorii din Bocșa Montană, de la Caransebeș etc ²³.

Pentru a opri avalanșa de greve care s-au declanșat în județ la 23 octombrie 1920, subprefectul comitatului Caraș-Severin, ordonă telegrafic delinerea imediată a celor care agită la grevă ²⁴, iar pentru ajutorarea muncitorilor accidentați sau bolnavi dispune mutarea Casei Cercuale din Caransebeș, la Reșița ²⁵. Acest ordin al subprefectului a creat însă nemulțumiri atît în rîndurile muncitorilor cît și în rîndurile populației și autorităților din Caransebeș, care protestează în numele lucrătorilor din Caransebeș, Orșova și Mehadia. Consiliul orășenesc din Caransebeș întocmește chiar un raport de motivare, și cere a se reveni asupra dispoziției de transferare a Casei Cercuale din Caransebeș, la Reșița ²⁶.

Acțiunile greviste, mișcările de protest și demonstrațiile declanșate, ca urmare a grevei generale, care a cuprins întreaga țară și în mod inevitabil cele mai importante centre din județul Caraș-Severin, au fost urmate de

¹⁸ Al. Horvath, **Acțiuni de luptă...** p. 6.

¹⁹ Arh. Stat. Caransebeș, fond. Primăria orașului Caransebeș, doc. 4616/1918 și 4672/1918; Arh. Stat. Timișoara, Depozitul Lugoj, fond. Prefectura jud. Caraș-Severin, doc. 8294/1918.

²⁰ Al. Horvath, **Monografia uzinei Nădrag**, 1969, pag. 145, (manuscris).

²¹ În perioada războiului uzina Nădrag a fost subordonată Reșiței, iar după încheierea primului război mondial a devenit proprietatea Societății Titan-Nădrag-Călan.

²² Al. Horvat, **Monografia uzinei Nădrag**, p. 146.

²³ **RevArh.** nr. 1, 1961, pag. 113.

²⁴ Arh. Stat. Caransebeș, fond. Primăria orașului Caransebeș, doc. 4392/1920.

²⁵ Idem, doc. 4708/1920.

²⁶ Ibidem.

măsuri represive atât împotriva muncitorilor greviști, cât și împotriva conducătorilor celor mai înaintați ai proletariatului din România. Din acest motiv măsurile cele mai severe au fost întreprinse împotriva comuniștilor, care se organizau, unindu-și rindurile tot mai strins, sporindu-și influența în sinul clasei muncitoare în vederea constituirii partidului marxist al proletariatului. Partidul Comunist Român.

În Arhivele Statului din Caransebeș se găsesc un mare număr de rapoarte ale Siguranței, preturilor și primăriilor, precum și dispoziții ale prefectilor. Conținutul lor reflectă o multitudine de măsuri și interdicții emise în scopul combaterii propagandei și acțiunilor comuniste, pentru urmărirea și arestarea comuniștilor, a socialiștilor, ca și a conducătorilor sindicatelor profesionale ale muncitorilor.

Din mulțimea acestor documente rezultă și faptul că mișcarea comunistă s-a dezvoltat în toate colțurile țării: la București ca și la Ploiești, la Cluj, Bacău, Anina, Timișoara, în Valea Jiului etc. Mulți dintre militanții comuniști au fost urmăriți, arestați și condamnați. Dintr-un ordin al Subinspectoratului Siguranței Generale din Transilvania rezultă că minerul **Humpoltz F.** din Anina a fost arestat la Teiuș pe data de 31 martie 1921 în compania tovarășului său **Szombtazt Josef**, din Lupeni, găsindu-se asupra lor broșuri și ziare comuniste ²⁷. **Maria Stanciu**, comunistă în vîrstă de 20—22 de ani a evadat în noaptea de 4 spre 5 aprilie 1921 ²⁸, din închisoarea Siguranței, **Simion Munteanu**, tipograful din Fălticeni, tipărește și distribuie manifeste în mod clandestin ²⁹, **Victor Brătăleanu** din Brașov este urmărit ca instigator la grevă ³⁰, **Kliss Lajos**, arestat pentru activitate comunistă și deținut la Jilava, evadează din închisoare ³¹.

Alte documente arată că delegata femeilor comuniste din Timișoara, din lipsă de dovezi este eliberată de siguranța din Cluj, iar delegatul socialiștilor români, **Alexandru Dobrogeanu Gherea**, care a vizitat Rusia în această perioadă și se afla la Viena este așteptat de agenții Siguranței și Poliției la punctul de frontieră din Orșova ³². Aici a fost percheziționat împreună cu soția sa, dar negăsindu-se asupra lor „documente compromițătoare” sau broșuri comuniste, au fost eliberați pentru a-și continua drumul spre București.

Toate acțiunile amintite în perioada anilor 1900—1920, grevele, manifestațiile de protest și demonstrațiile desfășurate la Reșița, Anina, Bocșa, Ocna de Fier, Doman și Secul, ca și pe întreg teritoriul actualului județ Caraș-Severin, reprezintă dezvoltarea vechilor tradiții de luptă ale muncitorimii din aceste părți și trecerea lor într-o etapă superioară — dovedesc, concomitent, desfășurarea unui proces accentuat de radicalizare a maselor populare și înscrierea mișcării muncitorești din aceste părți ca parte integrantă a luptei revoluționare a proletariatului român.

Asemenea acțiuni desfășurate cu o intensitate sporită în anii primului război mondial și în perioada imediat următoare, pe întreg teritoriul României, împreună cu activitatea dîră și neobosită a militanților comuniști și socialiști, ca și măsurile drastice de repre-

²⁷ Idem, fond. Punctul de frontieră Orșova, dos. 1/1920-22, f. 172—173.

²⁸ Idem, fond. Punctul de frontieră Orșova, dos. 1/1920—22, f. 242.

²⁹ Idem, f. 254.

³⁰ Idem, f. 368.

³¹ Idem, f. 314.

³² Idem, f. 165.

siune luate de autorități împotriva acestora, au premers, prevestind marele eveniment din 8—12 Mai 1921, organizarea Congresului de constituire a Partidului Comunist Român.

Dînd o înaltă apreciere activității revoluționare a muncitorilor de la Uzinele Reșița și subliniind contribuția acestora la lupta proletariatului din România, cu prilejul vizitei din anul 1968 în orașul Reșița, secretarul general al partidului nostru tovarășul NICOLAE CEAUȘESCU a spus : „*Dumneavoastră, muncitorii din Reșița reprezentați un detașament puternic al clasei noastre muncitoare, cu un trecut glorios de luptă revoluționară. Acum 100 de ani, aici au fost puse bazele Asociației muncitorilor din Banat de către Carol Farkaș. În decursul anilor, la Reșița s-au dezvoltat puternice organizații muncitorești. Partidul comunist a creat, de asemenea, o puternică organizație în această citadelă proletară. Acest glorios trecut revoluționar este o garanție că muncitorii reșițeni, toți locuitorii orașului, alături de întreaga clasă muncitoare, de întregul popor, își vor aduce și în viitor contribuția fermă la edificarea socialismului în patria noastră și la întărirea întregii mișcări muncitorești revoluționare*“³³.

ALEXANDRU HORVATH

AUS DER TRADITION DER RESCHITZAER ARBEITERBEWEGUNG BIS ZUR GRÜNDUNG DER K.P.R.

(Zusammenfassung)

Der revolutionäre Kampf der reschitzaer Arbeiter hat eine jahrhundertlange Tradition. Diese wurde gleich nach der Gründung der Kommunistischen Partei Rumäniens von ihr fortgeführt.

Die vom Verfasser aufgezählten revolutionären Bewegungen sind die wichtigsten Momente aus der Geschichte der banater Arbeiterbewegung auf dem Gebiet der S.T.E.G.

Der revolutionäre Kampf der Hüttenarbeiter und Bergleute wird in seiner Entwicklungsform geschildert und zwar von der Errichtung der ersten Arbeitervereine bis zur Bildung der ersten Kommunistenkreise aus Reschitza.

³³ N. Ceaușescu, **România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste**, București, 1969, p. 508,

FORME ALE LUPTEI DESFĂȘURATE DE MASELE POPULARE, CONDUSE DE CĂTRE P.C.R., ÎNTRE ANII 1924—1928 ÎN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

Creșterea prestigiului P.C.R. și a influenței sale în rindurile maselor largi muncitoare de la orașe și sate a stîrnit ura claselor exploatare care vedeau în P.C.R. o primejdie directă pentru dominația lor de clasă. De aceea, în primăvara anului 1924, clasele exploatare au scos partidul comunist în afara legii.

Burghezia și moșierimea însoțeau măsurile teroriste împotriva partidului comunist și a mișcării muncitorești cu prelungirea zilei de muncă, scăderea salariilor etc., înăsprind astfel exploatarea maselor muncitoare.

După scoaterea partidului comunist în afara legii, guvernul a instaurat în țară starea de asediu și a luat măsuri excepționale împotriva comuniștilor și a oricăror organizații revoluționare.

Arhivele ce păstrează corespondența prefecturilor și siguranței din anii 1924—1928, confirmă numeroasele circulare, telegrame și note telefonice în care se cere urmărirea comuniștilor și a altor revoluționari.

În acest sens, prefecturile județelor Caraș și Severin avertizează preturile și posturile de jandarmi pentru urmărirea și arestarea comuniștilor: Kiraly Ștefania, Petru Vișinescu și Mișu Lăzărescu¹.

Siguranța generală informa continuu prefecturile despre continuarea activității P.C.R. în rindurile maselor muncitoare de la

¹ Arh. St. Caransebeș, Fond Prefectura județului Severin. Dosarul Politiei portuare Orșova.

orașe și sate. Numeroase telegrame și circulare trimise de Ministerul de Interne către prefecturi, dovedesc neliniștea clasei dominante². Astfel, în ianuarie 1926 se comunică preturii plasei Caransebeș : „circa 200 agitatori comuniști vor fi trimiși în județele țării pentru a răspindi propaganda comunistă”³. Tot în aceeași lună, pretura plasei Oravița comunică notarilor comunali că: „A luat ființă o organizație de propaganda comunistă — școala superioară de propaganda a organizației comuniste, din care fac parte și români banățeni”⁴.

În anul 1926 prefectura județului Severin trimite preturilor ordinul în copie al Ministerului de Interne referitor la extinderea mișcării comuniste în urma înființării unui nou comitet central al U.T.C. Anexa circularei transmite și statutul organizației tineretului comunist⁵.

Pretura plasei Caransebeș comunică notarilor informațiile primite de la serviciul special de siguranță din Lugoj cu privire la : „Intențiile comuniștilor de a pune la cale tulburarea ordinii publice prin răspindirea de manifeste, prin care se cheamă muncitorii să fie gata de a se răzvrăti contra asupritorilor”⁶. În aceeași comunicare se ordonă și arestarea tuturor persoanelor vinovate de pe teritoriul județului.

Unele materiale, de exemplu adresa inspectoratului general de siguranță din Timișoara către prefecturile județelor Caraș și Severin, din 26 aprilie 1928, fac cunoscut că : „Membrii Partidului Comunist din celule și-au propus ca imediat ce Partidul Național-Tărănesc va porni la propaganda mai energică, se vor folosi de aceasta pentru a demasca acțiunea de răsturnare a guvernului pornită de național-tărăniști, intenționind ca în centrele muncitorești să solicite autorizații pentru ținerea de adunări în vederea revizuirii șomajului, îmbunătățirea condițiilor de muncă etc.”⁷.

Din conținutul acestor circulare ca și din alte materiale observăm că P.C.R. fiind în ilegalitate a folosit orice prilej pentru a activa în sprijinul clasei muncitoare și a poporului, luptind pentru apărarea drepturilor oamenilor muncii.

Intenția reacțiunii române de a discredita și decapita mișcarea muncitorească, scoțind partidul comunist în afara legilor, n-a izbutit. Prin scoaterea partidului în afara legilor, burghezia și moșierimea n-au putut lipsi clasa muncitoare de avangarda sa organizată.

² Idem, Fondul Prefecturii Caransebeș, Dosar 6/1926, Fila 3.

³ Idem, Fondul Prefecturii județului Caraș, Dosar 16/1927, f. 64.

⁴ Idem, Fondul Prefecturii județului Severin, Dosar 7/1926.

⁵ Ibidem, Fondul Prefecturii județului Severin, Dosar 7/1926.

⁶ Idem, Fondul Pretura plasei Caransebeș, Dosar 6/1926, f. 4.

⁷ Idem, Fondul Prefecturii județului Caraș, Dosar 16/1927, f. 65.

Ilegalizarea partidului comunist și a altor organizații politice democratice în 1924 a ridicat în mod stringent problema folosirii unor forme noi de menținere și stringere a legăturilor partidului cu masele.

Cu toată teroarea îndreptată împotriva sa, P.C.R. a rămas conducătorul consecvent al poporului.

Evident, abia în aceste momente, când în fața P.C.R. s-a deschis brusc perspectiva continuării activității în ilegalitate, sa pus și problema găsirii căilor adecvate, prin intermediul cărora cuvântul de ordine ale comuniștilor să poată ajunge la cunoștința maselor largi. Crearea încă din acele momente, a unui important număr de organizații de masă legale, a reprezentat o necesitate vitală, această acțiune făcând parte din tactica folosită apoi, timp de două decenii, de către P.C.R., și anume: imbinarea formelor de activitate ilegală cu cele legale.

Crearea încă în cursul anului 1924 a noi organizații de masă (Ajutorul Roșu, Blocul Muncitoresc-Țărănesc etc.) și orientarea activității lor spre stringerea legăturilor P.C.R. cu masele, au reprezentat un important succes al comuniștilor.

Rezultatele deosebite obținute pe această cale de către noile organizații de masă au făcut ca cercurile guvernante din țară să ia măsuri de urmărire și interzicere a activității lor.

Asemenea organizații s-au creat și în județul Caraș-Severin ca și în întreaga țară, iar activitatea lor a neliniștit autoritățile din județ: prefectura, preturile, comandamentele de jandarmi și cheșturile de poliție, care au recurs la o serie de măsuri represive.

Nenumărate au fost ordinele și dispozițiile emise de aceste instituții pentru urmărirea activității organizației Blocul Muncitoresc-Țărănesc, a Ajutorului Roșu, precum și a altor organizații. Astfel, prin ordinul serviciului de siguranță al județului Severin, din 18 martie 1926, se cer măsuri pentru a se trimite în judecată cei ce vor distribui literatură comunistă cu ocazia zilei internaționale a Ajutorului Roșu⁸.

Prin circulara din 7 octombrie 1926 pretura plasei Caransebeș comunică notarilor comunali adresa serviciului de siguranță din Lugoj, cum că pentru ajutorarea comuniștilor Blocul Muncitoresc-Țărănesc a scos o serie de mărci ce sînt distribuite muncitorilor aparținînd sindicatelor unitare, cerîndu-se confiscarea lor⁹.

Printr-o altă circulară, din 16 iulie 1926, pretura plasei Caransebeș îi informează pe notarii comunali despre conferința ținută în luna aprilie la Turnu Severin și înființarea de către conducătorii comuniști a Blocului Muncitoresc-Țărănesc¹⁰. Noua organizație a desfășurat o intensă activitate și în zonele agricole ale județului

⁸ Idem, Fondul Prefecturii județului Severin, Dosar 17/1926.

⁹ Idem, Fondul Pretura plasei Caransebeș, Dosar 558/1926.

¹⁰ Idem, Fondul Pretura plasei Caransebeș, Dosar 383/1926, I 3.

Caras-Severin cuprinzind un număr destul de mare de țărani. Organizația Blocul Munitoresc-Țărănesc din fostul județ Caras era condusă în anul 1926 de Coloman Müller, Ferdinand Groll și Ion Mureșan, care erau și organizatorii mai multor întruniri și conștiințuri politice ținute la centrul județului, Oravița¹¹. Există câteva manifeste elaborate de către această organizație în anul 1928. Analizând conținutul lor observăm că au și un pronunțat caracter social, cuprinzând revendicări ca: desființarea impozitelor pe salarii, exproprierea fără plată a pământului împreună cu inventarul agricol etc.

În perioada anilor 1924—1928, regimul deținuților, mai ales al comuniștilor, este tot mai sever. Condițiile de cazare și îmbrăcăminte erau mizerabile. Lipsa aproape cu totul asistența sanitară, din care cauza mulți deținuți s-au îmbolnăvit de tuberculoză.

În județul Caras-Severin cel mai groaznic loc de detențiune era închisoarea din orașul Caransebeș. Condițiile de viață ale deținuților de aici erau de nesuportat. Insuși primprocurorul local A. Radian, cu ocazia inspecției periodice efectuată la închisoare, consemnează în procesul verbal de inspecție starea deplorabilă a celor arestați: „deținuții erau desculți și goi cu desăvîrșire, le lipsese saltelele fiind nevoiți să doarmă pe scinduri”¹². Deținuții comuniști din penitenciarul Caransebeș, Misovits Ernest și Schmit Ioan au cerut în mai multe rânduri să li se îmbunătățească regimul de viață prin acordarea dreptului de a vorbi și cu alte persoane în afara membrilor familiei și să li se acorde un regim deosebit față de deținuții de drept comun¹³. Bineînțeles că cererile lor au fost respinse de fiecare dată și, așa cum rezultă din actele penitenciarului, deținuții erau chiar pedepsiți pentru îndrăzneala de a cere să li se dea de mîncare și căldură¹⁴.

P.C.R. fiind în ilegalitate s-a folosit și de diferite mijloace legale pentru a veni în sprijinul comuniștilor deținuți în închisori. Astfel, în cursul anului 1928 s-au trimis circulare către muncitorii din județul Caras-Severin cerîndu-li-se ca prin asociația Ajutorul Roșu să contribuie la ameliorarea situației deținuților din închisori¹⁵.

Un rol important în strîngerea legăturilor partidului comunist cu masele muncitoare l-au avut syndicatele, cea mai largă organizație de masă a clasei muncitoare.

Sub îndrumarea comuniștilor și a altor elemente revoluționare, syndicatele au formulat revendicările economice ale muncitorilor, au reprezentat lucrătorii din întreprinderi în confruntările cu patronii

¹¹ Idem, Fondul Prefectura județului Caras, Dosar 19/1926, f. 7.

¹² Idem, Fondul Pretura plasei Caransebeș, Dosar 4/1926.

¹³ Idem, Fondul Penitenciarul Caransebeș, Dosar 3/1926.

¹⁴ Idem, Fondul Penitenciarul Caransebeș, Dosar 3/1926.

¹⁵ Idem, Fondul Pretura plasei Caransebeș, Dosar 4/1928.XII.

și autoritațile, în conflictele colective de muncă și au organizat multiple acțiuni greviste.

Trebuie relevată forța și tenacitatea clasei muncitoare care și în condițiile de ofensivă a clasei dominante (1922—1928), s-a angajat în repetate conflicte de muncă colective de amploare diferită. Majoritatea grevelor din acei ani s-au terminat prin cucerirea integrală sau parțială a revendicărilor muncitorești formulate. Au fost încheiate peste 1500 de contracte colective de muncă în care s-au înscris: dreptul muncitorilor la concedii, la repaosul duminical, la protecția muncii, la asigurări sociale etc.

Muncitorimea din întreprinderile județului nostru, organizată în sindicatele unitare pe ramuri, a participat la acțiunile întreprinse. În fruntea acțiunilor revendicative, organizate de către sindicatele unitare, s-au situat muncitorii din întreprinderile siderurgice, metalurgice și miniere cu centrul în orașul Reșița.

Nenumărate au fost întrunirile organizate la Reșița, Anina, Boeșa, Secul, Doman, Steierdorf și în alte locuri pentru încheierea de contracte colective de muncă, în care erau înscrise o serie de revendicări muncitorești. Au fost dese cazurile când datorită atitudinii patronilor, au izbucnit conflicte de muncă care uneori s-au transformat în greve cuprinzând un număr mare de muncitori. Numai la uzina din Oțelu Roșu (Ferdinand), între anii 1924—1928, de mai multe ori s-au deplasat delegați ai inspectoratului regional al muncii din Timișoara, pentru a rezolva conflictele de muncă dintre muncitori și patroni¹⁶.

În primăvara anului 1926 muncitorimea reșițeană încadrată la U.D.R. era în plină fierbere. La 13 martie, același an, muncitorii metalurgiști s-au întrunit, în urma autorizației eliberate, în sala căminului meseriașilor pentru a asculta darea de seamă a comitetului sindical, în privința reînnoirii contractului colectiv de muncă¹⁷.

Comitetul sindical a adus la cunoștință muncitorilor prezenți, în număr destul de mare, expirarea vechiului contract și faptul că o delegație reprezentând sindicatul metalurgist s-a prezentat la conducerea U.D.R. pentru tratative în vederea încheierii unui nou contract colectiv de muncă, arătând totodată și pretențiile muncitorilor. Patronii au refuzat să-l aprobe, făcându-le propunerea de a semna vechiul contract, fără să li se ridice salariile. Muncitorii din sala, auzind rezultatul nefavorabil, au hotărât ca în termen de 24 de ore să declare o grevă generală. Comitetul sindical, pentru a preveni un incident, a arătat care vor fi consecințele declarării unei greve și a făcut propunerea să se trimită o nouă delegație care să ducă tratative cu patronii, arătându-le hotărîrea luată de către masa muncitorilor privind ridicarea salariului la meseriași cu 25%, la zilieri cu 35%, aprobarea indemnizației de chirie și paușalului de combustibil.

¹⁶ Idem Fondul Uzina Ferdinand. 1925, fila 169.

¹⁷ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 18/1926, f. 1.

După discuțiile cu cea de a doua delegație, directorul U.D.R. s-a hotărât să se deplaseze la București pentru a discuta cu conducerea societății, în vederea soluționării pretențiilor muncitorilor. Din informațiile trimise de către poliția orașului Reșița către prefectura județului Caraș, rezulta că în zilele de 16—17 martie 1926 muncitorii au reluat lucrul așteptând reîntoarcerea directorului. Reîntorcându-se, acesta a promis muncitorilor că le va acorda o creștere a salariului cu 10% față de cererile lor de 25% și 35%. Dornici de a vedea confirmarea promisiunii, muncitorii au acceptat chiar și o creștere de numai 10%. Trecând timpul, direcțiunea uzinei a uitat însă de promisiune. Drept urmare, la 21 martie 1926 orele 12, 6000 de muncitori de la U.D.R. au declarat grevă generală¹⁸. Pentru a compromite acțiunea întreprinsă, conducerea uzinei organizează o acțiune de spargere a grevei prin niște indivizi. În seara zilei de 22 martie 1926, se fura din depozitul de dinamită al U.D.R. 20 kg dinamită și 200 capse, făcându-i pe greviști vinovați¹⁹.

Acțiunea n-a reușit și directorul încearcă să-i intimideze pe muncitori printr-o adresă prin care arată că: „Relațiile dintre muncitori și societatea U.D.R. se considera desfacute, totuși societatea este dispusă la continuarea lucrului în următoarele condiții:

1. Primirea muncitorilor la lucru să se facă individual.
2. Relațiile de muncă să se stabilească în conformitate cu contractul de muncă expirat la 28 februarie 1926, cu o singură modificare, în sensul că societatea va pune la dispoziția muncitorilor principalele produse alimentare prin magazinele U.D.R.-ului și la prețul de cost stabilit”²⁰.

Comitetul sindicatului metalurgiștilor, la adresa U.D.R. nu ramine pasiv și drept răspuns tipărește o chemare adresată muncitorilor aflați în grevă. Din acest manifest mobilizator, aflat și pe zidurile clădirilor din Reșița și difuzat de la muncitor la muncitor, chemarea era foarte categorică: „Respectați deciziunile aduse de voi. Nu vă temeți pentru că prima pretenție a muncitorilor și a reprezentanților voștri va fi primirea necondiționată la lucru și fără pedeapsă a fiecărui muncitor care a fost în grevă”²¹.

Prin această chemare hotărîrea muncitorilor de a continua greva a fost afirmată și mai ferm, revendicările lor devenind de-a dreptul amenințătoare pentru patronii de la U.D.R. Greva a început în ultima decadă a lunii martie și a durat întreaga lună aprilie, deci circa 60 de zile. Abia după întrunirea din zilele de 1—2 mai 1926, s-a luat hotărîrea ca începînd cu ziua de 3 mai să se reia lucrul. Prin această grevă muncitorii reșițeni au obținut un succes parțial, patronii acceptînd majorarea doar cu 7% a salariilor plătite la 1 martie 1926, ceea ce nu-i putea mulțumi pe deplin.

¹⁸ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 18/1926, f. 3.

¹⁹ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 18/1926, f. 9.

²⁰ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 18/1926, f. 3.

²¹ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 18/1926, f. 4.

În sprijinul greviștilor de la Reșița au venit și muncitorii din alte ramuri industriale. În spiritul solidarității și unității clasei muncitoare, minerii din Steierdorf-Anina se întrunește la sediul sindicatului și hotărăse să sacrifice produsul unei zile de muncă, iar suma realizată să fie trimisă muncitorilor greviști din Reșița. În semn de solidaritate se mai hotărăște ca, în cazul când greva de la Reșița nu încetează pînă la 15 aprilie 1926, să declare grevă și minerii de la Anina ²².

În tot cursul anilor 1926—1928, frământările muncitorești au continuat în aproape toate întreprinderile industriale și miniere din județ sub forma adunărilor pentru încheierea contractelor colective de muncă, pentru alegerea noilor comitete și a bărbaților de încredere, pentru mărirea pensiilor, concedii plătite etc. Menționam cîteva din aceste întruniri: 21 mai 1926 ora 18, la Bocșa Română în sala caminului muncitoresc; 10 februarie 1927, în sala Ana Graf din Steierdorf; la 26 februarie 1927, 2, 4, 6, 7, 9 martie, în localul sindicatului din Reșița, 13 martie 1927, orele 9 și 5 octombrie 1927, orele 16, în localul sindicatului minier din Doman etc.

În primăvara anului 1927, conflictele de muncă se înmulțesc din nou în întreprinderile din cadrul județului și în unele locuri se transformă în greve. De această dată formele mai dezvoltate cuprind muncitorimea minieră din minele de cărbuni ale județului. La 1 martie 1927, 80 de mineri de la mina Secul intră în grevă, fără a părăsi locul de muncă, din cauza eșuării tratativelor pentru încheierea unui contract colectiv ²³.

O informare a legiunii de jandarmi Caraș, către inspectoratul regional de poliție din Timișoara, scoate în evidență atmosfera agitată care a cuprins întreaga muncitorime minieră din bazinul Carașului. Se arată, în continuare, că se așteaptă aderarea la grevă și a muncitorilor de la minele din Anina și Doman. Și într-adevăr, peste puțin timp greva cuprinsese întreaga muncitorime din bazinul Aninei. La Anina greva a durat mai mult de două luni și nu s-a reluat lucrul decît după ce s-au satisfăcut o parte din revendicările muncitorilor.

Spre deosebire de greva generală de la Reșița (1926), grevele muncitorilor minieri s-au desfășurat cunoscînd o formă mai avansată de organizare. Vedem că de această dată muncitorii nu mai părăsesc locul de muncă, rămînînd în timpul grevei în incinta întreprinderii. La mine de la Secul, în dimineața zilei de 1 martie 1927, la orele 6, minerii au intrat în șut, iar la orele 11, după terminarea programului, ei au refuzat să iasă la suprafață, declarînd greva ²⁴.

La uzinele din Reșița, în anul 1927, situația neliștitoare: continuau întrunirile muncitorești, demonstrațiile și conflictele de muncă. La fabrica de locomotive a U.D.R. au izbucnit neînțe-

²² Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 24/1926, f. 1.

²³ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 47/1927, f. 1.

²⁴ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 47/1927, f. 1.

legerile între muncitori și patroni în legătură cu îmbunătățirea salariilor, iar la un moment dat, o grupă de 35 de muncitori erau pe cale de a declara grevă. Neînțelegerile au fost aplanate numai în urma unor lungi discuții ale comitetului sindical cu conducerea uzinei²⁵.

Importanța acțiunilor întreprinse de sindicate sub îndrumarea comunistilor și a altor elemente revoluționare constă în aceea că ele au contribuit la creșterea conștiinței de clasă a muncitorilor, la îmbunătățirea parțială a condițiilor de trai și au confirmat justetea politicii P.C.R. potrivit căreia revendicarile muncitorești puteau fi cucerite numai prin lupta dirză de clasă.

O formă de manifestare a muncitorimii din județul Caraș-Severin au fost intrunirile și demonstrațiile cu ocazia sărbătoririi unor evenimente de seamă din istoria mișcării muncitorești. Și în anii de cruntă prigoană a oricăror manifestări cu caracter revoluționar, muncitorimea a continuat să sărbătorească asemenea evenimente. Din documentele vremii reiese că la 1 Mai, Ziua internațională a muncii, salile sindicatelor unde aveau loc intrunirile, pădurile din jur și parcurile din Reșița, Bocșa, Anina, Oțelul Roșu, erau pline de muncitori îmbrăcați în haine de sărbătoare, care cinsteau așa cum se cuvine această zi²⁶. Dăm ca exemplu doar un program de manifestare a zilei de 1 Mai anul 1928, aparținând sindicatului metalurgist din Bocșa :

1. Orele 9.30' intrunire publică (despre însemnătatea zilei).
2. Orele 13.30' ieșire la pădurea Neu Werk.
3. După masă, serbare cimpenească în pădurea Neu Werk²⁷.

Cu ocazia acestor sărbătoriri P.C.R. era întotdeauna prezent prin manifestele, insignele și broșurile ce se difuzau muncitorilor de către C.G.S.M. (Confederația Generală a Sindicatelor Muncitorești), cea mai mare organizație de masă, condusă și îndrumată de către partid. Există numeroase documente elaborate de către siguranța, poliție, pretură și jandarmerie, prin care se ordona confiscarea acestor insigne, broșuri și manifeste (difuzate printre muncitori) tocmai datorită caracterului lor mobilizator²⁸. Într-un document referitor la demonstrația de 1 Mai de la Reșița, datat din 4 mai 1927, se arată printre altele : „muncitorii reșițeni au ținut discursuri manifestind pentru socialism și au cerut ca în România să se voteze ziua de muncă de 8 ore, de asemenea au manifestat împotriva pregătirilor de război”²⁹.

De teama unor noi demonstrații în care să fie antrenate mase mari de oameni, autoritățile administrative, polițienești și jandarmerești, luau măsuri de prevenire emițind circulare și ordine în

²⁵ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 134/1927.

²⁶ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 12/1927, f. 14.

²⁷ Ibidem, Fondul Prefectura județului Caraș, Dosar 12/1927, f. 14.

²⁸ Idem, Fondul Prefectura județului Severin, Dosar 28/1926, f. 3.

²⁹ Idem, Fondul Prefectura județului Caraș. Raport. Poliție oraș Reșița, 1927.

preajma unor zile de aniversări sau comemorări din istoria mișcării muncitorești, ca: 7 Noiembrie, 13 Decembrie etc., mobilizînd concomitent importante forțe represive în orașele și centrele muncitorești din județ³⁰.

Într-un ordin al Siguranței generale din decembrie 1927, adresat Prefecturii județului Severin, se spunea între altele: „Opriți comemorarea zilei de 13 Decembrie sub orice formă și vă rugăm să luați urgente măsuri în consecință”³¹. În decembrie 1928 a fost confiscat afișul colorat al Comitetului Central de Ajutorare de pe lângă sindicatele unitare, care reprezenta un deținut în închisoare legat în lanțuri, iar în jurul închisorii, la stînga, muncitori metalurgişti și la dreapta țărani veniți să-l elibereze din închisoare. Manifestul, deși apărut legal, fiind imprimat în tipografia „Bica” a fost confiscat direct de la poșta, sau de la unii militanți cunoscuți, din Turnu Severin, Sibiu, Caransebeș, cărora li s-a făcut percheziție³².

Un mijloc important în scopul lărgirii legăturilor P.C.R. cu masele populare l-au constituit publicațiile periodice legale și ilegale, editate direct de organele de partid, sau îndrumate prin colaborarea sistematică a comuniștilor la redactarea lor. Astfel au apărut: „Lupta de clasă”, „Socialismul”, „Munkás”, „Bolșevismul”, „Cultura proletară”, „Tineretul socialist” etc. Aceste ziare și reviste s-au difuzat și în județul nostru, din care cauză Prefectura Caraș-Severin comunica preturilor și primăriilor ordinul de interdicere a ziarelor: *Socialismul*, *Lupta comunistă*, *Munkás*, *Tineretul socialist* și confiscarea lor³³. De asemenea, se ordonă verificarea tipografiilor pentru a se urmări dacă se tipăresc ziare, reviste și alte materiale de propagandă comunistă³⁴.

Controlul se extinde și asupra cinematografelor, teatrelor și altor instituții de cultură. Astfel, printr-o dispoziție din 2.VIII. 1927, dată de Prefectura județului Caraș către preturi, s-a interzis reluarea filmelor cu scene din viața comunistă³⁵.

Acționînd cu consecvență pentru atragerea în jurul sau a tinerii generații, P.C.R. a creat și condus Uniunea Tineretului Comunist, care a îndeplinit rolul de rezervă și de ajutor al partidului comunist în stringerea legaturilor sale cu tineretul din fabrici și instituții, de la sate și din școli, în educarea comunistă a tinerii generații și apărarea acesteia împotriva influențelor reacțiunii și misticismului. Tinerii comuniști din județul nostru, prin activitatea lor politică, educativă, culturală și sportivă, au găsit diferite forme de apropiere de masa tinerilor muncitori, țărani și școlari. În unele

³⁰ AIIP, nr. 6, 1966, p. 41.

³¹ Arh. St. Caransebeș, Fond Prefectura județului Caraș, Dosar 16/1926 și 11/1927.

³² Idem, Fond Prefectura județului Severin, Dosar 11/1927.

³³ Idem, Fond Prefectura județului Caraș, Dosar 16/1927, f. 14.

³⁴ Idem, Fond Pretura plasei Caransebeș, Dosar 1/1927, f. 124.

³⁵ Idem, Fond Prefectura județului Caraș, Dosar 16/1927, f. 70.

locuri au conlucrat cu tineretul socialist și social-democrat, pe platforme revendicative. Mai ales, din această cauză Ministerul de Interne, prin Direcțiunea poliției și siguranței generale, dă ordin către toate prefecturile din țară ca să urmărească activitatea ce o va desfășura U.T.C., să se desființeze nucleele tineretului comunist și organizația lor să fie deferită justiției. În același ordin se transmite în copie și statutul U.T.C. din anul 1926 ³⁶.

În condițiile neînchipuit de grele ale ilegalității, înfruntând prigoana autorităților burghezo-moșierești, P.C.R. a trebuit să găsească forme și metode corespunzătoare pentru continuarea activității sale. În nenumărate rinduri partidul s-a adresat organizațiilor social-democrate pentru înfaptuirea Frontului unic muncitoresc, pe baza revendicărilor imediate ale proletariatului.

Este foarte probabil ca și în județul Caraș-Severin în anul 1927 cu ocazia alegerilor comunale ca și a celor parlamentare, din luna mai a aceluiași an, comuniștii și-au dat voturile candidaților Blocului Muncitoresc-Țăranesc.

În sprijinul acestei păreri pledează lupta comună desfășurată de socialiști și comuniști în timpul grevei generale a celor 6000 de muncitori reșițeni din martie 1926, cit și a grevelor de la Anina și Secul.

Considerăm că din aceleași motive și autoritățile care au aprobat ținerea întrunirilor electorale ale partidului socialist și social-democrat la : Reșița, Dognecea, Oena de Fier, Lupac, Sasca Montană, Oravița, Moldova Nouă, Cuptoare, Secul, Steierdorf, Anina, Valiug, Bocea, Bozovici etc., au dispus „cele mai severe urmăriri polițienești pentru reprimarea eventualelor excese din partea candidaților” ³⁷.

Printr-un ordin al Ministerului de Interne trimis în copie de Prefectura județului Severin către Primăria orașului Caransebeș, se arată că : „Oficiile de propagandă comunistă au pus la cale înrolarea comuniștilor în rindurile social-democraților”.

În județul Caraș-Severin, ca de altfel în întreaga țară, masele populare conduse de Partidul Comunist Român au continuat lupta împotriva exploatării și pentru apărarea drepturilor sale cu toată prigoana instituțiilor represive ale regimului burghezo-moșieresc din acei ani.

Intrunirile, demonstrațiile, memoriile și grevele au dovedit viçoarea clasei muncitoare care, condusă de către Partidul Comunist Român, a reușit să-și impună cuvântul în fața autorităților și a patronilor.

³⁶ Idem, Fond Prefectura județului Caraș, Dosar 19/1926.

³⁷ Idem, Fond Prefectura județului Caraș, Dosar 19/1926, f. 1.

Faptul că Partidul Comunist Român a reușit în anii aceia grei să conducă lupta maselor populare prin forme legale și ilegale desfășurate de către syndicate, organizații democratice: Blocul Muncitoresc-Țărănesc și Ajutorul Roșu, dovedesc tăria și puternica influență a partidului în sinul poporului.

CORNEL GHERGA

**FORMES DE LA LUTTE DES MASSES POPULAIRES DIRIGÉES PAR LE
PARTI COMMUNISTE ROUMAIN DANS LA PÉRIODE 1924—1928 DANS
LES DÉPARTEMENT CARAȘ-SEVERIN**

(Résumé)

L'accroissement du prestige du Parti Communiste parmi les masses populaires a attiré la haine de la classe exploiteuse qui a mis en 1924 le Parti Communiste Roumain hors la loi.

Dans cette situation, le P.C.R. a employé de nouvelles formes de lutte contre l'exploitation. Ainsi, avec l'aide syndicale on a organisé dans le département Caraș-Severin des réunions, des grèves, des démonstrations.

Au printemps de 1926, 6.000 ouvriers métalliques de Reșița ont déclaré la grève générale afin d'améliorer les conditions de vie et de travail. Les mineurs de Anina, Doman, Secul se sont révoltés eux aussi en signe de solidarité avec ceux-ci. Pour aider les détenus communistes de la prison, le P.C.R. s'est servi de certaines organisations à caractère légal comme: Ajutorul Roșu. Cette organisation de activé aussi dans la ville de Caransebeș pour améliorer la vie des prisonniers communistes du pénitencier de cette ville.

Les réunions et les démonstrations organisées par les travailleurs pour fêter certains grands événements de l'histoire du mouvement ouvrier ont constitué une autre forme de la lutte des masses populaires. Les documents de l'époque nous apprennent que le jour du 1-er Mai, les salles des syndicats où avaient lieu les réunions, les forêts des environs ou les parcs de Reșița, Bocșa, Anina ou Oțelul Roșu étaient bondés de travailleurs vêtus dans leurs beaux habits de fête pour rendre honneur à ce jour-là.

Le P.C.R. s'est servi aussi, en vue d'élargir ses relations avec les masses populaires, des publications périodiques légales et clandestines qui paraissaient ce temps-là dans notre département. Utilisant ces formes de lutte le P.C.R. a pu conduire et diriger les masses populaires dans la lutte contre l'exploitation et pour la conquête des droits économiques dans notre pays.

ASPECTE ALE MIȘCĂRII MUNCITOREȘTI CONDUSE DE P.C.R. LA REȘIȚA ÎN PERIOADA ANILOR 1929—1931

Creșterea mizeriei maselor populare în perioada crizei economice (1929—1933) a avut drept urmare ascuțirea tuturor contradicțiilor sociale. Burghezia a căutat prin diferite procedee să abată clasa muncitoare de la lupta revoluționară. Dar în ciuda teroarei exercitată asupra muncitorimii, lupta revoluționară crește în intensitate. Deși P.C.R. n-a putut să se ridice în anii 1929—1931 la înălțimea misiunii sale în organizarea și conducerea bătăliilor proletariatului din cauza luptelor fracționiste fără de principii care au îngreunat profund în această perioadă activitatea Partidului Comunist Român, totuși o serie de elemente comuniste din țara noastră au depus eforturi apreciabile pentru desfășurarea muncii de partid după principiile cele mai rigurose partinice, organizând în unele centre muncitorești adevărate bătălii de clasă.

La Reșița situația clasei muncitoare era deosebit de grea.

În perioada crizei, mult timp, funcționa doar un singur furnal, iar aproape 50% din muncitorii reșițeni șomau. Salariile celor rămași la lucru s-au redus cu 50%¹. În aceste condiții proletariatul din Reșița sub conducerea P.C.R. s-a ridicat la luptă activă împotriva mizeriei, șomajului, reducerii salariului, pentru mărirea acestuia. Înșiși reprezentanții organelor de conducere ai regimului burghezo-moșieresc au recunoscut că „starea economică a creat în sinul muncito-

¹ Vezi E. Cimponeriu, **Industria metalurgică din Transilvania** (1919—1939), Studii, nr. 6, 1968 p. 1206.

rilor o situație sufletească proprie agitațiilor comuniste, care ciștiga cu multă ușurință masa muncitorilor din cauza mizeriei, provocate de lipsa de lucru”².

Și la Reșița ca și în întreaga țară proletariatul a folosit ca forme de luptă: demonstrațiile de stradă, conflictele de muncă, grevele. Semnalul luptelor revoluționare din această perioadă îl dau oțelarii de la Uzinele Reșița care între 7—9 martie 1929 intra într-un conflict de muncă cu conducerea uzinelor din cauza reducerii salariilor³.

La data de 6 iunie 1929 Comisariatul poliției Reșița raporta organelor prefecturii că: „Azi ora 7 comandantul garnizoanei Reșița, Popescu Constantin, a ocupat cu armata, din ordinul superior, toate intrările și punctele mai importante ale Uzinei Reșița din cauza unei greve muncitorești”⁴.

Teama de acțiunile muncitorilor de la Reșița determină Comisariatul de poliție din oraș să fie în veșnică alertă, iar documentele vremii relevă măsurile luate de organele represive împotriva acțiunilor muncitorești. Actele oficiale ale Comisariatului de poliție Reșița precum și ale Prefecturii județului Caraș vorbesc tot mai alarmate despre „pericolul comunist” care îi preocupă și îi sperie pe conducătorii regimului burghezo-moșieresc.

Activitatea de mobilizare a maselor la luptă nu poate fi oprită prin nici un fel de măsuri, nici chiar prin teroare.

Astfel acțiunile muncitorești conduse de P.C.R., continuă și la Reșița așa cum au continuat pretutindeni în România, acolo unde elementele devotate ale P.C.R. au condus masele la luptă.

Cu ocazia zilei de 1 Mai 1929 la Reșița au fost răspindite manifeste editate de conducerea P.C.R. intitulate: „*Către muncitori, muncitoare, soldați, către tineretul muncitor și către toate masele trudite din România*”, fapt care face ca organele de represiune din Reșița să caute prin toate mijloacele să confişte aceste documente, — care, însă, erau deja răspindite în mijlocul muncitorilor.

Ziua de 1 Mai 1929 la Reșița, ca și în alte centre muncitorești, a putut fi sărbătorită numai de syndicatele muncitorești de nuanță social-democrată și social-națională, iar „organizațiile muncitorești afiliate la Uniunea Syndicatelor Unitare, organizațiile comuniste nu le sînt (erau) autorizate nici întruniri nici serbări”⁵...

Mijlocul anului 1929 se caracterizează prin sporirea formelor de luptă ale clasei muncitoare, însemnînd și o radicalizare a muncitorimii reșițene. Dintr-un raport al Prefecturii județului Caraș aflăm și despre existența cercurilor comuniste feminine la Reșița. Comisaria-

² Arh. St. Caransebeș, fond Comisariatul poliției Reșița, dosar 1/1929, f. 77.

³ Idem, f. 35.

⁴ Idem, f. 144.

⁵ Idem, f. 62.

tul de poliție al orașului trebuia să culegă toate informațiile despre aceste cercuri, știindu-se că ele erau conduse de comuniști, fapt care apare deosebit de periculos pentru organele de represiune⁶.

Rapoartele Prefecturii județului Caraș adresate Ministerului de Interne în anul 1929, arată măsurile drastice luate în scopul preîntîmpinării acțiunilor comuniste. Pentru data de 1 august 1929, cînd P.C.R. a pregătit organizarea unor acțiuni revoluționare în întreaga țară care trebuiau să se desfășoare sub semnul luptei împotriva pregătirilor de război și a pericolului fascist, Ministerul de Interne a trimis circulare peste tot pentru a preîntîmpina asemenea acțiuni. Iată ce prevedea circulara Ministerului de Interne trimisă la Reșița: „Să se procedeze imediat la alcătuirea unui tabel de toți capii comuniști, iar în 30 iulie veți ridica toate elementele cunoscute ca animatori ai mișcării care ar putea conduce agitațiunile... veți proceda la efectuarea de percheziții la domiciliile la care veți avea indicațiuni că se găsesc manifeste sau orice alte tipărituri”⁷.

Pe baza acestor dispoziții Comisariatul de poliție din Reșița a întreprins o serie de măsuri represive arestînd elementele înaintate ale muncitorimii reșițene și în special pe cei bănuți de comunism.

În anul 1930, pentru a stăvili intensificarea acțiunilor revoluționare ale muncitorimii, Comisariatul de poliție Reșița a luat noi măsuri represive. Astfel au fost angajați detectivi speciali cu misiunea să supravegheze: „toate trenurile sosite și plecate din localitate spre a semnală de urgență Comisariatului, pe toți capii-conducători ai muncitorilor — care se vor deplasa în Reșița și persoanele suspecte sosite în localitate... că sînt împrejurări cînd spiritele muncitorimii sînt agitate și nu se știe momentul cînd poate izbucni o grevă generală la Societatea U.D.R.-ului din localitate”⁸.

Cu toate măsurile luate muncitorii reșițeni continuă lupta, iar o delegație muncitorească pleacă în ziua de 25 martie 1930 la Cluj pentru a participa la adunarea generală a Sindicatelor Unitare. La 2 iunie 1930 circa 700 de muncitori din Reșița intră în grevă pentru reprimirea muncitorilor concediați și pentru majorarea salariilor⁹.

Poliția din Reșița este tot mai mult convinsă că aceste forme ale luptei clasei muncitoare s-ar datora comuniștilor, iar Prefectura alarmată dispune urmărirea unor „indivizi ce nutresc sentimente bolșevico-comuniste”¹⁰. Astfel este urmărit de organele prefecturii și ale poliției muncitorul Ioan Drexler care se bănuia că ar conduce activitatea Uniunii Tineretului Comunist din Reșița¹¹.

Cînd în anul 1931 tot teritoriul județului Caraș a fost cuprins de acțiuni revendicative care s-au extins și în comunele județului,

⁶ Idem, f. 243.

⁷ Idem, f. 158.

⁸ Fond cit., dosar 1/1930, f. 38.

⁹ Idem, f. 43.

¹⁰ Idem, f. 226.

¹¹ Ibidem.

prefectura a fost silită să recunoască că toate formele de luptă ale proletariatului: grevele, conflictele de muncă, adunările muncitorilor și demonstrațiile se datoresc acțiunilor organizate de către comuniști. Deosebit de edificator pentru cunoașterea stării de spirit din Reșița, în perioada 1929—1931, este un raport adresat de Prefectura județului Caraș către Inspectoratul muncii din Timișoara în care un capitol special se ocupă de „Comunismul și măsurile pe care le propune prefectura pentru diminuarea acestui pericol”. Din același raport aflăm că la Reșița în 1931 lucrau doar 5.815 muncitori, față de 12.000 cîți lucrau în 1920, și că lipsa de lucru se datorește crizei economice, din care cauză s-au făcut numeroase concedieri. Referindu-se și la starea de spirit a populației arată că este foarte agitată. La Reșița „conflictele de muncă sînt aproape permanente, iar în satele din împrejurimi conflictele din cauza insuficienței terenurilor de pășune sînt fără sfîrșit”¹². În ceea ce privește „pericolul comunist” se arată că la alegerile din 1 iunie 1931 în județul Caraș lista candidaților comuniști a întrunit un număr de 609 voturi, dintre care în orașul Reșița 218, Anina 183, Boeșa Româna 34, Oravița 30, Boeșa Montana 34 etc.

În continuare, documentul amintit arată că numărul comuniștilor și al simpatizanților lor a crescut, fapt deosebit de periculos, mai ales că „niciunul nu se declara de comunist și cu toate acestea lucrează din umbră, de la om la om, fără a avea o organizație sau local de întrunire”¹³. Potrivit raportului Prefecturii Caraș centrul de coordonare al comuniștilor din Banat se află la Timișoara de unde cei mai de seamă reprezentanți ai P.C.R. erau trimiși în centrele muncitorești Reșița, Anina și Boeșa. Iar în acest sens se afirma că „pînă cînd nu se va distruge cuibul comunismului din Timișoara nu vom putea opri întinderea lui nici în provincie”¹⁴.

Pe de altă parte, s-a căutat să se explice că voturile pentru comuniștii din orașul Reșița s-ar datora șomajului mare întîlnit aici. În același timp se arată că sporirea pericolului comunist, în perioada amintită, nu s-ar datora numai celor 609 voturi date reprezentanților P.C.R., ci și faptului că „organizația social-democrată din Reșița nu este altceva decît o organizație camuflată a comuniștilor”¹⁵. Conducerea Prefecturii județului Caraș argumentează acest lucru prin faptul că toți cei care sînt suspectați de a fi membri ai P.C.R. sînt înscrîși și în partidul social-democrat și s-au ivit cazuri cînd conducătorii social-democrați au făcut demersuri la prefectură în favoarea unora bănuți de a fi comuniști. De asemenea, conform raportului, tineretul social-democrat este „înfîlțat de ideile bolșevico-comuniste”¹⁶. Raportul amintit reflectă și starea de spirit alarmantă a

¹² Fondul citat, dosar 156/1931, f. 8.

¹³ *Idem*, f. 9.

¹⁴ *Idem*, f. 10.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Idem*, f. 11.

autorităților județene care se tem că dacă nu se vor lua măsuri urgente și corespunzătoare: „ne vom trezi că la Reșița într-o bună zi, organizația social-democrată să-și schimbe firma într-o organizație comunistă”¹⁷.

Pentru combaterea propagandei comuniste autoritățile județului Caraș propun:

1. Reînființarea serviciului special de siguranță.
2. Reglementarea întrunirilor.
3. Reprimarea mișcării comuniste prin orice mijloace și metode.
4. Completarea personalului necesar supraveglierilor și serviciului de siguranță¹⁸.

Dar cu toate măsurile luate împotriva propagandei comuniste, aceasta nu încetează, ci dimpotrivă sporește în intensitate. Anii 1932—1933 sînt ani cînd datorită aplicării în viață a hotărîrilor Congresului al V-lea al P.C.R., lupta revoluționară a proletariatului condusă de comuniști se intensifică, culminînd cu marile lupte greviste din ianuarie—februarie 1933. Proletariatul reșițean condus de P.C.R., ca o încununare a luptelor desfășurate în anii anteriori, participă cu toate forțele la aceste lupte greviste. Mișcarea muncitorească reșițeană în perioada anilor 1929—1931 n-a fost decît o etapă premergătoare marilor bătălii de clasă din perioada 1932—1933.

La fel ca pretutindeni pe teritoriul patriei noastre și la Reșița, între anii 1929—1931, prestigiul comuniștilor a crescut foarte mult. Oamenii muncii și-au dat seama că numai comuniștii reprezintă singura forță capabilă, hotărîtă, să apere interesele de clasă ale maselor largi populare. Deosebit de edificatoare în acest sens este cuvîntarea unui tînăr muncitor, delegat al tineretului social-democrat din Reșița la Congresul Uniunii Tineretului Socialist, care exprimînd sentimentele multor tineri din Reșița a spus: „... să înceteze ponegrirea comuniștilor, acești luptători curajoși care luptă pînă la moarte pentru izbînda clasei muncitoare. Să le întindem mina. Să strigăm tare: tovarăși, sîntem alături de voi în lupta contra fascismului, contra războiului, contra capitalismului, pentru societatea nouă!”¹⁹.

WALTER FARKAȘ

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ AIIP, nr. 2, 1962, p. 69.

ASPEKTE DER ARBEITERBEWEGUNG UNTER DER LEITUNG DER R.K.P. IN RESCHITZA ZWISCHEN DEN JAHREN 1929—1931

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt auf Grund einiger originellen Dokumenten die im Staatsarchiv von Karansebesch vorgefunden wurden, eine Reihe von Aspekten aus dem revolutionären Kampf der werktätigen Massen aus Reschitza, während der Zeit der heftigen Wirtschaftskrise zwischen 1929—1939. Die Führung dieser revolutionären Aktionen hatte die R.K.P.

ASPECTE DIN LUPTA MUNCITORILOR REȘIȚENI IMPOTRIVA REGIMULUI ANTONESCIAN (1940—1944)

Uzinele Reșița, aparținând Societății U.D.R., au constituit în perioada dintre cele două războaie mondiale un factor de seamă în viața economică a României, deținând un loc de frunte în producția de oțel, fontă, laminate și produse industriale finite.

Situația politică internațională ce a evoluat nefavorabil pentru suveranitatea și independența României, a făcut ca producția acestor uzine în preajma și în perioada imediat următoare declanșării celui de-al doilea război mondial să fie orientată întâi parțial și apoi în întregime către producția de armament. Fenomenul de trecere la producția de război este mai general, căci într-un raport al rezidentului ținutului Timiș se semnală că fabricile de armament și muniții lucrează cu maximum de capacitate, iar unele din ele au sistat complet comenzile civile și „lucrează numai pentru apărarea națională”. Între acestea din urmă erau și Uzinele Reșița¹.

Pentru muncitorii reșițeni trecerea la producția de război a însemnat militarizarea uzinelor, înăsprirea regimului de muncă — muncitorii fiind socotiți mobilizați pe loc și supuși disciplinei militare.

La începutul lunii septembrie 1940, când vîrfurile cele mai reacționare ale burgheziei românești sprijinite de Germania hitleristă au instaurat în România dictatura militarofascistă a generalului Ion Antonescu, politica externă a României a luat un curs cu totul străin

¹ Arh. St. Timișoara, fond Reșidența ținutului Timiș, ds. nr. 31/1940, f. 895.

de interesele și aspirațiile poporului român. Pe plan intern, lichidarea ultimelor rămășițe ale drepturilor cetățenești, intensificarea pregătirilor de război, militarizarea a numeroase întreprinderi și instituții au influențat în mod negativ toate sectoarele vieții economice și sociale ale țării.

Exponent al intereselor naționale ale întregului popor, Partidul Comunist Român s-a ridicat de la început cu hotărâre împotriva dictaturii antonesciene, a agresiunii Germaniei fasciste și a războiului antisovietic. El a dat glas frământărilor și aspirațiilor majorității poporului român, a organizat rezistența antifascistă și lupta maselor populare pentru răsturnarea regimului militar-fascist, ieșirea din războiul purtat alături de Germania și alăturarea la forțele antihitleriste.

În anii grei ai războiului antisovietic, luptând în condițiile grele ale ilegalității, înfruntând teroarea aspră dezlanțuită de regimul antonescian, Partidul Comunist Român animat de cel mai fierbinte patriotism, a organizat sabotarea mașinii de război fasciste și a mobilizat toate forțele patriotice, întregul popor la acțiune în vederea răsturnării dictaturii militar-fasciste.

Creșterea stării de spirit antifasciste în rândurile clasei muncitoare își găsea reflectarea într-un șir de acțiuni revendicative, proteste, greve și acte de sabotaj în uzine, mine, gări, care loveau în mașina de război hitleristă.

În cadrul mai larg al luptei poporului român împotriva războiului antonescian se circumscrie și rezistența antifascistă a muncitorilor reșițeni, indiferent de forma pe care a îmbrăcat-o, într-un moment sau altul, într-o secție a uzinelor sau alta; dar ea a fost condusă de organizațiile locale ale Partidului Comunist Român care au existat în mai toate secțiile importante ale uzinelor.

Referitor la activitatea organizațiilor comuniste din Reșița, siguranța din Oravița raporta organizarea și desfășurarea activității comuniste din Reșița. După constatarea siguranței, propaganda comunistă se făcea și prin „reprezentatii teatrale date de diletanți din rândurile comuniștilor, în clădirea din fund a Căminului Muncitoresc, numai pentru membrii tineretului marxist și rudeniile lor”².

Același organ de siguranță făcea cunoscut că „la Reșița, comuniștii au luat unele măsuri secrete de a trimite emisari din rândurile tineretului comunist în comunele miniere din județul Caraș... cu scopul de a organiza vechile cadre comuniste”³.

Comuniștii, după cum constata siguranța din Oravița, activau în cele mai diverse organizații sportive și culturale din Reșița⁴.

² Arh. St. Timișoara, fond Rez. Ţin. Timiș, ds. nr. 35/1940, f. 5, 10.

³ Idem, ds. nr. 31/1940, f. 400.

⁴ Ibidem.

Data fiind importanța Uzinelor Reșița pentru înzestrarea armatei cu armament și tehnică militară, după declanșarea războiului antisovietic, lupta împotriva regimului antonescian a fost completată cu sabotarea producției care în mod direct sau indirect servea războiul.

Cu toate măsurile de represiune luate înainte și după declanșarea războiului antisovietic, teama față de acțiunile de sabotaj ale comuniștilor a crescut. Semnificativ în acest sens este ordinul M.A.I. nr. 4395 din 27 iunie 1941 către prefectul județului Caraș. „Din informațiile deținute, fruntașii muncitorimii comuniste au primit din partea organizației centrale a partidului comunist” sarcina de a cerceta punctele strategice și vulnerabile ale uzinelor, pentru a fi gata oricând să treacă la acțiuni de sabotare a producției de război. În continuare ordinul respectiv mai arată că „Partidul Comunist atrage atenția fruntașilor muncitorimii să pregătească terenul pentru a ușura misiunea celor care vor veni să cîștige drepturile maselor muncitoare”⁵. „Pentru prevenirea celor de mai sus trebuie concentrate toate mijloacele în zonele muncitorești. Trebuie supravegheați conducătorii sau orice gest sau mișcare cunoscută. Toți instigatorii și toți cei ce seamănă dezordinea să fie imediat arestați și judecați. Cei care nu sînt condamnați sau au ispășit pedeapsa să fie propuși pentru lagăr”. Ordinul M.A.I. în încheiere decidea: „Să fie deferiți justiției toți cei ce pregătesc acțiuni de sabotaj”⁶.

Asprimea unor astfel de măsuri nu a oprit sabotajul producției de război, lucru pentru care prefectul județului la 11 iulie 1941 într-o circulară „Către Garnizoana Reșița, Legiunea de jandarmi Reșița, Comandamentul militar al Uzinelor Reșița, Poliția Reșița, Primaria Reșița”, arată că din ordinul Președinției Consiliului de Miniștri „toți acei care vor fi dovediți că au comis acte de sabotaj în zona industrială Reșița—Anina vor fi condamnați la moarte și executați imediat. De asemeni, vor fi condamnați la moarte și executați imediat acei care nu i-au denunțat imediat autorităților”⁷.

Fără a ignora măsurile represive ale autorităților militare, producția de război a uzinelor a fost totuși în măsură însemnată redusă ca urmare a încetinirii ritmului de muncă dar și a sabotajului ce avea loc într-o asemenea manieră că putea fi numai constatat fără a se da de urma făptașilor. Cauza că autorii rămineau necunoscuți era că și în această acțiune erau antrenati membrii P.C.R., U.T.C., P.S.D. și de asemenea ai fostului sindicat metalurgist. Se schimba intenționat compoziția oțelului prin introducerea unor corpuri străine sau se deteriorau piese ce trecuseră pe la verificarea Comisiei militare de control și recepție. Toate aceste acțiuni întârziiau sau reduceau producția la produsele ce erau stringent cerute de Ministerul Apărării Naționale sau de armata germană.

⁵ Arh. St. Caransebeș, fond Primaria orașului Reșița, ds. nr. 14/1941, f. 102.

⁶ Ibidem.

⁷ Idem, f. 119.

Ca urmare a unor acțiuni de acest gen, numeroasele loturi de bombe fabricate la Uzinele Reșița erau „aduse de urgență” pentru a fi recondiționate, bombe ce încă nu ajunseseră la destinație și cărora li s-au găsit greșeli de fabricație ⁸.

Comisia militară de control și recepție de la Uzinele Reșița constatând defecțiunile la unele aparate și instalații militare arată: „Într-adevăr, canalele unghiului de drum au fost găsite suprapuse invers de modul normal ceea ce nu putea trece neobservat la montajul și recepția aparatului în fabrică. Banuim că cineva demontând un tahimetru, arcul lamelei a împins aceasta în afară de ghidajul ei” ⁹.

Acceași Comisie militară de control și recepție arată la 17 septembrie 1942: „Constatându-se unele defecte la cozile de ampenaj de la bombe... vă rugăm a opri livrările acestora timp de 6 zile, în care timp se vor face verificările tuturor cozilor de ampenaje de la aceste bombe” ¹⁰.

Direcțiunea U.D.R. indica Fabricii de mașini să întărească controlul „pentru a nu se mai produce astfel de bombe ce nu puteau fi utilizate” ¹¹.

Pe lângă faptul că armamentul produs avea numeroase defecțiuni ce erau provocate în mod intenționat, muncitorii reșițeni nici nu lucrau în ritmul cerut de comandamentul militar. Cererile de armament ce soseau nu puteau fi onorate și nici măcar elementele unor aparate militare ce se fabricau la Uzinele Reșița nu erau livrate la timp sau uneori nu puteau fi produse în nici un fel ¹². Comandamentul militar al Uzinelor Reșița s-a aflat mult timp în fața imposibilității producerii unor piese de la tunurile și obuzierele ce se fabricau la Reșița. După ce s-a reușit ca piesele să fie produse s-a constatat că unele din ele au defecte de fabricație, ce întârziiau sau opreau complet livrarea tehnicii militare respective ¹³.

Acțiuni numeroase de sabotare a producției de război au loc și în anul 1943, cu toate că Ministerul Inzestrării Armatei și Producției de Război, prin intermediul Comandamentului militar al Uzinelor Reșița, întărea măsurile de supraveghere și control, pentru „a se putea paraliza orice tentativă de sabotaj în activitatea societății” ¹⁴.

Comandamentul militar al Uzinelor Reșița într-o circulară confidențială către șefii de secție cerea „a se lua măsuri ca persoanele care par dubioase să fie observate cu cea mai mare atenție în vederea preîntâmpinării actelor de sabotaj” ¹⁵. Comandamentul militar mai aducea la cunoștință ordinul nr. 468.287 din 24 iulie 1943 al Marelui

⁸ Arhiva Uzinelor constructoare de mașini Reșița (în continuare UCMR) fond U.D.R. ds. nr. 8/1942, doc. nr. 58.109/1942.

⁹ Idem, doc. nr. 103.929/1942.

¹⁰ Idem, doc. nr. 68.724/1942.

¹¹ Ibidem.

¹² Idem, doc. nr. 59.145/1942.

¹³ Idem, doc. nr. 105.373/1942; doc. nr. 104.291/1942.

¹⁴ Idem, ds. nr. 1/1943, doc. nr. 58.523/1943.

¹⁵ Idem, doc. nr. 94.752/1943.

Stat Major, Secția a II-a contrainformații, prin care se semnalau diverse cazuri de sabotaj la numeroase întreprinderi din Banat, cazuri semnalate și Corpului 7 Armată¹⁶. Ordinul Marelui Stat Major sublinia: „Cazurile semnalate evidențiază rezultatul unei acțiuni dirijate — probabil de mișcarea comunistă care acționează conform instrucțiunilor formulate...” care avea ca obiective, după părerea aceluiași organ, distrugerea tuturor întreprinderilor, instalațiilor, depozitelor, căilor de comunicație, aerodromurilor, a obiectivelor militare inamice izolate¹⁷.

Ordinul circular nr. 48 din 10 august 1943 al Comandamentului militar al Uzinelor Reșița, atrăgea atenția că distrugerea obiectivelor indicate de Marele Stat Major se pedepsește cu moartea, aceeași pedeapsă fiind și pentru minorii între 15 — 18 ani¹⁸.

Acțiunile de sabotaj, fără a se trece cu vederea măsurile de prevenire luate în acest sens, nu au putut fi oprite. Una dintre cele mai însemnate acțiuni de sabotaj a avut loc la 23 septembrie 1943 și a constatat în incendierea magaziei Fabricii de locomotive. Prin acest incendiu provocat de membrii organizației locale U.T.C. au fost distruse o mare cantitate de piese de război precum și utilaje necesare procesului de fabricație¹⁹. După calculele preliminare estimative ale Contabilității centrale U.D.R., pagubele se ridicau la 72 410 808 lei²⁰. Într-un raport însă al Parchetului general al Curții de Apel din Timișoara din 2 octombrie 1943 se arată că incendiul a produs pagube în valoare de 200 000 000 lei²¹. Concluziile înaintate Direcțiunii U.D.R., referitoare la incendiul din 23 septembrie 1943, arătau că muncitorii au fost supravegheați de un maestru și un șef de echipă, dar cu toate acestea incendiul a avut totuși loc. Tot din concluziile prezentate, reieșea că sculele din magazie au fost ale fabricii, iar muncitorii cereau să nu li se impute lor și să se facă actele necesare pentru a fi scoase din inventar²². Despre autorii incendiului însă concluziile nu spun nimic, făptașii neputând fi descoperiți.

În 1943, pe lângă alte acțiuni de acest fel, muncitorii reșițeni au sabotat o comandă de aruncătoare prin deteriorarea aparatelor de ochire. La Fabrica de locomotive, piese și locomotive noi erau deteriorate prin introducerea unor bucăți de metal în cilindri și lagăre²³.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Idem, ds. nr. 1/1943.

¹⁹ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare*, Buc. 1965, pag. 252—253.

²⁰ Arhiva UCMR, fond. U.D.R., ds. nr. 68/1943, doc. nr. 112.522/1943.

²¹ Arhiva Procuraturii Timișoara, fond Parchetul general al Curții de Apel ds. nr. 1/1943.

²² Arhiva UCMR fond U.D.R., ds. nr. 19/1944, doc. nr. 68.578/1944.

²³ N. Marin, V. Petrișor, *Lupta organizației P.C.R. din Banat în fruntea maselor populare împotriva dictaturii militarofasciste pentru zdrobirea invadatorilor hitleriști*, în *AHP*, 4, 1962, pag. 64.

Dintr-un raport al Comitetului regional Banat al P.C.R., rezulta că în același an muncitorii reșițeni au provocat mai multe scurt circuite, au paralizat producția, au stricat multe tunuri, tancuri și mașini costisitoare ²⁴.

Sabotarea producției de război a continuat și în anul 1944 pînă la insurecția armată de la 23 August. Din corespondența Comisiei militare de control și recepție a Uzinelor Reșița, cu direcțiunea U.D.R., rezulta că acestor uzine li se atrăgea în mod deosebit atenția că părți ale tunurilor produse în uzinele Reșița nu funcționează. Se cerea insistent ca asemenea situații să nu se mai repete, iar tunurile ce nu pot fi utilizate din cauza defectelor de fabricație să fie recondiționate ²⁵.

Acțiuni importante de sabotaj au avut loc în anul 1944 și la secția oțelărie. În lunile februarie și martie au fost sparte numeroase lingotiere, iar cantități însemnate de oțel au fost pierdute ²⁶. Deși s-a cerut intensificarea și „întărirea controlului în acest sector” și „s-au luat toate măsurile” asemenea „incidente” au continuat să se producă ²⁷.

La 31 martie 1944, Direcțiunea U.D.R., într-o adresă către comandantul militar al uzinelor, arăta ca: „Pentru a preveni actele de sabotaj, tentativele de distrugere a instalațiilor, agitațiile și îndemnulurile la răscoală, grevă și demonstrații, elementele distructive (a se citi antifasciste — n.a.) trebuie scoase din colectivitatea de muncă imediat fără nici o întârziere”. În continuare se arăta că: „Avem atâtea motive foarte serioase cînd eliminarea responsabililor concedierea din lucru, trebuie făcută fără multe formalități și imediat...” ²⁸.

Muncitorii din Reșița sabotau producția de război și prin pierderea timpului în discuții, neîncepînd lucrul la ora indicată de comandantul militar al uzinelor sau de regulamentul de ordine interioară. Într-un raport confidențial se arăta că în repetate rînduri s-au obținut informații că muncitorii de la Atelierul mecanic nu încep imediat lucrul. La o inspecție inopinată, s-a constatat că lăcătușii care lucrau la aparatele centrale „Maior Bungescu” nici după 25 minute de la începerea timpului de muncă, nu lucrau, „Oamenii nu erau la locurile lor, fiind în grupuri de 3 — 4 oameni, discutînd și fumînd”. Raportul confidențial mai consemna faptul că șefilor de echipe li s-a pus în vedere că vor răspunde personal de orice abatere. Cu toate acestea chiar șefii de echipe... „nu erau la locurile lor” ²⁹, consemna același raport.

²⁴ E. Cimponeriu, *op. cit.*, pag. 283.

²⁵ Arhiva UCMR, fond. U.D.R., ds. nr. 22/1944, doc. nr. 71/395/1944.

²⁶ Arhiva UCMR, fond. U.D.R., ds. nr. 19/1944, doc. nr. 68.577/1944.

²⁷ Ibidem

²⁸ Idem, ds. nr. 20/1944, doc. nr. 69.474/1944, f. 1—2.

²⁹ Idem, doc. nr. 69.671/1944, f. 1—2.

În altă secție a uzinelor, la Fabrica de mașini, se raporta că zeci de muncitori lipseau nemotivat de la lucru. Marea majoritate aveau absențe repetate³⁰. Potrivit unor calcule ce însoțeau lista muncitorilor cu absențe nemotivate, secția respectivă era în pierdere cu multe mii de ore de lucru³¹.

Muncitorii reșițeni, comuniști și antifasciști, suspectați într-un fel sau altul de siguranță, au fost obiectul a numeroase percheziții, arestări, maltratări și condamnați la închisoare pe diferite termene. Totuși activitatea comuniștilor care îndrumau lupta antifascistă a continuat. De remarcat în acest sens este că în darea de seamă pe luna aprilie 1944 a siguranței din județul Caraș, se consemna: „Comuniștii sînt semnați la întreprinderile industriale și miniere ale Societății U.D.R. din Reșița...”³². Siguranța recunoaște însă că acești comuniști nu pot fi dovediți și nici cei ce „în ultimul timp, lansează știri alarmiste”. Darea de seamă încheie cu asigurarea că cei dovediți vor fi trimiși în lagăr³³.

Ca urmare a descoperirii de către autoritățile antonesciene a depozitului de arme al detașamentului de partizani „Mărășești”, siguranța a făcut numeroase arestări și în Reșița³⁴.

Pe lângă faptul că muncitorimea reșițeană a întreprins numeroase acțiuni de sabotaj, iar poliția și siguranța au operat multe arestări, lupta revendicativă a muncitorilor reșițeni nu numai că nu a încetat, dar a continuat cu o intensitate sporită. Edificatoare în acest sens este adresa Serviciului administrativ al Uzinelor Reșița către Direcțiunea comercială U.D.R. București, în care se arată că s-au distribuit bonurile de încălțăminte fără a se mai aștepta ordinul în acest sens sau alte dispoziții suplimentare. „Menționăm că această măsură a trebuit luată din pricina evenimentelor extrem de grave și pentru a nu risca așteptînd”³⁵. Era evidentă teama de a nu provoca o reacție violentă a muncitorilor în condițiile cînd frontul de răsărit se apropia de granițele țării și se intensifica mișcarea revendicativă.

Insurecția armată de la 23 August 1944 a determinat muncitorii reșițeni, sub conducerea comitetului local de partid ce s-a reorganizat, să se constituie în puternice gărzi muncitorești pentru a apăra orașul de trupele hitleriste care încercau să se apropie de oraș. Muncitorii Uzinelor Reșița au construit o baterie de tunuri și s-au plasat cu ea la 10 km de oraș pe calea de acces Reșița—Anina, hotărîți ca

³⁰ Idem, ds. nr. 22/1944, doc. nr. 71.448/1944, f. 1—2.

³¹ Ibidem.

³² Arhiva Consiliului popular Oravița, fond Prefectura județului Caraș, ds. nr. 43/1944, doc. nr. 3.324/1944.

³³ Ibidem.

³⁴ Idem, doc. nr. 2.638/1944.

³⁵ Arhiva UCMR, fond. U.D.R., ds. nr. 22/1944, doc. nr. 716.336/1944.

alături de ostașii armatei române să oprească înaintarea trupelor germane³⁶. Armata română împreună cu armata sovietică au alungat trupele hitleriste din Banat, iar orașul și Uzinele Reșița nu au avut de suferit de pe urma trupelor germane care nu au putut pătrunde în oraș. Cu victoria insurecției armate de la 23 August 1944 și alungarea trupelor germane muncitorii reșițeni, comuniști și antifasciști, încheiau o perioadă grea de luptă împotriva regimului antonescian.

ION ȘERBAN

AUS DEM KAMPF DER RESCHITZAER ARBEITER GEGEN DAS ANTONESCUREGIME (1940—1944)

Nach dem Beginn des antisowjetischen Krieges unternahmen die reschitzaer Arbeiter, ausser ihrem Kampf für ökonomische Rechte, zahlreiche Sabotageaktionen, die das Ziel verfolgten, die Maschinen und Einrichtungen welche für den Krieg dienten, zu vernichten. Diese Aktionen konnten genau so wie ihre Urheber von der Regierung nie aufgedeckt werden.

Zu diesen Sabotageaktionen zählen sich: Einmischung von Fremdkörpern in den Stahl, Verspätung der Kriegslieferung, Herstellungsfehler bei Kanonen, Geschützen und Bomben (insbesondere zwischen den Jahren 1941—1942).

Trotz allen Vorsichtsmassnahmen und Kontrollen, die durch die Regierung durchgeführt worden sind, gingen die Sabotageaktionen weiter.

Eine besondere Aktion dieser Art war die Brandstiftung aus der Lokomotivfabrik vom 23 September 1942. Diese Initiative gehörte dem Kommunistischen Jugendbund (U.T.C.) und das Ergebnis war ein grosser Sachschaden (Kriegsausrüstung und Maschinen) im Wert von 200.000.000 Lei, wie aus offiziellen Meldungen hervorgegangen ist. Im selben Jahr hat man noch eine grosse Lieferung von Waffen sabotiert, indemn sie mit schlechten Zielvorrichtungen versehen wurden. Eine andere Meldung des banater Gebietskomitees der K.P.R. (P.C.R.) spricht von Lähmung der Kriegsproduktion durch zahlreiche Kurzschlüsse die die reschitzaer Arbeiter im Stromnetz durchgeführt hatten.

Die Sabotageaktion der Kriegsproduktion dauerten auch im Jahre 1944 bis zum 22. August fort. Aus der Korrespondenz der Militärkommission der U.D.R. erfahren wir, dass zahlreiche Bestandteile der in diesem Werk hergestellten Kanonen fehlerhaft waren, während in den Monaten Februar—März in der Stahlgießerei zahlreiche Gussstücke zerbrochen sind. Alles dieses führte zur Verspätung der Lieferungen für die Front.

Die Sabotage der Kriegsproduktion — eine Kampfform gegen das faschistische Joch — wurde bis zum revolutionären und demokratischen Ereignis vom 23. August 1944 weitergeführt, Ereignis mit welchem ein schwerer Zeitabschnitt in der Geschichte des rumänischen Volkes abgeschlossen wurde.

³⁶ N. Marin, V. Petrișor, op. cit., pag. 73.

ISTORIA CULTURII ȘI ARTELOR

UN COPIST BĂNAȚEAN DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Cultura românească de pe teritoriul Banatului cunoaște în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea un remarcabil avânt. Ceea ce caracterizează Banatul de atunci este rețeaua foarte deasă de școli românești sătești, care contribuie la răspîndirea științei de carte și la apariția unei dorințe de cunoaștere tot mai evidente la românii bănațeni¹. Lipsa unei tipografii românești în Banat determină un însemnat aflux de cărți din tipografiile ardelenе (Alba Iulia, Blaj, Sibiu), cele din Buda sau Viena, dar mai ales a celor din Țara Românească (Rîmnic, București). Circulația cărții românești în Banat, pe lângă contribuția adusă la ridicarea culturală a populației bănațene, a influențat favorabil evoluția ideii de comunitate de neam și limbă.

Uneori, condițiile nefavorabile (prețul ridicat al cărților, interdicțiile impuse de cenzura austriacă) nu permiteau pătrunderea cărților românești, ce au devenit cu timpul o adevărată necesitate pentru o bună parte a românilor bănațeni. Lipsa lor va fi suplinită printr-o susținută activitate de copiere a cărților. Dacă la început copiii nu sînt din rîndurile autohtonilor, lipsiți de știința de carte necesară,

¹ C. Feneșan, **Contribuții privind istoria învățămîntului în Granița Militară Bănățeană în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea**, în *Studii privind istoria Banatului*, vol. II, Timișoara, 1970.

ci meşteri moldoveni² sau olteni³, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea majoritatea lor sînt români bănăţeni.

Biblioteca Muzeului Banatului din Timişoara⁴ păstrează un manuscris din 1784, operă de răbdare şi migală a dascălului din Rudăria (azi Eftimie Murgu, în judeţul Caraş-Severin), Simion Murăşanu. Cu toate că titlul manuscrisului nu este amintit, am reuşit să stabilim izvorul folosit de copist: un *Strajnic* tipărit la Blaj în 1773⁵. Manuscrisul, în format folio, conţine 93 de file⁶, copertele fiind legate în piele maro, ornamentate cu motive geometrice simple. Textul este scris pe fiecare pagină, pe două coloane, iniţialele, titlurile şi pasajele mai importante fiind scrise cu cerneală roşie. Manuscrisul este, parţial, destul de rau păstrat, hîrtia fiind degradată, iar scrisul de pe verso văzîndu-se şi pe recto.

La fila 93, în încheierea textului, se află o însemnare consistentă a copistului, care ne furnizează date preţioase asupra persoanei şi operei sale: „Sfîrşitu-s-au această sfîntă şi dumnezeiască carte ce se cheamă strastnic. lumina sufletului şi mîngăiere inimilor celor scărbite, prin mine smeritul mult păcătosul Simeon Moraşannovici, magistor⁷ fiind Rodaria. Şi s-au început acest sfînt şi dumnezeesc lucru la luna lui Aprilie în 8 zile la anul 1784 şi au luat sfîrşit la luna lui Septemvrie în 5 zile. Socoteaşte iubitorului de H(risto)s Pravoslavnice Cetitoriu, că la multe locuri vei afla în cartea aceasta încunjurate slovele cu semnul acesta , acolo să treci cu vederea, că din multă slăbiciune am greşit. Tuturor celor de Obşte Pravoslavnici Cetitori cu umilinţa ma rog, ori ce greşeală veţi afla întru această sfîntă şi Dumnezeiască Carte, au în slove, au în cuvinte, să nu vă pripîţi a ne pune în ponos, ci îndreptaţi cu duhul blindeaţelor, că ştim, adevărat ştim, că toţ(i) au făcut cîte o greşeală din slăbiciunea firii, că de multe ori şi noaptea o am făcută în loc de zi. Că precum iaste cu neputinţă Ceriului a să vedea fără de nori şi omului a nu păcătui, aşa şi ostenitoriul a rămînea fără greşeală. Ci cu Duh smerit să citiţi fieştecare cuvînt predeaplin, împlinind lipsa unde veţi găsi. Pentru carii şi eu mă rog ca Dumnezeul păcii să vă dăruiască ertare şi milă în ziua judecăţii, în veaci, Amin“. Sînt cuvintele pline de înţeles ale

² V. Molin, *Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în *Mitropolia Banatului*, an XIV (1964), Nr. 4—6, p. 210—221 şi M. Păcuraru, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI—XVII*, Sibiu, 1968, p. 118—119 (Extras din *Mitropolia Ardealului*, an XIII (1968), Nr. 1—3).

³ N. Tincu-Velia, *Istorie ară bisericească politico-naţională a românilor preste tot*, Sibiu, 1865, p. 188.

⁴ Nr. inv. 699.

⁵ I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, vol. II (1716—1808), Bucureşti, 1910, Nr. 382, p. 203.

⁶ Filele 61—62 lipsesc.

⁷ Învăţător.

unui truditon pe ogorul luminării spirituale a poporului său, conştiinţă de lipsurile şi greşelile sale, dar pătruns totodată de importanţa actului pe care îl săvârşeşte.

Acelaşi dascăl, Murăşanu, a ținut să menţioneze din nou (pe fila I sus) data la care a început scrierea textului: „au început la Aprilie 10, 1784”. Manuscrisul se pare că n-a fost proprietatea bisericii din Rudăria⁸, ci a unui particular, căci la numai 5 ani de la scriere o însemnare (în josul filelor 1—6) menţionează: „Această sfântă şi dumnezeiască carte o am dăruit cu Ianaş Tăpălagă din Sent Mihai⁹ preotului Mihail Ioanovici parohu Marghita¹⁰ hramul Sfintul Marele Mucenicu Gheorghie Pentru Pomenirea Morţilor şi al viilor, precum să fie al sfinţii sale şi să nu aibă nimeni a zice că nu iaste a Sfinţii Sale, Noemvrie 28, anul 1789”. Pe dosul copertii din faţă Ianaş Tăpălagă mai notează: „Să se ştie precum am venit la satul S(i)n-mihai la anul 1789, octom(vrie) 21”.

Poate mai puţin reuşit prin înfăţişare şi execuţie, manuscrisul prezentat are o adâncă semnificaţie: răspîndirea tot mai largă a slovei româneşti pe pămîntul Banatului.

COSTIN FENEŞAN

EIN BANATER KOPIST AUS DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVIII. JH.

(Zusammenfassung)

Der Artikel befasst sich mit einem handgeschriebenen „Strastnik“ (Kirchenbuch), welcher 1784 von Lehrer Simion Murăşanu aus Rudăria verfasst worden ist. Es wird auf die besondere Bedeutung dieser Handschrift für das rumänische Kulturleben des Banats hingewiesen.

⁸ N. Corneanu, **Monografia eparhiei Caransebeş, Caransebeş**, 1940, p. 504, nu aminteşte printre cărţile existente la biserica din Rudăria nici copia manuscrisă, nici cartea tipărită după care a fost executată.

⁹ Miłajłovo, în R.S.F. Iugoslavia.

¹⁰ Marghita, în R.S.F. Iugoslavia.

BISERICA ORTODOXA ROMÂNĂ DIN LIPOVA *

Infruntind cu strășnicie vitregia timpurilor și dăinuind peste veac în toată splendoarea ei, biserica ortodoxă-română din Lipova stă mărturie spiritului artistic creator și original al poporului român, voinței sale permanente de a-și manifesta personalitatea proprie în deplină libertate.

Așezată la o răscruce a drumurilor ce duc spre Transilvania, Banat și Țara Românească, Lipova constituie de la primele sale începuturi una din cheile importantei căi strategice și economice: Valea Mureșului. Lipova se încadrează organic în sistemul de fortificații de-a lungul Mureșului, ale cărui verigi de însemnătate deosebită sînt cetățile de la Șiria și Șoimoș.

Cea mai veche atestare documentară a cetății Lipovei ni se păstrează de la 1245, cînd regele maghiar Bela al IV-lea ordonă refacerea fortificațiilor distruse în timpul mării invazii a tătarilor (1241) ¹. Pe lângă cetatea cu caracterul eminent militar începe să se dezvolte o așezare de tip urban, nucleul viitorului oraș Lipova. În

* Pentru biserica din Lipova, cf. I. Stoia-Udrea, **Biserica greco-ortodoxă română din Lipova**, Timișoara, 1930 și I. Miloia, în **AnB**, an. II, fasc. 1, 1928, p. 26—42, iar pentru cadrul general, M. Kosovac, **Srpska Pravoslavna Mitropolja Karlovacka**, Sr. Karlovci, 1908; Șt. Metes, **Minăstirile românești din Transilvania și Ungaria**, Sibiu, 1936; J. Szentkláray, **A szerb monostoregyházak történelmi emlékei Délmagyarországon**, Budapesta, 1908 și I. Zeremski, **Srpski manastiri u Banatu**, Sr. Karlovci, 1907.

¹ V. Vlăduceanu, **Mănăstirile bănățene**, Timișoara, 1947, p. 43.

timpul domniei regelui Carol Robert de Anjou, care poartă multă grijă întăririi fortificațiilor cetății, Lipova cunoaște o remarcabilă dezvoltare pe toate planurile.

Fig. 1. — Vedere exterioară (latura vestică).

În 1325, în imediata apropiere a cetății, se înființează claustrul minoriților, în onoarea Sf. Ludovic, episcopul Tolosei, iar la 25 mai 1332 începe construirea mănăstirii² menite să adăpostească centrul unei intense propagande catolice în rîndul populației românești autohtone de lege greco-orientală, considerată „eretică” și „schismatică”. Propaganda de catolicizare începută încă sub Bela al IV-lea, își atinge apogeul în timpul lui Ludovic I (1342—1382), care la începutul anului 1366 constrînge mai multe comunități ortodoxe din împrejurimile Lipovei să renunțe la preoții lor, calificați drept schismatici și să accepte clerici catolici. Înșiși nobilii care-și vor boteza copiii în legea greco-orientală sînt amenințați cu pierderea proprietăților³.

Inversunarea cu care autoritățile laice și bisericești catolice urmăresc populația majoritară greco-ortodoxă, pare să confirme existența unui puternic centru ortodox la Lipova, care să organizeze mișcarea de rezistență față de acțiunile de prozelitism ale catolicismului. În aceste condiții existența unei biserici sau mănăstiri, ori poate chiar a unei episcopii ortodoxe la Lipova, pe la mijlocul secolului al XIV-lea pare destul de probabilă.

Se amintește de altfel că, la 1365 mitropolitul Mureșului, Teodosie, este înmormîntat în biserica Lipovei. Prima amintire sigură a unei episcopii ro-

² S. Márki, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, Arad, 1892, p. 384.

³ Gh. Popovici, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 168.

mănești la Lipova datează din 1408. În 1427, cu ocazia unei donații regale, în orașul Lipova este amintită existența unei biserici greco-ortodoxe ⁴.

Importanța mereu crescândă a Lipovei, nu numai ca centru religios, ci și ca teatru de desfășurare a unei intense vieți urbane, poate fi ușor sesizată în actele vremii: în 1389 sînt amintiți primii cetățeni (cives) ai orașului, la 1426 Lipova apărînd deja cu atributul de oraș (civitas), care din 1446 va alterna cu cel de tîrg (oppidum). Însemnătatea Lipovei este atestată și de numeroasele oficii regale pe care le adăpostește: de la 1387 este amintită cămara sării, din 1414 este cunoscut oficial de încasare al impozitelor, iar din 1454 o monetărie, cărora încă de la începutul secolului al XV-lea li se adaugă un alt element care confirmă înflorirea urbană a așezării: breslele ⁵. Pentru meritele deosebite pe care Lipova și locuitorii săi le cîștigaseră în lupta antiotomană, regele Ioan Zápolya o ridică la 29 iulie 1529 la rangul de oraș liber regesc, bucurîndu-se de aceleași largi privilegii ca și orașul Buda ⁶.

Avîntul pe care îl cunoaște viața politică, socială și economică a Lipovei se desfășoară concomitent cu o intensă activitate culturală și bisericească. Deși combătută cu energie, uneori chiar violent, de către intoleranța catolică, viața ortodoxă își continuă cursul ascendent, ilustrat prin activitatea episcopiei ortodoxe de aici, din păcate însă prea puțin cunoscută.

Astfel, în perioada 1529—1552, mitropolitul Timișorii are sub autoritatea sa și episcopia Lipovei. Potrivit tradiției populare el este ucis de turci în 1552, cînd Lipova, ca de altfel cea mai mare parte din Banat, ajunge sub stăpînirea Semihunii ⁷. După cucerirea turcească, biserica ortodoxă este transformată în geamie, însă viața ortodoxă continuă, iar la 1563 este amintit un episcop al Lipovei.

Se pare că după această dată mitropolia Timișorii și episcopia Lipovei și-au mutat sediul în cetatea Ienopolei (Ineu). În anul 1606, sediul episcopiei revine din nou la Lipova. Episcopul titular al Lipovei va purta de acum înainte titlul de „mitropolit al Lipovei și Ienopolei” ⁸.

După 1628, reședința episcopilor Lipovei devine mănăstirea Boțrog (biserica din Lipova fiind transformată în geamie). Într-o petiție adresată țarului de la Moscova un oarecare Sofronie se intitulează „mitropolitul cetății Lipova-Gyula, cu sediul în mănăstirea Hodoșului, care are hramul Intrării Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu” ⁹. Cu toate condițiile nefavorabile cauzate de dominația otomană, la Lipova continuă să se desfășoare o viață monahală regulată. La 1666, cînd călugării de la mănăstirea Ipekului colectează ofrande prin Banat, ei notează că au primit danii și de la prelații din cetatea Lipovei ¹⁰.

De pe la 1660 avem poate prima descriere a vechii biserici ortodoxe a Lipovei. Trecînd pe aici, călătorul turc Evlia Celebi descrie marea geamie (Böjök-djami), care „este din timpul lui Soliman-khan (sultanul Soliman al II-lea — n.n.) cu acoperiș de plumb, cupolă și este foarte încăpătoare” ¹¹. Amintirea geamiei încă în vremea lui Soliman al II-lea, în timpul căruia Lipova cade sub turci, cît și existența cupolei, ne îndeamnă să presupunem

⁴ V. Vlăduceanu, op. cit., p. 44.

⁵ S. Márki, op. cit., p. 181.

⁶ Ibidem., p. 182.

⁷ V. Vlăduceanu, op. cit., p. 45.

⁸ Ibidem, p. 47.

⁹ S. Dragomir, Contribuție privitoare la relațiile Bisericii române cu Rusia în veacul al XVII-lea, în *Analele Academiei Române*, secți. ist., seria II, Nr. 21, București, 1912, p. 12 și urm.

¹⁰ S. Kostic, Grobovi Episkopa i gradjana Temisvarskih u pravoslavnom srpskom hramu u Temisvaru (1757—1858), Timișoara, 1938, p. 4.

¹¹ Karácsonyi I., Evlia Cselebi török világutazó Magyarországi utazásai (1660—1664), în colecția „Török magyarok történelmi emlékei”, vol. III. Török történeti, Budapest, 1906, p. 19.

că e vorba de vechea biserică ortodoxă, adaptată necesităților cultului mahomedan.

Sfârșitul dominației otomane în Banat se suprapune îndeaproape cu sfârșitul existenței eparhiei Lipovei. Între 1717 și 1726 este amintit ultimul episcop al Lipovei, care în 1726 trece ca episcop de Arad, eparhia sa fiind încorporată episcopiei Timișorii ¹².

Lipova și biserica sa vor fi în 1744 martorii unuia din episoadele mișcării religioase ortodoxe împotriva unirii cu biserica Romei pornită de călugărul Visarion Sarai. Trecerea prin Lipova a călugărului răzvrătit îngrijorează într-atât autoritățile militare din Timișoara, încît la 29 mai 1744 ordonă prefectului Lipovei arestarea lui Sarai, care reușește însă de această dată să scape. Predicile sale la Lipova n-au rămas însă fără urmări. Pe dealul Lipovei este ridicată o cruce de lemn, unde mai tîrziu au loc adevărate pe-

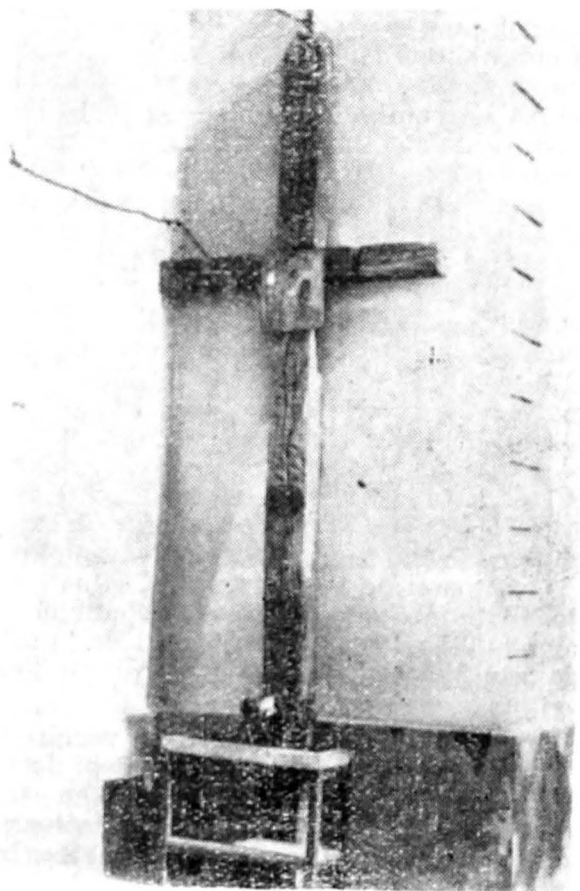

Fig. 2. — Crucea lui Visarion Sarai.

lerinaje. Deoarece reprezenta un simbol al rezistenței față de politica habsburgică, autoritățile ordonă în 1745, sub severe sancțiuni, încetarea oricărui pelerinaj ¹³. Crucea lui Visarion Sarai se păstrează pînă în zilele noastre pe latura de sud a bisericii din Lipova, stînd monument dorinței de neatîrnare a înaintașilor.

Biserica Lipovei se presupune că a primit cea dintîi formă, pe care o cunoaștem, în secolul al XV-lea, datele documentare însă lipsesc ¹⁴. Planul acesta a fost descoperit cu ocazia renovării și transformărilor suferite în

¹² S. Kostic, *op. cit.*, p. 5 și urm.

¹³ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 49.

¹⁴ I. Stoia-Udrea, *op. cit.*, p. 26.

1928, cînd au fost ridicate și dalele de piatră ale pavimentului, observîndu-se fundațiile vechii clădiri, mult mai mică decît cea existentă. Cu această ocazie, planul acestor fundații s-a pictat în frescă pe perețele din dreapta al pronaosului, din păcate fără nici un fel de dimensiuni și scară. Planul ne relevă o biserică destul de mică, cu absida semicirculară, avînd lipite de ea două încăperi dreptunghiulare, probabil sacristii. Nava prezintă o lărgire în ambele părți, continuînd apoi cu dimensiunile inițiale. Pronaosul este despărțit prin 4 stîlpi pătrați, dintre care 2 sînt pilaștri angajați, iar 2 sînt independenți. Clădirea prezintă două deschideri, una pe latura nordică, alta pe cea de vest. De asemenea planul ne indică cîte 3 contraforturi, pe latura nordică și cîte 3 pe cea sudică. Nu se cunoaște sistemul de boltire, dar planul, analog cu cel al mănăstirii Săraca, ne lasă să presupunem o boltire cilindrică. Caracteristic pentru acest plan sînt cele 2 lărgiri dreptunghiulare ale navei, pe care le găsim identice la mănăstirea Săraca, restaurată în aceeași perioadă¹⁵. S-ar putea presupune că acest tip de construcție ecleziastică are la obîrșie pe cel al bisericii din vremea lui Seneslau de la Curtea de Argeș, descoperit recent, însă confirmarea acestei ipoteze nu o pot aduce decît cercetările ulterioare.

În secolul al XVIII-lea, au loc două renovări, în 1733 și 1797¹⁶. Cu aceste ocazii biserica este transformată total, păstrîndu-se în mare parte vechiul plan, în rest fiind mult mărită, primind o absidă pentagonală, un amplu pronaos, și ulterior, un turn pe fațadă. Într-un cuvînt, biserica greco-ortodoxă a Lipovei devine, arhitectural, una din numeroasele biserici în stil baroc provincial de pe teritoriul Banatului. Oricum, stilul prezintă totuși oarecare unitate, armonizîndu-se cu însăși sculptura barocă a iconostasului. Din păcate, renovarea (1928—1930) n-a adus nimic: s-au adăugat două turnulețe patrate, pe laturile de nord și de sud, extrem de simple și în dezacord total cu restul clădirii. În interior au fost amenajate, în grosimea zidului, pe pereții navei, două tribune, iar pe latura de vest s-a mai ridicat un corp, suprapus celui vechi. Ca rezultat avem o biserică într-un stil extrem de teroclit, a cărei formă actuală nu mai reprezintă, ca arhitectură, o reușită.

Dacă arhitectura actuală poate fi considerată un compromis, fresca constituie, fără îndoială, cea mai importantă valoare artistică a monumentului. Dacă am ține seama de vechiul plan din secolul al XV-lea, atunci s-ar putea vorbi de datarea primului strat de pictură din acea perioadă. Este foarte greu de presupus acest lucru, pentru că suprafața care a mai rămas — în pronaos — pe perețele din dreapta și stînga, cca 7 m², acoperită și ea pînă la anul 1928, de stratul al doilea de frescă de la 1732—1735, nu ne poate face să admitem cu certitudine aceasta. Faptul că o putem încadra, prin analogie și tehnică, nu este suficient pentru că intervențiile ce s-au făcut asupra ei, fiind și de o proastă calitate, au deteriorat toată grafica și culoarea originală. Un lucru este însă cert: prezența figurilor din vechea suprafață pictată în frescă dovedește că acest lăcaș a servit ca biserică mănăstirească și se presupune că tot cîmpul peretilor a fost „o carte pictată” a vieții monahale. Credem că nu se poate vorbi de o școală balcanică sau din Țara Românească, aceste caracteristici neputînd fi sesizate tocmai din cauza intervențiilor de restaurare.

De fapt, într-un centru comercial cum a fost Lipova în evul mediu, interferențele diferitelor școli, școala bizantino-sîrbă, influențe ale școlii din Țara Românească etc., sînt neîndoiește prezente, cu alît mai mult, cu cît cetatea prosperă de pe malul Mureșului, permitea, prin însăși intensitatea ei viață economică și culturală, vehicularea noilor curente care se asimilau apoi în parte tradiției locale.

¹⁵ I. Miloia, în *AnB*, an IV, fasc. 9, 1931, p. 93.

¹⁶ I. Stoia-Udrea, *op. cit.*, p. 33 și urm.

Ca o datare, care intră totuși în limitele unei obiectivități, pictura stratului I este din secolul al XVI-lea.

Analogia care s-a făcut între această suprafață de frescă și pictura de la mănăstirea Viforita (Tirgoviște)¹⁷, rămâne deocamdată sub semnul întrebării, deoarece argumentația existenței „stilului primitiv bizantin” și culoarea roșie cu nuanțe trandafirii, care după unii indică secolele XIV—XV, se pare a fi prea riscantă. Cele două suprafețe rămân deocamdată în studiu, până la găsirea unui argument mai convingător ce ne va permite, probabil, să o datăm în secolele respective.

Suprafața de pe peretele din dreapta pronaosului are 380/160 cm, unde mai pot fi deosebite contururile a 3 sfinți, dintre care numai unul se mai vede aproape în întregime și care după inscripție pare să fie Sf. Teodosie. Pe

Fig. 3. — Sf. Teodosie (frescă din sec. XVI).

fondul albastru închis pe negru, se detașează printr-un discret rafinament coloristic, la care cu siguranță ajută și patina anilor, figura Sf. Monah Teodosie. Himationul cu glugă, de un roșu prețios acoperă roba, cu un ocră auriu, care se armonizează cu ocrul închis la omoforionului. Fața, grafia părului și a bărbii se pierd într-o ușoară „ceață”, datorată în bună parte rețușărilor, lăsând parcă liniile să plutească. În mîna stîngă sfîntul ține un rotul cu inscripții slavone. Înainte numelui „Teodosie” apare cuvîntul ILIE, care face parte din altă scenă, acum acoperită de o porțiune a stratului II de frescă din secolul al XVIII-lea.

¹⁷ Ibidem, p. 42.

În partea stîngă a pronaosului se găsește de asemenea o porțiune de frescă din secolul al XVI-lea, mai mică decît prima, ce reprezintă pe Sf. Pahomie. Din aceleași motive amintite mai sus — încercări neizbutite de renovare — sfîntul apare cu o statură atletică, nerespectînd canoanele bizantine, deși stă nemișcat și rigid, eliberat de spațiu și timp. Atît a mai rămas din vechea zugrăveală a minăstirii, doi sfînți călugări, întemeietorii monahismului.

Începutul secolului al XVIII-lea, în special după „eliberarea” Banatului de sub ocupația turcească, se caracterizează printr-o febrilă activitate de „primenire” în toate domeniile. Cu cel de al treilea deceniu al secolului al XVIII-lea începe renovarea bisericii ortodoxe din Lipova, renovare care se soldează și cu repictarea în tehnica al fresco a pereților din interior, a iconostasului și a unei părți din exterior. Stratul II de frescă datează din perioada anilor 1732—1735 și este **opera unui colectiv bine sudat** și nu a unui singur meșter cum se credea pînă acum, operă cuminte și simplă așezată în gîndire, sinceră și fragedă ca orice pictură cu rădăcini adînci în cultura Bizanțului. Ceea ce a mai rămas astăzi din acea impresionantă etalare a gamelor coloristice și a sincerității compoziționale, se reduce la un spațiu destul de mic. Toată această pictură se află în naos, pe pereții laterali, inclusiv interiorul ușilor laterale. Pentru a se putea avea viziunea unui ansamblu pictural, care a fost pe registre, încercăm descrierea mai amănunțită a picturii de pe pereții laterali ai naosului, care păstrează pînă azi o operă izvorîtă dintr-o bogată inspirație și frumusețe.

Perețele din dreapta al naosului mai păstrează din stratul II de frescă 2 frize, care, ca de altfel și cele din stînga, impun printr-o deosebită rezolvare portretistă a sfînților. Friza primă de jos este formată din sfînți ce stau în picioare, în număr de 11. Primii trei (dinspre pronaos spre altar) au înălțimea de 127 cm, ceilalți opt au înălțimea de 140 cm. Domn de semnalat rămîn primii doi care țin în mînă o cutie cu vopsele. Prezența aureolei exclude posibilitatea, de altfel tentantă, de identificare a acestor sfînți ca „auto-portrete” ale zugravilor. De pe fondul de un albastru închis, vibrat cu stele albe, se detașează, într-o extraordinară gamă de culoare, mantiile și hainele sfînților. Rezolvarea portretelor este deosebit de subliniată, căutîndu-se o individualizare, de multe ori găsilă, rezolvare ce merge pînă la adevărate trăiri interioare. Execuția grafică se încadrează perfect în linia canoanelor bizantine, umbrele alternînd cu „blicuri” de lumină, dînd efecte deosebite, atît la stilizarea părului, cit și la cutele îmbrăcăminții. Alternări de roșu, verde, gri de alb, albastru și ocru, duc la o unitate și armonie de culoare. Tot ce s-a creat aici este opera unor talente autentice. Sfînții au fost construiți cu linii blînde, curgătoare, au fost zidiți asemenea oamenilor din vremea aceea, bine sprijiniți pe linia „pămîntului” care are culoarea de marmoră roșie. Doar carnația, alb-gălbui, ca fîldeșul, cu umbre de brun și verde, îi face să se desprindă de cele pămîntești. Din această creație spontană și sinceră se mai pot distinge nume ca: Sf. Platon; Sf. Mina; Sf. Iretha (Aretha); Sf. Procopie, în rest numele fiind aproape în întregime șterse.

Deasupra acestei frize urmează un șir de medalioane, 6 la număr, iar spațiul dintre ele este umplut cu ornamente în vrej, cu frunze de vie și struguri. Fondul de albastru închis pune în valoare armonia subtilă a culorilor. Portretele sînt la fel de bine rezolvate, căutîndu-se o varietate de expresie. Se mai pot citi doar cîteva nume. Sf. Ersinie, Sf. Aghie, Sf. Gaie (Galie), Sf. Kandit. Ultima friză, a fost formată dintr-un șir de compoziții, dar nu se mai păstrează decît 20—30 cm, partea de jos a fiecăreia, neputînd fi precizat ceea ce reprezentau. Stratul II de frescă se continuă și în nișele ușilor laterale. În nișa dreaptă, pe arcadă, central, sînt două medalioane cu

busturi de sfinți încadrate de două compoziții înscrise într-o suprafață ovală: **Nașterea Domnului și coborîrea la iad**. Urmează sub aceste scene o friză din trei medalioane pe dreapta și trei pe stînga. În partea dreaptă a nișei se mai disting trei sfinți în picioare, continuare a frizei de pe peretele naosului. În partea stîngă, meșterii au zugrăvit compoziția **Deesis** — Isus pe tron încadrat de Maica Domnului și Ioan Botezătorul.

Trebuie subliniat că aceste lucrări nu par să fi scăpat nici ele de pensula „restauratorilor”. În primul rînd, aici fondul medalioanelor este încărcat cu stelute albe, iar în al doilea rînd, se observă o intervenție la carnalia feței, un fel de „încercare” de a modela, în nuanțe de rozuri, care le apropie de culoarea specifică a fețelor lucrate tot în această biserică de Ștefan Tenetchi la 1785.

În ceea ce privește compozițiile de pe arcada nișei, trebuie să subliniem existența unor dificultăți în privința rezolvării compoziționale și din punct de vedere al echilibrului, ca tehnica picturală și culoare, ele putînd fi considerate mai slabe. Acest lucru credem că se datorește deselor intervenții de retușare, dacă nu chiar a unei restaurări aproape totale, a celor care au lucrat cu Tenetchi, pentru că sînt aproape în maniera lui de lucru.

Ornamentica acestui perete se reduce la o suprafață destul de mică. Pe lîngă ornamentul în vrej cu frunză de vie și struguri în partea de jos mai există un ornament liniar cu jocuri de trunghiuri și romburi, în linii, „tremurate”, analoagă cu cea de la mănăstirea Săraca de lîngă Gătaia. Mai mult ca sigur este, că acest colectiv de meșteri cunoaștea mănăstirea Săraca, nu numai pentru faptul că este una din cele mai vechi mănăstiri bănățene, dar și pentru că la 1730 a fost restaurată, putînd să devină deci o sursă de inspirație.

Peretele stîng al naosului prezintă unele schimbări altfel în ceea ce privește lungimea frizelor cît și arhitectura. De la bun început trebuie menționat faptul că, pe acest perete se găsește vechea ușă de intrare în biserică, astăzi închisă, datorită transformării vechiului plan al bisericii. Prima friză este formată din șase sfinți cu dimensiunea de 140 cm. Aceleași frumoase rezolvări coloristice le găsim și aici, aceeași căutare de individualizare, o abia perceptibilă mișcare, puțin studiate și tot aceeași elegantă și bogăție, sobră, a vesmintelor. Mantiile sînt îmblănite cu hermină și cad aproape mulate pe corp, fiind tivite cu aceeași blană pe margini (la fel ca și gulerel) și întregesc aspectul decorativ al frizei. Robele se termină printr-o bandă decorativă cu ornamente geometrice, care împreună cu ornamentația florală, discretă, de pe întreaga lor suprafață, fac să vibreze culoarea de bază.

Același fundal de albastru spre negru, ornamentat cu stelute în șase colțuri, delasează armonia coloristică și același „pămînt” de marmoră roșie vine să întregască unitatea. Dintre numele sfinților din această friză se disting: Sf. Eustag(ție), Sf. (Georg)ie, Sf. Evghenie și Sf. Mardarie. Unii dintre ei țin în mînă cruci cu două sau trei brațe. Deasupra acestei frize se află patru medalioane, unite cu ornamentație în vrej. Și aici rezolvările portretistice și culoarea sînt pe măsura talentatilor meșteri: pot distinge doar trei nume: Sf. Melagto(n), Sf. Sil(a), Sf. Dom(nic). La fel ca în partea dreaptă, sus au mai rămas fragmente din vechile scene, partea lor de jos. Înaintea frizei de medalioane există o nișă chiar lîngă geam, cu resturi de pictură. Pe arcu nișei este zugrăvit **Ioan Botezătorul** înaripat, într-un medalion înscris în patrat. Lateral, pe zidul nișei, sînt doi sfinți în picioare. Deasupra vechii uși de intrare există o scenă, dreapta și una în stînga, avînd o lungime de 230 cm și o lățime de 82 cm, compoziție foarte echilibrată și unitară. La baza nișei, în fața celor patru medalioane, grupul de meșteri care a lucrat aici și-au însemnat numele. Tre-

Fig. 4. — Sf. Mardarie (frescă din sec. XVIII).

buie menționat că, datorită reparațiilor ulterioare literele se disting cu foarte mare greutate. După încercări repetate am căzut de acord asupra următoarelor cuvinte, care mai pot fi citite: „Stuko Ion (?), Nedelko Zugra(v) Popovici... Șerb(an)... Rad(u)...”. O altă variantă, ce pare mai plauzibilă pentru începutul inscripției ar fi: „... (I) Stuko No(v)i...” — am bătut din nou — sau — am bătut noi — cu înțelesul de „am scris noi”. Noutatea constă

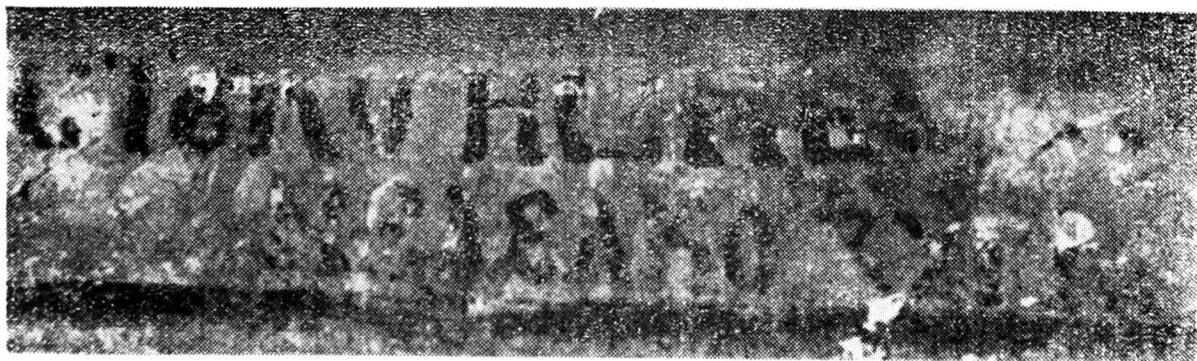

Fig. 5. Inscripția amintind colectivul de zugravi de la 1732—1735.

tocmai în faptul că nu numai Nedelcu Popovici, după cum se știa până în prezent, a lucrat la pictarea acestei biserici, ci o echipă bine aleasă, cunoscând bine tradiția bisericească și totodată meșteșugul picturii. Se pare că această înclinare spre artă s-a extins la mulți din familia Popovici, iar Radu cu siguranță făcea parte din ea. Cît despre Șerban,

care este mereu confundat cu Nedelcu Popovici, presupunem că și el făcea parte din această familie, dar nu era nicidecum aceeași persoană cu Nedelcu.

Nu este nici locul și nici cazul de a veni cu argumente pro și contra, despre existența unei persoane cu trei nume (Nedelcu Șerban Popovici), sau existența a două persoane distincte. Ne mărginim doar la semnalarea prezenței acestor nume, pe peretele din stînga naosului, pentru că ele ne indică pe creatorii valorilor artistice, care dăinuie din acel început de veac XVIII.

Analizînd mai departe stratul II de pictură, nu ne rămîne decît să descriem ultima suprafață zugrăvită — nișa ușii laterale — de pe peretele stîng al naosului. Sus pe arcada nișei, sînt două medalioane cu busturi de sfinți, încadrate de două scene înscrise într-o suprafață ovală — în dreapta **Nașterea Maicii Domnului** (?), iar în stînga **Botezul Domnului** — sub aceste compoziții, de o parte și de alta aflîndu-se un șir de trei medalioane. În dreapta ele sînt susținute de compoziția **Fecioara pe tron** încadrată de doi îngeri, iar în stînga sînt trei sfinți — continuarea frizei de pe peretele lateral al naosului.

Deasupra ușii, în jurul ferestrei, se mai văd cîteva figuri, destul de greu de distins, deoarece prin lărgirea geamului suprafața pictată a fost redusă aproape la jumătate. Se observă aceeași intervenție a penelului în maniera lui Tenetchi, iar medalioanele cu fond de stelute albe concurează prea tare motivele florale ale îmbrăcăminții. Ornamentația este aceeași ca și în nișa de pe peretele drept.

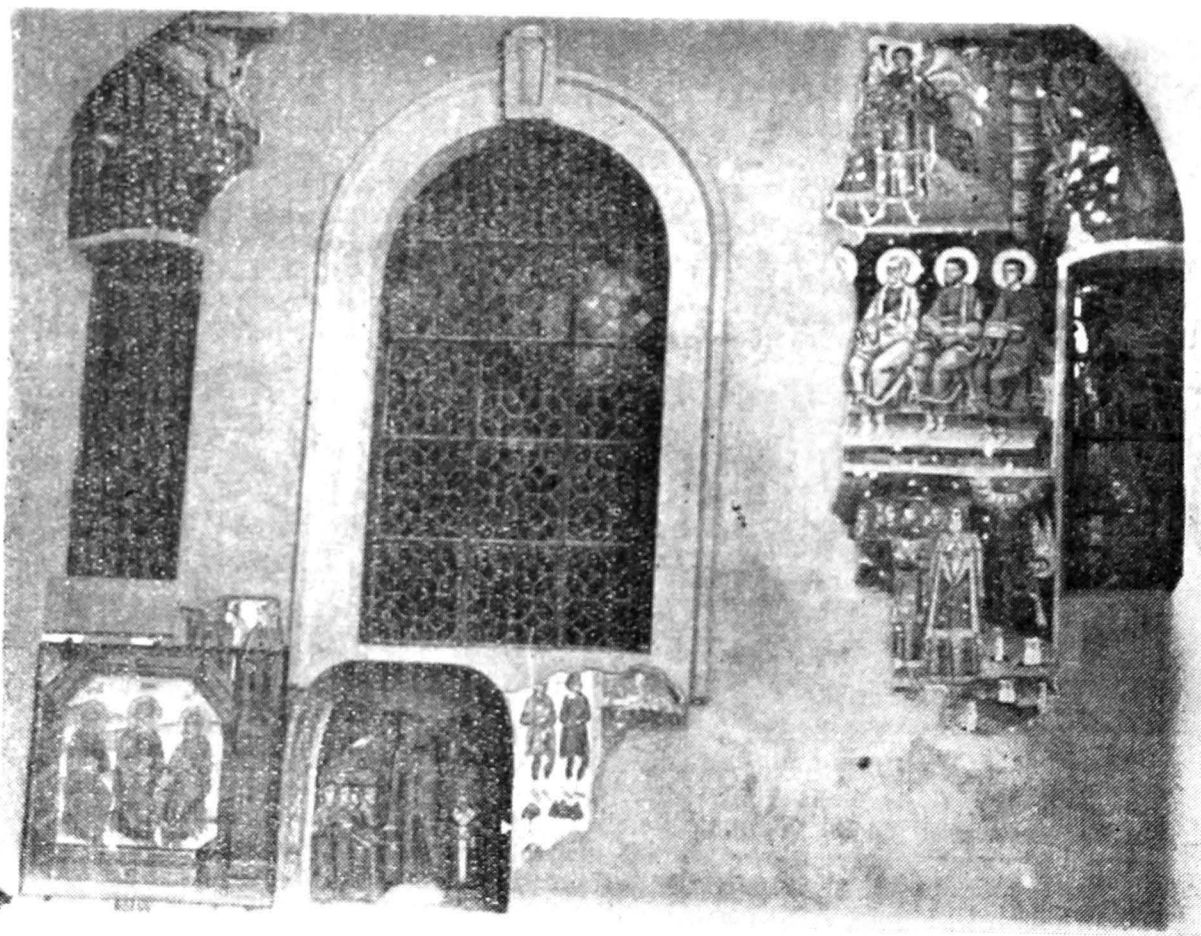

Fig. 6. — Frescă exterioară din sec. XVIII (latura nordică).

Din pictura exterioară s-au păstrat puține fragmente, dar, așa cum sînt, ele vorbesc despre talentul deosebit al pictorilor. Mișcarea figurilor, caligrafia cutelor, distribuirea spațiilor, relevă caracterul formelor bizantine, dar un plus ce trebuie subliniat este acea umanitate a fețelor, acea trăire deosebită. Pictura de pe fațada vechii uși de la intrarea în biserică reprezintă o compoziție de mari proporții — **Judecata din urmă**. Lucrată pe registre, compoziția denotă un talent aproape de maturitate, o unitate deplină între desen și culoare. Construcția spațială a compoziției, convenționalismul sărbătoresc, arată o cunoaștere deplină a canoanelor picturii orientale, (monumentalitatea personajelor, diferitele forme ale îmbrăcăminții etc.), dar cu o notă personală, specifică tradiției românești (elemente caracteristice stilului brâncovenesc). Arhanghelii și îngerii, sfinții din marele sfat de judecată, cît și cei care își așteaptă rîndul, spre a ajunge în fața cîntarului dreptății, trăiesc cu intensitate momentul, în așteptarea verdictului suprem. La sunetele trîmbițelor cei morți ies din morminte, înfășurați în glugiuiri pentru a se prezenta înaintea „Marelui judecător”.

În partea stîngă, într-un cadru arhitectural specific bizantin, cei trei patriarhi: Avram, Isac și Iacob stau și meditează, impresionați de tot ceea ce văd. Aproape de ei, într-o nișă mică, scena **Acoperămîntul Maicii Domnului**

Fig. 7. — Patriarhii Avraam, Isaac și Iacob (frescă exterioară din sec. XVIII).

completează zguduitorul **Judecată din urmă**. În jurul Fecioarei, care este așezată central în picioare, mulțimi de oameni în genunchi caută ocrotirea miinilor ei.

Atît a mai rămas din opera marilor zugravi, conduși probabil de Nedelcu Popovici, operă ce păstrează amprenta unor căutări deosebite, cu o vădită libertate în mișcare, de afirmare a personalității lor artistice, plină de înțelegere și unitate, operă ce se încadrează din cele mai multe puncte de vedere în școala de pictură brâncovenească.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea se semnalează prezența unui nou zugrav sau iconopis, în această biserică, care prin opera lăsată denotă o finețe și simțire deosebită. Iconostasul lui Ștefan Tenetchi, pune în evidență o paletă bogată și variată și o nesfîrșită gamă de nuanțe. Atmosfera ce se degajă din lucrările acestuia ne amintește de căldura ce se desprinde din coloritul maștrilor italieni. Amestecul cromatic se produce fără contraste, imperceptibil, cu o armonizare perfectă a tonurilor. De fapt, în pictura bănățeană de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea se resimte o înviare a tehnicii picturale, sub influența Renașterii italiene. Contactul cu Apusul aduce noi metode de lucru, o tehnică nouă a culorii, dar fondul bizantin al iconografiei românești rămîne intact, schimbîndu-se numai aspectul liniar și cromatic. Ștefan Tenetchi este acela care aduce clar-obscurul în arta bănățeană.

Iconostasul bisericii din Lipova este, sculptural, sub directă influență a barocului, exceptînd ușile împărătești care sînt de factură brâncovenească. Cele 66 de icoane care formează timpla, alcătuiesc un tot unitar, realizînd o îmbinare interesantă între pictura bizantină și cea apuseană. Cele 4 icoane împărătești, care susțin iconostasul, merită o atenție deosebită:

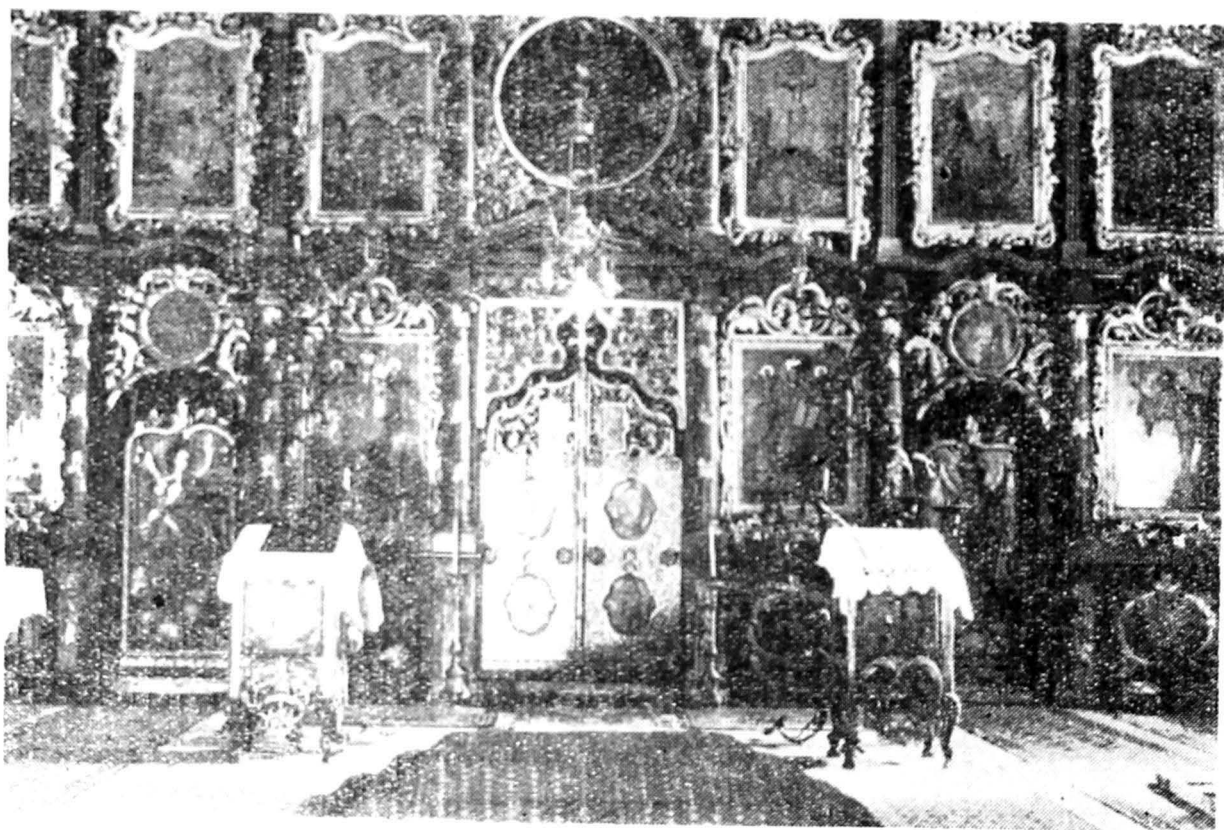

Fig. 8. — Vedere de ansamblu a iconostasului.

1. SF. IOAN BOTEZĂTORUL (99/68 cm), plasat mai în dreapta tabloului, în mijlocul unui peisaj, se detașează de fondul aurit cu foiță de aur și ornamentat floral. Îmbrăcat într-un chiton de culoare ocru-gri, peste care cade mulindu-se un himation verde-oliv, căptușit cu un material de culoare

roșu-carmin, figura sfântului capătă expresie prin însăși conturarea ochilor mari care parcă privesc prin timp. Atît cămașa, cît și mantia sînt ornamentate cu ornamente florale din aur. În mîna stîngă sfîntul ține crucea și un rotul cu text slavon; mîna dreaptă, într-un gest puțin teatral este ridicată în sus. Tabloul este datat în stînga jos, 1785, iar imediat lîngă dată figurează: „Iconopiset Ștefan Tenetchi”.

Fig. 9. — Ștefan Tenetchi, Sf. Ion Botezătorul (1785).

2. HRISTOS PE TRON (99/68 cm) avînd de o parte și alta doi îngeri. Arhitectura barocă a tronului se profilează limpede pe fundalul de aur ornamentat. Hristos, în haine de arhiereu, binecuvîntează cu dreapta iar în stînga ține o carte deschisă. Culoarea de roșu-pal a robei se armonizează cu albastrul sacosului episcopal, la ambele cîmpurile suprafețelor fiind ornamentate floral cu aur. Mitra arhierească este aplică metalică (din argint) la fel ca și aureolele îngerilor.

3. MAICA DOMNULUI CU PRUNCUL (99/68 cm), stînd pe tron, încadrată de doi îngeri. În mîna dreaptă ține un sceptru, iar cu stînga sprijină protector pe pruncul Isus care, în picioare, își înclină puțin capul spre umărul mamei sale. Maphorionul de culoare roșie se armonizează frumos cu chitonul verde-albăstrui punînd în valoare cămașa pruncului Isus. Și aici cîmpul hainelor este ornamentat floral cu aur. Coroanele de pe capul Maicii Domnului și al lui Isus sînt aplice metalice (din argint), la fel ca și aureolele îngerilor. În spatele tronului, pe un nor, cei doi îngeri țin în mîini flămuri cu inscripții slavone. Siluetele lor întrerup echilibrat fondul auriu, ornamentat floral.

4. SF. NICOLAE (99/68 cm), încadrat sus de Isus și Maica Domnului. Așezat central în picioare, Sf. Nicolae, îmbrăcat în haine arhierești, binecuvîntează. Culorile îmbrăcămînții, roșu și verde-oliv, se armonizează cu an-

samblul, la fel ca și ornamentica lor, care este din aur. Fața exprimă multă blindețe și bunătate.

Trebuie remarcat la aceste patru icoane faptul că Ștefan Tenețchi a rămas tributatar artei bizantine. Ochii mari, grafia părului, rezolvarea picturală a miinilor și picioarelor încă nu-l încadrează total în curentul apusean. Rămas cu acea stângăcie a zugrăvilor, Tenețchi continuă să fie în același timp personal și ciudat.

Demne de semnalat rămân și picturile de pe ușile laterale ale iconostasului. Pe ușa dreaptă **Arhanghelul Gavril** (137/62 cm), construit cu multă sensibilitate, se detașează prin coloristica deosebită, himationul de culoare roșie se modelează frumos peste roba de culoarea cerului. În mîna stîngă el ține o floare de crin, iar dreapta este pusă pe piept într-o mișcare

Fig. 10. — Ștefan Tenețchi, **Arhanghelul Gavril** (1785).

aproape feminină. În mod cu totul deosebit este rezolvat **Arhanghelul Mihail** (137/62 cm) de pe ușa stîngă a iconostasului. Aici nu mai este prezentă finețea și feminizarea feței, liniile sînt mai dure, mai bărbătești, probabil datorită faptului că este reprezentat ca soldat. Mantia de culoare roșie acoperă parțial lorica alb-gri de sub care iese o cămașă de un albastru deschis al cărei fond este ornamentat floral cu aur, la fel ca mantia.

Ușile împărătești sînt cu totul aparte, fiind de factură brâncovenească și avînd toată suprafața sculptată acoperită cu foiță de aur. Pe partea dreaptă de sus în jos se află: **Arhanghelul Gavril** (22,5/14,5 cm), **Evangelistul Ioan** (41/35 cm), **Evangelistul Marcu** (41/31 cm). Pe partea stîngă sînt următoarele figuri: **Maica Domnului** (27,5/14,5 cm), care împreună cu **Arhanghelul**

Gavril formează **Bunvestire**, **Evangelistul Matei** (41/35 cm) și **Evangelistul Luca** (41/35 cm). Aceste icoane ca de altfel și cele din partea de jos a iconostasului — de formă ovală — ca: **Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul** (56/39 cm), **Ispitirea lui Isus** (56/39 cm), **Fuga în Egipt** (56/39 cm) și una din minunile **Sf. Nicolae** executate de unul din ucenicii meșterului, iar acesta din urmă intervine doar la mici retușări.

Cele șase icoane prăznicar își aduc și ele aportul, ca rezolvare și cromatică la monumentalitatea iconostasului. Începînd cu **Nașterea Domnului**, **Botezul Domnului**, **Înălțarea la cer**, **Schimbarea de față**, **Nașterea Maicii Domnului** (cea mai reușită se pare) și **Adormirea Maicii Domnului**, (la dimensiunile de 102/67 cm) icoanele formează o friză frumoasă și decorativă în același timp, susținînd cu multă eleganță cele 14 medalioane cu apostoli. Flancată de o parte și alta de cîte 7 medalioane se află **Cinea cea de taină**. Deasupra, crucea și cele două molenii se detașează elegant de restul icoanelor — 12 de o parte, 12 de altă parte —: profeții mari și mici, înscriși în cercuri.

În ansamblu, iconostasul bisericii din Lipova se încadrează perfect în dimensiunile monumentale ale interiorului, lăsînd dimpreună cu pictura din secolele XVI, XVIII și XX, impresia unei mari expoziții a curentelor de artă prezente în secolele respective pe teritoriul Banatului.

Inventarul mobil, icoane și alte obiecte de cult este destul de bogat și păstrat bine în unul din micile turnuri laterale ale bisericii. Pieseile cele mai remarcabile sînt cele 4 icoane împărătești, pictate pe lemn de esență tare și decorate cu foiță de aur. Ele au dimensiuni mari (110/100 cm) și sînt sculptate în stil baroc, bătute în cuie pe corpul icoanei. Faptul că au fost folosite pe iconostas, înainte de pictarea acestuia de către Tenețchi, lasă posibilitatea de a atribui aceste icoane unuia din membrii grupului lui Nedelcu Popovici. Prezența acestui grup în 1732—1735 la pictarea interiorului bisericii, ne face să presupunem că nu s-a apelat la serviciile altui pictor de icoane.

Icoanele împărătești reprezintă pe Isus ca mare arhiereu, pe tron, pe Maica Domnului cu Pruncul pe tron, pe Sf. Ioan Botezătorul și pe Sf. Nicolae. Primele două icoane se încadrează cu preponderență în canoanele erminiei: se folosește cu precădere roșul-purpură, verdele închis și foița de aur. Tronurile sînt identice, cu elemente decorative baroce și încercări de sugerare a perspectivei. Figurile sînt prelungi, cu sprîncenele mult ridicate și cu ochii alungiți, aspectul lor fiind singurul element care leagă aceste două icoane de cele ale Sf. Ioan Botezătorul și Sf. Nicolae, dovedind că sînt ale aceluiași autor. Celelalte două icoane prezintă mai mult interes, personajele rămîinînd și aici aproape strict canonice și tradiționale, detașîndu-se însă prin remarcabilele încercări de tratare a fundalurilor. Icoana Sf. Ioan Botezătorul are drept fundal o schiță de peisaj: o cîmpie cu copaci și arbuști și intenția de sugerare a cerului. Icoana Sf. Nicolae ne prezintă o vedere a Lipovei cu case modeste, un turn crenelat, un minaret și în față Mureșul pe care plutește o barcă. Cerul este identic cu cel din icoana Sf. Ioan Botezătorul, trecînd de la albul orizontului, prin roz și albastru spre verde închis.

Prăznicarele (în număr de 11) pictate pe ambele părți, uneori chiar pe mai multe registre nu ne permit o prezentare mai detaliată a lor. Avînd aceleași dimensiuni (0,445/0,350/0,025 m) sînt lucrate pe lemn de esență tare și cu foiță de aur. Cu totul remarcabilă este prospețimea culorilor, uneori chiar violente, mergînd în majoritate pe acordul de verde-închis și roșu-viu. Icoanele păstrează nota tradițională a canoanelor bizantine, cu o grafie interesantă a cutelor, părului și bărbii, cu figuri alungite și cu o carnație închisă. În reprezentările arhitectonice se mențin elemente tradiționale, apărînd sporadic și cîteva elemente baroce. Inscriptiile icoanelor sînt toate în limba slavonă, scris cu caractere cirilice.

Fig. 11. — Zugrav anonim, Sf. Nicolae (sec. XVIII).

Fig. 12. — Nașterea Sf. Ion, Apostolii Vartolomeu, Petru și Pavel, (icoană-prăznicar din sec. XVIII).

Fig. 13. — Prezentarea lui Iisus la templu (icoană-prăznicar din sec. XVIII).

Alături de celelalte obiecte de cult păstrate¹⁸ se impune foarte bogata bibliotecă (din care ne vom rezuma să spicuim numai cărțile tipărite pînă la 1850), care atestă intensă activitate spirituală ce s-a desfășurat în jurul vechii biserici românești din Lipova.

CĂRȚI ROMANEȘTI: Noul Testament, Bălgrad, 1648; Îndreptarea legii, Tîrgoviște, 1652; Chiriadodromion, Bălgrad, 1699; Triod. Rîmnic, 1731; Cazanie, București, 1742; Penticostar, Rîmnic, 1743; Molitvelnic, Rîmnic, 1758, Molitvelnic, Rîmnic, 1768; Ceaslov, București, 1774; 12 Minee, Rîmnic, 1776—1780; Octoih, Rîmnic, 1780; 2 exemplare Adunarea Cazanilor, Viena, 1793; Biblie, Blaj, 1795; Teologie dogmatică și moralicească, Blaj, 1807; Apostol, Blaj, 1808; Penticostar, Blaj, 1808, Octoih, Buda, 1811; Evghelie, Buda, 1812 (legată în catifea albastră; închisă cu aplici de argint bătut); Triod, Buda, 1816; Psaltire, Buda, 1818; Ceaslov, Mănăstirea Neamț, 1833; Anthologhion, Sibiu, 1838; Molitvelnic, Mănăstirea Neamț, 1848.

¹⁸ V. Vlăduceanu, *op. cit.*, p. 56.

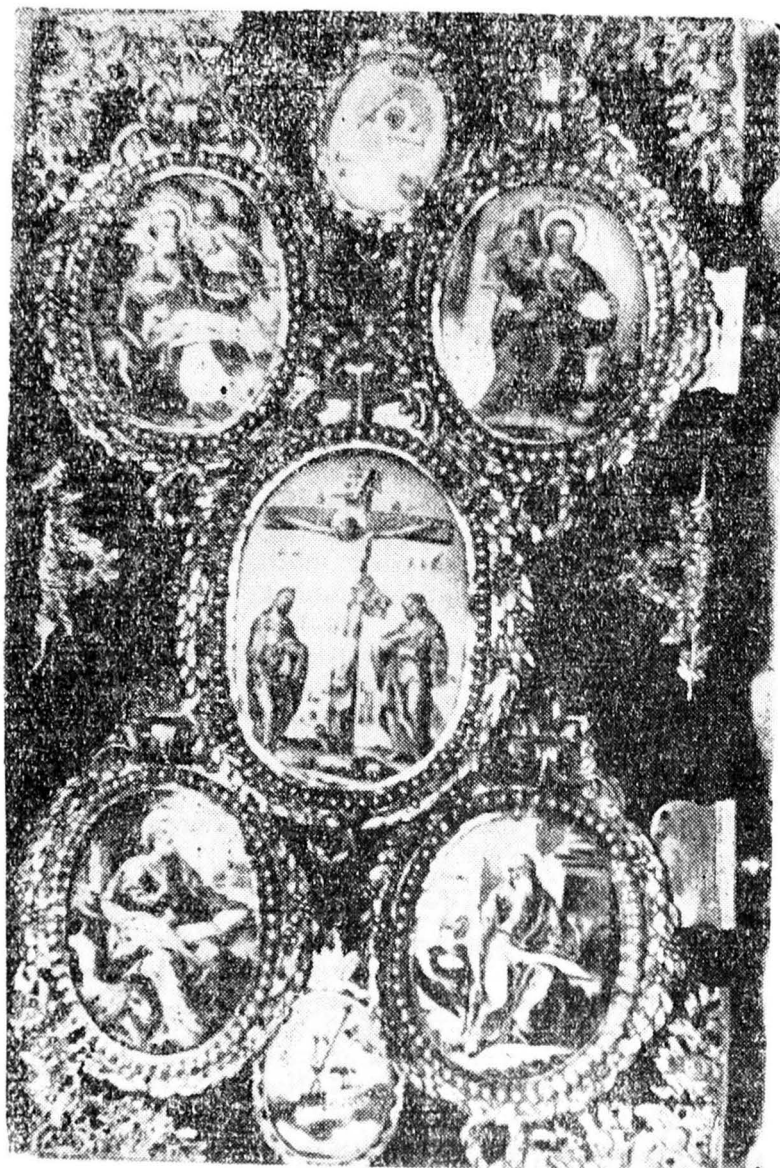

Fig. 15. — Legătură de carte din sec. XVIII.

↑N

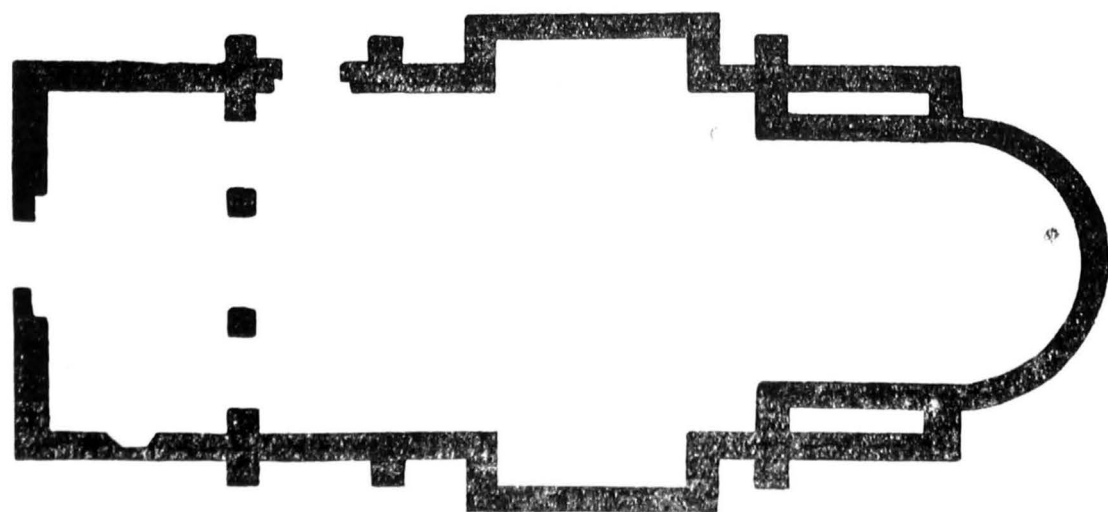

Fig. 16. Planul fundațiilor bisericii din sec. XV.

DIE RUMÄNISCHE ORTHODOXE KIRCHE AUS LIPOVA

(Zusammenfassung)

Die rumänische orthodoxe Kirche aus Lipova, ein sehenswertes Denkmal banater mittelalterlicher Kunst, hat ihre ersten, sicher festgelegten Formen, im XV. Jahrhundert erhalten, wofür das Bestehen der Grundrisse einer kleinen Kirche aus dieser Zeitspanne eintritt. Die jetzige Kirche in ihrem grössten Teil aus dem XVIII. Jahrhundert bestehend, hat noch viele nachträgliche Ausweiterungen und Eingriffe erfahren.

Den wertvollsten Teil der Kirche bildet, ohne Zweifel, die Wandmalerei, welche das Innere und einen Teil des Äusseren bedeckt. Die älteste Freskoschicht, aus welcher uns jedoch nur kleine Teile erhalten sind, kann in die erste Hälfte des XVI. Jahrhunderts festgelegt werden. Die zweite Freskoschicht, aus welcher grössere Oberflächen die Zeit überstanden haben, verdanken wir der Malergruppe unter Leitung des Nedelcu Popovici, welche hier zwischen 1732—1735 tätig war. Das Werk dieser Meister, welche gründliche Kenner der Satzungen byzantinischer Kirchenmalerei waren, bietet nicht nur eine platte Wiederaufnahme stereotypischer Formen, sondern auch einen Beweis ihrer echten und kraftvollen Begabung.

Die Bildwandmalerei verdanken wir Ștefan Tenetchi, der sich 1785 hier betätigte und uns ein Werk besonderer künstlerischer Feinheit — mit augenscheinlichen Einflüssen der geschulten westlichen Malerei — hinterliess, das aber in vollkommener Übereinstimmung mit dem barocken Schnitzarbeiten der Einrahmung steht.

Die Kirche bewahrt zahlreiche Ikonen, verschiedenen Wertes und Stiltendenzen, aus dem XVIII — XIX. Jahrhundert, die sich besonders durch eine vorzügliche Koloristik auszeichnen. Als bedeutendes rumänisches Kulturzentrum, bewahrt die Kirchenbibliothek zahlreiche alte Kirchenbücher, worunter sieht das „Neue Testament“ gedruckt 1648 in Bălgrad (Alba Iulia) und die „Gesetzesberichtigung“ (gedruckt 1652 in Țirgovîște) auszeichnen.

NICOLAE IORGA CALĂTOR ÎN BANAT

Fără precedent în cultura românească prin dimensiuni și profunzime, urmind liniile de forță ale unor sinteze vaste, opera lui Nicolae Iorga se situează în descendența ilustră a spiritualității antohitone de manieră renașcentistă, aspirînd spre universalitate, inaugurata cîndva de Dimitrie Cantemir. Împrumutînd expresia cronicarului, „se spărie gîndul” numai la simpla enumerare a domeniilor în care savantul s-a impus masiv, prin lucrări fundamentale, pluralitatea preocupărilor sale a fost dublată de o conștiință profesională care nu-și află egal decît în puterea sa titanică de muncă. Se prea poate ca și acesta să fie unul din motivele pentru care cercetătorii se opresc timorați la țărmurile continentului Iorga, lipsindu-ne încă lucrarea sau lucrările de referință care să determine contribuția hotărîtoare a învățatului la constituirea structurilor de rezistență ale culturii noastre în acest secol.

Va fi deci, presupunem, înțeleasă fireasca rețineră cu care abordăm, în anul în care se împlinște un secol de la nașterea lui N. Iorga, chiar aspectul limitat al relațiilor sale cu Banatul, și în special cu ținuturile Caraș-Severinului, nutrînd totuși **speranța** să aducem, în această privință cel puțin, o modestă și parțială contribuție. Nu ne propunem, desigur, să enunțăm toate elementele scoase la iveală pînă acum asupra acestor legături, selecția urmărînd să le rețină pe acelea care ne-au apărut mai semnificative. Chiar așa fiind, concluzia care se poate anticipa cu deplină îndreptățire, îl prezintă pe N. Iorga în ipostaza, unui adunc cunoscător — cu o nuanță de afectivitate lesne de sesizat — al Banatului și al realităților sale. Mai

mult încă, n-a fost relevată în suficientă măsură influența pe care puternica personalitate a savantului și a omului de acțiune socială a exercitat-o, înainte și după 1918, ca pretutindeni de altfel, și în zonele vestice ale țării.

Expresie nu numai a interesului justificat al istoricului față de trecutul acestor locuri, în spațiul cărora s-au consumat unele dintre faptele cele mai însemnate ce prezidează la însăși geneza poporului nostru, ci și a preluării statornice a oamenilor, a adaosului lor de originalitate la patrimoniul spiritual românesc, legăturile lui N. Iorga cu Banatul și bănățenii se explică și prin rațiuni ale luptei sale pentru unitatea națională și culturală. Pentru acel care avea să scrie, la proporții ciclopiene, istoria întregului popor român, pentru omul care susținea, încă la începutul acestui secol, aducând argumente de necontestat, dreptul la unitate statală al românilor de pe ambele versante ale Carpaților, cunoașterea directă a oamenilor și locurilor din Transilvania și Banat se impunea cu necesitate. Așa încît, între anii 1902—1906 străbate tot cuprinsul românesc, ducînd cu sine, pe lângă preocupările de ordin științific, mesajul generos și îndemnul la acțiune pentru realizarea dizideratelor naționale.

Observator atent și sensibil, N. Iorga constată că „fiecare loc de pe pămînt are o poveste a lui, dar trebuie să tragi bine cu urechea ca s-o auzi și trebuie și un dram de iubire ca s-o înțelegi”¹, și într-adevar, așa precum le-a dăruit tuturor locurilor din țară pe care le-a vizitat, dragostea și înțelegerea îl însoțesc pe savant și în peregrinările sale bănățene. Drumelînd prin aceste părți de țară în mai multe rînduri, călătorul a surprins, în însemnări de o remarcabilă acuitate și forță de sugestie, realitățile sociale ale vremii în evoluția lor, tipurile umane caracteristice, portul, obiceiurile și îndelîncirile oamenilor. Fieca deschișă a bănățenilor, mobilitatea lor de spirit, l-au impresionat pe istoric, ca și neobișnuita frumusețe a locurilor pe care le-a străbătut.

Notele de drum se succed cînd nervoase, eliptice aproape, cînd, cedînd vocației de povestitor a moldoveanului sau emoției omului de știință în fața dovezilor peremptorii ale vechimii noastre în aceste tinuturi, se urmează în lungi fraze molcome, nelipsite încă de vibrație ca și de un anume ritm interior propriu. Abundența informației istorice nu copleșește decît arareori nota autentică de văzut și trăit, care la rîndu-i, în perspectiva timpului, a dobîndit caracterul și valoarea de document.

Omniprezentă, ideea comuniunii de origine, limbă și fond spiritual a românilor, din care decurge firesc convingerea, afirmată fără echivoc, în apropiata împlinire a unității lor naționale, conferă însemnărilor de după cea dintîi călătorie², publicate în 1906, o subliniată tentă patriotică și stimulatoare de energii. Constituind într-un anume sens misiunea de răspuns a celor din țară pe lângă românii din Transilvania și Banat, care trimiseseră deja peste munți pe un Gh. Lazăr sau Eftimie Murgu, ca să ne limităm doar la aceste două mari personalități, călătoria lui N. Iorga, ca și întregul relațiilor sale cu populația românească aflată pe atunci sub stăpînirea monarhiei bicefale, a fost chiar numai prin ea însăși o chemare directă la acțiune. O atare semnificație nu putea să nu provoace nemulțumirea autorităților chezarocrăiești, astfel încît, lăsînd la o parte numeroasele șicane procedurale pe care trebuie să le suporte la frontiere, N. Iorga e acționat în judecată și amenințat cu arestarea în Brașov, la 26 ianuarie 1905, pentru ideile profese în „Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român”³. Cu toate

¹ N. Iorga. *O viață de om*, II, București, 1934, p. 52.

² N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, ed. a II-a, București, 1939.

³ Cf. Barbu Theodorescu. *N. Iorga*, București, 1968, p. 194.

acestea, în cuprinsul notelor sale de călătorie, lărgimea vederilor și obiectivitatea omului de știință nu se desmint, accentele de revoltă împotriva abuzurilor săvârșite de autorități neîmpiedecându-l să găsească cuvinte de apreciere la adresa oamenilor simpli, țărani sau meșteșugari, indiferent de naționalitate.

N. Iorga descinde la Timișoara în toamna anului 1905, venind de către Arad, după ce mai înainte vizitase aproape întreaga Transilvanie, de la Sibiu urmînd drumul Sebeșului, Hațegului, Văii Someșului, pînă la Maramureș și Țara Crișurilor⁴. În metropola bănățeană evocă „celatea cea puternică din vremuri, în care au stat pe rînd ostașii ... lui Ioan Corvinul și ai multor căpetenii ce au poruncit înaintea lui, ienicerii sultanului și cătanele nemțești...”⁵. Mai mult decît clădirile înalte, lipsite de personalitate, din centru, îl interesează cartierul Fabric, unde află „o mulțime de meseriași români, străitari, cojocari, tabaci, argintari, căldărași, organizați în țehiuri, care se mai ziceau „după turcește, și rufeturi”, a căror importanță era însă în vădită scădere.

La 8 noiembrie 1905, după cum ne informează ziarul local „Drapelul”⁶, N. Iorga sosește la Lugoj, după ce parcursese, cu trăsura, numeroasele localități românești aliniate de-a lungul soselei. Descrierea amănunțită a înfățișării și vestimentației localnicilor e urmată de constatarea că, așa precum sînt, „sănătoși, vioi, frumoși, vorbăreți în dialectul lor cu sunetele fugătoare, îndrăzneți și siguri bănățenii se pot lăuda cu dreptate că ei sînt între ceilalți fruntea, fruncea cum zic ei...”⁷. Din coloanele ziarului citat, aflăm că oaspetele, care era însoțit de „stimata sa d-nă soție” și-a consacrat seara zilei de miercuri 8 noiembrie, ca și dimineața celei următoare, unor întîlniri și discuții cu reprezentanții cercurilor românești din oraș. Periodicul lugojean nu omite amănuntul, măgulitor pentru gazetarii din orașul lui Ion Vidu, că profesorul vizitase și redacția, interesîndu-se îndeaproape de „darverile presei noastre”. Atenția cu care fusese înconjurat nu-l va opri pe N. Iorga să observe, evident reprobativ, caracterul „pasivist” al publicației.

Cît despre Vidu însuși, vizitatorul apreciază că e „un om cu care Banatul își poate face fală înaintea românimii întregi”, deoarece „a știut să înalte cîntarea poporului nostru în forme care induioșază pretutindeni unde trăiește o simțire românească”⁸. După un interval de 26 de ani, la 12 februarie 1931, N. Iorga avea să consemneze, în cuvinte emoționante, dispariția celui care fusese „omul celor mai dulci cîntări românești”, compozitorul care „a făcut pe toți românii să se recunoască, sub farmecul muzicii unitare, membrii unui singur popor”⁹ subliniind pe drept cuvînt rolul patrimoniului cultural comun ca factor al coeziunii naționale.

Reîntorcîndu-ne la începutul de veac, îl aflăm pe învățătul istoric, în după amiaza zilei de 9 noiembrie 1905, călătorind spre Caransebeș cu trăsura unui „ungur bun și tăcut”, a cărui redusă comunicativitate îi oferă răgazul să observe netulburat împrejurimile. Ca în altele rînduri, cucerit de ineditul priveliștilor, scriitorul îl substituie pe omul de știință, în pagini care

⁴ I. D. Suciuc crede [N. Iorga și Banatul, Orizont, XVII (1966) nr. 8 (martie)] că istoricul a cunoscut pentru întîia oară Banatul în 1906. Este evidentă confuzia între anul publicării notelor de călătorie și acelea în care a avut loc vizita însăși, fapt confirmat chiar de datările lui N. Iorga. Astfel, în august 1905 îl găsim la Sibiu, la 1 octombrie 1905 la Teiuș, la începutul lui noiembrie la Satu Mare, în cursul aceleiași luni consemnîndu-și impresiile din Timișoara.

⁵ N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal...* p. 382—384.

⁶ *Drapelul*, V, nr. 125/11. XI. 1905.

⁷ N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal...* p. 387.

⁸ *Idem* p. 395.

⁹ N. Iorga. *Oameni care au fost*, II, București, 1967, p. 259.

Înaltă relatarea, aproape reportericească uneori, la puterea de sugestie a marii arte. În drum, călătorul admiră purpuriul prevestitor de furtună al unui apus de soare, filtrat printre norii care „se adună și în frământarea lor se spintecă în fulgere, lăsând în margini șuvoaie de ploii peste plaiurile din depărtare. Luna care se desface limpede înaintea apusului deplin, rățăcește printre prăpăstiile negre ca o pasăre obosită”¹⁰.

Cuprins de toropeala toamnei tirzii, tinutul i se înfățișază „sfirtecat de dealuri”, în tonuri și nuanțe sobre, poate chiar mohorâte. Sub burnița de noiembrie ploii îi apar înalți și triști, la locurile de popas „se opresc că-răușii întunecați cu mantăli lungi, care mină carele acoperite cu covergi”¹¹. Fapt lesne explicabil, starea timpului se transmite călătorului într-o dispoziție ușor melancolică, descrierea însăși vădind legănări de melopee. Oricum, calitatea literară a unor pasaje descriptive, paleta mijloacelor de transcriere a impresiilor, excelență mai cu seamă la nivelul celor de ordin vizual, îl recomandă pe N. Iorga drept un remarcabil peisagist al prozei. Se observă de asemeni satisfacția pe care o încearcă scriitorul creionind în trăsături fine, cu o indubitabilă participare afectivă, înfățișarea locurilor străbătute, pe care o însuflește prin vibrația unui lirism discret, oarecum straniu. Așa încît, potrivit constatării lui Tudor Vianu, construindu-și descrierea din „note misterioase”, cu mijloacele și arta „unui peisagist romantic, din descendența lui Chateaubriand”, fiecare pagină a lui N. Iorga, puternic marcată de amprenta personalității autorului, „este un lucru absolut individual, imposibil de a fi confundat cu produsul altei pene”¹². Proprie — fără să aparțină, desigur, în exclusivitate — mai ales prozatorilor moldoveni, vocația de peisagist este echilibrată și depășită la N. Iorga de minuția erudită a detaliului istoric, subsumat, cel puțin în cazul de față, contextului.

În trecerea prin acel „șir de așezări românești care sînt Găvojdia, Jena, Sacu, Prisaca, Zăguzeni, Jupa”, călătorul remarcă spiritul de independență al locuitorilor, foști grăniceri, care „n-au voit să sufere, în mindria lor de ostași, amestecul preotului în școală”, obținind astfel dreptul de a-și instrui copiii în școli comunale. Cu o ipoteză asupra numelui localității spre care se îndrepta — lingă apa Sebeșului s-ar fi aflat cîndva un alt Căvăran, denumit, spre deosebire de primul întîlnit în drum, Căvăranul Sebeșului — N. Iorga își face intrarea în orașul care, sub aspect edilitar, nu pare să-l fi încîntat prea mult.

Trăsura „se zguduie pe drum prost, măcinat și săpat în rătăcării”; în schimb, casele încep totuși „mai bine decît în Lugoj”. Se declară mulțumit de strădaniile unor oameni de cultură localnici, îndreptate în scopul menținerii și amplificării ideilor de continuitate a elementului românesc în aceste tinuturi și implicit de argumentare a comuniunii naționale cu românii le dincolo de munți. Amintind de Nicolae Popea, episcopul de atunci al Caransebeșului, ni-l prezintă ca pe „un vechi ajutor al lui Șaguna, un român bun și un ortodox și mai bun, un scriitor care s-a învrednicit a fi ales membru al Academiei din București”¹³. Ni se relevă ca interesantă o comparație care să alăture caracterizarea de mai sus unei alteia, realizată în termeni apropiați, al cărei beneficiar este de această dată Samuil Micu. Cărturarul ardelean a fost, opinează N. Iorga, „un rău călugăr, un rău preot, un rău convertit, dar tocmai pentru aceea un bun român”¹⁴. Credem că se poate distinge din această opoziție marca de calitate care diferențiază cele două personalități aflate în discuție, net favorabilă lui Samuil Micu.

¹⁰ N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal...* p. 395—396.

¹¹ *Idem*, p. 396.

¹² Tudor Vianu. *Artă prozatorilor români*, I, București, 1966, p. 210.

¹³ N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal...* p. 397.

¹⁴ N. Iorga. *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, II, București, 1969, p. 162.

Vizitatorul notează cu mulțumire că la tipografia caransebeșeană se editează sub îngrijirea lui Enea Hodoș, cel care „a strîns atîtea frumoase cîntece bănățene”, colecția intitulată „Biblioteca noastră”, ce cuprindea, pe lîngă „alegeri din scriitorii români”, și studii despre populația românească a Banatului. Remarcă de asemenea inscripțiile, redactate „într-un prea frumos grai românesc, fără nici o deosebire față de cel din părțile libere”, pe care le descoperă în incinta unor lăcașuri de cult și sesizează, în acuratețea limbii scrise, influențele unificatoare ale principatului muntean și în special ale Olteniei învecinate. Neconținut întreținută prin trecerea în Banat a unor locuitori de peste munți, această înriurire a găsit teren prielnic în conștiința națională a vechilor grăniceri bănățeni, cu atît mai mult cu cît dobîndiseră, prin forța împrejurărilor, o oarecare autonomie. N. Iorga constată, cu o satisfacție ce se poate imagina cu ușurință, că preparandia de învățători, susținută materialicește de „tărănimea noastră din aceste părți”, e frecventată de „tineri inimoși și mîndrii de neamul lor” care vor da „o nouă îndreptare, mai sigură... tuturor puterilor de viață ale neamului nostru de aici”¹⁵.

Destul de întinsă, din relatarea vizitei sale la Caransebeș nu puteau să lipsească impresiile directe despre oraș și locuitorii acestuia. Deși modeste în comparație cu edificiile oficiale din centru, „casele mici, foarte curate” ale unor „maistori, calfe, economi” români îi stîrnesc admirația. Tîrgurile de joi din Caransebeș sînt evocate și pentru policromia costumelor populare. Sătenii îmbracă „șube cafenii și sure, femeile gătite, care în aceste părți poartă la spate, în loc de caltrînă, numai oprege, fire răsfirate de lînă roșie prinse într-o bată țesută cu fir” adaugă o notă de pitoresc și vioiciune în aspectul orașului. Petrecînd una din zilele șederii sale la Caransebeș în casa lui Petru Barbu, redactorul publicației locale „Foaia diecezană”, N. Iorga ține să precizeze că soția acestuia e sora poetului Victor Vlad Delamarina, „ofițer mort tînăr în serviciul României și care a lăsat frumoase versuri bănățene și descrieri de călătorie pe care, cu multă pricepere, le-a ilustrat însuși”¹⁶.

I-a fost dat mai tîrziu istoricului să celebreze memoria unui alt ofițer bănățean, originar din Caransebeș, al cărui nume stă înscris printre cele ale marilor apărători ai libertății patriei. Generalul Ioan Dragalina, va scrie N. Iorga la 15 octombrie 1916, a luptat „pentru ceea ce alții cunosc abstract, iar el vedea aievea, ca scop apropiat: libertatea robilor din însăși semîntia sa”¹⁷. Pentru ca la 27 octombrie să adauge: „... dar mîine... cînd colo departe-n Caransebeș va flutura steagul sub care el și-a vărsat sîngele, vom ridica pe locul unde el a fost dăruit neamului, statuie de bronz intru pomnirea curatei figuri de erou care se ascunde vederilor noastre”¹⁸. Există, poate, printre panegiricele purtînd semnătura lui N. Iorga, pagini încă mai vibrante. Raportate însă la momentul istoric dat, îndeajuns de neprielnic, semnificațiile rîndurilor de mai sus depășesc considerabil simplul gest de reverență față de eroul de la Jiu, exprimînd convingerile adînci ale lui N. Iorga — dincolo de vicisitudinile vremii — asupra evoluției ireversibile a evenimentelor care apropiiau, în mod obiectiv, împlinirea idealului unității noastre naționale.

Începutul de iarnă care-l surprinde la Caransebeș — în acel noiembrie 1905 primele zăpezi acoperiseră deja piscurile muntilor din preajma orașului — îl împiedică pe călătorul nostru să viziteze și Oravița, unde fusese chemat „cu toată prietenia”. Luînd din nou drumul Timișoriei, de această dată cu trenul, străbate cuprinsul transilvan mai întîi pe Valea Mureșului, apoi prin Făgăraș și Brașov, trecînd în Moldova prin pasul Ghimeș Palanca.

¹⁵ N. Iorga. *Neamul românesc în Ardeal...* p. 397.

¹⁶ *Idem*, p. 399.

¹⁷ N. Iorga. *Războiul nostru în note zilnice, 1916—1917, II*, Craiova, p. 370.

¹⁸ *Idem*, p. 238.

Influența pe care acest prim contact direct cu stările de lucruri din ținuturile transmontane a exercitat-o asupra tinărului, pe atunci, învățat a fost hotărâtoare și N. Iorga o recunoaște cit se poate de clar. În Transilvania și Banat a avut revelația, întărită prin legăturile ulterioare ca și prin cercetările sale istorice, a perenității elementului românesc, a necesității imperativo de a sprijini, prin acțiune culturală, prin publicistică militantă și mai cu seamă prin dezvoltarea comunității de obârșii, a relațiilor politice, economice și spirituale care s-au menținut fără întrerupere în decursul timpurilor între românii din Moldova și Muntenia cu acei din provinciile de peste munți, dreapta revendicare a unității statale. Așa precum observa el însuși, găsind în aceasta suficiente îndreptățiri ca să acționeze cu energia-i caracteristică, „rădăcina noastră nu poate fi smulsă din adîncimea unui pămînt care a numit pe străbunii noștri întîii născuți ai săi”¹⁹. Astfel încît nu ne rămîne decît să subscriem la afirmațiile unui istoric și critic literar clujean care considera că „Iorga s-a descoperit pe sine în Transilvania”, că a devenit „cu adevărat conștient de misiunea sa, de rosturile activității sale”²⁰ abia în urma asimilării spiritului acestor locuri²⁰. O mare cauză își aflase în acest mod un susținător pe măsura sa.

O dată statornicite legăturile lui N. Iorga cu Banatul aveau să se amplifice neconținut în timp, atît pe calea vizitelor cit și prin mijlocirea corespondenței pe care o poartă cu reprezentanți de marcă ai intelectualității bănățene. Originar din Rudăria, comună de pe Valea Almăjului²¹, istoricul Ion Sirbu, cercetătorul erudit al „Relațiilor externe ale lui Matei vodă Basarab” (Leipzig, 1899) i se adresează astfel din Viena lui Nicolae Iorga încă la 3/15 decembrie 1899, înainte așadar de prima călătorie a acestuia în Banat. Scrisoarea, aproape în întregime sa, nu este decît o declarație de prețuire fără rezerve. „Încîntat de fraza dumneavoastră limpede, curgătoare — scrie Ion Sirbu — am rămas acum cînd am citit cele trei conferințe ale d-voastră de la Ateneu și Memoriile citite la Academie... am rămas, zic, robit de toată ființa d-voastră”²². Cînd, și nu cu mult mai tîrziu, bănățeanul avea să încerce o istorie a lui Mihai vodă Viteazul, lucrare rămasă, din păcate, neîncheiată, Ion Sirbu îi scrie din nou lui Iorga, într-o manieră care exclude ipoteza unor elogii de circumstanță: „Ce să fac? Dacă am avut nenorocirea să caut și eu urmele titanului trebuie să încep a mizgăli acum în urmele duor titani, a celui cu faptele și a celui cu scrisul...”²³. Expediată din Rudăria la 6/19 august 1902, misiua conține și rugămintea semnatarului de a i se trimite partea apărută din „Istoria lui Mihai Viteazul” pentru „poporul românesc”, tipărită de N. Iorga în anul 1901.

Cunoaștem părerile lui Iorga despre corespondentul său bănățean din surse mai tîrzii, în speță dintr-un articol publicat în 1922, la moartea prematură a lui Ion Sirbu. Acesta ar fi fost „unul dintre cei mai răbdători și conștiincioși printre aceia cari în ultimele decenii s-au trudit să deslușească, pînă în amănunte, trecutul, plin de exemple și săgăduieli pentru viitor”. El aducea „o islețime firească și un dar de a răzbate pînă la ultima expresie a preciziunii”; cit despre cercetarea asupra relațiilor externe ale lui Matei vodă Basarab, N. Iorga apreciază că dincolo de ceea ce a dat istoricul almăjan „e imposibil a se merge ca atentă fixare a faptelor, de toată ordinea”²⁴. Și cu toate că schițează unele rezerve, mai ales în ce se referă la

¹⁹ N. Iorga. **Neamul românesc în Ardeal...** p. 417.

²⁰ Nicolae Balotă. N. Iorga despre ardeleni. *Tribuna*, XV, nr. 16 743 din 22 aprilie 1971.

²¹ La aniversarea centenarului morții lui Eftimie Murqu (1805—1870), originar de asemeni din Rudăria, localității i s-a atribuit, prin Decret al Consiliului de Stat, numele democratului revoluționar pașoptist.

²² I. E. Torouțiu în *Studii și documente literare*, XII, București, 1940, p. 178.

²³ *Idem*, p. 181.

²⁴ N. Iorga. **Oameni cari au fost**, p. 197.

pretenția de a redacta lucrări științifice în grai bănățean, ca și la anumite porniri polemice nejustificate, după cum crede N. Iorga, expresia preluării pentru ceea ce reprezintă contribuția lui Ion Sirbu pe tărîmul cercelării istorice se menține intactă.

Alte mărturii atestă ecourile favorabile pe care le-a trezit în Banat acțiunea energetică, din martie 1906, pe care însuși Iorga o numea lupta pentru limba românească. Pronunțându-se împotriva cercurilor cosmopolite care nesocoteau, pină și de pe scena Teatrului Național din București, drepturile graiului nostru disprețuit de „cei mari și bogați”, atitudinea profesorului, indemnurile sale fățișe, antrenează studențimea din Capitală într-o manifestare de stradă reprimată brutal de poliție. Alături de Mihail Sadoveanu, B. P. Hașdeu, Octavian Goga, George Coșbuc, Ioan Slavici, Ștefan Luchian întâlnim, printre acei care au condamnat represiunea polițienească, și numele unui Traian Oprea, care expediază din Moldova Nouă o telegramă în sprijinul poziției lui N. Iorga ²⁵.

O corespondență al cărei interes rezidă mai cu seamă în ceea ce ne îngăduie să urmărim modul de manifestare a influenței sale în Banat este cea purtată cu scriitorul și publicistul Mihail Gașpar. Datată 10 mai 1909 și expediată din Lugoj, o scrisoare a acestuia din urmă îl înștiințează pe profesor despre gesturile „cocieșești” ale autorităților, care interzisese difuzarea ziarului „Neamul românesc” ²⁶. Sint cel puțin două elemente care se cuvin subliniate în cursul acestei simple știri. Dacă lupta pentru emanciparea națională pe care Iorga o susținea și pe calea jurnalistică era de natură să provoace reacții din partea celor ce se erijau în apărători ai anacronicei întocmiri statatele a Habsburgilor, apoi răspîndirea și influența publicației care purta cuvîntul savantului în ținuturile bănățene trebuiau să fi fost îndeajuns de puternice încît să determine o asemenea măsură extremă. Încă mai interesantă se relevă o altă scrisoare, purtînd data de 11 ianuarie 1910, care îl înfățișează pe Mihail Gașpar în postura de adept convins și propagator în Banat al ideilor lui N. Iorga. Debutînd prin rememorarea unei convorbiri purtate în grădina de la Vălenii de Munte a istoricului, împrejurare ce pare să fi avut urmări decisive pentru activitatea sa ulterioară, Mihail Gașpar continuă:

„Și am început apostolatul ideilor prin acest Banat atît de frumos și atît de bîntuit de patimi. Am început la Lugoj și am ajuns pină la Oravița, unde am putut vorbi sub auspiciile Astrei, despre acel curent nou, care este menit a aduce o nouă viață în orașele oboșite, care deschide noi cărări de fericire neamului nostru de pretutindeni” ²⁷. Legăturile scriitorului bănățean cu acela căruia i se adresa „iubile maestre” au fost multiple și ele au înrîurit însăși formarea lui Mihail Gașpar ca militant în sensul idealurilor de unitate națională. Componentă inseparabilă, acțiunea culturală menită să ridice masele populare la o anume treaptă a înțelegerii proceselor istorico-sociale se număra, de asemeni, printre mijloacele la care, pe urmele unor predecesori iluștri, N. Iorga apela în mod curent. Fost participant la cursurile de vară de la Văleni, aderența lui Gașpar la mișcarea, cu ample rezonanțe în epocă, vizînd luminarea culturală a poporului își află așadar una din explicațiile posibile. Propria-i mărturie este de altfel edificatoare în această privință. „Niciînd zilele de la Văleni nu se vor putea șterge din sufletul meu — scrie el lui N. Iorga la 27 august 1909 — voi sta în bine și în rău cu dv. și lingă steagul pe care l-ați desfășurat pentru un mai fericit viitor” ²⁸. Cît despre scrisoarea din 6/19 iunie 1910, aceasta conține rugămintea, îndeplinită se pare, ca Iorga să-l sprijine materialicește pe un Moise Ienciu, fiu de „tărani lipiți de săraci” care ar fi voit să întreprindă o călătorie de studii în străinătate.

²⁵ N. Iorga, **Lupta pentru limba românească**, București, 1906, p. 136.

²⁶ I. E. Torouțiu în **Studii și documente literare**, VII, București, 1939, p. 236.

²⁷ Idem, p. 237—238.

²⁸ Idem.

În „Neamul românesc literar” apare, în anul 1909, narațiunea istorică „Din vremuri de mărire” și autorul, același Mihail Gașpar, îl înștiințează pe editorul său că publică în „foița Drapelul un roman care se petrece în Banat: Altare dărimate”²⁹. Iar dacă bănătenii i-au lăsat lui N. Iorga, după cea dintâi drumetie, asemenea impresii ca acelea pe care le-am consemnat mai sus, istoricul nu înțelege să rămână dator. Cînd, în anul 1906, peste 1 000 de locuitori ai cuprinsurilor Banatului se deplasează la București, marele cărturar, „care insumează în persoana sa țara întreagă” după cum observa emulul său Mihail Gașpar, îi însoțește pretutindeni. Luate laolaltă, toate aceste elemente oferă, deși parțială, reprezentarea a ceea ce au însemnat legăturile lui N. Iorga cu oamenii și locurile din Banat, spre cîștigul incontestabil al ambelor părți. În timpul mării conflagrații mondiale, gîndurile savantului patriot se îndreptau cu tristețe „cătreci acei bieți săteni români din văile Ardealului, de pe cîmpiile mănoase ale Banatului... cari s-au dus să-și verse singele” pentru o cauză ce le era străină³⁰.

Cu atît mai mare trebuie să fi fost mulțumirea sa în 1923, cînd a putut străbate din nou ținuturile de astă dată eliberate. Încă în prefața primei ediții a cărții dedicate românilor ardeleni și bănățeni, N. Iorga își exprima dorința de a îmbogăți „mai ales capitolul despre Banat, pe care fără voia mea l-am lăsat așa de sărac”. Nu putea să presupună, la vremea cînd încredința tiparului aceste rînduri, că se va reîntoarce abia după un interval de 17 ani. Luînd de această dată calea ce l-a condus, urmînd Valea Bistrei, din nou spre Caransebeș, își consemnează impresiile cu aceeași activitate care le-a păstrat, peste timp, prospețimea. Observă în primul rînd întinderea mai mare a satelor față de cele din Hațegul învecinat, ca și forma tradițională, românească, a construcției caselor. Înălțîșarea oamenilor îi prilejuiește o seamă de reflecții deosebit de interesante, pîrîndu-i-se că distinge pe chipurile lor nu numai trăsăturile aspre ale dacilor ci și pe acelea, mai spiritualizate, de sorginte italică. „Figuri rotunde, cu ochi mari, cu pielea foarte arsă de soare, mișcări iuți, de o spontaneitate aproape sălbatică. În aceste trupuri vinjoase se zbat comori de energie. Sînt mașini de ofensivă umană gata oricînd să-și înceapă jocul”³¹. Ignorînd relicențele omului de știință, crede că recunoaște într-unul și același chip, filtrate pînă la esențe, expresiile celor două semînți originare: dacul „grămădit în muntele ultimei lui apărări” și italicul bronzat de soarele mai generos al țării lui sudice.

Remarcă în același timp existența îndeajuns de precară a localnicilor, „uitați de grija guvernelor ce s-au urmat”, truda lor zilnică, atît de puțin răsplătită. Și cu nedisimulată simpatie, cochetăria feminină nedescurajală nîcîind de împrejurări potrivnice: deși acoperite de „praful muncii la cîmp”, femeile își poartă cu eleganță naturală veșmintele, fie ele chiar „vechi oprege cu franjuri lungi, roșii”³². Revederea Caransebeșului, în care este de îndată înconjurat de prieteni, îi oferă ocazia să adauge o nouă și importantă serie de știri referitoare la trecutul orașului. Mai presus de toate, îl bucură însă gestul sătenilor din Obreja, veniți special ca să-l asculte și împreună cu care se fotografiază. Există încă și astăzi în gospodărească așezare de pe Valea Bistrei oameni în amintirile cărora mai stăruie, chiar estompate de trecerea atîtor decenii, momentele întîlnirii cu Nicolae Iorga. Marele istoric nu și-a putut stăpîni însă regretul la vederea acelor descendenți ai vechilor oșteni care, într-o zi de tîrg, roiau prin piața orașului cu un „aer amărit” asemeni celor întîlniți în zona montană a ținutului.

²⁹ Ibidem.

³⁰ N. Iorga. *Războiul nostru în note zilnice, 1914—1916*, I, Craiova, P. a. p. 12.

³¹ N. Iorga. *Neamul românesc...* p. 6.

³² Idem. p. 432.

³³ Ibidem.

Cit despre caransebeșeni, aceștia au cultivat amicitia profesorului care intruchipa, și nu doar numai pentru ei, expresia superlativă a spiritualității noastre. Cu deosebire semnificativă ni se pare, în această ordine a ideilor, frecvența în coloanele unei modeste publicații locale ca „Foaia diecezană” a știrilor despre activitatea prodigioasă a lui N. Iorga. Rind pe rind, savantul e semnalat la Paris, unde conferențiază la celebra Sorbona, în Elveția, la Roma, din nou în Franța ca îndrumător al școlii române de la Fontenay-au-Roses, ca și în țările iberice. Observînd, cu dezarmantă candoare, că la una din expunerile prezentate la Paris „cei mai iluștri istorici francezi au fost văzuți luînd unele notițe”, autorul rămas anonim al acestei consemnări exprimă, în fond, admirația unanimă față de geniul aceluia care a reprezentat cu strălucire peste hotare știința istorică românească³⁴. O scurtă vizită a lui N. Iorga la Caransebeș, în ziua de 30 mai 1931, dă naștere unor entuziaste manifestații din partea localnicilor, care nu uitaseră că profesorul i-a „mai cercetat de două ori”. La rîndul său, oaspețele mulțumește după cuviință urmașilor „bravilor grăniceri”³⁵.

Ultima călătorie în Banat îl va purta, în vara anului 1939, către satele din Valea Almăjului, din părțile Carașului și Clisura Dunării. Pitorescul așezărilor, generozitatea cu care natura a înzestrat aceste locuri, deși fac obiectul unor deosebit de valoroase însemnări cedează totuși pasul în favoarea observației sociale acute, care îmbracă uneori forma revoltei deschise. Protestul vehement împotriva stării de inapoiere economică și culturală a satelor capătă, sub penna lui N. Iorga, aspectul unor veritabile filipice. Astfel, locuitorii din Clisură sînt siliți să-și caute „de lucru cum pot”, iar cei din Valea Bolvașnița, de altfel „deștepti și întreprinzători” se înfățișează ca „o biată adunătură de oameni săraci”³⁶. Străbate mai apoi drumul de „o fantastică frumusețe” spre Oravița, poposind între altele, și în satul natal al lui Eftimie Murgu și Ion Sirbu Bazinul minier din apropierea Oraviței, situat într-un impresionant cadru natural, îi reține atenția nu doar prin vestigiile istorice, ci mai cu seamă pentru „truda și durerea” cu care oamenii luptă spre „cîștigarea bucății de pîine”³⁷.

Cunoaștem, dintr-o relatare apărută în ziarul orăvițean „Românul”, modul în care a decurs vizita lui N. Iorga în centrul administrativ al fostului județ Caraș. La 28 august 1939, după o călătorie nu lipsită de peripeții, savantul descinde în vechiul oraș sud-bănățean, care-și scuturase, pentru cîteva ore măcar, toropeala provincială. Întîmpinat printre alții și de publicistul Sim. San. Moldovan, care „i-a dăruit broșurile lui”, profesorul a cercetat apoi vechile clădiri, catedrala unde a tălmăcit inscripții și a fotografiat ornamentele și odoarele. Însoțite de comentarii, reproducerile fotografice ale acestora aveau să figureze în lucrarea „Arta românilor din Banatul muntos”, tipărită în 1940 la Vălenii de Munte. În cursul aceleiași zile, N. Iorga și-a continuat călătoria spre Moldova Nouă, trecînd prin satele bufănești Ciclova, Sasca Montană, Cărbunari și Stinăpări.

Trecerea sa meteorică prin anodinu l orașel care era pe atunci Oravița, prezența lui șocantă prin dimensiuni și perspective se pare că a provocat unora din localnici amare reflecții asupra soartei ingrate pe care oficialitățile vremii o hărăziseră acestei localități cu vechi tradiții în cultura românească. Același reporter se lamentează, și pe bună dreptate, considerînd că după vizita lui N. Iorga, prin contrast, meschinăriile politice, dizolvarea în mărunțișurile cotidiene vor fi cu atît mai greu de suportat³⁸. La Cărbunari călătorului i se „stringe inima” la vederea sărăciei înfiorătoare a satului; oa-

³⁴ Foaia diecezană, XLIII, nr. 13/25 martie 1928.

³⁵ Idem, XLVI, nr. 22/31 mai 1931.

³⁶ N. Iorga, *Priveliști bănățene*, în *Revista Inundațiilor*, VII, nr. 11/1 noiembrie 1939, p. 244-245.

³⁷ Idem, p. 255.

³⁸ *Românul*, XIII, nr. 4/3 septembrie 1939.

menii erau încovoiați de greutatea insuportabile ale existenței; copiii i se înfățișau „în cămășute murdare și rupte”. N. Iorga consideră că statul burghezo-moșieresc, pe care-l indică drept singurul vinovat pentru această stare de lucruri, era „mai orb decît moșneagul din căsuța bătrînă” povîrnită într-o margine de drum³⁹. Asemenea accente, alăturate poziției ferme a savantului contra politicii de fascizare a țării au atras asupra-i ura cercurilor reacționare care aveau să cufunde România în bezna dictaturii legionaro-fasciste.

Pentru N. Iorga drumurile acestor meleaguri, pe care le îndrăgise profund, s-au închis în 1939. Iar dacă una dintre ultimele sale lucrări se intitulează „Observații și probleme bănățene”, faptul ni se pare că este îndeajuns de elocvent prin sine însuși. Poate că alte și alte cercetări s-ar mai fi adăugat celor citate, îmbrățișînd Banatul ca și întreg cuprinsul românesc. Se apropia însă, implacabil, ceasul cînd batrinul stejar urma să fie doborît, fiindcă „facea prea multă umbră”...

ALEXANDRU BÎRSESCU

NICOLAE IORGA — SEINE BESUCHE IM BANAT

(Zusammenfassung)

In vorliegender Arbeit weist der Verfasser auf den positiven Einfluss für das rumänische Nationalbewusstsein aus dem Banat hin, welchen N. Iorga fast vier Jahrzehnte hier ausübte.

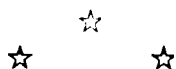
Nach dem Jahr 1918 haben sich diese Wechselbeziehungen vor allem auf dem Gebiet der kulturellen Propaganda geäußert. N. Iorga hatte sich bemüht die Menschen und Landschaft zwischen Donau und Marosch kennen zu lernen und ihm wurde von Seiten der Banater viel Aufmerksamkeit und Ehre gewidmet.

Seine Reiseaufzeichnungen welche in der Sprache der Moldauer geschrieben sind, bekommen dadurch einen besonders grossen literarischen Wert.

³⁹ N. Iorga. *Privești bănățene...*, p. 258.

ACTIVITATEA „ASOCIAȚIEI NAȚIONALE ARADANE“ ÎN SPRIJINUL ÎNVĂȚĂMÎNTULUI ROMÂNESC DIN BANAT ȘI CRIȘANA (1862—1918).

Investigația trecutului cultural al ținuturilor din vestul României, îndreptată cu stăruință pînă acum spre cele trei importante izvoare de lumină: Preparandia din Arad (1812), gimnaziul din Beiuș (1828) și revista „Familia“ din Oradea, implică în mod necesar și o cunoaștere mai temeinică a activității desfășurate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea de către „Asociația națională arădană pentru cultura poporului român“. Cercetări mai vechi ¹ și mai noi ² au conturat, în linii mari, ansamblul de preocupări și coordonatele activității acestei societăți culturale. Studiarea fondului arhivistic, în mare parte neutilizat, permite azi prețioase completări și tratarea unor aspecte incomplet elucidate. Lărgind sfera informației cu materiale documentare inedite, comunicarea de față încearcă să illustreze contribuția asociației culturale din Arad într-un singur domeniu, acela al dezvoltării învățămîntului românesc din părțile Banatului și Crișanei.

Revoluția burghezo-democratică din 1848—1849, care îl dezrobise pe iobag, relevase și pe teritoriul Banatului și Crișanei că accesul la cultură al unor pături mai largi reprezenta o cerință vitală a progresului social. Ea a

¹ T. Botiș, *Asociația națională arădană pentru cultura poporului român*, în *Înnoirea*, II, Arad, 1939, nr. 13—14, 19—20.

² V. Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Bibl. hist. Romaniae, 1966, Idem, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, 1968, p. 48—58.

demonstrat și aici, ca și în restul Transilvaniei, că a sosit vremea — cum se exprima S. Bărnăuțiu — în care „lumina științelor și artelor mai mult nu poate fi proprietatea unor clase privilegiate, ci trebuie să se facă bun comun a toată națiunea”³. În numele acestui deziderat, românii din Banat și Crișana în frunte cu Eftimie Murgu, revendică „cîmp liber și deschis spre a ne putea cultiva”⁴, iar consfăturile fruntașilor politici și sinoadele bisericești din anii de după înăbușirea revoluției pretindeau școli românești de toate gradele ridicate și întreținute din bugetul statului⁵. Revendicarea lor legitimă a fost însă constant nesocotită de autoritățile habsburgice. De aceea, deviza românilor din monarhie pentru mai bine de șapte decenii va fi „cultură națională cu puteri unite”. Societățile cultural-naționale înființate la începutul deceniului al VII-lea — „Astra” (1861), asociația din Maramureș (1861) și asociația de la Arad (1862) — au reprezentat cadrul propice pentru antrenarea unor largi pături populare la eforturi pentru lărgirea rețelei școlare, pentru organizarea și modernizarea învățămîntului, iar după încheierea pactului dualist pentru apărarea școlilor românești împotriva atacurilor venite din partea autorităților austro-ungare.

Asociația de la Arad a îmbrățișat de la început cauza învățămîntului național pentru românii din comitatele vestice. Chestiunea școlilor românești era doar o componentă a programului său cultural mult mai vast, a cărui finalitate era „înaintarea literaturii române și a culturii sociale prin citire și conversare”. În acest scop, din fondurile create prin contribuția membrilor săi — învățători și profesori, preoți, meseriași și negustori, funcționari recent ridicați dintre români —, asociația va abona foi și reviste, gazete și cărți românești editate în Transilvania și în România, va deschide un „cabinet de lectură” și o bibliotecă, va organiza conferințe, petreceri și manifestări cultural-artistice, va acorda subvenții pentru tipărirea „opurilor literare și artistice române”⁶.

Meritul asociației de a fi reprezentat decenii la rînd un veritabil „factor al înaintării culturii naționale române” în părțile apusene ale Transilvaniei rezidă înainte de toate în preocuparea sa constantă pentru progresul cultural prin mijlocirea școlii. Prezența în conducerea ei a lui Vincentiu Babeș, Procopie Ivașcovi, Gheorghe Popa, Athanasie Sandor, Teodor Șerb, Anton Mocioni etc., personalități culturale și politice dinamice, a imprimat societății arădene, chiar din faza începuturilor, o orientare spre chestiunile școlare. Lipsa de școli în comune, dezinteresul autorităților politice habsburgice și a nobilimii din comitate pentru astfel de instituții, abandonarea aproape completă a învățămîntului de către guvernul ungar și trecerea lui în mîna clerului în urma ordonanțelor din 1859 pentru Arad și Bihor și din ianuarie 1862 pentru Banat⁷, se impun atenției conducătorilor noii asociații culturale. Și aici, ca și în principalul transilvan sau în Maramureș, chestiunea școlii este corelată cu lupta pentru afirmarea unor drepturi politice și naționale vitale pentru românii de pe teritoriul imperiului habsburgic. În condițiile trecerii de la neoabsolutismul habsburgic la așa-zisul regim „liberal”, problema dezvoltării învățămîntului propriu era apreciată (de către cei mai avansați cărturari transilvăneni) ca vitală pentru însăși „energică și dreaptă pretensiune” a poporului român „de a ieși de sub tutoratul altora” și „de a trăi ca popor liber”⁸.

³ S. Bărnăuțiu, *Românii și ungurii. Discurs rostit în catedrala Blajului, 2/14 mai 1848*. Cu introducere și comentariu de G. Bogdan-Duică, Cluj, 1924, p. 30.

⁴ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, XI, nr. 32 din 9 august 1848; G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, București, 1937, p. 175.

⁵ Gh. Lițiu, *Românii arădani în frământările anilor 1849—1850*, Arad, 1947, p. 58.

⁶ Vezi V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească*, p. 49 și urm.

⁷ Albina, I, nr. 50 din 3/15 august 1866, p. 2.

⁸ *Organu pedagogicu pentru educațiune și instrucțiune*, redactat de I. Popescu, Sibiu, 1863, p. 1.

Dintr-o astfel de convingere ce stăpînea mințile multor cărturari că „nimica nu poate fi mai folositor pentru națiunea noastră decît creșterea tinerimei” rezultă indemnul patetic formulat de primul președinte al asociației din Arad, Procopie Ivașcovici, în fața adunării generale de a se acorda „cu preferință” sprijin moral și material propășirii învățămîntului. În primul rînd — cerea oratorul — „să se acorde ajutoare și stipendii (burse) pentru tinerimea școlastică din clasele și facultățile mai înalte”. Avertiza însă că nu trebuie să se neglijeze nici școlile elementare sau de meserii, a căror sprijin va reprezenta un mijloc sigur de a „asigura cultura poporului și... avantaje în industrie și luminare”⁹.

Urmînd acest indemn, asociația națională arădănană se conforma propriilor statute, votate la înființare (1863) și modificate, la cererea autorităților, în 1868¹⁰. Atingerea scopului societății, care „preste tot e cultura națională a poporului român” va fi consecința perseverării pe calea indicată de § 1 din statut: „a da ajutoriu de bani sau alt feliu de ajutoriu ori remunerațiune materială studenților și preste tot tinerilor români mai săraci cari umblă în instituturile de învățătură sau și altcum se pregălesc pe orice carieră științifică, artistică, industrială, de neguțătorie sau economică, așa și învățătorilor elementari români cari în chemarea lor se trudesă cu spor de laudă... din timp în timp a întinde ajutorință școalelor elementari, care sînt în lipsă de cărți și de alte unelte școlastice, iar învățăceilor a da premie”¹¹. Bază pe entuziasmul stîrnit în lînturile de pe Mureș și cele trei Crișuri, membrii asociației culturale arădane activau cu zel pentru stringerea fondurilor necesare înfăptuirii acestui program. De cea mai mare urgență li se părea tuturor chestiunea ajutorării celor mai săraci dar merituosi tineri români de la Preparandia din Arad și liceul din Beiuș, de la „Arhigimnazialul” romano-catolic și academia de drepturi din Oradea și de la școlile străine din celelalte provincii ale imperiului.

În primii ani, cînd activitatea asociației antrena entuziaști susținători, din fondurile sale au fost împărțite mici ajutoare și stipendii la mai mulți tineri. O statistică a lor lipsește, iar în prezent o estimare a cheltuielilor efectuate în acest scop este dificilă întrucît aproape nici într-un an stipendiile stabilite de adunările generale, de cîte 50, 30, 20 fl., nu au putut fi complet achitate din lipsa de fonduri. De pildă, în anul 1867 a fost stabilită o listă de 30 elevi și studenți ce urmau să primească respectivele stipendii, în fapt modeste ajutoare între 20—50 fl.¹² Dar din suma totală de 600 fl. au rămas nedistribuiți 430 florini. Nici școlile populare de prin satele mai sărace din comitatele Arad, Bihor, Caraș prevăzute a fi ajutate din fondurile asociației cu 400 fl., nu au primit nimic în acel an¹³. Nedistribuite au rămas toate ajutoarele preliminate pentru anul școlar 1868/1869, din care doar 600 fl. vor fi repartizați în anul următor¹⁴. În schimb, în anii 1862—1867 de ajutoarele asociației, ce s-au ridicat la cîteva mii de florini, au beneficiat zeci de studenți și elevi, învățători și școli sătești. De exemplu, numai în anul școlar 1863/1864, din fondul asociației, cifrat la 1768 florini, 1510 fl. au fost destinați

⁹ T. Botis, *Asociațiunea națională arădănană pentru cultura poporului român (Înființarea și cei dintîi ani ai existenței ei)*, în *Înnoirea*, II, Arad, nr. 19—20 din 1—15 iulie 1939, p. 6.

¹⁰ *Statutele asociațiunei naționali arădene pentru cultura poporului român*, Arad, 1863, 8 p., Arh. St. Arad, fond „Asociațiunea națională” (în continuare se va cita: fond Desp. „Astra”), dos. 5/1863; *Albina*, III, Viena, nr. 129 din 22 decembrie/3 ian. 1868, p. 3.

¹¹ *Idem*, p. 3.

¹² *Albina*, II, Viena, nr. 61 din 2/14 iunie 1867, p. 3.

¹³ Arh. St. Arad, fond Desp. „Astra”, Statutul casei Asociațiunei naționale ro-

¹⁴ *Idem*, V, Pesta, nr. 54 din 28 iunie/10 iulie 1870, p. 2—3; *Raport general despre activitatea Direcției Asociațiunei naționale din Arad pentru cultura poporului român, pe anul 1869/1870*.

cheltuielilor pentru învățămînt: 377 fl. pentru ajutorarea școlilor sătești, 377 pentru premiarea învățătorilor zeloși în activitatea lor, 377 fl. pentru cărți pe seama bibliotecii, rechizite și manuale școlare pentru comunele lipsite etc.¹⁵

În realitate, asociația culturală trecuse printr-un moment dificil în anii 1867—1870. Cauza dificultăților, reflectată în lipsa acută de fonduri, — constată adunarea generală din 1870 — „provine de la apăsarea spiritelor naționale din viața publică”¹⁶ ca urmare a accentuării politicii de oprimare națională a românilor din monarhia austro-ungară. Circa un deceniu după încheierea pactului dualist, activitatea asociației a trebuit sistată aproape total. Fenomenul nu este singular în monarhie. Urmare a aceluiași împrejurări politice, activitatea asociației cultural-naționale a slovacilor (*Matica slovenska*) pe tărîm școlar a fost, la scurt timp, paralizată de către guvernul burghezo-moșieresc al lui Coloman Tisza¹⁷. Abia după 9 ani de la reanimarea ei de către „Conferința națională a românilor din Arad”, inițiată în 1880 de către Mircea V. Stănescu¹⁸, ea va acorda din nou stipendii pînă la începutul secolului XX. În general, aproape jumătate (5/11 din total) din veniturile sale, ce au atins cifra medie de 4—5 000 fl., au fost destinate anual sprijinirii învățămîntului confesional românesc din Banat și Crișana¹⁹. Ceea ce reușise însă asociația culturală din Arad era mult prea modest în raport cu cerințele și chiar cu planurile sale, iar o comparație cu „Astra” de la Sibiu nici nu este cazul să se facă²⁰. Oricît de modestă îi este contribuția la susținerea tinerilor săraci în școli și universități, ajutoarele și stipendiile acordate de asociația de la Arad completează sprijinul material acordat sporadic din măruntele fonduri și fundații școlare ce reprezentau în a doua jumătate a secolului trecut unica bază de întreținere și cultivare în școlile secundare și superioare a talentelor ieșite din straturile de jos ale populației românești. Fondurile școlare de cîteva mii de florini, urcate prin donații și colecțe publice, cu tot rolul important pe care l-au avut, nu puteau suplini ceea ce statul ar fi trebuit să acorde sistematic din bugetul său de milioane de florini. Asociația critică această situație. Într-una din petițiile adresate guvernului, asociația demasca nedreptatea ce se făcea românilor din monarhia austro-ungară, pentru că din cele 80 milioane florini cheltuiți în 10 ani din buget pentru învățămînt, pe seama lor nu s-a prevăzut nimic²¹.

Activitatea asociației pe plan școlar rămîne importantă mai ales pentru cadrul oferit dezbaterii celor mai stringente probleme ale învățămîntului românesc din comitatele vestice: înființarea de gimnazii, licee și școli reale, construirea clădirilor pentru școlile sătești, pregătirea învățătorilor necesari, elaborarea și tipărirea manualelor școlare, orientarea învățămîntului spre un conținut realist și practic etc.

În primii ani de existență ai asociației se dezbătuse mult chestiunea înființării unui „alumneu național român în Arad” pentru a asigura găzduirea și hrana elevilor și studenților de aici, proveniți din satele și comunele Crișanei și Banatului. Internatul trebuia să cazeze anual 100 elevi și studenți: „25 clerici, 25 preparanți, 25 studenți de gimnaziu și 26 tineri care se prepară pe

¹⁵ Arh. St. Arad, fond Desp. „Astra”, Statutul casei Asociațiunei naționale române..., 9 aprilie 1864, f. 159.

¹⁶ Albina, V, Pesta, nr. 54 din 28 iunie 1870, p. 2.

¹⁷ St. Pasiar, *L'udovicova a l'udovijchovna usilie v maticnych rokoch, in Matica slovenská v nasich dejinach. Sbornik statl.*, Bratislava, 1963, p. 67. Mulțumim tov. prof. univ. Mihail P. Dan pentru sprijinul dat în utilizarea acestor informații.

¹⁸ Arh. St. Arad, fond Desp. „Astra”, dos. 130/1830, filele 4, 18.

¹⁹ V. Curticăpeanu, o.c., p. 53.

²⁰ T. Botiș, *Istoria școlii normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*, 1922, p. 359.

²¹ Arh. St. Arad, fond Desp. „Astra” dos. 55/1866, file 2—3.

cariera artistică, industrială, neguțătorie, și economică”²². Proiectul elaborat de unul din membrii asociației și supus dezbaterii adunării generale în iunie 1863, se remarcă prin principiile democrat-burheze ce-i stau la bază: un internat pentru 100 elevi săraci, cărora să li se acorde hrană gratuit; realizarea lui să fie rezultatul contribuției benevole a întregii populații proporțional cu starea ei materială; taxele pentru cazare să fie reduse la minimum pentru a fi accesibile și tinerilor din familii modeste de țărani etc. Se preconizează astfel antrenarea a 157 comune și sate românești din 7 protopopiate aparținând episcopiei ortodoxe de la Arad, și a altor 299 localități din jurul Oradei și a Bihorului. Lor li se vor adăuga toate comunele românești din Banat indiferent de confesiunea lor religioasă, precum și învățătorii, preotii, negustorii etc. din vestul Transilvaniei²³. Noul așezământ școlar românesc ar urma să fie pus nu sub patronajul unei confesiuni, ci sub egida asociației naționale și condus direct de către o „eforie” școlară aleasă pe baza unor statute proprii²⁴. Pentru stimularea donațiilor se vor tipări apeluri și se vor deschide liste de subscripții. Proiectul, de care se legau speranțele multor tineri studioși, este în principiu acceptat de adunarea generală, dar aplicarea lui depindea de fonduri bănești ce depășeau mult puterile asociației de la Arad. Mai târziu, în 1869 proiectul a fost reluat la cererea tineretului studios. De data aceasta, asociația este solicitată să ridice mai multe internate pentru băieți în centrele școlare din Banat și Crișana, dar și „un pensionat central de fete” la Arad, ca urmare a interesului sporit pentru „educațiunea fetelor române”²⁵. Reluarea proiectului este impusă de aceleași cerințe ca în 1863, dar noile împrejurări politice, de după pactul dualist când în gimnaziile și liceele de stat maghiare instrucția și educația excludea cultura națională la care aspira majoritatea populației acestor ținuturi, internatele aveau menirea unui lăcaș de refugiu. Ele trebuiau să răspundă dorinței păturilor sociale românești de a-și cultiva limba, tradițiile și istoria națională, amenințate și treptat excluse din școli. Faptul că inițiativa aparține chiar tineretului studios din Arad²⁶ este elocvent pentru atitudinea sa conștientă de împotrivire față de politica de desnaționalizare practică de guvernele dualiste în Banat și Crișana.

Înăsprirea opririi naționale a împiedecat înfăptuirea proiectului de către asociația arădănană. Realizarea lui parțială are loc mult mai târziu. În 1877, când „profitându-se de autonomia confesională a bisericii ortodoxe”, episcopia din Arad va deschide lângă Preparatorie un „alumneu mic”, refăcut în 1883²⁷.

Concomitent, asociația a înfruntat adversitatea autorităților austro-ungare pentru înființarea de gimnazii, licee și chiar institutul de învățământ superior în limba română pentru populația din vestul Transilvaniei. „Inteligenta” ce forma sufletul asociației, dezvăluie în periodicele vremii — „Concordia”, „Albina”, „Familia”, dar și în foile de la Brașov, „Amicul școlii” din Sibiu etc. — necesitatea imperioasă a unor astfel de așezăminte. Autoritățile politice locale și centrale sînt criticate pentru lipsa de înțelegere și sprijin; satele sînt îndemnate să se asocieze și să ridice școli „capitale” sau „centrale” în districte, gimnazii, licee și preparandii, școli reale și comerciale pentru zone mai largi; se fac petiții și memorii la guvern sau se nasc noi proiecte discutate și ele în presă. Localitățile românești, cu aceeași cărturari în frunte, iau inițiative, solicită ajutoare, fac colecte, ridică clădiri etc. Acum, după 1860 este reluată „cauza, înființîndului gimnaziu român

²² Ibidem, dos. 23/1863, fila 1.

²³ Ibidem, fila 1—1v.

²⁴ Ibidem, fila 2v.

²⁵ Ibidem, dos. 82/1869, fila 20—20v.

²⁶ Autorul „moțiunii” este un absolvent al seminarului teologic și al preparandiei din Arad; Ibid., fila 20.

²⁷ Biserica și școala, XIX, Arad, nr. 15 din 9/21 aprilie 1895, p. 114—115.

din Lugoj²⁸, moții din 18 comune în consfățuri în privința unui gimnaziu la Abrud, Cîmpeni sau Brașov²⁹, reprezentanții românilor sătmăreni întruniți într-o adunare hotărâsc crearea unui fond pentru ridicarea unui gimnaziu la Șeini³⁰ etc. Asociația română arădeană se preocupă de ameliorarea stării materiale a vechii preparandii din Arad. Pentru ameliorarea remunerației celor doi vechi profesori ai preparandiei, Alexandru Gavra și Athanasie Sandor, direcțiunea asociației trimite în 1867, o delegație la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii din Budapesta. Memoriul către guvern solicita subvenții de la stat pentru sporirea salariului celor doi profesori și pentru înființarea unui „gimnaziu național” la Arad sau Timișoara³¹. Argumentîndu-și cererea, asociația națională din Arad aducea critici îndreptate Curtii din Viena și guvernelor sale pentru că din cei 80 milioane florini destinați în ultimii 10 ani învățămîntului, doar 4000 s-au acordat pentru gimnaziul din Brașov, iar „românii gr. — orientali din Ungaria n-au primit nici un crucer, măcar că și ei plătesc contribuțiunea și poartă greutățile ca și ceilalți locuitori ai imperiului”³².

Lupta pentru gimnaziu român la Arad nu s-a stins o dată cu refuzul autorităților politice, ce amenințau chiar și preparandia cu închiderea, sub pretextul neîndeplinirii condițiilor materiale prevăzute de lege. Planul născut în sinul asociației, este amplificat ulterior de fruntașii politici și cărturarii din Arad. Fostul fondator și secretar al Asociației naționale, Ioan Popovici-Desseanu, elaborează în 1871 un proiect pentru „organizarea și fondarea unui institut de învățămînt mai înalt pentru eparhia arădeană” care să cuprindă un gimnaziu inferior și unul superior, o preparandie, teologie, „facultăți academice de drepturi și filozofice precum și politehnice”. El concepea o instituție de învățămînt superior la Arad, pe lângă care să funcționeze și nu „alumneu... unde studenții săraci să fie prevăzuți cu prînz și plîne”³³. Aceleași planuri le nutreau și cei peste 300 reprezentanți ai populației române din comitatele Arad, Bihor, Cenad, Caraș, Timiș, Zarand, Săltmar, Chioara, întruniți în „conferința națională” din 9 mai 1872, la Arad, cînd înscirau în programul lor de luptă, institutele de învățămînt și cultură publică și pentru poporul român³⁴. Sau la 1877, cînd referentul școlar George Popa propune sinodului ortodox din Arad înființarea a 5 gimnazii române la Arad, Lipova, Timișoara, Buteni și Tileagd³⁵. Noi acțiuni pentru înființarea gimnaziului român în Arad sînt întreprinse și în 1885³⁶, fără ca această idee să poată fi realizată înainte de destrămarea monarhiei austro-ungare.

Deși i-au lipsit mijloacele materiale, Asociația națională a sprijinit toate inițiativele care puteau să concure la progresul culturii naționale. Între acestea, ea a susținut cu căldură ideea înființării unei „Academii române de drepturi” în Transilvania. La lupta purtată decenii întregi de către românii

²⁸ D. Marienescu, *Causa înființîndului gimnaziu român în Lugoj în Amicul școalei*, II, nr. 36 din 9 sept. 1861, p. 301—303.

²⁹ Bibl. Acad. R.S.R., București, mss. rom. 1015, fila 46, Scrisoarea Comitetului școlastic din Cîmpeni către Ath. Sandor, 15 febr. 1862; *Amicul școalei*, I, 1860, p. 120—125, 258.

³⁰ R. Ciorecu și I. Popu, *Gimnaziu român în comitatul Satumarelui*, în *Amicul școalei*, II, nr. 37 din 16 sept. 1861, p. 307—309.

³¹ Arh. St. Arad, fond. Desp. „Astra” dos. 55/1866, file 2—3; Albina, I, nr. 103 din 18/30 dec. 1866, p. 3.

³² Idem, fila 3.

³³ Ed. I. Găvănescu, *Ioan Popovici-Desseanu. Viața și activitatea sa*. Arad, 1932, p. 26; Proiectul publicat în *Speranța*, II, Arad, 1871, nr. 8, p. 61—62.

³⁴ Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 17.

³⁵ Gh. Ciuhandu, *Dr. Glorgiu Popa. Un om de școală și cultură 1841—1897*. Arad, 1934, p. 24.

³⁶ *Biserica și școala*, XIX, Arad, nr. 15 din 9/21 aprilie 1895, p. 11.

transilvăneni grupați în jurul Astei de la Sibiu, pentru ridicarea unui astfel de institut de învățămînt superior în limba română, Asociația din Arad a reprezentat un factor mobilizator în sinul populației din Banat și Crișana prin răspîndirea apelurilor comitetului central de la Sibiu, prin deschiderea listelor de subscripție, adunarea și strîngerea fondurilor bănești etc.³⁷. Pe de altă parte, ea a constituit un punct de sprijin pentru studenții români din Viena în lupta lor din 1868—1870 pentru deschiderea unei catedre de limba și literatura română la Universitatea din capitala imperiului. Adresa societății literare „România” a studenților din Viena trimisă în 12 iulie 1869 celor trei mari asociații culturale românești din Transilvania, Ungaria și Bucovina este primită la Arad cu firească bucurie. Direcțiunea asociației arădene, conștientă de menirea catedrei respective „de a adăpa tinerimea română cu cunoștințele de patrie, limbă, literatură și istoria națională” și de „a înfrăți și strînge mai aproape și mai tare legămintele frățești ale junilor români adunați aici (la Viena) de prin toate unghiurile României”³⁸, cum se exprimaseră membrii societății „România” în adresa lor, este gata să susțină ideea. Lipsa de fonduri, deosebit de gravă mai ales în acel an, o împiedică să se angajeze și la acordarea unui sprijin material³⁹. Chiar în această perioadă, dată fiind situația critică prin care trecea, asociația își îndreptase speranțele de ajutor spre societatea „Transilvania” din București și spre guvernul României, cărora le solicită ajutorul⁴⁰.

Sprijinirea culturii naționale prin școală de către Asociația arădeană a constituit motivul esențial al orientării sale tot mai accentuate spre învățămîntul elementar sătesc și spre școlile tehnice și profesionale. Încă în 1869—1870 se preconizase ca centrul de greutate al activității sale să se deplaseze de la sprijinirea studenților din gimnazii și facultăți spre școlile primare destinate maselor țărănești și spre școlile de meserii și comerț. În adunarea generală din 1869, unii membri critică orientarea aproape exclusivă de pînă atunci spre „învățătura înaltă” pentru formarea „intelenței” și propun chiar modificarea statutului Asociației pentru a-și „extinde activitatea și asupra promovării culturii industriale la poporul român”⁴¹. Propunerea a fost respinsă, dar ideea a fost reținută. Va fi votat un stipendiu de 300 fl pentru un student român la politehnică. Preocupați de această chestiune, mai mulți membri impun adunării generale formarea unei comisii în frunte cu Vincentiu Babeș pentru studierea și elaborarea unor propuneri. La 26 mai 1870 comisia înaintează direcțiunii proiectul de „propuneri pentru lățirea industriei între poporul român”⁴².

Adunarea generală din iunie 1870 va marca o cotitură în activitatea asociației naționale arădene în favoarea școlilor de meserii, a promovării industriei casnice între țărani și ridicării de școli reale și comerciale în orașe⁴³. Sistînd stipendiul de 300 fl. votat cu un an înainte pentru tînărul ce va urma politehnică la Viena, adunarea a dezbătut planul detaliat al comisiei, menit „a înainta comerțul și industria la poporul român”. Planul prevedea fixarea în bugetul anual al asociației a unui nou capitol intitulat „pentru cultura poporului”. Banii prevăzuți aci să fie utilizați pentru două scopuri: a) „înaintarea învățămîntului popular în școlile de la țară” și b) „pentru a se îngriji de promovarea ramurilor de industrie populară”⁴⁴.

³⁷ Arh. St. Arad, fond. Desp. „Astra”, dos. 88/1869, file 2—3, 4, 6.

³⁸ Ibidem, fila 2—3. Scrisoarea societății „România” din Viena, către asociația din Arad, 12 iulie 1869.

³⁹ Ibidem, fila 4—4v. Raportul comisiei Asociației din Arad, 1 sept. 1869.

⁴⁰ Ibidem, dos. 86/1870.

⁴¹ Ibidem, doc. 82/1869, file 3, 5, 7.

⁴² Ibidem, dos. 99/1870, fila 1—2.

⁴³ Ibidem, dos. 82/1869, fila 7, vezi Propunerea lui D. Bonciu.

⁴⁴ Ibidem, dos. 83/1869, fila 2.

Referindu-se la aceste două direcții de activitate, discursul lui Vincentiu Babeș opina ca asociația să se preocupe în primul rînd de școlile destinate cultivării maselor țărănești. În acest scop să se numească „comisari de specialitate” care să viziteze periodic școlile satești, să premieze învățătorii destoinici, să ajute comunele sărace cu bani, manuale și rechizite școlare ⁴⁵. În al doilea rînd, pentru promovarea meseriilor și comerțului, V. Babeș reia propunerile comisiei indicînd ca membrii asociației să „capaciteze” populația satelor despre „foloasele lătirii întreprinderii de industrie, care... este cel mai radical mijloc de a progresa și a-și ameliora pozițiunea materială și prin aceasta a da un zbor avantajos și principial culturai poporului, ce este unica bază a existenței naționale” ⁴⁶. Să continue a acorda ajutoare și stipendii pentru tinerii ce îmbrățișează meseriile și comerțul. În plus, asociația să recruteze copiii orfani sau săraci și să-i introducă și întrețină în ateliere meșteșugărești, în școli reale și tehnice ⁴⁷.

Deși aceste planuri au rămas nerealizate, ele sînt importante fiindcă relevă tendințele intelectualității românești din părțile vestice ale Transilvaniei de a contribui la luminarea maselor și la ridicarea stării lor materiale. Conștientă de „necesitatea de a ne apuca și de creșterea și cultura poporului în sferele de jos, în școalele elementare”, pentru că „astăzi — cum afirmase V. Babeș încă în 1867 — cultura poporului de jos nu se mai poate negriji sau amîna” ⁴⁸, această intelectualitate grupată în asociația arădănană releva o ținută democrat-burgheză și avansate concepții pe linia progresului social.

După reluarea activității asociației culturale arădene, în anii 1880, formele de sprijinire a învățămîntului rămîn cam aceleași. Doar că fondurile ce-i stau la dispoziție sînt ceva mai ridicate. Ceea ce este nou în activitatea sa școlară după 1880 constă în gruparea tineretului român din școli și antrenarea lui la toate acțiunile asociației. Chiar și societatea meseriașilor români „Progresul”, înființată în 1883 de V. Stănescu și cu o bogată activitate social-culturală în mijlocul tineretului muncitoresc din Arad, a intrat în cadrul asociației cultural-naționale începînd cu octombrie 1889 ⁴⁹. Bucurîndu-se „de cooperarea tinerimei de toate categoriile”, activitatea ei s-a înviorat mult în pragul secolului XX, cînd în fruntea sa se găseau oameni dinamici ca Ion Rusu-Șirianu și Roman Ciorogaru. Atenția asociației s-a îndreptat de acum și pe plan școlar îndeosebi spre elevii ce îmbrățișau învățămîntul tehnic și profesional. Imprejurări politice cunoscute din Ungaria primului deceniu al secolului XX au dus însă, în scurt timp, la încetarea activității asociației din Arad ⁵⁰.

Se poate aprecia că asociația națională arădănană, a cărei activitate pe plan școlar a fost bogată în inițiative și idei fertile, dar limitată în practică de conjunctura istorică și de resursele modeste de care a dispus, s-a dovedit un important animator al vieții școlare românești din părțile vestice ale țării noastre. Înfruntînd vitregia regimului dualist, asociația culturală din Arad are meritul istoric de a fi contribuit la promovarea științei de carte în sînul păturilor populare românești și de a fi ținut trează flacăra conștiinței lor naționale în ținuturile vestice ale Mureșului și pe cele trei Crișuri.

TEODOR PAVEL

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem, dos. 99/1870, fila 1.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Albina, III, Viena, nr. 116 din 15/27 oct. 1867, p. 1.

⁴⁹ Arh. Stat. Arad, fond Desp. „Astra”, dos. 203/1899, fila 6, dos. 209/1904, fila 1, **Regulamentul afacerilor interne ale „Secțiunii meseriașilor români de la Asociațiunea Națională pentru cultura poporului român”**.

⁵⁰ Ultima adunare generală a avut loc în 1910, dar se pare că activitatea propriu-zisă a încetat în 1904; ibidem, dos. 211/1910, fila 1—2.

**DER „NATIONALE ARADER VEREIN” ALS UNTERSTÜTZER DES
RUMANISCHEN UNTERRICHTS AUS DEM BANAT UND DER CRIȘANA
(1862—1918)**

(Zusammenfassung)

Auf unveröffentlichte archivistische Quellenbelege gestützt, hebt der Verfasser die Vielfältigkeit der Mittel und Formen hervor, welche der „Nationale Arader Verein“ in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, für die Unterstützung des rumänischen Schulwesens im Banat und in der Crișana benützte.

Ohne jedwede Unterstützung vom Staat, ja sogar gegen die von den österreichisch-ungarischen politischen Behörden dem Fortschritt der rumänischen Schulen gestellten Hindernisse kämpfend, genehmigte der „Nationale Arader Verein“ aus eigenen Mitteln Stipendien für Studenten und Schüler, geldliche Unterstützung, Bücher und Schulbücher für die Dorfschulen, Prämien für die strebsamen Lehrer u.s.w.

Auf diese Art stellt in der 2. Hälfte des 19. Jhds. der „Nationale Arader Verein“ einen Brennpunkt der rumänischen Kultur dar und wirkte zugleich als ein wichtiger Faktor im Kampfe des rumänischen Volks (das hier die Mehrzahl darstellt) für politische und nationale Rechte.

ZIARUL „DRAPELUL“ — FACTOR ACTIV IN MIȘCAREA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR BĂNAȚENI

Făurirea unității de stat a poporului român reprezintă rezultatul unui îndelungat proces de dezvoltare a societății pe pământul patriei noastre. Trăind pe aceste meleaguri din vremurile străvechi ale istoriei, generații și generații de înaintași s-au jertfit pentru formarea și dezvoltarea unei culturi și civilizații valoroase, care a contribuit la întărirea conștiinței de sine a poporului român și la afirmarea sa ca un factor de progres în această parte a Europei.

În epoca modernă un important rol în promovarea ideilor înaintate care au servit progresul social și cultural, l-au avut cărturarii luminați, ridicați din rîndurile poporului, a cărui cauză au servit-o cu credință și abnegație. Datorită activității lor, în această perioadă ideea libertății naționale a cuprins gîndurile și voința unor largi pături sociale, înscriindu-se ca obiectiv central al activității publicistice și a societăților culturale ale vremii, care au adus astfel un aport nemijlocit la făurirea unității de stat a poporului român.

Între factorii care au contribuit la promovarea și răspindirea în mase a idealurilor de libertate socială și națională, presa de la începutul secolului al XX-lea a jucat un rol de frunte, mai ales în Transilvania unde, datorită asupririi naționale străine, celelalte mijloace de promovare a ideilor înaintate erau mai restrînse. Presa înaintată a vremii și ideile promovate de aceasta, străbătute de suflul unui patriotism arzător, au găsit un ecou profund în inimile maselor populare, însufletind lupta poporului nostru pentru unitate și neatîrnare.

Cea mai mare parte a publicisticii românești din Transilvania a jucat un rol militant important pentru realizarea aspirațiilor fundamentale ale poporului. Caracterizînd principalele ziare românești transilvănene, între care era enumerat alături de **Tribuna** din Sibiu și **Drapelul** din Lugoj, drept „ziare de mare avînt politic și cultural”, istoricul Ioan Lupaș făcea următoarea apre-

ciere: „Aceste ziare de intransigentă luptă națională-politică și de înalte concepții morale au contribuit să dea poporului român din Ardeal o intensă educație cetățenească, făcându-l conștient de drepturile și datorințele sale ca factor activ în viața de stat”¹.

După cum este cunoscut, condițiile grele în care a trăit poporul român sub stăpânirea străină îndelungată, au frinat nu numai dezvoltarea forțelor de producție, evoluția sa economică și socială firească, dar au stîmjenit în mod deosebit și afirmarea deplină a potențialului său creator în domeniul cultural. Greutățile și piedicile n-au putut însă opri poporul român din drumul său.

Personalități de frunte ale culturii românești, concentrate în jurul unor publicații valoroase, au făcut din acestea tot aliați factori de luptă pentru înfăptuirea dezideratului libertății naționale și al progresului social. Istoria publicisticii noastre cuprinde o bogată galerie de personalități ilustre și titluri de publicații care au dezvoltat tezaurul de valori spirituale al poporului nostru, și-au adus contribuția lor la progresul societății.

Făurind noua civilizație a orînduirii socialiste și comuniste, continuînd și ducînd mai departe linia progresului istoric cucerit prin eforturi și sacrificii de înaintași, Partidul Comunist Român, societatea noastră socialistă cultivă respectul față de tradițiile culturale înaintate. Subliniind stima de care se bucură toți înaintașii care au contribuit la dezvoltarea tezaurului de valori spirituale al poporului nostru, tovarășul Nicolae Ceaușescu spune în cuvîntul de salut la centenarul Academiei R. S. România: „Noi aducem azi un omagiu tuturor celor care, de-a lungul vremii, închinîndu-și energia, talentul și puterea creatoare patriei, viitorului națiunii noastre, au ridicat, prin munca lor asiduă și entuziastă, edificiul trainic al culturii poporului român”².

La începutul secolului al XX-lea numeroși intelectuali, animați de înalte sentimente patriotice și de spirit de sacrificiu, au reușit să editeze o serie de publicații, care s-au situat pe linia progresului social, propagînd în rîndurile poporului român asupra, curente și idei umaniste, înălțătoare. Printre acești intelectuali înaintași din Transilvania se numără și V. Braniște care, înfruntînd condițiile grele ale dublei asupriri, sociale și naționale, din Imperiul habsburgic, a reușit să adune numeroase condeie luminate în sprijinul unei noi publicații românești de înaltă ținută politică și culturală: **Drapelul din Lugoj**.

În contextul politic românesc transilvănean de la începutul secolului al XX-lea, apariția unei noi gazete în Lugoj, unde după cum aprecia Nicolae Iorga, apăruse în 1880—1881 **Deșteptarea**³, avea o deosebită importanță, în acest puternic centru românesc noua gazetă **Drapelul** putea să devină un adevărat instrument de emancipare politică-națională a poporului român din Banat.

Alături de presa socialistă în limba română, maghiară și germană din Transilvania, care s-a situat pe cele mai înaintate poziții ale vremii, gazeta **Drapelul**, ca și celelalte ziare românești, s-a dovedit un important mijloc propagandistic și agitatoric în lupta pentru transformarea burghezo-democratică a societății austro-ungare și asigurarea pe această cale a condițiilor mai favorabile de dezvoltare a poporului român asupra.

¹ Ioan Lupaș, **Contribuțiuni la istoria ziaristicii românești**, Sibiu, 1926, p. 23—24.

² Nicolae Ceaușescu, **România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste**, 2, Editura politică, București, 1968, p. 25.

³ Nicolae Iorga, **Istoria presei românești de la primele începuturi și pînă la 1916**, București, 1922, p. 155.

Apariția în anul 1901 a gazetei **Drapelul** este cu atât mai importantă, cu cât în această perioadă mișcarea de eliberare națională a românilor din Imperiul habsburgic intra într-o fază nouă, decisivă, care va fi încununată de victorie la Alba Iulia la 1 decembrie 1918, când Marea Adunare Națională a românilor a pecetluit înfăptuirea năzuinței seculare a poporului român: desăvârșirea unității sale de stat ⁴.

Începutul secolului al XX-lea se caracterizează printr-o accentuare a crizei politice a sistemului dualist austro-ungar, datorită, nu atât ascutirii contradicțiilor între cei doi poli ai Imperiului, cât mai ales datorită ascutirii contradicțiilor sociale și naționale. Contradicțiile sociale adinci, între imensa majoritate a populației muncitoare, fără deosebire de naționalitate, și vîrfurile claselor guvernante, ca urmare a trecerii societății austro-ungare în faza imperialistă de dezvoltare, în condițiile menținerii unor puternice rămășițe feudale în viața economică și social-politică, au fost dublate de puternice contradicții naționale tot atât de ireconciliabile ca și cele sociale.

Înăsprirea sistematică a asupririi sociale și naționale, exercitată de cele mai reacționare cercuri ale claselor dominante din Imperiul habsburgic, a stîrnit opoziția tot mai accentuată a oamenilor muncii în frunte cu proletariatul și mișcarea socialistă, concretizată în puternicul val al luptelor revoluționare de la începutul secolului al XX-lea; totodată, asistăm și la o intensificare a luptelor naționale ale popoarelor asuprite. Acestea, în totalitatea lor, se ridicau împotriva stărilor de lucruri din Imperiul habsburgic, care le condamnau la o dependență și subordonare economică, politică și culturală, fiind astfel împiedecat sistematic progresul lor în toate domeniile vitale pentru ele. Criza politică a sistemului dualist, determinată de asemenea contradicții ireconciliabile, nu putea avea decît un singur desnodămint: desmembrarea Imperiului habsburgic și eliberarea popoarelor asuprite. Transformarea acestei posibilități în realitate s-a făcut prin lupta revoluționară a maselor populare, în frunte cu toate forțele democratice ale societății din acele vremuri.

Între acești factori se numără și mișcarea națională a românilor, avînd în frunte Partidul Național Român. În lupta sa pentru mobilizarea maselor populare și combaterea reacțiunii de stat burghezo-mosierești din Imperiul habsburgic, partidul național a fost susținut de publicistica vremii, între care un loc de seamă îl ocupă și **Drapelul** din Lugoj. În coloanele acestei gazete s-a reflectat, datorită condeiului unor intelectuali progresiști legați de popor, tendința tot mai pregnantă de împletire între lupta socială și națională a poporului român asuprit. Aceasta a dat un prestigiu deosebit gazetei **Drapelul** asigurîndu-i o largă răspîndire în rîndurile populației române și în același timp și o continuitate în apariție, din 1901 și pînă după desăvîrșirea unității de stat.

În coloanele gazetei **Drapelul** se reflectă cu destulă consecvență, ținînd cont de condițiile grele în care și-a desfășurat activitatea, noua orientare pe care elementele înaintate din rîndul intelectualității române înțelegeau să o dea mișcării naționale. Această nouă orientare este ilustrată de gazeta prin combativitatea cu care sînt cerute cele mai largi drepturi și libertăți democratice, prin exprimarea hotărîtă a convingerii în necesitatea respectării și asigurării unei vieți naționale libere pentru fiecare popor, ca o condiție esențială nu numai a propriei sale dezvoltări, dar și ca o condiție pentru contribuția fiecărui popor la tezaurul comun al civilizației și culturii umane.

⁴ Ștefan Pascu, **Marea Adunare Națională de la Alba Iulia: încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român**, Cluj, 1968.

Drapelul nu a pierdut nici un moment din vedere importanța luptei pentru drepturi pe seama maselor populare, al căror aport la progresul societății este apreciat la justa sa valoare.

Gazeta Drapelul nu a apărut din dorința unui singur om de a scoate o publicație, ci a fost rezultatul deliberat al unei hotărâri luate de un grup de intelectuali fruntași bănățeni, care au convocat o consfătuire la Virșet (Vrsac, R.S.F. Iugoslavia). Aici s-a hotărât ca gazeta să apară la Lugoj, directorul ei urmînd a fi Valeriu Braniște, om cu o bogată experiență în publicistica românească. Cu această ocazie s-a constituit și un comitet executiv, care a pregătit apariția gazetei. În acest scop au fost lansate liste de subscrieri la abonamente, „Invitație la abonament”, care reprezenta de fapt un scurt program al orientării viitoarei publicații. Comitetul executiv își lua angajamentul ca noul ziar să lucreze „curat în principii și onest în executură, strict pe baza programului național din 1881” și totodată „va căuta să contribuie la dezvoltarea gustului și poftii de citire în păturile largi ale poporului român, cucerind terene noi și aderenți noi marelui cauze a poporului român...”⁵. Este exprimat cu claritate dublul scop urmărit, politic și cultural, ambele subordonate „marelui cauze a poporului român”, care în concepția tinerei generații de intelectuali însemna eliberarea națională.

Conform hotărârii luate la consfătuirea de la Virșet, **Drapelul** își începe apariția la 14 ianuarie 1901⁶. În articolul-program din primul număr, semnat de V. Braniște, care definea scopurile pe care le urmărea publicația și trasa sarcinile și orientarea sa, se preciza că noua gazeta va milita pentru emanciparea politică a poporului român asuprit, pentru ca acesta „să devină în patria sa străbună un factor eminent politic, conform importanței sale numerice, culturale și istorice”⁷. Declarînd că va urmări întocmai programul Partidului Național Român, redacția gazetei anticipa istoricele hotărâri de la Alba Iulia din 1918, atunci cînd scria în articolul-program: „Noi nu putem renunța la dreptul nostru de a fi și de a decide din liberă voie asupra soartei noastre”⁸. Pentru înlăptuirea acestui țel, redacția considera că este necesară o solidaritate „politică, socială și culturală a tuturor românilor”, în sensul atragerii tuturor forțelor românești la lupta pentru apărarea existenței naționale a poporului român asuprit din Imperiul habsburgic.

De la primii săi pași, redacția gazetei **Drapelul** și-a fixat ca linie de conduită o susținută muncă pentru înțelegerea dintre poporul român și celelalte popoare cu care conviețuia. În acest sens articolul program preciza: „De asemenea vom propaga spiritul păcii și al bunei înțelegeri între popoarele patriei noastre, ca pe baza dreptății și a respectării reciproce a drepturilor să conlucre cu toate la ridicarea bunăstării țării, distribuindu-se drepturile și datorințele în mod egal și just între toate naționalitățile...”⁹. Acest spirit de colaborare frățească, izvorit din conștiința poporului român asuprit secole de-a rândul și care înțelegea să respecte alte popoare, a dictat întreaga conduită a redacției gazetei **Drapelul**. Ridicîndu-se cu toată hotărîrea împotriva împilărilor și nedreptăților la care era supus poporul român în Imperiul habsburgic, redacția gazetei nu va ezita să arate că această politică oprinatoare reprezintă emanația unei păture conducătoare restrînsă și nu avea nimic de a face cu poporul propriu-zis.

⁵ A. Cosma-junior, *Istoria presei române din Banat*, vol. I, Timișoara, p. 86—87.

⁶ Hodoș-Bianu, Sadi Ionescu, *Publicații periodice românești: Drapelul*, organ național politic. Lugoj, 1/14 ianuarie 1901 — 2 pe săpt. Fol. 4 (45x31); Anual 12 cor., nr. 15 bani. Red. responsabil: Dr. Corneliu Jurca. Propr. și editor: Dr. Valeriu Braniște.

De la 1/14 ian. 1902, 3 pe săpt.

⁷ *Drapelul*, an I (1901), nr. 1 din 1/14 ianuarie, p. 1.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

Trebuie de asemenea precizat de la început că redacția gazetei **Drapelul** pornea în activitatea sa de la considerentul că presa reprezenta doar un mandatar al aspirațiilor poporului, cu care trebuie să mențină strânse legături. Exprimînd intercondiționarea acestor doi factori, gazeta scria: „Presa, ca organ al opiniei publice, trebuie să vorbească, trebuie să reprezinte conștiința vie a poporului. Între presă și opinia publică e un raport de reciprocitate, de o parte e presa produsul opiniei publice, de altă parte produce presa opinie publică”¹⁰. Menținînd în activitatea sa un asemenea principiu, redacția gazetei **Drapelul** a putut situa această publicație în rîndurile acelor forțe care luptau cu consecvență pentru progresul și propășirea societății transilvănene din acele vremuri.

Ancorată adînc în realitățile de atunci ale societății românești, redacția gazetei **Drapelul** a reușit să depășească concepțiile înguste mercantile, proprii în general publicațiilor burgheze, înțelegînd că, în condițiile cruntei asupririi sociale și naționale din Imperiul habsburgic, o publicație avea o responsabilitate istorică în apărarea intereselor poporului român. Reflectînd acest lucru, gazeta scria într-unul din articolele sale că: „... noi cei de față sîntem răspunzători urmașilor noștri pentru modul și direcția în care vom afirma interesele de viață ale poporului român...”¹¹. Redactorii și colaboratorii gazetei au înțeles că numai o legătură strînsă cu poporul poate da viabilitate unei publicații și poate, în același timp, justifica din punct de vedere istoric activitatea intelectualității care avea menirea de a se situa în fruntea maselor. „Să ținem la popor — precizează un articol din gazetă — căci acesta este depozitarul tuturor avuțiilor noastre strămoșești, acesta este izvorul nostru de putere și numai prin popor și ca popor putem avea viitor”¹². Dragostea fierbinte de popor și patriotismul au fost caracteristicile activității publicistice de prestigiu pe care redacția gazetei **Drapelul** a desfășurat-o în primele două decenii ale secolului al XX-lea.

Consecvență unor asemenea concepții, redacția gazetei **Drapelul** a imprimat acestei publicații în tot cursul apariției sale o orientare general-democratică, încercînd să facă din ea unul din factorii importanți în activitatea agitatorică și propagandistică a mișcării naționale din Banat. Redactorii gazetei nu au pierdut însă nici un moment din vedere interesele de ansamblu ale întregii mișcări a românilor din Austro-Ungaria, așa cum se afirmă într-un articol care declara că „... tot mai mult se resimte trebuința unui ziar românesc fără colorit local și particular, instalat în toate privințele conform necesităților zilelor de azi...”¹³. Cu altă ocazie, ridicîndu-se împotriva izolării provinciale, care era considerată drept o îndepărtare de la principiul unității poporului român în lupta pentru viitorul său și dreptul la existența națională, redacția gazetei **Drapelul** scria: „Noi cei ce sîntem susținătorii acestui organ de publicitate nu sîntem nici un fel de grup de interese, ci o seamă de oameni care au convenit ca pe lîngă reprezentarea intereselor naționale ale acestor părți locuite de români, liberi de orice fel de veleități particulare sau regionale, să susținem în viața noastră politică spiritul genuin al politicii naționale române, să dezvoltăm, să aprofundăm și întărim în păturile largi ale poporului conștiința națională, singurul mijloc eficace al rezistenței în toiul tentațiilor de desnaționalizare, care ne copleșesc tot mai mult...”¹⁴. Toate acestea demonstrează că redacția gazetei a înțeles imperativul de ordin practic al mobilizării maselor populare românești la lupta pentru emanciparea de sub apăsătorul jug habsburgic, ceea ce impunea și presei o capacitate de a îmbrățișa toate problemele dictate de interesele fundamentale ale

¹⁰ Idem, an. III (193), nr. 46 din 22 aprilie/5 mai p. 1.

¹¹ Idem, VI (1906), nr. 11 din 26 ianuarie/8 februarie, p. 1.

¹² Idem, VII (1907), nr. 141 din 23 decembrie/5 ianuarie, p. 1.

¹³ Idem, VI (1906), nr. 3 din 5/18 ianuarie, p. 1—2.

¹⁴ Idem, IX (1909), nr. 141 din 31 decembrie 1909/13 ianuarie 1910, p. 1.

poporului. Conținutul gazetei **Drapelul** oglindește acest deziderat, fapt care a și contribuit, alături de alți factori, la răspîndirea sa în cercurile largi ale populației românești de la orașe și sate, nu numai în Banat, dar și din alte colțuri ale Transilvaniei.

În primul deceniu al secolului XX intensificarea luptei pentru progresul social și pentru libertatea națională de către popoarele asuprite care formau majoritatea covârșitoare a populației Imperiului habsburgic, a avut profunde implicații în viața social-politică și culturală transilvăneană. Redactorii gazetei **Drapelul** au dat dovadă de un remarcabil spirit de orientare în contextul evenimentelor, situînd publicația din Lugoj pe poziții consecvente în lupta pentru democratizarea vieții social-politice din Austro-Ungaria. Este linia pe care realitatea o dicta conduitei politice a burgheziei române transilvănene, oprimată și împiedecată în dezvoltarea sa firească, motiv pentru care generația mai tină, „înarmată cu idei noi” și trăgînd învățămintele ce se impuneau din experiența istorică, voia „să spargă barierele care o constrîngeau la o situație inechitabilă”¹⁵. Această nouă orientare s-a făcut simțită și în activitatea redacției gazetei **Drapelul**, ca și a unor colaboratori ai săi cu idei înaintate, cum erau V. Braniste, Ion Vidu, C. Groșorean, colaborator al lui Jász Oszkár, M. Gașpar, discipolul lui V. Braniste în ale gazetariei, ș.a. Înțelegînd mersul obiectiv al vremii, aceștia au reușit să imprime gazetei din Lugoj o consecvență în lupta pentru drepturi și libertăți democratice, pentru apărarea ființei naționale a poporului român, pentru ridicarea și propășirea sa economică, social-politică și culturală.

Dînd dovadă de un înalt spirit de răspundere civică, redactorii gazetei **Drapelul** au înfruntat prigoana și cenzura, exprimîndu-și cu multă hotărîre părerea sau lăsînd pe cititori să tragă concluziile ce se impuneau atunci cînd, din cauza cenzurii, nu le puteau afirma deschis, față de principalele probleme care frămîntau societatea transilvăneană a vremii. De la începutul apariției sale, gazeta **Drapelul** a sprijinit cu consecvență lupta pentru votul universal, pentru libertatea de organizare și întrunire, libertatea cuvîntului și a presei, pentru dreptul la folosirea limbii materne în școală și administrație, pentru îmbunătățirea situației maselor muncitoare și îndeosebi a țărănimii ș.a. Prin întreaga sa activitate, gazeta **Drapelul** s-a făcut ecoul protestului majorității covârșitoare a poporului împotriva împilării și asupririi din Imperiul habsburgic, împotriva tuturor racilelor care măcinau acest imperiu aflat în pragul prăbușirii sale.

La baza acestei orientări stătea convingerea redacției, exprimată mai mult sau mai puțin deschis, că sistemul dualist austro-ungar bazat pe oprirea popoarelor nu se putea menține. Exprimîndu-și convingerea în lipsa de viabilitate a sistemului dualist austro-ungar, **Drapelul** scria: „Dar orice va urma, pentru noi e clar că actualul sistem și-a trăit traiul. Cu susținerea forțată a sistemului centralist în Austria... și cu forțarea hegemoniei artificiale a maghiarilor (clasele dominante — n.n.) în Ungaria, călcînd în picioare drepturile imprescriptibile ale popoarelor nemaghiare, care constituie majoritatea țării, nu se va putea menține”¹⁶.

În numeroase articole **Drapelul** a luat poziție față de politica discriminărilor și învrăjbirilor naționale promovată de cercurile guvernante din Imperiul habsburgic. Vorbînd de „roadele politicii tradiționale austriece, care culminează în faimoasa formulă „divide et impera”, gazeta **Drapelul** își exprimă convingerea că această politică urmărește de fapt ațîțarea unor popoare contra altora: „Cum ții cîinele în lanț și îl asmuți asupra celui alt cînd ți se pare că se simte prea la largul său, sînt ținute diferitele popoare care reclamă drepturile lor la existența națională...”¹⁷. Într-un alt

¹⁵ Ștefan Pascu, op. cit., p. 211.

¹⁶ **Drapelul**, an III (1903), nr. 71 din 19 iunie/2 iulie 1903, p. 1.

¹⁷ **Idem**, an I (1901), nr. 52 din 30 iunie/13 iulie 1901, p. 1.

alt articol, intitulat în mod sugestiv „Voința Națională”, gazeta arată că înțărirea conștiinței naționale a popoarelor constituie un principal factor care va duce la destrămarea Imperiului habsburgic: „Monarhia noastră este jur împrejur împresurată de state mari și mici, care toate și-au așezat deja viața de stat pe baza principiului național. Și e cu neputință ca viața Monarhiei să se opună acestui spirit dominant...”¹⁸. Redacția nu pierdea nici un prilej pentru a sublinia că, de această năzuință fierbinte spre libertatea națională, este animat și poporul român. Astfel, cu prilejul dezvelirii la Iași a statuii lui Vasile Alecsandri, **Drapelul** afirmă deschis că această statuie a fost „ridicată din contribuțiile recunoscătoare ale tuturor românilor din plaiurile și văile Daciei de odinioară”, pentru că „... a tuturor românilor este și va fi pentru totdeauna opera de unitate națională creatoare a lui Vasile Alecsandri”¹⁹.

Nici în perioada de intensificare a asupririi sociale și naționale din preajma izbucnirii primului război mondial imperialist, redacția gazetei **Drapelul** nu ezita să afirme că pentru factorii conducători ai politicii românești „... un singur dor și o singură voință trebuie să primeze asupra tuturor: apărarea națională și garantarea deplină a existenței naționale”²⁰.

Cu altă ocazie, făcând aprecierea că, prin sprijinul Germaniei, Imperiul habsburgic și-a așezat „condițiile de existență pe cea mai nenorocită și artificială bază a supremațiilor și oprimărilor naționale”, gazeta își exprimă satisfacția față de eșecul inevitabil al acestui sistem: „Și e negreșit o satisfacție a vedea cum acest sistem de înăbușire se prevale la prima adiere a trezirii conștiinței naționale a popoarelor... ideea națională cutremură din temelii astăzi formațiunile artificiale și alianțele nefirești... pace nu poate fi pînă mai sînt popoare oprimate și popoare care consideră de condiție a existenței lor oprirea altor popoare”²¹.

O asemenea concepție izvora din întreaga experiență istorică a poporului român, care-i arăta că nu are de așteptat nimic bun din partea Curtii din Viena. Exprimînd cu curaj o atitudine care pe drept cuvînt poate fi calificată drept antihabsburgică, gazeta **Drapelul** propaga neîncredere în politica de loialitate față de Habsburgi: „Ne îndreptăm cererile spre porțile Vienei și auzim încă și azi cum se izbește poarta în fața delegaților neamului nostru”; iar ca o concluzie, lansează, prin glasul strămoșilor, un îndemn: „Nu așteptați dreptatea de unde noi pînă la moarte zadarnic am așteptat-o”²².

Cu puțin timp înainte de izbucnirea primului război mondial, gazeta **Drapelul** publică un articol al lui A. C. Popovici, intitulat „Liga culturală română” în care și acest adept al federalizării ajunge la concluzia că este cu totul „logic dacă stăruim la o unitate națională și un stat național cu regalul român”²³. Asemenea afirmații, făcute într-o gazetă cu mare răspîndire în rîndurile populației românești, contribuia la consolidarea conștiinței unității naționale a poporului român peste granițele care vremelnice îi mai des-părteau.

La scurt timp după izbucnirea primului război mondial, după ce încercările lui Tisza de conciliere au dat greș, gazeta scria cu mult curaj: „Noi ne reclamăm drepturile noastre de liberă afirmare politică și de liberă dezvoltare națională, culturală, economică și socială...”²⁴. În anul următor, deși măsurile represive s-au intensificat și mai mult datorită războiului, gazeta **Drapelul** nu ezită să sublinieze faptul că românii deși „sînt împărțiți” în mai

¹⁸ *Idem*, an IV (1904), nr. 4 din 8/21 ianuarie, 1904, p. 1.

¹⁹ *Idem*, an V (1905), nr. 119 din 15/28 octombrie 1905, p. 1.

²⁰ *Idem*, an XII (1912), nr. 19 din 11/24 februarie 1912, p. 2.

²¹ *Idem*, an XIII (1913), nr. 37 din 28 martie/10 aprilie 1913, p. 1.

²² *Idem*, an XIII (1913), nr. 41 din 6/19 aprilie 1913, p. 2.

²³ *Idem*, an XIV (1914), nr. 36 din 29 martie/11 aprilie 1914, p. 1.

²⁴ *Idem*, an XIV (1914), nr. 123 din 4/16 noiembrie 1914, p. 1—2.

multe organizațiuni de stat: „Cu toate acestea neamul românesc n-a pierdut conștiința unității sale”²⁵. Gazeta exprima astfel năzuința fierbinte a întregului popor de a pune capăt o dată pentru totdeauna, situației anormale în care se găsea prin fărîmîrea forțelor sale.

Reprezentînd un important factor al rezistenței naționale a românilor din Imperiul habsburgic, **Drapelul** din Lugoj s-a dovedit a fi în același timp un luptător consecvent pentru drepturi și libertăți democratice și un factor de sprijin al luptei sociale a maselor oprite, dezvăluind cu multă simpatie și sinceritate situația grea a muncitorilor și țăranilor. Erijindu-se în apărătorul maselor muncitoare și în special al țăranimii, **Drapelul** milita pentru reprezentarea acestora în organele aparatului de stat. Astfel, cu ocazia alegerilor din 1901, ridicîndu-și vocea de protest împotriva abuzurilor și a nedreptăților săvîrșite de autorități în comitatul Caraș-Severin, pentru a împiedeca masele să-și spună cuvîntul, gazeta scria: „Un unic cojoc ni se prezintă în această sală, care, în proporție cu populația comitatului, în cea mai mare parte ar trebui să fie plină numai de șube și cojoace”²⁶. Redacția spera că prin pătrunderea reprezentanților maselor populare în organele locale de conducere se vor putea apoi lua o serie de măsuri care să amelioreze soarta țăranilor.

Redacția gazetei **Drapelul** nu a pierdut nici un moment din vedere faptul că masele populare nu mai erau doar o masă de manevră, ci un factor politic conștient: „Astăzi poporul judecă, are conștiința de sine și a dreptului ce-i revine în mod firesc, astăzi gîndește cu capul propriu... Astăzi noi avem datorința față de poporul care luptă, jertfește și singerează pentru noi”²⁷. Legătura permanentă și strînsă cu masele populare a constituit unul din factorii care au asigurat redacției gazetei **Drapelul** o orientare justă în aprecierea principalelor probleme la ordinea zilei, privite bineînțeles prin prisma necesităților obiective ale dezvoltării societății transilvănene.

În problema națională, care a constituit principala preocupare a redacției, gazeta **Drapelul** s-a situat pe o poziție înaintată, străină de șovinism. Astfel, comentînd o adunare generală a **Astrei** ținută la Timișoara în 1904, gazeta subliniază ca o concluzie că: „... nu poște de expansiune ne conduc, nici nu voim să atacăm ce nu este al nostru, dar vroim să ne păstrăm individualitatea noastră națională, vroim să ne cultivăm germenii de cultură proprii avutului nostru strămoșesc, vroim să lărgim, înălțăm și aprofundăm cultura națională a poporului român”²⁸. Cu altă ocazie, vorbind de motivele care au determinat naționalitățile oprite să se unească în lupta împotriva guvernanților din Imperiul habsburgic, gazeta exprimă opinia înaintată a acelor care făceau distincție clară între politica claselor dominante din Ungaria și poporul maghiar: „Cine i-a adunat pe români, sirbi și slevaci într-un singur partid care stă în opoziție cu partidele ce pretind a reprezenta interesele de viață ale poporului maghiar? Cine? Ura comună contra maghiarilor? Nu! Ci primejdia comună, care însă nu vine de la poporul maghiar, ci de la acei politicieni mîopli, care pretind a servi interesele poporului maghiar (subl. n.)...”²⁹. Aproape zilnic în editoriale sau articole iscălite de colaboratorii apropiați, gazeta își spunea cuvîntul asupra uneia din problemele acute care frămînta populația română, și anume politica de maghiarizare promovată de cercurile guvernante. Redactorii și colaboratorii gazetei **Drapelul** au apreciat în mod just că și aceasta reprezintă un produs al virfurilor celor mai reacționare ale claselor dominante și că poporul maghiar nu are nimic

²⁵ Idem, an XV (1915), nr. 40 din 7/20 aprilie 1915, p. 2.

²⁶ Idem, an I (1901), nr. 98 din 8/21 decembrie 1901, p. 1.

²⁷ Idem, an IX (1909), nr. 28 din 10/23 martie 1909, p. 1.

²⁸ Idem, an IV (1904), nr. 106 din 11/24 septembrie, p. 1.

²⁹ Idem, an IV (1906), nr. 131 din 23 noiembrie/1 decembrie 1906, p. 1—2.

comun cu această politică. „Poporul maghiar nu are nimic comun să maghiarizeze pe alții”³⁰ — afirmă gazeta. În coloanele sale au fost publicate numeroase materiale care combăteau conceptele retrograde, ura de rasă și învrăjbirile naționale.

Pozițiile gazetei **Drapelul** în problemele politice ale vremii erau din cele mai active. Este deosebit de important de subliniat faptul că redacția gazetei s-a situat între acei factori înaintați ai burgheziei române care au înțeles necesitatea obiectivă a coalizării tuturor forțelor democratice, fără deosebire de naționalitate, în interesul comun al progresului social-politic. Exprimându-și adevărată la o asemenea orientare în mișcarea națională gazeta scria: „În partidul naționalităților dominează concepția că în interesul reformelor democratice și mai ales în interesul sufragiului universal, secret, naționalitățile trebuie să meargă mină în mină cu toate elementele democratice ale țării”³¹. Pe această bază, **Drapelul** a militat, ca unul din cele mai active organe de presă românești, pentru drepturi și libertăți democratice. Pornind de la considerentul că datorită „tuturor frunzișilor” este ca să dezvoltăm interesul și priceperea poporului, pentru drepturile sale constituționale nu numai pe cale teoretică”, redacția gazetei **Drapelul** s-a străduit să antreneze în lupta politică cele mai largi pături ale populației în rindurile căreia gazeta era răspândită.

Redacția gazetei **Drapelul** a înțeles importanța adunărilor populare ca mijloc de antrenare a maselor la lupta politică. Gazeta a publicat însemnări și reportaje de la adunările organizate fie de P.N.R., fie de organizațiile muncitorești socialiste și a popularizat rezoluțiile adoptate. Subliniind însemnătatea politică a acestor adunări în care era dezbătută situația politică și lipsa de drepturi pe seama maselor populare, gazeta scria: „Aceste adunări sînt cea mai bună școală politică. Numai prin aceste adunări se poate adînci în masele largi ale poporului conștiința drepturilor politice și naționale, condiții fundamentale ale validității noastre ca partid politic național român...”³². Gazeta **Drapelul** mergea astfel mină în mină cu toate celelalte forțe progresiste și în primul rînd cu partidul social-democrat, care în lupta pentru cucerirea drepturilor și libertăților politice, foloseau adunările populare ca unul din mijloacele importante de antrenare a maselor la această luptă.

Încă de la apariția sa, gazeta **Drapelul** a acordat o atenție deosebită luptei împotriva sistemului parlamentar existent, manifestîndu-și totală neîncredere în pretinsa viață constituțională din Ungaria de atunci. Conformîndu-se liniei preconizate de conducerea P.N.R., care prin apelul din 1901 a cerut românilor menținerea lor în continuare pe linia pasivității, gazeta a căutat să lămurească pe cititori asupra situației politice care împiedica masele populare să-și exprime voința în alegeri, arătînd că alegerile se fac „după cercuri electorale anume astfel împărțite, încît pe baza numărului de alegători indicat, naționalitățile din Ungaria — la caz că alegerile ar fi libere și curate — ar putea scoate depuși naționali de abia 100/0 din numărul deputaților care le compet...”³³. Gazeta consideră, că într-o asemenea situație, ar fi o „naivitate” să se creadă că prin activitatea parlamentară s-ar putea schimba sistemul de atunci „al politicii de stat”³⁴. Mergînd pe aceeași linie și după trecerea la activism, gazeta nu va renunța să combată sistemul parlamentar existent, folosindu-se de argumente convingătoare, datele statistice. Astfel, publicînd în anul 1911 un tabel statistic asupra numărului

³⁰ *Idem*, an IV (1904), nr. 89 din 3/16 august 1904, p. 1.

³¹ *Idem*, an VI (1906), nr. 126 din 11/24 noiembrie 1906, p. 1.

³² *Idem*, an IV (1904), nr. 37 din 25 martie/7 aprilie 1904, p. 1.

³³ *Idem*, an VIII (1908), nr. 120 din 21 oct./3 nov. 1908, p. 1.

³⁴ *Idem*, an I (1901), nr. 33 din 25 aprilie/8 mai 1901, p. 1.

³⁵ *Ibidem*.

mic al volanților din rindurile popoarelor asuprite, gazeta scria: „Datele acestea, scoase din statistica oficială, ne dau lămurit răspunsul... Un parlament în care o naționalitate de 470/0 este reprezentată prin 970/0 deputați și restul populației de 530/0 cu 30/0 deputați, nu poate fi sub nici o împrejurare oglinda fidelă a voinței țării...”³⁶.

Perioada trecerii la activism a însemnat o intensificare a luptei poporului român pentru obținerea revendicărilor sale național-politice, fapt care se oglindește deosebit de viu în coloanele gazetei **Drapelul**. Alegerile parlamentare au constituit pentru redacția gazetei evenimente în jurul cărora s-a făcut o largă publicitate protestatară, prin care gazeta demasca fără cruțare răcilele care măcinau sistemul dualist austro-ungar. Imediat după alegerile din 1905, când prea puțini deputați români reușiseră să fie aleși, **Drapelul** scria în semn de protest: „În actualele corpuri legiuitoare nu considerăm voința poporului român reprezentată în mod genuin. Dar nu numai voința poporului român, ci nici voința celorlalte popoare...”³⁷. Redacția gazetei era însă conștientă că participarea la alegeri era importantă nu atât prin rezultatele obținute în ceea ce privește numărul de deputați români trimiși în parlament, cât mai ales prin faptul că ajutau la „înrolarea poporului din convingere sub steagul care este simbolul condițiilor de viață ce reclamăm...”³⁸. Iată de ce, vorbind despre alegeri, gazeta scria în 1906: „Ne-am afirmat la alegeri ca un popor conștient. Acesta este principalul câștig moral. Că n-am reușit în raportul ce ne revine în urma numărului, valorii și importanței noastre nu este vina ori slăbiciunea noastră, ci păcatul sistemului și al practicii electorale anume făcută ca să nu reușim...”³⁹. Dezvăluind situația politică existentă, gazeta **Drapelul** considera ca singur mijloc de întronare a unei vieți cu adevărat constituționale „o reformă radicală a sistemului electoral”⁴⁰, în sensul „introducerii sufragiului universal, egal, direct și secret”⁴¹.

Adeptă a votului universal, care corespundea pe deplin intereselor burgheziei române asuprite, lipsită de posibilitatea de a trimite în parlament numărul de deputați corespunzător ponderii populației românești din Transilvania, redacția gazetei **Drapelul** a combătut cu multă hotărâre toate manevrele prin care partidele coaliționiste ajunse la putere voiau să limiteze participarea de fapt a maselor populare, în primul rând a popoarelor asuprite, la viața politică de stat. Ridicându-se împotriva proiectului de vot plural, pe care-l considera drept „negațiunea directă a egalității votului”, **Drapelul** sublinia: „Reforma electorală nu numai nu va deschide calea acestor mase în lucrarea constituțională, de la a căror participare se așteaptă o reînviere a vieții publice, ci din contră va îngrădi cu noi granițe dominațiunea actualului sistem”⁴². În articolul „Raportul național al voturilor” se arată că aplicarea proiectului de vot plural și încercarea ministrului de Interne Andrassy de a reorganiza circumscriptiile electorale însemna „... de-a dreptul a reduce numărul mandatelor noastre și după ce nu e nădejde să avem în curând parte de libertate culturală și respectarea dreptului de vot, nu mai încapă îndoială că planul lui Andrassy înseamnă pentru noi o reducere colosală a mandatelor ce le avem astăzi”⁴³. Analizând toate manevrele guvernanților pentru a nu aplica reforma electorală promisă de coaliționiști înainte de a fi la putere, **Drapelul** scria: „Toate au revenit în stadiul de acum trei ani, când s-a constatat că dieta constituită pe baza actualei

³⁶ *Idem*, an XI (1911), nr. 85 din 28 iulie/8 august 1911, p. 1.

³⁷ *Idem*, an V (1905), nr. 36 din 6/19 aprilie 1905, p. 1.

³⁸ *Idem*, an VI (1906), nr. 36 din 6/19 aprilie 1906, p. 1.

³⁹ *Idem*, an VI (1906), nr. 51 din 4/17 mai 1906, p. 1.

⁴⁰ *Idem*, an VII (1907), nr. 62 din 2/15 iunie 1907, p. 1.

⁴¹ *Idem*, an VII (1907), nr. 67 din 16/29 iunie 1907, p. 1.

⁴² *Idem*, an VI (1906), nr. 3 din 15/28 iunie 1906, p. 2.

⁴³ *Idem*, an VIII (1908), nr. 106 din 18 sept./1 oct. 1908, p. 2.

legi electorale nu mai poate fi expresia fidelă a voinței țării, prin urmare reforma sistemului electoral este inevitabilă...”⁴⁴. Ceea ce merită remarcat este faptul că redacția gazetei **Drapelul** pretindea o reformă electorală radicală: „Reforma sistemului electoral se impune imperios. Dar nu o pseudo-reformă, prin care eventual să se reediteze actualul sistem, ci o reformă radicală, pe baza sufragiului universal, egal, direct și secret, cu votarea în comune și distribuirea justă a cercurilor electorale, garantându-se pe deplin libertatea votului...”⁴⁵. Menținându-se ferm pe o poziție înaintată în problema votului universal, **Drapelul** apăra nu numai interesele naționale ale poporului român, dar și interesele maselor muncitoare în general. Astfel, combatând proiectul de reformă electorală al guvernului Lukács din 1912, **Drapelul** arăta că acesta era „îndreptat contra locuitorilor de la periferiile țării și contra muncitorilor, va să zică în primul rând contra popoarelor nemaghiare, căci acestea locuiesc la periferii, și contra elementelor libere de șovinism... Așa că acest proiect nu înseamnă nici sufragiul universal, dar nici măcar o extindere treptată a dreptului, ci o restrângere a dreptului de până acum. În comune unde am avut d. e. aici în Banat, 80—100 alegători, vom avea pe temeiul proiectului nou 2—10 alegători”⁴⁶. Ca o încununare a poziției combative adoptată în toți acești ani de gazeta **Drapelul** în problema votului universal, este concluzia la care ajunge după ce guvernării impun „reforma” din 1913. Sub titlul „XVI lex 1913”, gazeta arată că această reformă, legată de numele lui Tisza, a însemnat în același timp și spulberarea oricăror rămășițe ale credinței că împăratul din Viena nu ar fi fost de acord cu guvernării de la Budapesta: „Prin actul prea înalt al sancționării se distruge acel cerc de legende, care ne știa povesti că monarhul nu este de acord cu modul reacionar cum a realizat guvernul Lukács promisiunea regală”⁴⁷. Demascând astfel deplina înțelegere și comunitatea de interese între guvernării din Budapesta și curtea din Viena, gazeta **Drapelul** contribuia la întărirea curentului antihabsburgic, care se făcea tot mai simțit în rândurile tineretului intelectual român.

Toate acestea demonstrează că gazeta **Drapelul** s-a dovedit a fi unul dintre cele mai active organe de presă românești, care a militat consecvent pentru dreptul de vot universal, situându-se astfel alături de mișcarea socialistă din acele vremuri.

Din tematica gazetei reiese preocuparea redacției pentru problemele politice general-democratice impuse la ordinea zilei de necesitățile obiective ale asigurării dezvoltării societății transilvănene a vremii, probleme care de altfel preocupă toate publicațiile românești din Transilvania. Datorită condeiului unor intelectuali fruntași, V. Braniște, C. Brediceanu, Ion Vidu, Cornel Groșoreanu, M. Gașpar ș.a., în gazeta **Drapelul** unele probleme sînt tratate mai cuprinzător și mai adînc. Analizînd, de exemplu, situația politică din Imperiul habsburgic, redacția gazetei subliniază cauzele adînci, sociale ale crizei politice a sistemului dualist, afirmînd că aceasta s-ar datora unor puternice „resturi ale oligarhiei medievale”, care „postupînd intereselor lor particulare interesele de viață ale țării, n-admit ca croiul legilor să se facă conform acelor trebuințe inexorabile de viață...”⁴⁸. Este o demascare clară a rolului reacionar pe care-l joacă resturile feudale în viața Austro-Ungariei. Și în numeroase alte probleme tratate în gazetă, se remarcă tendința de a scoate la iveală substratul social al acestora. Chiar dacă punctele de vedere privind căile de remediere a acestor probleme nu merg totdeauna pînă la concluziile radicale ce se impuneau, însuși faptul că redacția și-a propus să acorde atenție problemelor sociale merită să fie reliefat ca un aspect pozitiv.

⁴⁴ *Idem*, an IX (1909), nr. 55 din 28 mai/10 iunie 1909, p. 1.

⁴⁵ *Idem*, an. XI (1911), nr. 4 din 11/24 ianuarie 1911, p. 1.

⁴⁶ *Idem*, an XII (1912), nr. 144 din 11/24 decembrie 1912, p. 1—2.

⁴⁷ *Idem*, an XIII (1913), nr. 46 din 23 aprilie/6 mai 1913, p. 1.

⁴⁸ *Idem*, an X (1910), nr. 10 din 26 ianuarie/8 februarie 1910, p. 1.

Cercetînd gazeta **Drapelul**, se desprinde clar că orientarea sa politică a mers pe linia burghezo-democrată. Ideea că poporul este o forță și că el trebuie să devină conștient de ea — unul din principiile permanente în conduita gazetei — s-a îmbinat cu apărarea consecventă a intereselor maselor largi populare.

În numeroase articole se susțin, cu argumente convingătoare, drepturile maselor muncitoare, necesitatea egalității în drepturi, bineînțeles în spiritul constituționalismului burghezo-democratic. Astfel, atunci cînd **Drapelul** publică proteste împotriva neregularității P.N.R. de către guvernele burghezo-moșieresti, leagă aceste proteste de revendicarea generală a libertății de asociere și întrunire pentru toți cetățenii. Reproducînd o intervenție în parlament făcută de Brediceanu, gazeta scria: „Iar pentru viitor este cel mai bun leac — cum a zis d-l Brediceanu — libertatea atît față de noi ca partid național, cît și față de socialiști. Noi nu am cerut ca nouă să ni se dea liberă mișcare în mijlocul poporului, iar pe socialiști să-i oprească! Din contră, am cerut libertate egală pentru toți...”⁴⁹.

Situîndu-se pe poziții democratice, gazeta **Drapelul** reflecta lupta mereu crescîndă a maselor muncitoare pentru revendicări economice și politice, publicînd articole în sprijinul acestei lupte. Astfel, cu ocazia grevei declarată de muncitorii reșiteni în iulie—septembrie 1903, gazeta a publicat în extenso, ca semn de solidarizare, interpelarea lui C. Brediceanu într-o ședință a congregației comitatului Caraș-Severin, prin care acesta a obligat autoritățile să-și precizeze poziția față de greva muncitorilor reșiteni. Cu această ocazie C. Brediceanu și-a ridicat vocea de protest împotriva societății monopoliste de la Reșița care, după cum spunea el, „apasă ca un munte pe conștiința și libertatea lucrătorilor și a populației de pe teritoriul întinselor sale proprietăți, e rigidă, nemiloasă față de soarta amară a amărăților lucrători și de aceea o grevă a lucrătorilor ... durează neîndătinat de lung, istovește și sleiește și rămășițele puterii de rezistență a sclavilor lucrători”⁵⁰. Cu aceeași ocazie C. Brediceanu și-a exprimat deschis dezacordul față de autorități, care considerau justificată înlăturarea din muncă a 119 muncitori, considerați organizatori ai grevei, calificînd această măsură „pe cît de nelegală, pe atît de nejustă, incorectă și ilegală, căci îndreptățirea grevei fiind recunoscută, participarea la aceea sau conducerea aceleia, nu este iertat a se folosi de cauză: a scoate pe lucrători din lucru. Tot sistemul terorismului e și această manevră. Capii grevei delăturați, nimiciți, turma apoi merge unde o mîni”⁵¹. Brediceanu a cerut ca autoritățile să intervină pentru reprimirea la lucru a celor concediați. Asemenea relații, denotă nu numai un anumit grad de identificare a redacției gazetei **Drapelul** cu aspirațiile de luptă ale clasei muncitoare, dar și o înțelegere a cauzelor sociale ale mișcărilor muncitorești. În același timp, gazeta nu pierde din vedere și legătura care exista între aparatul de stat burghezo-moșieresc austro-ungar și societățile monopoliste pentru sprijinirea acestora în exploatarea maselor muncitoare. De altfel, cu ocazia relatărilor asupra unei alte greve, cea din ianuarie 1906 de la Ferdinand (azi Oțelu Roșu), **Drapelul** a condamnat acțiunea represivă a autorităților, care s-a soldat cu „mai mulți morți și răniți din partea muncitorilor”⁵². Gazeta și-a manifestat astfel solidaritatea cu grevele muncitorești desfășurate cu deosebită combativitate în acei ani, atît în Banat, cît și în alte centre din Transilvania.

⁴⁹ *Idem*, an IV (1904), nr. 52 din 4/17 mai 1904, p. 1.

⁵⁰ *Idem*, an III (1903), nr. 94 din 12/25 august 1904, p. 1—2. Cf. I. D. Suciu, *Aspecte ale colaborării Partidului Național Român din Transilvania cu mișcarea socialistă*. Studii, tom 21, 1968, nr. 1, p. 91—92.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² **Drapelul**, an VI (1906), nr. 4 din 10/23 ianuarie 1906, p. 1; nr. 5 din 12/25 ianuarie 1906, p. 1. Cf. I. D. Suciu, op. cit., p. 93—94.

Ataşați cauzei poporului și înțelegând necesitatea concentrării tuturor forțelor interesate în progresul social și democratizarea vieții politice din Imperiul habsburgic, V. Braniște, C. Brediceanu și alți colaboratori ai gazetei **Drapelul**, au militat pentru colaborarea cu socialiștii. Subliniind consolidarea organizației socialiste din Lugoj, V. Braniște arăta într-un discurs al său că în Lugoj numărul membrilor acestei organizații a atins cifra de 3000, reprezentând a cincea parte din populația orașului⁵³, fapt prin care sublinia importanța ce trebuia acordată populației muncitoare ca factor politic activ. Cu aceeași ocazie V. Braniște face o apreciere asupra cauzelor care facilitează apropierea între mișcarea națională a românilor și mișcarea socialistă: „Noi românii, care ca neam și ca partid luptăm pentru libertate, înțelegem mai bine frământările din care a răsărit în țara aceasta mișcarea socialistă, care nu caută numai să dea o existență demnă, de om, păturilor largi ale muncitorimii, ci și drepturi și libertăți. Cu simpatie am urmărit această mișcare și unde i-am putut veni într-ajutor am făcut-o, căci... drepturile și libertățile la care tindem noi, nu sînt drepturi și libertăți particulare, ori de clasă, ci drepturile și libertățile tuturor cetățenilor”⁵⁴. De asemenea, **Drapelul** a publicat și declarațiile făcute de C. Brediceanu în parlament în sprijinul mișcării socialiste⁵⁵, ca și alte asemenea probleme. Reilitatea că redacția se identifica cu această orientare, promovată de intelectualii înaintați din mișcarea națională, o demonstrează și faptul că într-un comentariu referitor la o adunare organizată de P.S.D.U. în noiembrie 1906 la Budapesta pentru obținerea dreptului de vot universal, **Drapelul** își exprima convingerea că Partidul Național Român și Partidul social-democrat „trebuie să se unească într-o coaliție și trebuie să se alieze”⁵⁶.

Redacția gazetei **Drapelul** a urmărit cu simpatie și succesele mișcării socialiste internaționale, informînd pe cititori asupra rolului pe care mișcarea socialistă îl juca în viața politică a unor țări dezvoltate din punct de vedere capitalist. Într-o serie de articole, sub titlul „Socialismul și mișcarea socială în Germania”, subliniind succesele obținute de socialiștii germani în alegerile parlamentare din 1912, **Drapelul** face unele aprecieri deosebit de importante, arătînd că: „Spiritul de care a fost și este însuflețită această mișcare este al lui Karl Marx” care „a dat mișcării socialiste germane conținutul pozitiv”⁵⁷. Într-un alt articol, **Drapelul** elogiază activitatea lui August Bebel, subliniind că acesta „își trimite glasul de cel mai radical socialist în masele muncitorilor, chemîndu-i la luptă politică pentru răsturnarea ordinii sociale moderne”⁵⁸. Răspîndirea în rîndurile cititorilor a unor asemenea idei contribuia la întărirea încrederii maselor muncitoare în propriile lor forțe și în cauza pentru care ei înșiși luptau.

Meritul gazetei **Drapelul** constă mai ales în contribuția pe care și-a adus-o, prin orientarea sa, la apropierea între toate forțele social-politice din Banat care luptau pentru drepturi naționale și sociale ale maselor asuprite din Imperiul habsburgic.

O altă problemă care frămînta societatea transilvăneană a vremii și căreia gazeta **Drapelul** i-a acordat un însemnat spațiu în coloanele sale, a fost problema țărănească. Un mare număr de articole tratau situația grea a popu-

⁵³ *Idem*, an VI (1906), nr. 6 din 14/27 ianuarie 1906, p. 2.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Idem*, an VI (1906), nr. 129 din 1 decembrie 1906, p. 1. Cf. I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 94.

⁵⁶ *Idem*, an VI (1906), nr. 129 din 1 decembrie 1906, p. 1. Cf. I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 95.

⁵⁷ *Idem*, an XII (1912), nr. 7 din 14/27 ian./3 febr. 1912, p. 2, nr. 8 din 17/30 ian. 1912, p. 1—2; nr. 10 din 23 ian./3 febr. 1912, p. 2. Cf. I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 101—102.

⁵⁸ *Idem*, an XIII (1913), nr. 87 din 3/16 august 1913, p. 2—3.

lației de la sate, poverile fiscale grele ce apăsau pe umerii țărănimii și în mod deosebit lipsa de pământ pentru asigurarea existenței populației satelor.

În primul rînd trebuie amintit faptul că o dată cu trecerea la activismul parlamentar a P.N.R., **Drapelul** a popularizat noul program, întregit și cu unele dezeritate ale țărănimii⁵⁹.

Preocupată de rezolvarea problemei țărănești, redacția **Drapelului** pune coloanele gazetei la dispoziția celor care doreau să-și spună cuvîntul și să propună diferite căi de soluționare a acestei probleme acute. Între aceste materiale se remarcă articolele apărute sub titlul „Trebuințele economice ale țăranului. Idei și reflexii în jurul unui program economic”⁶⁰. Pornind de la explicarea necesităților care au impus și modificarea programului P.N.R. din 1881, în care nu se subînțelegeau „cele mai vitale interese și postulate” ale țăranului transilvănean, autorul consideră că întreaga „politică națională trebuie să fie în deplină conformitate cu interesele țărănimii”. În lumina acestor considerente, se preconizează ca program agrar: exproprierea și răscumpărarea pămînturilor erariale și bisericești, a fidei comisiilor, care să fie împărțite țăranilor săraci în arendă pe un sir lung de ani sau pe vecie; de asemenea se preconizează și parcelarea tuturor moșiilor particulare care depășesc 1000 jugăre; se cere acordarea de izlazuri și pășuni pentru țărani spre a putea crește vite; o nouă comasare și înlăturarea neajunsurilor comasărilor efectuate pînă la această dată; un nou sistem vamal care să nu mai apere „numai interesele proprietarilor mari” ci și „bună starea materială a țărănimii” și altele⁶¹. Este o poziție înaintată, care presupunea rezolvarea problemei pămîntului pentru țărani în spiritul burghezo-democratic.

De altfel întreaga orientare a gazetei în problema țărănească mergea pe această cale. Așa de exemplu, analizînd sistemul de dări, gazeta **Drapelul** subliniază în legătură cu sporirea contribuțiilor către stat prevăzute pentru anul 1908 că acestea se storc „de pe spinarea economilor mici”⁶². Ca și în alte probleme, gazeta se folosește de date statistice oficiale, scoțînd în evidență situația privilegiată a moșierimii și arătînd că „în patria clasică a domnilor de pământ — 5426 familii folosesc mai mult pământ decît țărănimia întreagă, iar din dările statului plătesc numai a cincea parte”⁶³.

De pe aceeași poziție privește gazeta și cauzele emigrărilor țărănimii, arătînd că: „Latifundiile — proprietățile mină moartă. dările grele care nu stau în nici un raport cu venitele, lipsa de cultură și civilizație... gonește miile dincolo de apa cea mare, unde cred a găsi acele condiții care le lipsește acasă”⁶⁴. În toate aceste probleme soluțiile prevăzute, după cum se poate constata, mergeau pe linia unor reforme burghezo-democratice, menite a îmbunătăți situația maselor țărănești.

Analizînd orientarea gazetei **Drapelul** în această problemă, se desprinde însă și o altă concluzie și anume aceea că redacția privea de pe aceeași poziție problema țărănească pe întreg cuprinsul teritoriului nostru național, deci și a țărănimii care trăia în statul român independent. Redacția dădea astfel dovadă că înțelegea cauzele adînci sociale ale problemei țărănești și că starea țărănimii transilvănene nu se datora doar jugului național străin, ci, pe lîngă acesta, și rămășițelor feudale, care nu au fost înlăturate nici în regatul român. Vorbînd de situația grea a țărănimii din România în anul 1903, gazeta **Drapelul** ajunge la concluzia că mai sînt încă multe de făcut „pentru salvarea țăranului din România din situația mizerabilă economică în

⁵⁹ *Idem*, an V (1905), nr. 1 din 1/14 ianuarie 1905, p. 2.

⁶⁰ *Idem*, an XIII (1913), nr. 32 din 16/29 martie 1913, p. 3; nr. 33 din 19 martie/1 aprilie 1913, p. 2.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Idem*, an VIII (1908), nr. 103 din 11/24 septembrie 1908, p. 2.

⁶³ *Idem*, an XIII (1913), nr. 32 din 16/29 martie 1913, p. 3.

⁶⁴ *Idem*, an XI (1911), nr. 17 din 10/23 februarie 1911, p. 2.

care a ajuns în cursul vremii...”⁶⁵. În anul în care monarhia își serba jubileul celor 40 de ani de domnie, de fapt 40 de ani de robie pentru poporul român, gazeta **Drapelul** publică un articol despre starea rea a țărănimii, exprimându-și speranța în „...desrobirea cât mai grabnică economică și culturală a țăranului din România, frate cu al nostru. Atunci toată românimea va serba cel mai glorios jubileu”⁶⁶.

De pe aceste poziții înaintate, de înțelegere a problemei țărănești, redacția gazetei **Drapelul** a putut aprecia în mod just și cauzele răscoalei țărănești din 1907. Considerând răscoala drept un rezultat al „unui lung șir de suferințe amare izvorite din lipsa de pământ și de hrană”, gazeta manifestă o deplină simpatie și solidaritate cu răsculații, afirmind că „au plătit scump bieții săteni izbucnirea lor contra nedreptății ce li s-a făcut”⁶⁷. Gazeta a combătut și teoriile prin care guvernării români urmăreau să acrediteze ideea că răscoala s-ar datora activității unor instigatori: „Aici nu mai e vorba de o mișcare păcătoasă pusă la cale de niște criminali, ci de izbucnirea elementară a unei nemulțumiri adânci care roade suflul poporului de mult și care a așteptat numai momentul potrivit pentru a se da pe față și a reciașma sanare radicală”⁶⁸. Gazeta și-a manifestat astfel deplina sa solidaritate cu cauza țăranimii de peste Carpați, care era turburată de „nemulțumiri adânci”, ce impuneau o rezolvare „radicală”. Sint nu numai cuvinte de simpatie față de țăranimea exploataată, dar, analizate mai adânc, ele demonstrează o înțelegere a cauzelor sociale ale mării răscoale țărănești din 1907.

Un alt aspect ce-și găsește loc de seamă în coloănele gazetei **Drapelul** și care era legat de problema emancipării politice a maselor populare, a fost acela al educării și luminării poporului. Considerând aceasta drept o importantă sarcină a intelectualității și fruntașilor politici ai românilor transilvăneni, gazeta scria într-unul din numeroasele articole consacrate acestei probleme: „Datoria noastră este să ne apropiem cât mai mult de omul din popor, să căutăm a-i cunoaște firea și aplecările, să-l luminăm cu toate mijloacele culturii moderne să-i ușurăm necazurile și să-l îmbărbătăm”⁶⁹. Redacția gazetei înțelegea că ridicarea nivelului cultural al poporului reprezintă o condiție a propășirii sale generale și pe țărîm economic: „Lumină și iar lumină trebuie poporului nostru, ca să se ridice din trista soartă în care se află, iar datorința noastră a conducătorilor săi firești este să-i aducem această lumină, să o răspîndim și întărim, căci numai așa îl vom scăpa din brațele fatalismului, numai așa vom ajunge ca popor la o situație economică favorabilă, numai așa ne vom afirma în cele politice cu succes; numai așa vor sta aspirațiile noastre în raport cu puterile noastre”⁷⁰. Gazeta **Drapelul** a înțeles să aplice acest deziderat în practică, fiind unul din factorii care a căutat să popularizeze activitatea culturală a **ASTREI** și să facă cunoscute operele scriitorilor români, care se inspirau din viața poporului, cât și a personalităților culturale din toate provinciile românești. Numeroși scriitori bănățeni, militanți pe țărîmul luptei naționale, și-au publicat scrierile lor în gazeta **Drapelul**, cum au fost: C. R. Munteanu, M. Gașpar, G. Cătană, E. Novacovici, E. Lungu-Puhalló ș.a.

În același timp, redacția a înțeles să facă din gazetă un luptător activ pentru crearea condițiilor necesare promovării culturii în rîndurile poporului, militînd pentru înființarea de școli. Analizînd cauzele numărului mare de analfabeți în rîndurile maselor populare, gazeta **Drapelul** și-a ridicat în nenumărate rînduri vocea de protest împotriva dezinteresului claselor dominante austro-ungare față de necesitățile școlii în general și față de învăț-

⁶⁵ *Idem*, an III (1903), nr. 100 din 26 aug./8 sept. 1903, p. 2.

⁶⁶ *Idem*, an VI (1906), nr. 110 din 5/18 octombrie 1906, p. 2—3.

⁶⁷ *Idem*, an VII (1907), nr. 30 din 13/26 martie 1907, p. 2.

⁶⁸ *Idem*, an VII (1907), nr. 34 din 22 martie/4 aprilie 1907, p. 1.

⁶⁹ *Idem*, an VII (1907), nr. 101 din 14/27 septembrie 1907, p. 1.

⁷⁰ *Idem*, an IX (1909), nr. 77 din 18/31 iulie 1909, p. 1—2.

mintul popoarelor asuprite în special. Considerind că politica școlară a guvernanților austro-ungari constituia principala cauză a creșterii analfabetismului în rindurile popoarelor asuprite, gazeta dă ca exemplu comitatul Caraș-Severin, locuit în majoritate covârșitoare de români, unde „aproape 15 mii de copii de școală sînt deja prin lipsa de școli excluși de la cercetarea școlii” ⁷¹. Folosind datele statistice oficiale, gazeta arăta că lipsa de școli era caracteristică generală pentru Transilvania de atunci, căci „aproape trei mii de comune erau fără școli și 300 de mii de copii obligați la școală, fără de a avea unde să meargă la școală. Aceasta în anul 1911. va să zică după 43 de ani de la introducerea în corpul legilor a obligativității învățămîntului. Cifrele acestea vorbesc mai elocvent decît orice comentariu” ⁷² — scria în concluzie **Drapelul**.

În aceeași direcție, merită relevată și combativitatea cu care și-a exprimat gazeta **Drapelul** punctul de vedere în legătură cu diferitele proiecte de legi școlare reacționare, cum a fost cel al lui Apponyi. Înainte ca proiectul acesta să devină lege, gazeta **Drapelul** a intuit toate urmările nefaste ale unei asemenea legi asupra instrucțiunii în general și pentru învățămîntul de la sate în special, scriind: „Numai un guvern ajuns în stadiul disperării poate primi și reprezenta așa proiecte, cum sînt și ale lui Apponyi, care lovesc instrucțiunea publică cu pumnul în față și — la caz că s-ar realiza — nimicesc per absolutum instrucțiunea populară, destul de primitivă și pînă acum” ⁷³. Gazeta înțelegea că era necesară „reforma școlară”, dar aceasta trebuia să se facă în sensul întăririi instrucțiunii în limba maternă a copiilor: „Reforma astăzi trebuie să se înceapă de la școala primară și mai ales cînd e vorba a deschide teren în învățămînt și limbilor naționalităților, atunci aceasta în școala primară are a se începe și nu în cursurile superioare ale gimnaziului ca studiu facultativ — înlocuitor al limbii eline...” ⁷⁴. Demascînd astfel manevrele șovine ale claselor guvernante din Imperiul habsburgic în domeniul școlar, gazeta **Drapelul** contribuia și pe această cale la întărirea spiritului antihabsburgic în cercurile largi ale cititorilor săi.

Înțelegînd că poporul nu avea nimic ce aștepta din partea guvernanților Imperiului habsburgic nici în domeniul cultural, redacția gazetei **Drapelul** a dus o susținută campanie de popularizare a tuturor manifestărilor asociațiilor culturale românești, ca factori principali în promovarea culturii naționale în rindurile maselor populare din Transilvania. În articolul intitulat „Importanța reuniunilor românești culturale și artistice”, gazeta sublinia că acestea reprezintă „așezăminte naționale de cultură și viața națională” ⁷⁵. De o deosebită atenție din partea redacției s-au bucurat adunările anuale ale societății **ASTRA**, cît și activitatea „Societății pentru fond de teatru român”, despre care gazeta afirmă că „s-au zămislit din iubirea ce au avut-o înaintașii noștri intelectuali pentru popor” și că „ambele au același scop și anume înaintarea culturală a poporului român...” ⁷⁶.

Pentru promovarea culturii în mase și păstrarea moștenirii culturii materiale și spirituale a înaintașilor, gazeta **Drapelul** a acordat o atenție și problemei înființării de muzee românești. „Muzeul e arsenalul cel mai puternic, cu care-și apără un popor originea, individualitatea și tot ce a moștenit de la străbuni” ⁷⁷ — scria gazeta.

Un loc important în lupta pentru propășirea culturală a poporului român era acordat de redacția gazetei problemei unirii eforturilor tuturor factorilor de cultură indiferent de granițele politice care mai fărîmîtau forțele și ener-

⁷¹ *Idem*, an IV (1904), nr. 61 din 27 mai/9 iunie 1904, p. 1.

⁷² *Idem*, an XI (1911), nr. 53 din 10/23 mai 1911, p. 1—2.

⁷³ *Idem*, an VII (1907), nr. 21 din 20 febr./5 mart. 1907, p. 1.

⁷⁴ *Idem*, an VII (1907), nr. 60 din 26 martie/8 aprilie 1907, p. 2.

⁷⁵ *Idem*, an IV (1904), nr. 39 din 1/14 aprilie 1904, p. 1.

⁷⁶ *Idem*, an VIII (1908), nr. 93 din 19 aug./1 sept. 1908, p. 1.

⁷⁷ *Idem*, an V (1905), nr. 93 din 13/26 august 1905, p. 1—2.

giile creatoare ale poporului român. Astfel, salutînd inițiativa marelui savant Nicolae Iorga în legătură cu deschiderea cursurilor de vară de la Vălenii de Munte și îndemnînd pe românii ardeleni să participe în număr cît mai mare la aceste cursuri, gazeta **Drapelul** subliniază următoarea concluzie: „Trebuie căutate și găsite puncte de atingere, legăturile trebuie întărite, corespondența noastră intelectuală trebuie să devină organică, intimă și firească. În toate privințele trebuie să ne luăm partea la opera consolidării culturii românești, care nu poate fi limitată prin granițele politice”⁷⁸. Gazeta **Drapelul** se situa astfel pe o poziție consecvent patriotică, militînd pentru unitatea întregului popor român.

În afară de articolele care se încadrau într-o tematică precisă, legată de viața și lupta națională a poporului român asuprit din Austro-Ungaria în toată complexitatea sa, gazeta **Drapelul** a publicat numeroase informații legate de evenimentele cotidiene. Din acestea reținem relatările în legătură cu politica externă a Imperiului habsburgic și în general cu viața politică internațională. Cititorilor le era astfel deschis un orizont politic mai larg, care-i ajuta să aprecieze mai bine situația și lupta lor, cît și perspectivele acestora. Chiar atunci cînd gazeta nu-și putea exprima deschis concluziile, cititorii le puteau trage din evenimentele relatate.

Izbucnirea primului război mondial imperialist, cu tot arsenalul măsurilor de opresiune luate în Imperiul habsburgic, a îngreunat foarte mult posibilitățile de afirmare deschisă a punctelor de vedere ale unei publicații. La scurt timp după izbucnirea războiului, gazeta **Drapelul** n-a ezitat să-și exprime protestul împotriva barbariei acestuia: „Unde mergem? Doar n-or voi să întrecă în veacul al XX-lea cele mai crunte epoci de barbarie, cînd războaiele se purtau între seminții pentru a se stîrpi reciproc de pe suprafața pămîntului! Să nu fi progresat noi nimic în altele veacuri de cultură și lumină?”⁷⁹.

Departate de a se putea manifesta cu aceeași combativitate de pînă acum, redacția a înserat totuși în coloanele gazetei articole în care erau tratate probleme ce frămîntau masele populare românești. **Drapelul** a protestat împotriva tratamentului la care era supus soldatul român în armata austro-ungară, de către ofițerii străini „... care nu-l cunosc, nu-l pricep, nu-l iubesc, nu-i știu limba și obiceiurile, nu-i respectă sentimentele și profită de orice ocaziune spre a-l insulta nu numai individual, ci și de a-i insulta neamul și religia”⁸⁰.

În alte articole gazeta protesta împotriva rechizițiilor forțate care informetau populația: „Acum în loc să ni se aducă cucuruz în cantitățile necesare, ni se rechiziționează și puținul ce-l avem, lăsîndu-ni-se cantități ridice”⁸¹.

Redacția nu a ezitat să dezvăluie cititorilor neajunsurile pe care le suferim din cauza cenzurii aspre, care acoperea cu pete albe și gazeta **Drapelul**. „Stau cu condeiul în mînă — scria unul din colaboratori — și încerc în dreapta și în stînga cum s-o fac și direct, ca de o parte să-mi împlinesc datoria de publicist spunînd ce mă apasă pe suflet, iar de altă parte să evit petele albe în aceste coloane, care de altfel sînt puține și restrînse”⁸².

Încercînd să supraviețuiască rigorilor cenzurii și măsurilor represive luate de guvernul Tisza, **Drapelul** a adoptat o atitudine pacifistă, fără însă a renunța cu totul la educația națională a maselor⁸³. Activitatea redacției rămîne însă încătușată, așa cum a fost de altfel întreaga activitate a conducătorilor P.N.R., în afară de aceia care au trecut Carpații în țara liberă.

⁷⁸ Idem, an VII (1908), nr. 90 din 12/25 august 1908, p. 1.

⁷⁹ Idem, an XIV (1914), nr. 98 din 2/15 septembrie 1914, p. 1.

⁸⁰ Idem, an XVI (1916), nr. 4 din 9/22 ianuarie 1916, p. 2.

⁸¹ Idem, an XVI (1916), nr. 17 din 9/22 februarie 1916, p. 2.

⁸² Idem, an XVI (1916), nr. 35 din 22 mart./4 apr. 1916, p. 2.

⁸³ Din istoria Transilvaniei, vol. II, ediția II-a, Edit. Acad. R.P.R., București, 1967, p. 388—389.

Numai lupta revoluționară a maselor muncitoare, în frunte cu proletariatul de diferite naționalități din Imperiul habsburgic, va fi în stare să descâlțeze din nou și mișcarea națională democratică transilvăneană, care se va ridica, unită cu toate forțele înaintate, împotriva războiului imperialist, pentru pîine, pace și libertate, punînd totodată capăt și sistemului anacronic al dualismului austro-ungar, bazat pe oprimarea și asuprirea popoarelor.

În perioada destrămării Imperiului habsburgic și de afirmare a voinței de libertate a popoarelor asuprite, gazeta **Drapelul** a fost unul din factorii care a sprijinit activ lupta poporului român pentru libertatea și independența sa națională. Dat fiind că diferite aspecte ale activității tuturor forțelor vieții social-politice a românilor sînt ilustrate de lucrările monografice apărute în legătură cu desăvîrșirea unității de stat din 1918⁸⁴, nu vom mai insista, subliniind doar faptul că redacția și gazeta **Drapelul** a fost și în această perioadă, ca și pînă atunci, la înălțimea evenimentelor istorice pe care le-a trăit și la împlinirea cărora și-a adus contribuția sa meritorie. Îndeplinindu-și misiunea sa istorică și rațiunea pentru care a fost creată, gazeta **Drapelul** și-a încheiat activitatea în anul 1920.

Începutul secolului al XX-lea, care este marcat de o intensificare a contradicțiilor sociale și naționale din Imperiul habsburgic, a însemnat în același timp și o creștere a luptelor sociale și naționale. Necesitățile de ordin practic ale mobilizării maselor la aceste mișcări au impus și o intensificare a activității publicistice din Transilvania. Organele de presă, la rîndul lor, reflectau în coloanele lor noul stadiu al luptei ce se dădea pentru crearea unor condiții mai bune de afirmare a energiilor creatoare ale popoarelor asuprite din Imperiul habsburgic.

Între noile organe de presă apărute la începutul secolului al XX-lea, se numără și **Drapelul** din Lugoj. Avînd între fondatori și colaboratori intelectuali de frunte din Banat, cum erau V. Braniște, C. Brediceanu, Ion Vidu ș.a., gazeta **Drapelul** s-a remarcat prin combativitatea cu care a pretins cele mai largi drepturi și libertăți democratice, prin exprimarea hotărîită a convingerii în necesitatea asigurării și respectării unei vieți naționale libere a popoarelor, ca o condiție esențială a dezvoltării lor și a contribuției fiecărui popor la progresul social, la tezaurul comun al civilizației umane.

Prin tematica sa bogată, multilaterală, prin curajul cu care a știut să învingă numeroasele greutăți pricinuite de politica de asuprire națională din Imperiul habsburgic, prin menținerea sa cu hotărîre pe pozițiile burghezo-liberale ale mișcării naționale a românilor transilvăneni, gazeta **Drapelul** a jucat un rol însemnat în munca de agitație și de mobilizare a maselor populare la lupta pentru o democrație burgheză. Ea și-a adus o contribuție meritorie la ridicarea politică și culturală a maselor populare bănățene, la lupta pentru apărarea ființei naționale a românilor asupriți din Imperiul habsburgic.

Înțelegînd că sistemul dualist austro-ungar, bazat pe supremația claselor exploatatoare a două națiuni, pe oprimarea maselor muncitoare a propriilor lor națiuni și îndeosebi pe asuprirea tuturor celorlalte popoare din Imperiul habsburgic, reprezenta principala piedică în calea propășirii poporului român și a realizării dorinței sale firești de făurire a unității de stat, gazeta **Drapelul** a adoptat mai mult sau mai puțin deschis o atitudine anti-habsburgică. Ea s-a încadrat astfel în curentul antihabsburgic, care se manifestă tot mai pregnant în mișcarea națională a românilor.

⁸⁴ Ștefan Pascu, op. cit.; W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, **Unirea Banatului cu România**, Edit. Muzeul Banatului, Timișoara, 1968.

Din cercetarea tematicii și a poziției adoptate de redacție în explicarea unor probleme, reiese o tendință clară de înțelegere a necesității coalizării tuturor forțelor progresiste sub stindardul luptei pentru democratizarea vieții politice din Austro-Ungaria. În această luptă redacția gazetei **Drapelul** vedea de fapt pregătirea condițiilor și pentru emanciparea națională a populației românești. Propaganda făcută de gazetă pentru cucerirea drepturilor și libertăților democratice, pentru apărarea școlii, a limbii și culturii naționale, a adus reale servicii mișcării naționale.

În cele mai multe cazuri redacția a știut să folosească faptele relatate din viața social-politică a Imperiului habsburgic, pentru a demonstra intensificarea continuă a asupririi sociale și naționale și incompatibilitatea sistemului dualist cu aspirațiile legitime ale popoarelor asuprite. Un număr mare de articole chemau nemijlocit la solidarizarea întregului popor român, pentru a-și impune prin luptă dreptul la libertatea vieții sale naționale și aceasta constituia de fapt un verdict de condamnare a Imperiului habsburgic care nu putea admite o asemenea libertate.

În tot timpul existenței sale gazeta **Drapelul** s-a dovedit a fi un important factor care a contribuit la menținerea mereu trează a conștiinței unității tuturor românilor, peste barierele artificiale ale granițelor care-i despărțeau pînă în 1918. Și prin această activitate gazeta contribuia la întărirea spiritului antihabsburgic care s-a dovedit o principală piedică în calea năzuințelor firești ale poporului român.

Strîns legată de interesele și năzuințele maselor populare, redacția gazetei a publicat numeroase materiale în care se remarcă tendința de a scoate la iveală substratul social al problemelor tratate. Soluțiile preconizate nu sînt întotdeauna destul de clar exprimate și consecvente, dar însuși faptul că redacția și-a propus să acorde atenție problemelor sociale merită să fie reliefat ca un aspect pozitiv. Desigur că gazeta **Drapelul** nu s-a ridicat la înălțimea publicațiilor socialiste contemporane, care se străduiau să analizeze fenomenele economice, sociale și politice din Imperiul habsburgic în lumina socialismului științific; dar aceste limite și inconsecvențe ale gazetei **Drapelul**, explicabile prin poziția de clasă a intelectualității de atunci, nu erau de natură a știrbi linia burghezo-democrată pe care a mers această publicație.

În concluzie se poate afirma că **Drapelul** s-a înscris ca o realizare meritorie în publicistica românească a vremii, care și-a adus aportul său pozitiv la demascarea racilelor Imperiului habsburgic, la educarea politică a maselor și la pregătirea condițiilor pentru îndeplinirea visului de veacuri al poporului român: desăvîrșirea unității sale de stat.

ION CICALĂ

DAS TAGEBLATT „DRAPELUL” — AKTIVER FAKTOR IN DER NATIONALEN FREIHEITSBEWEGUNG DER BANATER RUMÄNEN

(Zusammenfassung)

Unter den Faktoren, die zur Beförderung und Verbreitung in den Volksmassen der Ideale für sozialen Fortschritt und nationale Freiheit beitrugen, spielte die siebenbürgische rumänische Presse eine wichtige Rolle. Die Bedeutung der Presse lag nicht nur in der Anregung und Mobilmachung der Massen zum Kampf für die Eroberung demokratischer Freiheiten, sondern auch in der Tatsache, dass sie auch ein Mittel zum politischen und kulturellen Emporheben der rumänischen Volksmassen wurde, die zur Zeit der Verschärfung der nationalen Unterdrückung keine andere Mittel hatten.

Das Tageblatt „Drapelul“, das zum ersten Mal in Lugoj im Jahre 1901 erschien und zu deren Begründer auch hervorragende intellektuelle Mitarbeiter aus dem Banat, wie V. Braniste, C. Brediceanu, Ion Vidu u.a. zählten, verbreitete die fortschrittlichen Ideen der Zeit die von einem brennenden Patriotismus durchdrungen waren und die im Herzen des rumänischen Volkes einen starken Widerhall fanden und zugleich beseelte sie den Kampf für soziale Berechtigung und nationale Freiheit. Fest an die Interessen und Bestrebung der Volksmassen gebunden, führte die Redaktion der Zeitung „Drapelul“ einen beständigen Kampf für die Verteidigung der rumänischen Schule und der rumänischen Sprache, für die Beförderung der nationalen Kultur in den breiten Schichten der Volksmassen und trug somit zur Wacherhaltung des nationalen Einheitsbewusstseins des rumänischen Volkes über die Grenzen, die es noch bis 1918 trennten, bei. „Drapelul“ zeichnete sich durch die kämpferische Haltung, die sie in der Förderung von Rechten und Freiheiten für die unterdrückten Völker aus dem Habsburgerreich nahm, durch die Entschlossenheit mit der sie das unverjährbare Recht der Völker zum unabhängigen, freien nationalen Leben ausdrückte, aus, ohne aber während ihrer Aktivität zu einem chauvinen Nationalismus herabzusinken. In dem sie einen klaren Unterschied zwischen der Unterdrückungspolitik der herrschenden Klasse aus Österreich—Ungarn und den betreffenden Völkern machte, kämpfte die Zeitung für ein friedliches Zusammenleben und gutes Einvernehmen zwischen der Rumänen und den anderen mitwohnenden Nationalitäten aus Siebenbürgen.

Aus der Analyse der reichen und vielseitigen Thematik der Probleme die die Zeitung jahrelang innehatte, so wie aus der Stellungnahme der Redaktion in der Erklärung dieser Probleme, geht der bürgerlich-demokratische Charakter der banatischen Publikation hervor. „Drapelul“ ist somit eine verdienstreiche Errungenschaft in der rumänischen Publizistik der Zeit, die einen wesentlichen Beitrag zur Erhaltung der unheilbaren Übel des unterdrückenden Habsburgerreiches zur politischen Erziehung der rumänischen Volksmassen, zur Vorbereitung der subjektiven Bedingungen für die Verwirklichung des jahrhundertelangen Wunsches des rumänischen Volkes: die Vervollkommenung seiner Staatseinheit, brachte.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

ActaAnt	= Acta Antiqua. Budapest, I (1952) și urm.
ActaAntArch	= Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis Szegediensis.
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. (Cluj, I (1958) și urm.
AIIP	= Anuarul Institutului de Istorie a Partidului. București I (1955) și urm.
AISC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj I (1928 — V (1949).
Aluta	Aluta, Muzeul Sf. Gheorghe, I (1969) și urm.
AnB	= Analele Banatului. Timișoara.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1943), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (=Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968).
ArchAnz	= Archäologischer Anzeiger. Berlin, I (1889) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Urgeschichte und Frühgeschichte Österreichs. Wien I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchGeogr	= Archäologia Geografica. Hamburg, I (1950) și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.

- Archlug** = *Archaeologia Iugoslavica*. Belgrad, I (1954) și urm.
- Balcania** = *Balcania*. București, I (1938) — VIII (1945).
- BASPR** = *Bulletin, American School of Prehistoric Research*, Lyme, S.U.A.
- BerRGK** = *Bericht der römisch-germanischen Kommission*. Frankfurt a M., I (1904) și urm.
- BIAB** = *Bulletin (Izvestija) de l'Institut archéologique Bulgare*. Sofia, I (1921) și urm.
- BSA** = *Annual of the British School at Athens*, Atena.
- CIL** = *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin.
- Cohen** = *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain...* (Henry Cohen), ed. II, Paris—London, I (1880)—VIII (1892).
- Comunicări** = *Comunicări, Centrul de istorie, filologie și etnografie*, Craiova.
- Dacia** = *Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. București, I (1924) — XII (1948), N. S., *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*. București, I (1957) și urm.
- DissPann** = *Dissertationes Pannonicae*. Budapest.
- Dogozatok** = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából*. Cluj, I (1910) — X (1919).
- EmlKel** = *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Cluj, 1957.
- FolArch** = *Folia Archaeologica*. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania** = *Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. Frankfurt a/M. I (1917) și urm.
- GlasZmuS (Glasnik)** = *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie.
- InstanbMitteilungen** = *Istanbul Mitteilungen*. Istanbul, I (1933) și urm.
- IstRom** = *Istoria României*. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Közl** = *Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiségtárából*. Cluj, I (1941) — IV (1944).
- LRBC** = *Late Roman Bronze Coinage*. (R.A.C. Carson, I.P.C. Kent, P.V. Hill), London, 1960.
- Latomus** = *Latomus. Revue d'études latines*. Bruxelles, I (1937) și urm.
- LexMyth** = *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (W. H. Roscher). Leipzig, I (1884) — IV (1939).
- Lucrări științifice** = *Lucrări științifice*. Institutul Pedagogic Oradea, I (1969).
- Materiale** = *Materiale și Cercetări Arheologice*. București, I (1953) și urm.
- MarbStud** = *Marburger Studien*, herausgegeben von Ernst Sprockhoff, 1938.
- MBT** = *Muzeul Banatului Timișoara*.

- MFME** == A. Móra Ferenc Múzeum Evkönyve Szeged.
- MKE** = Múzeumi és Kunyvtári Értesítő. Budapest, I (1907) — XII (1918).
- NCB** == Neolit Centralnog Balkana. Belgrad, 1969.
- NumK** = Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OR (OltR)** = D. Tudor, *Oltenia romană*. București (1942), ed. II (1958), ed. III (1968).
- OTS** = D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană* București, 1969.
- Pick** = Die Antiken Münzen von Dazien und Moesien, (B. Pick), I, 1, Berlin, 1898.
- RadVojvMuz** = Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
- RA** = Revue archéologique. Paris.
- RE** = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, 1893 și urm.
- RégFuz** = Régészeti Füzetek. Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum. Budapest, 1955.
- RepArh** = Repertoriul arheologic al R.S.R. (manuscris).
- RevArh** = Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1964/47). Seria nouă I (1958) și urm.
- RevMuz** = Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RIC** = The Roman Imperial Coinage (H. Mattingly — E. A. Sydenham), London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RRH** = Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962 și urm).
- RömRum** = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- SCIM** = Studii și cercetări de istorie medie. București,
- SMIM** = Studii și materiale de istorie medie, București, I (1965) — V (1962).
- SCIV** = Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) și urm.
- SCȘCluj** = Studii și cercetări științifice. Cluj, I (1950) — VIII (1957).
- Starinar** = Starinar organ srpskog arheoloskog druztva. Beograd, I (1884) și urm.
- Strack** = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts (P. L. Strack). Stuttgart, I (1931) — III (1937).
- Studia** = Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj, I (1956) și urm.
- Studii** = Studii, revistă de istorie. București, I (1948) și urm.
- TörtRégÉrt** = Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885) — XXXIII (1957).
- TransAnt** = C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital.) (1943), ed. III (1945).
- Wroth** = Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, (W. Wroth), London, 1908.
- ZbornikNM** (= ZborNM) = Zbornik radova Narodnog Muzeja. Belgrad, I (1956/57) și urm.

Corector : ILIE ONCU

Tipografia Arad
cda. 33—10 1971
